

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ ÇANAK ÇÖMLEK ÖNCESİ
NEOLİTİK DÖNEM YERLEŞİMLERİNİN KONUMLARINDA
COĞRAFİ MEKÂNIN ETKİSİ VE ÖNEMİ**

Emre TÜRK

**KASIM-2025
BATMAN**

T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ ÇANAK ÇÖMLEK ÖNCESİ
NEOLİTİK DÖNEM YERLEŞİMLERİNİN KONUMLARINDA
COĞRAFİ MEKÂNIN ETKİSİ VE ÖNEMİ

Emre TÜRK

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Ümit GÜNDOĞAN

Diğer Jüri Yeleri

Doç. Dr. Mahmut AYDIN

Dr. Öğr. Üyesi Eşref ERBİL

KASIM-2025
BATMAN

TEZ KABUL VE ONAYI

Emre TÜRK tarafından hazırlanan “Güneydoğu Anadolu Bölgesi anak çömlek ncesi Neolitik Dönem Yerleşimlerinin Konumlarında Coğrafı Mekânın Etkisi ve önemi” adlı tez çalışması 20/11/2025 tarihinde aşağıdaki jüri yeleri tarafından oy birliği ile Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri yeleri

İmza

Başkan/ Danışman

Dr. Öğr. Üyesi mit GüNDOğAN

.....

ye

Doç. Dr. Mahmut AYDIN

.....

ye

Dr. Öğr. Üyesi Eşref ERBİL

.....

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Murat TER

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sorumluluğu kabullendiğimi bildiririm.

ETHICAL DECLARATION

I declare that all the information in this thesis has been obtained within the framework of ethical behavior and academic rules, and that the source of any statements and information that do not belong to me in this study prepared in accordance with the thesis writing rules has been fully cited, and I declare that I accept all kinds of legal responsibility in case of any contrary situation.

Emre TÜRK

20/11/2025

ÖZET

YÜKSEK LİSANS

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ ÇANAK ÇÖMLEK ÖNCESİ NEOLİTİK DÖNEM YERLEŞİMLERİNİN KONUMLARINDA COĞRAFİ MEKÂNIN ETKİSİ VE ÖNEMİ

Emre TÜRK

BATMAN ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ümit Gündoğan

2025, 312 Sayfa

Güneydoğu Anadolu, Erken Neolitik döneme ait arkeolojik verilerin yoğunluk ve görünürlük açısından öne çıktığı nadir bölgelerden biridir. Hallan Çemi, Nevalı Çori, Çayönü, Boncuklu Tarla, Hasankeyf Höyük, Gusir Höyük, Körtik Tepe ve Göbeklitepe gibi merkezler, bölgenin kültürel olduğu kadar jeomorfolojik ve ekolojik açıdan da stratejik bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Yerleşimlerin gelişiminde karmaşık jeomorfoloji, hidrolojik sistemler, mikroklimatik farklılıklar, biyolojik çeşitlilik ve jeolojik kaynaklar belirleyici olmuştur. Dağ etekleri ile ova arasındaki geçiş kuşakları (piedmont alanlar), alüvyal düzlükler ve kalkerli tepe yamaçları, tarım, hayvancılık ve avcılık-toplayıcılığa elverişli ekotonlar oluşturarak geçim stratejilerinde esneklik sağlamıştır.

Kuvaterner dönemi iklim dalgalanmaları, özellikle Younger Dryas kuraklığı, ilk kalıcı PPN yerleşimlerinin ortaya çıkışıyla örtüşmektedir. Holosen başındaki sıcaklık ve nem artışı, orman örtüsünü güçlendirerek tarıma yeni fırsatlar sunmuştur. Yerleşim seçiminde suya erişim, erozyona dayanıklı zemin, tarıma elverişli topraklar ve savunma potansiyeli belirleyici kriterler olmuştur. Çayönü'nün ova-dağ eşiğinde, Hallan Çemi'nin orman-bozkır ekotonunda, Göbeklitepe ve Karahantepe'nin yüksek hâkim tepelerde, Boncuklu Tarla'nın Dicle kıyısında ve Körtik Tepe'nin çakmaktaşı kaynaklarına yakın konumlanması; coğrafyanın ekonomik olduğu kadar ritüel ve sembolik mekân üretiminde de rol oynadığını göstermektedir.

Fırat ve Dicle havzaları arasındaki mimari ve sembolik farklılıklar, çevresel koşulların kültürel örüntüler üzerindeki etkisini yansıtmaktadır. 2000'li yıllardan itibaren baraj projeleri kapsamında yürütülen kurtarma kazıları, yeni yerleşmelerin belgelenmesini sağlamış ve coğrafyanın yerleşim desen ve düzenlerini, geçim ekonomilerini, sosyal yapıları ve inanç sistemlerini yönlendiren aktif bir unsur olduğunu kanıtlamıştır. Sonuç olarak, Güneydoğu Anadolu'daki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerin dağılımı ve gelişimi, doğal ve beşerî unsurların kesişiminde şekillenen çok katmanlı bir sürecin ürünüdür. Gelecek araştırmalarda mekânsal analizlerin ve çevresel arkeoloji çalışmalarının merkezî rol üstlenmesi, bölgenin Yakındoğu ve dünya Neolitikleşme süreçlerindeki özgün konumunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Neolitik, Coğrafi Mekân, Çevresel Determinizm, Dicle ve Fırat Havzası, Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Göbeklitepe

ABSTRACT

MASTER’S THESIS

THE IMPACT AND IMPORTANCE OF GEOGRAPHIC SPACE ON THE LOCATIONS OF AKERAMIK NEOLITHIC SETTLEMENTS IN THE SOUTHEASTERN ANATOLIA REGION

Emre TÜRK

Batman University Graduate Education Institute

ARCHAEOLOGY Department of Science

Advisor: Asst. Prof. Dr. mit GNDOĞAN

2025, 312 Pages

The Southeastern Anatolia Region is one of the rare areas where archaeological data from the Early Neolithic period stand out in terms of density and visibility. Sites such as Hallan Ėemi, Nevalı Ėori, Ėayn, Boncuklu Tarla, Hasankeyf Hyk, Gusir Hyk, Körtik Tepe, and Göbeklitepe demonstrate that the region holds a strategic position not only culturally but also geomorphologically and ecologically. In the development of these settlements, complex geomorphology, hydrological systems, microclimatic variations, biodiversity, and geological resources played a decisive role. Transitional zones between mountain foothills and plains (piedmont areas), alluvial flats, and calcareous hill slopes formed ecotones suitable for agriculture, animal husbandry, and hunting-gathering, providing flexibility in subsistence strategies.

Climatic fluctuations during the Quaternary period, especially the Younger Dryas drought, coincide with the emergence of the first permanent PPN settlements. The increase in temperature and humidity at the beginning of the Holocene strengthened forest cover and offered new opportunities for agriculture. In settlement selection, access to water, erosion-resistant terrain, arable soils, and defensive potential were key criteria. The positioning of Ėayn at the plain-mountain threshold, Hallan Ėemi in a forest-steppe ecotone, Göbeklitepe and Karahantepe on dominant high hills, Boncuklu Tarla along the Tigris River, and Körtik Tepe near flint sources indicates that geography played a role not only economically but also in the production of ritual and symbolic spaces.

Architectural and symbolic differences between the Euphrates and Tigris basins reflect the influence of environmental conditions on cultural patterns. Rescue excavations conducted since the 2000s within the scope of dam projects have documented new settlements and proven that geography is an active factor shaping settlement patterns, subsistence economies, social structures, and belief systems. In conclusion, the distribution and development of Pre-Pottery Neolithic settlements in Southeastern Anatolia are the product of a multi-layered process shaped at the intersection of natural and human factors. Future research focusing on spatial analyses and environmental archaeology will contribute to a better understanding of the region’s unique position in the Neolithisation processes of the Near East and the world.

Keywords: Environmental Determinism, Geographical Space, Göbeklitepe, Pre-Pottery Neolithic, Southeastern Anatolia Region, Tigris and Euphrates Basins

ÖNSÖZ

“Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem Yerleşimlerinin Konumlarında Coğrafi Mekânın Etkisi ve Önemi” başlıklı bu tez, uzun soluklu bir emek ve sabır sürecinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Çalışmada, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Çanak Çömlek Öncesi Neolitik döneme ait yerleşimlerin konumlanmasında coğrafi mekânın belirleyici rolü ele alınmış; bölgenin jeomorfolojik yapısı, hidrolojik kaynakları, mikroklimatik farklılıkları ve biyolojik çeşitliliği gibi doğal unsurların, erken dönem toplumların yaşam biçimlerini, ekonomik geçim stratejilerini ve kültürel gelişimlerini nasıl şekillendirdiği ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Bu bağlamda mekânın yalnızca fiziksel bir zemin değil, aynı zamanda toplumsal yapılar ve ritüel uygulamalar üzerinde de etkin bir unsur olduğu ortaya konmuştur.

Tez sürecim boyunca bana yol gösteren, her aşamada sabırla destek olan ve akademik gelişimime yön veren değerli danışmanım Dr. Öğretim Üyesi Ümit GÜNDOĞAN’a en derin teşekkürlerimi sunarım. Hocam, bilimsel titizliği, yapıcı eleştirileri ve yol gösterici yaklaşımıyla bu çalışmanın şekillenmesinde en önemli katkıyı sağlamış; çalışmanın bilimsel temellerinin sağlamlaşmasına ve akademik niteliğinin yükselmesine büyük ölçüde katkıda bulunmuştur.

Yüksek lisans öğrenimime başladığım günden beri arkeometri alanındaki derin bilgi birikimi ve engin tecrübeleriyle tez sürecime yön veren, her aşamada yol gösterici katkılarıyla bana ışık tutan kıymetli hocam Doç. Dr. Mahmut AYDIN’a en içten şükranlarımı sunarım. Hocam, bilimsel bakış açısı, yapıcı eleştirileri ve samimi desteğiyle yalnızca bu çalışmanın gelişimine değil, aynı zamanda akademik düşünce yapımın olgunlaşmasına da büyük katkı sağlamıştır.

Akademik gelişimime sağladığı değerli katkılar ve samimi desteği için Dr. Öğretim Üyesi Eşref ERBİL’e teşekkür eder, kendisine saygılarımı sunarım. Hocamın bilgi ve tecrübeleri, yalnızca bu çalışmaya değil, aynı zamanda akademik yolculuğumda iz bırakan bir rehberlik olmuştur.

Coğrafya lisans öğrenimimden tez sürecime kadar bilgi ve tecrübeleriyle bana yol gösteren Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Coğrafya Bölümü Dr. Öğretim Üyesi Zafer BAŞKAYA’ya da en içten teşekkürlerimi sunarım.

Eğitim hayatım boyunca emeği geçen tüm hocalarımdan her biri, bana farklı bir bakış açısı kazandırarak bu sürecin anlamını derinleştirmiştir. Onlara duyduğum minnettarlık, bu satırlarla sınırlı kalmayacak kadar büyüktür.

Bu süreçte her türlü desteği sağlayarak yükümü hafifleten ve manevi güç veren sevgili eşim Özlem TÜRK’e; hayatımdaki en büyük motivasyon kaynaklarım olan evlatlarım Kadir Sefa TÜRK ve Ferit Arif TÜRK’e sevgimi ve şükranlarımı sunarım. Onların sevgisi, sabrı ve varlığı, bu çalışmayı tamamlamamda en güçlü dayanağım olmuştur.

Bu tezi, yalnızca bir akademik emek ürünü değil, aynı zamanda ailemin sevgisiyle şekillenen bir yolculuğun sonucu olarak, hayatımın en değerli hazinesi olan aileme ithaf ediyorum.

Emre TÜRK
BATMAN 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
KISALTMALAR	x
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Amaç	4
1.2. Yöntem.....	5
1.3. Kapsam	5
1.4. Neolitik Çağ Kronolojisi: Tanımlar, Teoriler ve Gelişim Evreleri.....	7
1.4.1. Neolitik Çağ.....	7
1.4.2. Neolitik kavramının gelişimi ve teorik yaklaşımlar.....	8
1.4.3. Neolitik’e giden yol: Epipaleolitik ve Natufian kültürleri.....	10
1.4.4. Anadolu ve Levant’ta çanak çömlek öncesi Neolitik Dönem	11
1.4.4.1. Çanak çömlek öncesi Neolitik Dönem A evresi (MÖ 10.200- MÖ 8.500)	17
1.4.4.2. Çanak çömlek öncesi Neolitik Dönem B evresi (MÖ 8.500- MÖ 7.000)	17
1.4.5. Çanak çömlekli Neolitik Dönem	18
1.4.6. Paleoiklimsel kayıtlar ve Neolitikleşme üzerindeki etkileri	19
2. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ’NİN TOPOGRAFYASI VE COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ	22
2.1. Coğrafi Konum	25
2.2. Arazi Yapısı ve Jeolojik Özellikler.....	28
2.3. İklim (Basınç, Rüzgâr, Sıcaklık ve Yağış).....	32
2.4. Bitki Örtüsü ve Toprak	35
2.4.1. Bitki örtüsü	35
2.4.2. Toprak yapısı	37
2.5. Hidroğrafya (su düzeni, yüzey suları ve karstik kaynaklar)	39
2.5.1. Su düzeni ve yerleşmelerin konumlanması ilişkisi.....	43
3. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ BAĞLAMINDA KUATERNER DÖNEMİ VE ÇEVRESEL DEĞİŞİMLER	45
3.1. Bitki Fosilleri ve İklim Koşulları	45
3.2. İnsan Fosilleri ve Yapıtları.....	46
3.3. Kuaterner Kronolojisi	46
3.4. Buzul Sonrası Dönemde Güneydoğu Anadolu’nun Doğal Çevresi.....	48
3.5. Kuaterner Döneminde Güneydoğu Anadolu’nun Doğal Ortamında Meydana Gelen Değişimler	49
4. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ’NDE ÇANAK ÇÖMLEK ÖNCESİ NEOLİTİK ÇAĞ YERLEŞİMLERİ	51

4.1. Coğrafi Mekân Bağlamında Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Yerleşmelerin Öncüleri: Coğrafi Dinamikler ve Yerleşim Dağılımı.....	51
4.1.1. Şanlıurfa Platosu'nda Fırat Havzası ile etkileşimli erken yerleşim örnekleri...	56
4.1.1.1. Göbeklitepe	58
4.1.1.2. Karahantepe	84
4.1.2. Yukarı Fırat Havzası ilk yerleşimleri.....	105
4.1.2.1. Nevali Çori.....	105
4.1.3. Yukarı Dicle Havzası ve Torosların güney etekleri ilk yerleşimler	115
4.1.3.1. Yukarı Dicle Havzası Dicle Nehri ve kolları etrafındaki verimli araziler çevresindeki ilk yerleşimler	117
4.1.3.1.1. Çayönü.....	117
4.1.4. Yukarı Dicle Havzası Torosların güney etekleri ve geçiş bölgeleri	133
4.1.4.1. Hallan Çemi	133
4.1.4.2. Gusir Höyük.....	142
4.1.4.3. Hasankeyf Höyük.....	155
4.1.4.4. Aşağı Garzan Havzası (Sumaki Höyük)	166
4.1.4.5. Boncuklu Tarla (Mardin)	176
5. COĞRAFİ MEKÂN TANIMI VE YERLEŞİMLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: TEORİK ÇERÇEVE VE YAKLAŞIMLAR.....	187
5.1. Coğrafi Mekânın Tanımı ve Temel Kavramsal Çerçevesi	187
5.2. Mekânın Anlamı ve Coğrafi Bağlamdaki Yeri	193
5.3. Coğrafi Determinizm ve Yerleşimcilik Yaklaşımları	199
5.4. Coğrafi Pozitivizm ve Çevresel Faktörlerin Rolü.....	204
5.5. Çevresel Belirleyicilik ve Kültürel Gelişim Arasındaki İlişki	207
6. GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA ERKEN NEOLİTİK DÖNEM YERLEŞİMLERİNİN EKOLOJİK VE COĞRAFİ MEKÂN ANALİZİ.....	212
6.1. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'de Yerleşim Seçiminde Güvenlik İhtiyacı veya Emniyet Problemi.....	219
6.2. Su Kaynaklarının Yerleşim Seçimine Etkisi.....	220
6.3. İklim Koşulları ve İlk Yerleşmelerin Konumlanması.....	224
6.4. Jeolojik Yapı ve Jeomorfolojik Oluşumların Etkisi.....	227
6.5. Verimli Tarım Arazilerinin Varlığı ve Gıda Temini.....	229
6.6. Barınak ve Alet Yapımı İçin Elverişli Malzeme Varlığı	230
6.7. Coğrafi Mekânın Biyolojik Unsurları Flora ve Fauna Zenginliği	232
7. COĞRAFİ MEKÂNIN YERLEŞİMLER ÜZERİNDEKİ ROLÜNÜN İNCELENMESİ	234
7.1. Coğrafi Mekânın Yerleşmeler Üzerindeki Etkileri Çayönü Örneği	239
7.2. Güneydoğu Anadolu'da Coğrafi Mekânın Ritüel ve Toplumsal Süreçler Üzerindeki Etkisi ve Göbeklitepe Örneği	244
7.3. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Coğrafi Mekânın Yerleşmeler Üzerindeki Etkilerine Örnek: Diğer Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Yerleşimler	255
8. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNDE ÇANAK ÇÖMLEK ÖNCESİ NEOLİTİK YERLEŞİMLERİ VE İNSAN-ÇEVRE ETKİLEŞİMİ	268

8.1. Faunal Kanıtlar ve Habitat Uyumu ve Coğrafi Mekân İlişkisi	270
8.2. Avcılık Stratejileri ve Alet İlişkisi ve Coğrafi Mekân İlişkisi	271
8.3. Beslenme Ekonomisi ve Coğrafi Mekânın Rolü	272
8.4. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B Evresinde Değişen İlişkiler ve Evcilleşmenin Başlangıcı ve Coğrafi Mekân	275
8.5. Hayvanların Sembolizmi ve Kültürel İfadeler ve Coğrafi Mekân.....	276
8.6. Teknolojik ve Mimari İnovasyonlar Antrozoolojik İlişkiler ve Coğrafi Mekân	277
9. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	283
KAYNAKÇA.....	294

KISALTMALAR

BP: Before Present (Günümüzden Önce)

°C: Santigrat derece

CM: Santimetre

C14: Karbon-14

DSİ: Devlet Su İşleri

GÖ: Günümüzden Önce

GIS: Geographic Information Systems (Coğrafi Bilgi Sistemleri)

MÖ: Milattan Önce

M: Metre

M²: Metrekare

KM: Kilometrekare

KM²: Kilometrekare

UNESCO: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü)

SBM/ LGM: Son Buzul Maksimumu/ Last Glacial Maximum

SEM: Taramalı Elektron Mikroskobu (Scanning Electron Microscope)

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. 1. Bereketli Hilal: Filistin'den Zağros'a uzanan eşik kuşağı (Erinç, 1980, s. 66; Özdoğan & Karul, 2020, s. 10).....	9
Şekil 1. 2. Hallan Çemi'den yuvarlak planlı yapı (Öztan, 2009, s. 7).....	13
Şekil 1. 3. Nevali Çori'den köşeli planlı kutsal yapı (Öztan, 2009, s. 8)	13
Şekil 1. 4. Körtik Tepe'den buluntu topluluğu zanaat (Öztan, 2009, s. 9-11).....	14
Şekil 1. 5. Ortada Nevali Çori'den birleşik figürlü dikilitaş. Yanda Göbeklitepe'den dikilitaş üstündeki hayvan betimleri (Öztan, 2009, s. 9-11).....	14
Şekil 1. 6. Levant bölgesi ve Natufyen kültürüne ait yerleşimlerin çoğunun konumları (Yosef, 1998, s. 162)	16
Şekil 2. 1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Türkiye'deki lokasyonu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin fiziki haritası (turkiye-cografi_bolge-haritalari, 2025)	24
Şekil 2. 2. Türkiye'nin hareket halindeki levhalar arasındaki konumu (Dölek & Sönmez, 2015, s. 10)	26
Şekil 2. 3. Bereketli Hilal: Akdeniz'den Zagros'a uzanan, Neolitik yaşamın doğduğu coğrafi kuşak (Erinç, 1980, s. 66).....	28
Şekil 2. 4. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Güneydoğu Toroslar'ın il sınırlarına göre farklı yerel adlandırmaları (Arınç, 2016, s. 251-252)	29
Şekil 3. 1. Younger Dryas Dönemi'ne ait yeniden yapılandırılmış bitki örtüsü haritası (Bar-Yosef, 1998, s. 168-169).....	50
Şekil 4. 1. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem yerleşmelerinin Anadolu'daki bölgesel dağılımı (Çoksolmaz, 2011, s. 16-17; Özdoğan & Karul, 2020, s. 1-28) .	52
Şekil 4. 2. Güneydoğu Anadolu'nun Bereketli Hilal bağlantısıyla tarım ve evcilleştirme süreçlerinde öncü merkez olarak öne çıktığını gösteren harita (yaklaşık MÖ 10200-7000) (Kuzucuoğlu, 2015).....	53
Şekil 4. 3. Şanlıurfa bölgesinde bulunan Neolitik merkezlerin lokasyonları (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020, s. 168).....	57
Şekil 4. 4. Şanlıurfa Platosu'nda, Şanlıurfa Neolitik Çağ Araştırmaları Projesi-Taş Tepeler Kapsamında Araştırılan Yerler (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 60).....	57
Şekil 4. 5. Göbeklitepe'nin ortografik hava görüntüsü (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70; Clare, 2024, s. 23).....	58
Şekil 4. 6. Göbeklitepe yerleşim yeri fiziki lokasyon haritası (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 3)	61
Şekil 4. 7. Göbeklitepe ve yakın çevresinin fiziki haritası (Yetmen & Ateş, 2021, s. 135)	63
Şekil 4. 8. Dikilitaş ve yapı malzemelerinin elde edildiği kireç taşı platodan Göbeklitepe'nin görünümü (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 71)	64
Şekil 4. 9. Karahantepe ve Göbeklitepe'nin Harran Ovasına göre konumu (Yetmen & Ateş, 2021, s. 125).....	64

Şekil 4. 10. Göbeklitepe yakın çevresinin jeomorfoloji haritası (Yetmen & Ateş, 2021, s. 136)	65
Şekil 4. 11. Soldaki görsel: Göbeklitepe'deki C yapısında yer alan 27 numaralı dikilitaş üzerinde, kaburgaları belirgin biçimde betimlenmiş bir leopar kabartması (Şanlıurfa Müzesi, 2024, s. 8)	70
Şekil 4. 12. Sağdaki Görsel: 2023'te keşfedilen gerçek boyutlu yaban domuzu heykeli (Clare, 2024, s. 22)	70
Şekil 4. 13. Göbeklitepe arkeolojik kazı alanı ve çevresindeki kaya platolarının havadan görünümü (Fotoğraf: E. Küçük, DAI), (Notroff & Dietrich, 2019, s. 289)	74
Şekil 4. 14. Göbeklitepe'de güneye bakan anıtsal erken Neolitik T sütunları ve ana kazı alanının tepeden görünümü (Dietrich, Dietrich, & Notroff, 2017, s. 675)	75
Şekil 4. 15. K10-55 açmasında (kuzeybatı çukur) 2015 yılında keşfedilen mimari yapı (Clare, Kinzel, Sönmez, & Uludağ, 2019, s. 16).....	76
Şekil 4. 16. K10-13/23 açmalarının yukarıdan görünümü, söz konusu yapıların anıtsal bir özellik taşımadığını ortaya koymaktadır (Clare, Kinzel, Sönmez, & koymaktadır (s. 16).....	77
Şekil 4. 17. Göbeklitepe'nin güneybatı kesiminde 2016 kazılarında ortaya çıkan, ovalden dörtgene geçiş sürecini yansıtan mimari kalıntılar; batı uçtaki F yapısı örnekleri (Clare, Kinzel, Sönmez, & Uludağ, 2019, s. 17)	77
Şekil 4. 18. Göbeklitepe'nin batı yamaçlarındaki sarnıçlar ve bağlı platoların topoğrafik planı ile potansiyel su toplama alanlarını gösteren harita (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 58)	79
Şekil 4. 19. Su depolamak için kullanılan karstik bir çukur veya obruk: Sarnıç (Herrmann & Schmidt, 2012).....	79
Şekil 4. 20. Soldaki görsel: Sarnıçlara veya kuyulara su taşıyan Kanal No: 8 (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 60).....	80
Şekil 4. 21. Sağdaki görsel: Derinlik belirleme amacıyla yapılan detaylı çekim; mezura arkasında ve sol duvar yüzeyinde görülebilen iniş yardım basamakları (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 61).....	80
Şekil 4. 22. Soldaki görsel: Platonun kenarından batıya doğru uzanan içbükey oluk ve kuru kanal ile kayaya oyulmuş sarnıçlar (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 59)	80
Şekil 4. 23. Sağdaki görsel: Şimdiye kadar tespit edilen 50 ve 51 numaralı sarnıçlar (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 59)	80
Şekil 4. 24. Göbeklitepe, D Yapısı, T biçimli bezemeli Dikili Taş Sütun 43 (Akbaba Taşı). a) Asıl sütun, kısmen gizlenmiş durumda, b) Şanlıurfa Müzesi'ndeki kopyası (Sweatman & Tsikritsis, 2017, s. 236; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70)	82
Şekil 4. 25. Karahantepe yerleşim lokasyonu ve Tektek Dağı lokasyonu	85
Şekil 4. 26. Karahantepe'nin yer aldığı Tektek Platosu'nun kuzeyden bakıldığında Tektek Dağları ile birlikte genel görünümü (Karul, 2021, s. 27; Yetmen & Ateş, 2021, s. 129)	87
Şekil 4. 27. Karahantepe havadan genel görünüm (Karul, 2022, s. XI).....	87
Şekil 4. 28. Soldaki görsel: Karahantepe yerleşiminin Tektek Dağları'nın yüksek bir bölgesindeki konumunu göstermektedir (Çelik, 2011, s. 242; Çelik & Tolon, 2018, s. 30)	89

Şekil 4. 29. Sağdaki görsel: Yerleşimin kireçtaşı üzerinde ve iki kayalık tepe arasında konumlandığını göstermektedir (Çelik, 2011, s. 243).....	89
Şekil 4. 30. Karahantepe yakın çevresinin fiziki haritası (Yetmen & Ateş, 2021, s. 128)	89
Şekil 4. 31. Karahantepe çevresinin jeomorfoloji haritası (Yetmen & Ateş, 2021, s. 129)	91
Şekil 4. 32. Karahantepe'nin kuzeyindeki sarnıçların konumunu ve Google Earth uydu görüntüsü (Yetmen & Ateş, 2021, s. 132).....	92
Şekil 4. 33. Tektek Dağı ve Karahantepe çevresinde Kurt Tepesi, Küçük Kösecik Batı Mevkii, Sarpdere Köyü Minzile Cemel ve Halime Köyü'nden tuzak alanları örnekleri (Çelik & Tolon, 2018, s. 35-36; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 72).....	94
Şekil 4. 34. Soldaki görsel: Karahantepe'den eşek kabartması (Karul, 2024, s. 32)....	95
Şekil 4. 35. Sağdaki görsel: Karahantepe'de bulunan bu üç boyutlu domuz figürlerinden biri (Karul, 2024, s. 38)	95
Şekil 4. 36. Karahantepe'de Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem A ve B evreleri boyunca özel yapılar ile konutların bitişik düzende inşa edildiğini gösteren yerleşim geleneği (Karul, ve diğerleri, 2025)	96
Şekil 4. 37. Karahantepe'de ortaya çıkarılan ve “AB Yapısı” olarak adlandırılan yapı, dikkat çekici mimari unsurları ve fallik sembolizmi (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 71-72)	97
Şekil 4. 38. Karahantepe'de Kaburgaları ve omurgası ayrıntılı şekilde işlenmiş fallus tipi heykel (Karul, 2023, s. 23).....	98
Şekil 4. 39. Strüktür (batı yönünden görünüm) yapının dolgu süreci (Karul, 2021, s. 30)	99
Şekil 4. 40. Merkezi kamusal yapıya bitişik özel bir mekânda, taş kaplar, heykelcikler ve hayvan kemikleriyle dolu bir bölme (Karul, 2024, s. 33).....	100
Şekil 4. 41. Karahantepe'nin Arkeolojik kazı öncesi kuzeyden genel görünümü (Çelik, 2019, s. 45)	100
Şekil 4. 42. Karahantepe yerleşim düzeni (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2025) ..	101
Şekil 4. 43. Karahantepe'nin birbirine bağlı üç yapısının üstten sağa, soldan sağa sırayla, AD, AB, AA düzeninde yerleşimi (Collins, 2024, s. 2; T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2025)	102
Şekil 4. 44. Karahantepe AD yapısı (Büyük Elips) yaklaşık olarak doğuya bakıyor (Collins, 2024, s. 3)	103
Şekil 4. 45. Karahantepe AD yapısı yaklaşık güneybatıya bakmaktadır (Collins, 2024, s. 3).....	103
Şekil 4. 46. Nevali Çori Lokasyon Haritası.....	105
Şekil 4. 47. Atatürk Barajı suları altında kalmadan önce Nevali Çori kazı alanı (Karul, 2023, s. 15)	106
Şekil 4. 48. Yukarı Mezopotamya'da Nevali Çori'nin lokasyonu (Morsch, 2002, s. 145)	107
Şekil 4. 49. Şanlıurfa Müzesinin Neolitik Çağ salonunda sergilenen Nevali Çori kazı alanı maketi (wikipedia.org, 2025).....	108
Şekil 4. 50. Nevali Çori'de pişmiş kilinden figürinler (Affonso & Pernicka, 2000)....	110

Şekil 4. 51. Nevali Çori civarının jeolojik haritası (Affonso & Pernicka, 2000)	110
Şekil 4. 52. Nevali Çori yerleşmesi planı (Özdöl, 2011, s. 180)	113
Şekil 4. 53. Nevali Çori ve Göbeklitepe'den insan kollu steller (Özdöl, 2011, s. 183)	114
Şekil 4. 54. Çayönü lokasyon haritası	119
Şekil 4. 55. Güneydoğu Anadolu'daki Neolitik bölgelerde baskın fauna türleri (Hongo, Pearson, Öksüz, & İlgezdi, 2009, s. 67)	124
Şekil 4. 56. Çayönü konumu, Neolitik Yerleşkesi planı (Özdoğan & Özdoğan, 1989, s. 67; Özdöl, 2011, s. 187; Hongo & Meadow, 2000, s. 123).....	126
Şekil 4. 57. Çayönü'nün Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem evreleri ve temsil ettikleri belirli ev tipleriyle adlandırmaları (Özdoğan & Özdoğan, 1989, s. 65-69; Braidwood, Çambel, Lawrence, Redman, & Stewarti, 1974, s. 568; Haklay & Gopher, 2019, s. 7-17; Pearson, Grove, Özbek, & Hongo, 2013, s. 182; Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 106, Hongo, Meadow, Öksüz, & İlgezdi, 2002, s. 160)	127
Şekil 4. 58. Çayönü'nde Neolitik evreler ve farklı plan tipleriyle gelişimi (Hongo & Meadow, 2000, s. 124-126).....	128
Şekil 4. 59. Çayönü'ndeki alt evrelere göre ana yapı tiplerinin şematik çizimi ile alta sağda Terrazzo binasının geometrik düzenidir (Özdoğan & Özdoğan, 1989, s. 67; Haklay & Gopher, 2019, s. 7-9; Özdemir, 2017, s. 245-265)	131
Şekil 4. 60. Hallan Çemi yerleşmesi lokasyon haritası	134
Şekil 4. 61. Hallan Çemi Höyük yerleşmesi ve buluntular (http://batmankulturenvanteri.org/)	135
Şekil 4. 62. Hallan Çemi topografyası ve kazı alanının havadan görünümü (Sucu, 2019, s. 185; Öztürk & Şimşek, 2019, s. 20).....	139
Şekil 4. 63. Hallan Çemi'de kazılan üç ana yapı katmanının planı (Starkovich & Stiner, 2009, s. 47)	140
Şekil 4. 64. Yukarı Dicle Havzası Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem yerleşimleri ve Gusir Höyük'ün konumu (Karul, 2011, s. 9; Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021, s. 2)	143
Şekil 4. 65. Gusir Höyük çevresel özellikleri	145
Şekil 4. 66. Gusir Höyük ve Gusir Höyük Gölü Doğudan görünümü (Karul, 2011, s. 8)	145
Şekil 4. 67. Gusir Höyük'ten elde edilen kömürleşmiş huş (Betula) odunu (Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021).....	148
Şekil 4. 68. Gusir Höyük'ten elde edilen kömürleşmiş bitki makro kalıntıları (Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021, s. 6)	148
Şekil 4. 69. Gusir Höyük kazı alanının havadan görünümü (Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021, s. 4)	149
Şekil 4. 70. Gusir Höyük kazı sahası ve mimari buluntular (Karul, 2019, s. 34-44) ...	152
Şekil 4. 71. Hasankeyf Höyük'ün Baraj suları altında kalmadan önceki konumu ve çevresel özellikleri	158
Şekil 4. 72. Hasankeyf Höyük'ün baraj suları altında kalmadan önceki genel görünümü ve dicle kıyısındaki konumu (http://batmankulturenvanteri.org/).....	160

Şekil 4. 73. Hasankeyf Höyük lokasyon haritası (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 1)	160
Şekil 4. 74. Hasankeyf Höyük günümüz su altı konumu	161
Şekil 4. 75. Tabakalar arası yapılarda görülen yuvarlak ve yarı dikdörtgen taş duvarlar ile mezar konumları (yıldız simgeleriyle) gösterilmiştir (Kondo, Tashiro, & Miyake, 2022, s. 130)	162
Şekil 4. 76. Hasankeyf Höyük Dairesel planlı yapılar (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 2)	164
Şekil 4. 77. Hasankeyf Höyük buluntularından toplu görünüm (Sucu, 2019, s. 216)..	165
Şekil 4. 78. Çeşitli tabakalardan litikler (Soldaki görsel) (Soldaki görsel) (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 3)	165
Şekil 4. 79. Balık kemikleri (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 4)	165
Şekil 4. 80. Sumaki Höyük'ün Lokasyon haritası ve kazı alanı (Sarıaltun, Aydın, & Avcıoğlu, 2023, s. 382)	167
Şekil 4. 81. Sumaki Höyük Çevresel özellikler.....	167
Şekil 4. 82. Sumaki Höyük kronolojik stratigrafisi (Sarıaltun, 2023, s. 8)	169
Şekil 4. 83. Sumaki Höyük'teki Neolitik mimari yapıların planı ve mekânsal dizilimi (Sarıaltun, 2023, s. 18)	171
Şekil 4. 84. Sumaki Höyük Neolitik mimarisinde topraktan duvar inşa teknikleri (Sarıaltun, 2023, s. 22)	172
Şekil 4. 85. (Üstteki fotoğraf) Sumaki Höyük Neolitik yerleşmesinde bulunan bazı ocaklar. (Altındaki fotoğraf) Sumaki Höyük Neolitik yerleşmesinde bulunan ateş çukurlarından bazıları (Sarıaltun, 2023, s. 22)	173
Şekil 4. 86. Sumaki Höyük mimari yapıları ve evrelere göre dağılımı (Sarıaltun, 2023, s. 7)	174
Şekil 4. 87. Sumaki Höyük'ün Neolitik stratigrafisi, farklılaşan yerleşim özellikleri ve yerleşmeyi etkileyen dış çevresel etkiler çizelgesi (Sarıaltun, 2023, s. 12)	174
Şekil 4. 88. Ziftli kilden yapılmış buluntular. Solda: Domuz; Sağda: Kaplumbağa figürüdür (Sucu, 2019, s. 221).....	175
Şekil 4. 89. Boncuklu Tarla lokasyon haritası (Erbil & Kodaş, 2025, s. 2)	177
Şekil 4. 90. Boncuklu Tarla çevresel özellikleri.....	179
Şekil 4. 91. Boncuklu Tarla'nın radyokarbon tarihlendirme verileri (Kodaş & Çiftçi, 2021, s. 47)	182
Şekil 4. 92. Boncuklu Tarla Doğu Alanı mimari kalıntıları ve tabakaları (İpek & Çiftçi, 2020, s. 233)	182
Şekil 4. 93. Farklı Mezarlarda ele geçen boncuklar (İpek & Çiftçi, 2020, s. 230).....	183
Şekil 4. 94. Yerleşimin farklı tabakalarında boncuk ve kolye uçları (pendant) örnekleri (İpek & Çiftçi, 2020, s. 230).....	183
Şekil 4. 95. Kemik buluntular arasında, kakma tekniği ile yapılmış ve iki örümcek motifine sahip nadir bir parça (İpek & Çiftçi, 2020, s. 231)	184
Şekil 4. 96. Boncuklu Tarla, Atölyede gözlemlenen basınç teknolojileri (Erbil & Kodaş, 2025, s. 12)	186

Şekil 5. 1. Doğada etkileşim hâlindeki temel ortamlar (Soyatlar, ve diğerleri, 2024, s. 16).....	192
Şekil 5. 2. Mekân Algısını Etkileyen Faktörler (Güleç-Solak, 2017, s. 16-17)	195
Şekil 5. 3. Mekânın Anlamları: Günlük deneyimler ve teorik kavramsallaştırmalar (Güleç-Solak, 2017, s. 19).....	198
Şekil 5. 4. Bazı Paleolitik ve Neolitik yerleşmelerin kuruluş yerlerinin doğal ortam (coğrafi mekân) özelliklerini gösteren şematik profiller (Atalay İ. , 2005, s. 126).....	200
Şekil 6. 1. İlk medeniyetlerin coğrafi olarak konumları (MEB, 2025)	212
Şekil 6. 2. Coğrafi mekân etkisi ile ilk uygarlıkların kurulduğu yerler ve akarsular (Aydın Y. , 2024, s. 152), (MEB, 2025).....	213
Şekil 6. 3. Fırat ve Dicle havzasında konumlanan Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşmeler ile 2021 yılından bu yana uluslararası ekipler tarafından Şanlıurfa’da eş zamanlı yürütülen Taş Tepeler Projesi araştırma alanları (Karul, 2023, s. 17).....	216
Şekil 6. 4. Dicle ve Fırat Havzasından Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşmelerin dağılımı. Yerleşmeler su kenarına, suya yakın ve teraslara (akarsu sekileri) konumlanmıştır.....	221
Şekil 6. 5. Dicle nehri ve Botan Çayı’nın birleştiği yerde oldukça sert konglomeralar üzerinde kurulmuş olan Çattepe yerleşim alanı (Karadoğan, 2023, s. 37).....	222
Şekil 6. 6. Adıyaman havzasında Kuvaterner boyunca arazinin yarıma sürecine bağlı olarak yerleşmelerin gittikçe dikey yönde yer değiştirmesini gösteren kuzey-güney yönlü şematik kesit (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 466).....	223
Şekil 6. 7. İbn Haldun’un yeryüzünü yedi iklim kuşağına ayırdığı sistemi ve bu kuşakların temel nitelikleri. Erken Neolitik toplumlar 4. İklim bölgesinde konumlanıp faaliyetlerini sürdürmüşler (İbn Haldun, 2013, s. 132-203; Belge, 2016, s. 44)	226
Şekil 6. 8. Adıyaman’ın güneydoğusundaki Fırat vadisinde bazı tarihi yerleşme ve buluntu yerlerinin dağılımını gösteren topografik-jeomorfolojik kesit (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 466).....	228
Şekil 6. 9. Yerleşmeyi etkileyen faktörler (Erdebil & Düzgün, 2023, s. 135)	231
Şekil 7. 1. Yukarı Dicle Havzası’nda yer alan ve Neolitik Çağın en erken yerleşim izlerini barındıran önemli bir merkez: Gusir Höyük (Karul, 2019, s. 35; Özdoğan M. , 2013)	235
Şekil 7. 2. Güneydoğu Anadolu’daki Neolitik yerleşimlerde coğrafi mekân ile kültürel stratejilerin karşılaştırmalı değerlendirmesi	236
Şekil 7. 3. Çayönü Tepesi coğrafi mekân özellikleri (Karadoğan, 2023, s. 36).....	241
Şekil 7. 4. Çayönü jeomorfolojik kesit (Karadoğan, 2023, s. 35)	242
Şekil 7. 5. Göbeklitepe ve Yakın Çevresinin Fiziki Haritası (Şahinalp, 2019, s. 869)	246
Şekil 7. 6. Göbeklitepe çevresel özellikleri yüksek dağ eteklerinde çevreye hâkim olarak konumlanmış	247
Şekil 7. 7. Göbeklitepe ve Yakın Çevresinin Jeoloji Haritası (Şahinalp, 2019, s. 875).....	248

Şekil 7. 8. Göbeklitepe'nin yer seçiminde etkili olan coğrafi mekân faktörleri (Şahinalp, 2019, s. 865-878).....	251
Şekil 7. 9. Garzan Çayı'nın aşağı vadisinde yer alan belli başlı arkeolojik yerleşimlerin coğrafi konumlarını ve söz konusu akarsu ile mekânsal ilişkilerini yansıtan bir topografik enine kesit (Karadoğan, 2023, s. 37)	261
Şekil 7. 10. Havza tabanında Neolitik kültüre geçişin ilk basamağı: Pirun çevresi (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 457).....	265
Şekil 8. 1. Yakın doğuda Bereketli Hilal bölgesinde Neolitik Çağ'da yetiştirilen yedi tarımsal ürünün dağılımı (Lev-Yadun, Gopher, & Abbo, 2000, s. 1603; TÜBİTAK, 2000, s. 65)	273
Şekil 8. 2. Yapı Sistemlerinin Gelişimi; Çayönü Kazılarında Izgara Planlı Yapılar ile İzlenen Dalörgü Çatıdan Düz Damlı Yapılara Geçiş (Özdoğan M. , 2025, s. 37)	276
Şekil 8. 3. Çayönü, Yerleşim Düzeni; işlevsellik ve toplumsal katmanların dağılımı (Özdoğan M. , 2025, s. 40)	278
Şekil 8. 4. Mimarinin Doğuşu; Çayönü Kazılarında İzlenen Yuvarlak Kulübeden İki Katlı Dörtgen Yapıya Geçiş (Özdoğan M. , 2025, s. 36)	280
Şekil 9. 1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerinin coğrafi konumları ve mekânsal analizleri.....	289

1. GİRİŞ

Anadolu Yarımadası, tek tip bir habitat oluşturmamakla birlikte yarı kurak havzalardan yoğun yağış alan bölgelere kadar uzanan son derece çeşitli çevresel alanlardan meydana gelmektedir. Bu çeşitlilik, dağ sıralarıyla birbirinden ayrılan farklı ekolojik bölgeler sayesinde ortaya çıkmıştır. Anadolu, Yakın Doğu'nun diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında daha çeşitli ve optimal çevresel olanaklar sunmakta, bu nedenle tarih öncesi dönemlerin anlaşılmasında kritik bir coğrafya olarak öne çıkmaktadır (Özdoğan M. , 1997, s. 23; Özdoğan M. , 2015, s. 1508-1511). Farklı iklim bölgelerinin kesişim noktasında yer alması ve denizlerle çevrili olması, iklim dalgalanmalarının Anadolu üzerindeki etkilerini daha da çeşitlendirmiştir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, bu çeşitliliğin en belirgin şekilde gözlemlendiği alanlardan biridir. Bölge, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem yerleşimlerinin konumlanmasında coğrafi mekânın belirleyici rolünü anlamak açısından özel bir öneme sahiptir. Bu dönemde yerleşimlerin dağılımını şekillendiren çevresel ve iklimsel faktörler, insan-çevre etkileşimlerinin erken tarım topluluklarının mekânsal tercihleri üzerindeki etkisini göstermektedir (Özdoğan M. , 1997, s. 29-37; Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 1-16; Yetmen & Ateş, 2021, s. 121).

Çevre kavramı, canlıların yaşamlarını sürdürdükleri ve etkileşimde bulundukları ortamı ifade eder. Bu ortam; hava, su, toprak, bitkiler, hayvanlar gibi unsurların yanı sıra sıcaklık, soğukluk gibi iklimsel nitelikleri de içerir. Dolayısıyla çevre, canlıların gelişimini destekleyen ve onları sürekli etkileyen fiziksel, kimyasal ve biyolojik faktörlerin bütünüdür (Keleş & Hamamcı, 2002, s. 28). İnsan-çevre ilişkisi tarih boyunca değişkenlik göstermiş, kimi zaman insan çevresinden etkilenmiş, kimi zaman da çevresini dönüştürmüştür.

Avcı-toplayıcı toplumlar ortaya çıktığı günden beri, doğadan yiyecek toplayarak ve avlanarak geçimlerini sağlamışlardır. Bu toplumların çevresel bilgi birikimi, yakın çevrelerindeki bitki ve hayvan türlerini tanıma üzerine yoğunlaşmıştır. Yerleşik tarım toplumuna geçişle birlikte insan, doğayı denetleme ve dönüştürme noktasında daha etkin hale gelmiştir. Neolitik Çağ'ın öncesinde başlayıp bu çağın sonuna kadar devam eden süreçte, bilgi ve teknik birikimin artması çevre üzerindeki etkinin güçlenmesine yol açmıştır (Özerkmen, 2002, s. 170)

Bu dönüşüm sürecinde Younger Dryas iklim dalgalanması, tarımsal ekonominin ortaya çıkışını hızlandıran önemli bir kırılma noktası olmuştur. Ani iklim değişiklikleri, küçük ölçekli toplulukların çevresel koşullara verdikleri tepkileri şekillendirmiş ve Neolitik Devrim'in temelini oluşturmuştur. Holosen'in ilk yarısına ait veriler, yazının henüz icat edilmediği bu dönemde insanlar doğal ortamları ve çevreyi dönüştürmeye ve yaşam alanlarını kendi ihtiyaçlarına göre şekillendirmeye başladıklarını göstermektedir (Özdoğan M. , 2025, s. 42; İncili, 2023, s. 5).

Yerleşimlerin seçimi, doğal ve beşerî faktörlerin ortak etkisiyle gerçekleşmiştir. Doğal faktörler arasında jeolojik yapı, iklim, su kaynakları ve toprak özellikleri öne çıkarken; beşerî faktörler arasında güvenlik, ulaşım ve ekonomik faaliyetler belirleyici olmuştur. Bu bağlamda, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Göbeklitepe (Schmidt K. , 2010, s. 239), Karahantepe (Karul, 2023, s. 18), Nevali Çori (Morsch, 2002, s. 145), Çayönü (Özdoğan & Özdoğan, 1989, s. 65), Hallan Çemi (Rosenberg & Redding, 2002, s. 39), Hasankeyf Höyük (Miyake, 2020), ve Boncuklu Tarla (Erbil & Kodaş, 2025, s. 1) gibi Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimleri, yalnızca arkeolojik buluntularıyla değil, aynı zamanda bulundukları coğrafi konumla da dikkat çekmektedir (İncili, 2023, s. 5-6).

Tez kapsamında, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki tüm Akeramik Neolitik yerleşimlerden ziyade, konunun anlaşılması açısından temsil gücü yüksek ve arkeolojik literatürde öne çıkan seçili örnekler detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Bu kapsamda incelenen yerleşimler arasında; anıtsal T biçimli dikilitaşlarıyla öne çıkan Göbeklitepe ve Karahantepe; Fırat Nehri'nin bir kolu olan Kantura Çayı kenarında konumlanmış olan ve önemli mimari kalıntılara sahip Nevali Çori; tarımın doğuşu ve ilk evcilleştirilmiş buğday türlerinin bulunmasıyla kilit öneme sahip olan Çayönü; avcı-toplayıcı yaşam biçiminden yerleşik yaşama geçişin erken izlerini taşıyan Hallan Çemi ve Körtik Tepe; ve Dicle Nehri kıyısındaki stratejik konumuyla dikkat çeken Gusir Höyük ve Hasankeyf Höyük gibi merkezler bulunmaktadır. Bu yerleşimlerin konumlanmasında; su kaynaklarına erişim (Dicle ve Fırat nehirleri ve kolları), iklimsel uygunluk, biyolojik çeşitlilik, obsidyen gibi hammadde kaynaklarına yakınlık ve topografik savunma avantajları gibi çevresel faktörlerin belirleyici olduğu ortaya konulmaktadır. Özellikle bu yerleşimlerin; Şanlıurfa Platosu (Göbeklitepe, Karahantepe, Gürcütepe), Yukarı Fırat Havzası (Nevali Çori, Mezraa Teleilat) (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 57), Yukarı Dicle Havzası (Çayönü, Körtik Tepe Hallan Çemi) ve Torosların güney etekleri (Körtik Tepe, Gusir Höyük, Hasankeyf Höyük, Boncuklu Tarla, Sumaki Höyük) (Özdoğan M. , 2025, s. 36) gibi farklı alt bölgelerde yoğunlaşması, her bir alt bölgenin kendine özgü coğrafi özelliklerinin (kalker

tabanlı platolar, alüvyon ovalar, su kaynakları vb.) yerleşim dinamikleri üzerindeki etkisini açıkça yansıtmaktadır.

Bu çalışma, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlere ait arkeolojik ve coğrafi verileri bütünleştirerek, insan-çevre ilişkisine dair kapsamlı bir perspektif sunmayı ve bu alandaki akademik literatüre katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Analizler, coğrafi mekânın yalnızca pasif bir fiziksel çevre olmadığını, aksine toplumsal organizasyonların ve kültürel değişimlerin temel bir unsuru olduğunu ve medeniyetin doğuşunda aktif bir rol oynadığını vurgulamaktadır.

Tez kapsamında, çevresel determinizm¹, ve posibilizm gibi teorik yaklaşımlar da ele alınmaktadır. Determinizm, doğal çevrenin insan faaliyetlerini belirlediğini savunurken; posibilizm, insanın çevresel faktörleri dönüştürme gücüne vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda İbn Haldun'un Mukaddime'deki görüşleri, Friedrich Ratzel'in "Antropo-Coğrafya" sistemi ve Ellen Churchill Semple'in çalışmaları, insan-çevre ilişkisini anlamada önemli bir teorik zemin sunmaktadır.

Sonuç olarak, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerin konumlanmasında coğrafi mekânın belirleyici rolü, yalnızca çevresel koşulların değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel dinamiklerin de etkisiyle şekillenmiştir. Bu çalışma, arkeolojik ve coğrafi verileri bütünleştirerek, insan-çevre ilişkisine dair kapsamlı bir perspektif sunmayı ve Neolitik dönemin anlaşılmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

¹ **Determinizm:** Kâinatta gerçekleşen her olayın, maddi ya da manevi sebeplerin kaçınılmaz bir sonucu olduğunu öne süren felsefi doktrin determinizmdir. Sebep kavramının metafizik, kozmoloji, epistemoloji ve ahlak gibi alanlarda zorunluluk fikri çerçevesinde yorumlanmasıyla ortaya çıkan determinizm, felsefe tarihinde sürekli tartışılan önemli konulardan biri olmuştur. Batı felsefesinde "causalite" terimiyle ifade edilen sebeplilik anlayışıyla yakından ilişkilidir. Ancak determinizm, sebep ile sonuç arasındaki ilişkinin zorunlu olduğunu savunur; bu, her olayın bir nedeni olduğunu öne süren illiyet fikrini (sebep-sonuç ilişkisi) temel bir ilke haline getirir. Latince "determinatio" (belirleme, tayin) kelimesinden türeyen bu kavram, Batı dillerinde "determinism" olarak yer almıştır (Kutluer, 1994, s. 2015). Doğal çevrenin insan davranışlarını ve etkinliklerini belirlediğini savunan bu düşünce sistemi, bir dönem coğrafyanın modern kimliğini kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. Sebep-sonuç ilişkisine dayanan determinizm anlayışının coğrafyaya yansımaları, insan-çevre ilişkisi bağlamında gerçekleşmiş ve bu düşünce çevresel determinizm adıyla kabul görmüştür. Beşerî coğrafyada önemli bir terim olan çevresel determinizm, genel olarak çevresel faktörlerin insan faaliyetleri üzerinde belirleyici olduğunu savunan bir yaklaşımı ifade eder. Bu akım, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Avrupa ve Amerika'da pek çok coğrafyacı tarafından benimsenmiştir. Özellikle Friedrich Ratzel'in önderliğinde Davis, Semple, Huntington ve Demolins gibi isimlerin katkılarıyla bu görüş bilim dünyasında daha geniş bir etki alanı kazanmıştır (Belge, 2016, s. 46).

Ancak bu görüşler, insanın çevresi üzerinde etkili ve dönüştürücü bir varlık olduğunu vurgulayan posibilist (olasılıkçı) yaklaşımlar tarafından eleştirilmiş, özellikle Paul Vidal de la Blache ile birlikte çevresel determinizmin mutlak geçerliliği sarsılmıştır. Türkiye'de ise çevresel determinizm kavramı, özellikle Tümtürk ve Özgüç gibi beşerî coğrafyacılar tarafından sistematik bir biçimde aktarılmıştır. Her ne kadar günümüzde bu yaklaşım eleştirel bir çerçevede ele alınsa da coğrafya disiplininin kuramsal evrimini anlamak açısından hâlâ önemini korumaktadır (Tümtürk & Özgüç, 2011, s. 23-24)

1.1. Amaç

Bu tezin temel amacı, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerinin mekânsal dağılımını ve bu dağılımda coğrafi faktörlerin oynadığı belirleyici rolü multidisipliner bir yaklaşımla incelemektir.

Çalışma, Pleistosen'den Holosen'e geçişte avcı-toplayıcı toplulukların tarıma dayalı yerleşik hayata geçişi sırasında insan-çevre etkileşiminin nasıl değiştiğini ve bu değişimin Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerin konumlandırılması ve gelişiminde mekânsal yerleşme modelinin nasıl şekillendirildiğini araştırmaktadır. Bu kapsamlı analizler sonucunda coğrafi mekânın, sadece pasif bir zemin olmadığı aynı zamanda Neolitik toplumların sosyo-kültürel evriminde ve teknolojik adaptasyonunda etkin bir aktör olduğu hipotezi ileri sürülmektedir.

Bu bağlamda, Neolitik yerleşimlerin platolar, nehir kenarları veya dağ etekleri gibi belirli topografik alanlarda yoğunlaşmasının altında yatan çevresel, ekonomik, stratejik ve sembolik nedenlere bilimsel bir açıklama getirilmesi hedeflenmektedir.

Bu çalışma, Neolitik toplulukların hayatta kalma stratejilerini, yerleşim tercihlerini ve üretim biçimlerini çevresel koşullar bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. İklim, toprak verimliliği, su kaynakları, biyolojik çeşitlilik, hammadde temini ve doğal savunma gibi faktörlerin bu süreçteki etkileri değerlendirilecektir. Böylece, çevresel determinizm ve posibilizm gibi teorik yaklaşımlar yeniden ele alınarak insan-çevre ilişkisi daha bütüncül bir şekilde anlaşılabilecektir.

Bu araştırmanın bir diğer önemli hedefi ise, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kendine özgü jeolojik ve ekolojik yapısının, Neolitikleşme sürecini Yakın Doğu'nun diğer bölgelerinden farklılaştıran özgün dinamikleri ortaya koymaktır. Örneğin, Şanlıurfa Platosundaki karstik özellik sergileyen jeolojik yapısının inançla bağlantılı komplekslerin inşasını nasıl kolaylaştırdığı veya Yukarı Fırat Havzası'ndaki alüvyon toprakların tarımsal potansiyelinin nasıl erken bir tarım ekonomisini tetiklediği gibi sorulara yanıt aranmaktadır. Böylelikle, insan topluluklarının çevresel koşullara karşı sergilediği pasif bir tepki yerine, bu koşulları aktif bir şekilde şekillendiren ve kendi kültürel ihtiyaçlarına adapte eden yaratıcı bir aktör olduğu vurgulanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, Neolitik döneme ait yerleşimlerin dağılımının, sadece ekonomik değil, aynı zamanda savunma, hammaddeye erişim ve sosyal etkileşim gibi stratejik ve kültürel faktörlerle nasıl bütünlük bir şekilde açıklanabileceği incelenecektir.

1.2. Yöntem

Bu tez, nitel araştırma yöntemleri çerçevesinde, arkeoloji, coğrafya, antropoloji, jeoloji ve ekoloji gibi farklı disiplinlerden yararlanan entegre bir metodolojiye dayanan disiplinlerarası bir yaklaşım benimsemiştir.

Çalışma, tezin kuramsal çerçevesini oluşturan insan-çevre ilişkisi, çevresel determinizm ve posibilizm gibi kavramları derinlemesine incelemek amacıyla yerli ve yabancı bilimsel literatürün kapsamlı bir taramasıyla başlamıştır. Bu tarama, özellikle bölgedeki kazı monografileri, hakemli dergi makaleleri ve tezlerden elde edilen birincil verilerle desteklenerek, mevcut bilgi birikiminin eksiksiz bir şekilde değerlendirilmesini sağlamıştır. Literatür taraması, aynı zamanda Neolitik dönemde iklimsel değişimler, flora ve fauna çeşitliliği, teknolojik yenilikler ve sosyal organizasyonlar gibi konularda mevcut teorik modelleri ve tartışmaları da kapsamaktadır.

Ana veri kaynakları, incelenen Neolitik yerleşimlere ilişkin arkeolojik kazı raporları, bilimsel yayınlar ve coğrafi verileri (topografik haritalar, jeolojik raporlar, iklim verileri) kapsamaktadır. Bu veriler, yerleşimlerin coğrafi konumları, çevresel koşulları, doğal kaynaklara erişimi, arazi kullanım biçimleri ve yerleşim yerlerinin morfolojisi hakkında bilgi sağlamak üzere toplanmış ve mekânsal analizlerle değerlendirilmiştir.

Farklı alt bölgelerdeki yerleşimlerin coğrafi özellikleri, mekân tercihleri ve çevreyle kurdukları etkileşimler karşılaştırmalı olarak değerlendirilerek, Neolitik toplulukların çevresel koşullara adaptasyon süreçleri ve bu koşulların yerleşim biçimleri üzerindeki etkileri detaylandırılmıştır. Bu yöntem, her bir alt bölgenin kendine özgü çevresel potansiyelinin, toplumsal ve ekonomik farklılaşmaları nasıl tetiklediğini anlamayı amaçlamaktadır. Örneğin, Göbeklitepe ve Karahantepe gibi plato yerleşimlerindeki dini odaklı yapılar ile Çayönü, Nevalıçori gibi nehir kenarı yerleşimlerindeki tarım odaklı yapılar arasındaki farklılıklar, coğrafi mekânın kültürel kimlikleri nasıl şekillendirdiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu karşılaştırmalı analiz, Neolitikleşme sürecinin tek tip bir model yerine, bölgesel ve yerel dinamiklerle açıklanması gerektiğini ortaya koyacaktır.

1.3. Kapsam

Bu tez, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Çanak Çömlek Öncesi Neolitik döneme ait bazı önemli yerleşimlerin coğrafi mekân ve çevresel özellikler açısından

değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Bölge, jeomorfolojik ve ekolojik çeşitliliğiyle dikkat çeken dört ana alt bölgeye ayrılarak ele alınmıştır: Şanlıurfa Platosu, Yukarı Fırat Havzası, Yukarı Dicle Havzası ve Torosların Güney Etekleri. Her alt bölge, Neolitik yerleşimlerin gelişiminde farklı çevresel ve kültürel koşullar sunmuştur. Bu çerçevede, seçilen yerleşimlerin konumları ve çevresel bağlamları analiz edilerek erken yerleşik yaşamın çevreyle kurduğu ilişki ortaya konmuştur.

Çalışma, bölgedeki tüm Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerini detaylı biçimde incelememektedir. Bunun yerine, arkeolojik literatürde öne çıkan ve temsil gücü yüksek bazı yerleşim örnekleri seçilerek analiz yapılmıştır. Bu yaklaşım hem araştırmanın odak noktasını korumayı hem de seçilen örnekler üzerinden derinlemesine değerlendirme yapmayı mümkün kılmaktadır.

Tezde, insan-doğa etkileşimi farklı teorik yaklaşımlar üzerinden ele alınmıştır. Çevresel determinizm ve posibilizm gibi klasik yaklaşımların yanı sıra, post-yapısalcı düşüncenin mekân analizlerine katkısı da değerlendirilmiştir. Göbeklitepe, Karahantepe, Çayönü, Nevali Çori, Hallan Çemi, Boncuklu Tarla, Hasankeyf Höyük, Sumaki Höyük ve Gusir Höyük gibi Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerinde coğrafyanın toplumsal yapı üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu bağlamda, coğrafi çevrenin insanı sadece yönlendiren değil, onunla etkileşim içinde olan bir unsur olduğu görüşü temel alınmıştır.

Çalışma, yalnızca arkeolojik bulguların tanımlanmasıyla sınırlı kalmayıp, Neolitik döneme özgü yerleşim stratejilerinin çevresel koşullar doğrultusunda nasıl şekillendiğini anlamaya yönelik bir çerçeve sunmaktadır. Ayrıca, konuya dair farklı araştırmacıların görüşleri arkeolojik ve coğrafi verilerle birlikte değerlendirilerek disiplinlerarası bir bakış açısı geliştirilmiştir.

Alt bölgelere göre yerleşim konumlanmaları şu şekilde ele alınmıştır:

- **Şanlıurfa Platosu**, kalker yapısı ve karstik arazi özellikleriyle dikkat çeker. Göbeklitepe ve Karahantepe gibi ritüel merkezlerin bu bölgede ortaya çıkması, yüksek rakım ve geniş görüş alanı gibi doğal özelliklerle ilişkilidir. Ayrıca, bölgenin Karacadağ ve İç Anadolu ve Doğu Anadolu'daki volkanik alanlara yakınlığı obsidyen gibi hammaddelere erişim açısından önemlidir.
- **Yukarı Fırat Havzası**, alüvyonlu toprakları ve su kaynaklarına yakınlığıyla tarımsal üretim için uygun koşullar sunar. Nevali Çori ve Mezraa Teleilat gibi yerleşimler, bu havzanın tarım ve yerleşik yaşama geçiş sürecindeki rolünü

göstermektedir. Bölgenin topografyası, taşkınlara karşı teraslama gibi erken mühendislik uygulamalarına olanak tanımış olabilir.

- **Yukarı Dicle Havzası**, verimli arazileri ve sulak alanlarıyla erken tarım ve hayvan evcilleştirme için uygun bir ortam sağlamıştır. Çayönü ve Demirköy, Körtik Tepe gibi yerleşimlerde, yabani tahıl türlerinin evcilleştirilmesi ve karma ekonomi modeli (tarım, avcılık, balıkçılık) gözlemlenmektedir.
- **Torosların Güney Etekleri**, dağlık ve ovalık alanların birleştiği geçiş bölgeleridir. Körtik Tepe, Hallan Çemi, Hasankeyf Höyük, Boncuklu Tarla ve Sumaki Höyük gibi yerleşimlerde, avcı-toplayıcı grupların yerleşik yaşama geçiş süreci izlenmektedir. Bu bölgelerde çevresel değişimlere karşı daha esnek adaptasyon stratejileri geliştirilmiştir.

Araştırmanın kronolojik kapsamı, MÖ 10.000 ile MÖ 7.000/6600 yılları arasındaki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'dir. Bu dönem, tarımın ve yerleşik yaşamın ortaya çıkışı gibi insanlık tarihinin temel dönüşümlerinden birini temsil eder. Aynı zamanda, Pleistosen'in sonundaki Younger Dryas gibi iklimsel olayların topluluklar üzerindeki etkilerini değerlendirme imkânı sunar.

1.4. Neolitik Çağ Kronolojisi: Tanımlar, Teoriler ve Gelişim Evreleri

1.4.1. Neolitik Çağ

Neolitik Çağ, insanlık tarihinin en köklü dönüşümlerinden birine sahne olmuş, avcı-toplayıcı yaşamdan yerleşik tarım toplumlarına geçişi simgeleyen çok boyutlu bir çağdır (Hole, 2002, s. 191). Yaklaşık MÖ 10.000-6000 yılları arasını kapsayan Neolitik Çağ, insanlık tarihinde besin ekonomisi, yerleşim biçimi ve teknolojiye büyük dönüşümlere sahne olmuştur. İnsanlar, yabani tahılları ve baklagilleri bilinçli olarak yetiştirmeye başlamış, koyun, keçi, domuz ve sığır gibi hayvanları evcilleştirmişti (Öztan, 2009, s. 2) r.

Bu dönem, yalnızca geçim biçimlerindeki bir değişimden ibaret olmayıp, insanlık tarihinde inanç sistemlerinin, mekânsal tasarımın ve toplumsal organizasyonun yeniden yapılandığı çok katmanlı bir süreci temsil eder (Hodder, 2018, s. 42). Neolitikleşme, küresel çapta eş zamanlı gerçekleşen bir olgu değil, coğrafi bölgelere göre farklı hız ve biçimlerde ortaya çıkan, teknolojik, sosyal ve çevresel faktörlerin etkileşiminin bir sonucudur (Özdoğan M. , 2018, s. 15).

Bu karmaşık süreç, bireylerin doğayla ve kendi aralarındaki ilişkilerini kökten değiştirerek, modern medeniyetin temellerini oluşturan yeni bir yaşam biçiminin kapılarını aralamıştır. Başlangıçta birkaç kulübeden oluşan yerleşimler, zamanla büyüyerek köylere ve hatta kasabalara dönüşmüştür. Bu yerleşimlerde, evlerin yanı sıra sosyal ve inanç ihtiyaçları karşılayan özel yapılar da inşa edilmiştir. Neolitik Çağ'da teknolojik gelişmeler de yaşanmıştır. Çanak-çömlekler bu dönemin en belirgin yeniliklerinden biridir ve bu çağ “Çanak Çömleksiz” ve “Çanak Çömlekli” Neolitik olmak üzere iki döneme ayrılmıştır. Ayrıca bakır gibi yeni metaller ilk defa kullanılmaya başlanmıştır. Ölü gömme gelenekleri ise o dönemin inanç sistemleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır (Öztan, 2009, s. 2; Özdoğan M. , 2015, s. 1510-1511).

1.4.2. Neolitik kavramının gelişimi ve teorik yaklaşımlar

“Neolitik” terimi, ilk olarak 1865 yılında John Lubbock tarafından “Yeni Taş Devri” anlamında kullanılmıştır (Öztan, 2009, s. 2). Lubbock, bu dönemi cilalanmış taş aletlerin kullanımının yaygınlaşmasıyla tanımlamıştır. Bu tanım, daha önce tek bir kategori altında değerlendirilen taş aletlerin Mezolitik ve Neolitik Çağ olarak ayrımının başlangıcı olmuştur. Lubbock’un bu teknolojiye dayalı sınıflandırması, dönemin anlaşılmasında önemli bir dönüm noktası olsa da zamanla yetersiz kalmıştır (Özdoğan M. , 2018, s. 12). Çünkü Neolitik Çağ’ın asıl belirleyici unsurlarının sadece teknolojik değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal değişimler olduğu anlaşılmıştır (Özkaya & San, 2007, s. 21). Arkeolojik kazıların artmasıyla birlikte, “Neolitik” terimi çanak çömlek kullanımı, tarım ve hayvanların evcilleştirilmesi gibi unsurlarla da ilişkilendirilmiştir (Soyatlar, ve diğerleri, 2024, s. 102). Bu yeni bakış açısı, Neolitik Çağ’ı bir “yaşam biçimi” olarak değerlendirmeye olanak sağlamıştır.

V. Gordon Childe’in 1936’da ortaya koyduğu “Neolitik Devrim” kavramı, dönemin anlaşılmasına yönelik ilk önemli teorik yaklaşımdır. Childe, bu süreci ani ve devrimsel bir değişim olarak tanımlayarak, insan toplumlarının ekonomik ve sosyal yapısını radikal bir şekilde değiştirdiğini belirtmiştir (Childe, 1950, s. 1-9). Childe’a göre, bu devrim buzulların geri çekilmesiyle kuraklaşan bir iklimin sonucu olarak, insanları ve hayvanları su kaynaklarının etrafında toplanmaya zorlamış ve bu durum da tarım ve evcilleştirme sürecini tetiklemiştir. Bu hipotez, “Vaha Teorisi” olarak da bilinir. Childe’in ani değişim fikri, günümüz arkeolojik verileriyle tam olarak örtüşmemektedir; modern araştırmalar, Neolitikleşmenin tekil bir devrimden çok, binlerce yıl süren evrimsel bir

dönüşüm olduğunu göstermektedir (Özdoğan M. , 2018, s. 17). Bu nedenle, arkeologlar günümüzde “Neolitik Paket” (Neolithic Package) terimini kullanmayı tercih eder. Bu terim, tarım, evcilleştirme, çanak çömlek, yerleşik yaşam ve cilalı taş aletler gibi unsurların bir araya gelerek Neolitik yaşam biçimini oluşturduğunu, ancak bu unsurların her bölgede aynı anda ve aynı sırayla ortaya çıkmadığını vurgular. Örneğin, Yakın Doğu’da yerleşik yaşam, evcilleştirilmiş bitki ve hayvanlardan önce başlamışken, Avrupa’ya yayılan Neolitik topluluklar tarımı ve evcilleştirmeyi genellikle aynı anda benimsemiştir (Karul, 2018, s. 479).

R. J. Braidwood, Childe’in ani değişim fikrine karşı çıkarak Neolitikleşmenin daha aşamalı bir süreç olduğunu savunmuştur (Özdoğan M. , 1995, s. 267). Braidwood, bu süreci “İlk Üretim Toplulukları” olarak adlandırmış ve tarımın ortaya çıktığı en uygun ortamı, “Bereketli Hilal” içindeki doğal tahıl alanları olan “Tepelik Kuşaklar” (Hilly Flanks: Toros ve Zagros dağlarının etekleri) olarak tanımlayan (Braidwood, Çambel, Lawrence, Redman, & Stewart, 1974, s. 568) “en uygun ortam” kuramını ortaya atmıştır (Şekil) (Özdoğan M. , 1995, s. 268; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 58).

Şekil 1. 1. Bereketli Hilal: Filistin'den Zağros'a uzanan eşik kuşağı (Erinç, 1980, s. 66; Özdoğan & Karul, 2020, s. 10)

Braidwood’un bu teorisi, Kuzey Irak ve Güneydoğu Anadolu’daki Çayönü gibi yerleşimlerde yürütülen yoğun kazı çalışmalarıyla desteklenmiştir. Günümüzde Neolitik Çağ’a ait 350’yi aşkın yerleşim tespit edilmiştir (Özdoğan M. , 2004, s. 43). Günümüzde arkeoloji alanında yapılan çalışmalar, yerleşik yaşamın yalnızca kaynak kıtlığının bir

sonucu olarak ortaya çıkmadığını; tahılların henüz evcilleştirilmediği dönemlerde bile yerleşik hayatın başladığını göstermektedir. İlk Neolitik toplulukların, sanılandan çok daha karmaşık ve örgütlü bir toplumsal yapı sergilediği artık genel kabul görmektedir (Karul, 2018, s. 479). Bu dönüşüm, yalnızca geçim biçimlerinde değil, inanç sistemlerinde, mekânsal tasarımda ve toplumsal organizasyonda da köklü değişikliklere yol açmıştır (Hodder, 2018, s. 42).

1.4.3. Neolitik’e giden yol: Epipaleolitik ve Natufian kültürleri

Neolitikleşme sürecinin temelleri, MÖ 15.000-10.000 yılları arasına tarihlenen Epipaleolitik Çağ’da atılmıştır (Bar-Yosef, 1998, s. 159). Bu dönemde avcı-toplayıcı topluluklar, Lewis Binford’un “Geniş Spektrum Devrimi” (Broad-Spectrum Revolution)² olarak adlandırdığı bir süreçle besin kaynaklarını çeşitlendirmişlerdir (Flannery, 1969, s. 73). Bu devrim, avcılık ve toplayıcılığın uzmanlaşmasını beraberinde getirerek erken evcilleştirme süreçlerine yol açmıştır (Binford & Binford, 1968, s. 2). Daha önce sadece büyük hayvan avına odaklanan topluluklar, şimdi küçük av hayvanlarını, kuşları, balıkları ve yabani tahılları daha yoğun bir şekilde toplamaya başlamışlardır. Bu durum, kaynakların daha verimli kullanılmasını sağlamış ve yarı-yerleşik yaşamın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Epipaleolitik’in son aşaması olan Natufian kültürü (yaklaşık MÖ 12.500-9.500), yarı yerleşik yaşamın ve yoğun bitki toplayıcılığının ilk örneklerini sunar (Bar-Yosef, 1998, s. 162). Bu topluluklar, avcı-toplayıcılıkla geçinmelerine rağmen, yuvarlak planlı, taş temelli evler inşa etmiş ve yabani tahılları depolamışlardır (Bar-Yosef, 1998, s. 163). Levant’ta bulunan Eynan (Ain Mallaha) gibi Natufian yerleşimlerinde, taştan havan ve havanelleri gibi aletler, yabani tahılların yoğun bir şekilde işlendiğini gösterir (Bar-Yosef, 1998, s. 165). Bu aletler, tohumların öğütülerek un haline getirilmesini ve daha verimli bir şekilde tüketilmesini sağlamıştır. Zavi Çemi Şanıdar’da koyunlara ve Asiab’da koyun ve keçilere dair bazı izler keçilere

² **Geniş Spektrum Devrimi (Broad-Spectrum Revolution):** Geniş Spektrum Devrimi (Broad-Spectrum Revolution), Lewis Binford tarafından ortaya atılan bir kavramdır. Üst Paleolitik dönemde avcı-toplayıcı toplulukların besin kaynaklarını çeşitlendirmesi ve daha farklı türleri diyetlerine katması sürecini ifade eder. Büyük av hayvanlarına bağımlılık azalmış; küçük memeliler, balıklar, yumuşakçalar ve bitkiler gibi kaynaklar daha fazla kullanılmaya başlanmıştır. Bu süreç, besin elde etme stratejilerinin çeşitlenmesine, avcılık ve toplayıcılığın uzmanlaşmasına ve tarıma geçişe zemin hazırlayan bir ekolojik-ekonomik dönüşüm olarak değerlendirilir. Yakın Doğu’da Neolitik Devrim’e giden yolda önemli bir aşamadır. Kavram, Binford tarafından tanımlanmış, Kent Flannery tarafından geliştirilmiştir (Binford & Binford, 1968, s. 5-32; Flannery, 1969; Liverani, 2014, s. 17-34).

dair bazı izler bulunsa da bu dönemin gerçek anlamda bir evcilleştirme ve besin üretimi düzeyine ulaşılmadığı kabul edilmektedir (Liverani, 2014, s. 42).

Anadolu'daki en eski Epipaleolitik buluntular, Antalya çevresindeki Karain Mağarası'nda (Yalçınkaya, 1988, s. 40) tespit edilmiştir. Burada MÖ 10 bin yılına tarihlenen öğütme taşları, tahıl toplama ve işleme faaliyetlerinin çok erken dönemde başladığına işaret etmektedir. Bu bulgular, avcı-toplayıcı toplulukların Neolitik ve hatta Çanak Çömlekli Neolitik topluluklarla aynı bölgeleri paylaşmış olabileceğini göstererek, Neolitikleşmenin tek bir merkezden yayılan doğrusal bir süreç olmadığını kanıtlamaktadır (Kuzucuoğlu, 2015, s. 133).

1.4.4. Anadolu ve Levant'ta çanak çömlek öncesi Neolitik Dönem

Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ, çeşitli yönleriyle bolca veri sağlayan birçok yerleşimden bilinmektedir; ancak, temel aşama hariç tutulursa, en uzun ve en sürekli stratigrafik dizi, MÖ 9500 ile 6600 yılları arasında kapsayan Çayönü'ndeki dizidir. Güneydoğu Türkiye'deki kültürel gelişim dizisi genel olarak Levant bölgesiyle paralellik gösterse de daha sürekli. Levant bölgesinde gözlemlenen bazı kültürel kopuşlar, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A'dan Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'ye geçiş örneği gibi, kuzeyde görülmemektedir. Aksine, bu geçiş aşaması Türkiye'de Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde en yenilikçi dönem olarak kabul edilir. Yine de kültürel tabakalaşmadaki paralellikler, teknoloji ve kültürün temel unsurlarında görülen benzerlikler, bilgi ve malların paylaşılmasını mümkün kılan bölge üstü düzeyde aktif bir etkileşimin varlığını açıkça göstermektedir. Bununla birlikte, buluntu tabakaların yapısı veya geçim kalıpları açısından bölgeler arasında ve hatta aynı bölge içindeki yerleşimler arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır (Özdoğan M. , 2015, s. 1511).

Neolitik Çağ, çanak çömleğin kullanımına göre Çanak Çömlek Öncesi Neolitik³ ve Çanak Çömlekli Neolitik olarak iki ana evreye ayrılır (Bağcı, ve diğerleri, 2021, s. 33;

³ “Çanak Çömleksiz” terimi, arkeolojik literatürde sıklıkla kullanılan bir kavramdır ve “Akeramik”, “çömlekçilik öncesi” veya “çanak çömlek öncesi” terimleri ile eş anlamlıdır. Bu terimler, Neolitik Çağ'ın erken evrelerinde, henüz çömlek yapımının keşfedilmediği veya yaygın olarak kullanılmadığı dönemi tanımlamak için kullanılır. Bu dönemde, insanlar henüz seramik kaplar üretmemiş, bunun yerine taş, kemik ve ahşap gibi malzemelerden yapılan kapları kullanmışlardır (Öztan, 2009, s. 4).

Akeramik kelimesi, “keramik” (seramik) kelimesinin önüne gelen “a-“olumsuzluk ön ekiyle oluşturulmuş olup, seramik olmayan anlamına gelir. Bu terim, Neolitik dönemin erken aşamalarında, seramiğin henüz icat edilmediği ya da yaygın kullanılmadığı dönemi ifade eder. Bu dönemde, insanlar tarım yapıyor ve yerleşik hayata geçiyor olsalar da günlük yaşamlarında seramik kaplar henüz yer almıyordu.

Çömlekçilik öncesi ve çanak çömlek öncesi terimleri de aynı dönemi ifade eder. Bu terimler, seramik üretiminin ortaya çıkmasından önceki döneme işaret eder ve genellikle arkeolojik kazılarda çömlek

Öztan, 2009, s. 4). “Çanak çömleksiz” terimi, arkeolojik literatürde “akeramik” ve “çömlekçilik öncesi” terimleri ile eş anlamlıdır ve seramik üretiminin başlamadığı dönemi ifade eder (Özkaya & San, 2007, s. 21-36).

Orta Anadolu kronoloji de Bereketli Hilal’in diğer bölgelerinde olduğu gibi, Neolitik dönem Çanak Çömlek Öncesi Neolitik ve Çanak Çömlekli Neolitik olarak ayrılır (Bağcı, ve diğerleri, 2021, s. 34).

İki ana aşama üzerinde değerlendirilen Türkiye’deki Erken Neolitik (Çanak Çömlek Öncesi A-B) (Özdoğan, 2004, s. 43). Kendi içinde Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A (MÖ 8200/ 8000’e kadar süren) ve Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B (MÖ 7000/6600 kadar süren) olmak üzere iki evreye ayrılan (Özdoğan M. , 2015, s. 1511) bu dönemler Güneydoğu Anadolu’da; Batman’da Hallan Çemi, Demirköy, Diyarbakır’da Körtik Tepe ve Çayönü, Mardin’de Boncuklu Tarla, Urfa’da Göbeklitepe, Nevali Çori, Akarçay Tepe ve Mezraa Teleilat, Malatya’da Cafer Höyük; Orta Anadolu’da; Aksaray’da Aşıklı Höyük, Musular, Konya’da Pınarbaşı, Suberde, Karaman’da Can Hasan III yerleşimlerinde temsil edilir (Öztan, 2009, s. 4; Özdoğan M. , 2015, s. 1511).

Tercih edilen yerleşim alanlarında mekânsal bir süreklilik ve benzerlik görülmemektedir; yüzey araştırmalarının sayısı arttıkça, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerin her türlü farklı ortamlarda bulunduğu görülmektedir: Örneğin, Hallan Çemi, Gürcütepe, Caferhöyük ve Çayönü alüvyal ovalarda; Gritille veya Mezraa-Teleilat, Hasankeyf Höyük nehir kıyılarında; Nevali Çori yüksek bir kireçtaşı terasında; Göbeklitepe ve Karahantepe kalker tepelerde; Papazgölü yamaçta; Boytepe ve Çınaz dağlar arası ovalarda; Akarçay Tepe ise bir platoda yer almaktadır. Benzer şekilde, geçim modellerinde de önemli bir çeşitlilik görülmektedir (Özdoğan M. , 2015, s. 1511).

Türkiye, Çanak Çömleksiz Neolitik, yerleşim biçimi; konutlar, ilk anıtsal yapılar: Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ’ın ilk evresinde insanlar, zemine gömülü, yuvarlak veya oval planlı kulübelerde yaşıyordu. Bu tek odalı yapılar, dal ve kamış gibi malzemelerle örülüp çamurla sıvanıyordu. İkinci evrede ise daha gelişmiş bir mimariye geçildi. Köşeli

bulunmayan yerleşim alanlarını tanımlamak için kullanılır. Örneğin, Hallan Çemi, Körtik Tepe, Demir Köy, Çayönü ve Göbeklitepe, Karahantepe, Nevali Çori, Gusir Höyük, Sumaki Höyük, Hasankeyf Höyük, Boncuklu Tarla gibi erken Neolitik yerleşimlerde, çömlekçiliğin henüz başlamadığı döneme ait buluntular, bu terimlerle tanımlanır.

Bu terimlerin kullanımı, Neolitik Çağ’ın gelişim aşamalarını anlamak açısından önemlidir. Çömlek yapımının başlaması, bu dönemde insan yaşamında önemli bir değişikliği temsil ederken, çömlekçilik öncesi dönemler, insanlığın tarım ve hayvancılıkla uğraşmaya başladığı, ancak hala seramik üretimi yapmadığı bir dönemi ifade eder. Bu nedenle, çanak çömleksiz Neolitik dönemi anlamak, seramik teknolojisinin ortaya çıkışından önceki kültürel ve teknolojik gelişmeleri incelemek açısından temel role sahiptir (Özkaya & San, 2007, s. 21-36).

ve çok odalı yapılar inşa edilmeye başlandı (Şekil). Kerpiç gibi malzemelerin kullanılmasıyla iki katlı ve düz damlı evler yaygınlaştı. Bu evlerde, eşyaların ve yiyeceklerin saklandığı bölümler de bulunuyordu. Evlerin girişi genellikle damdan sağlanıyordu (Özdoğan M. , 2015, s. 1511; Öztan, 2009, s. 6).

Anadolu’da Neolitik yerleşim planları farklılık göstermektedir. Örneğin, Pınarbaşı’nda yarı gömülü evler, Aşıklı Höyük’te ise dar sokaklarla ayrılan mahalleler vardır. Bu yerleşimlerde ayrıca, ortak kullanıma yönelik “kamu binaları” veya “tapınaklar” da inşa edilmiştir. Bu yapılar, Hallan Çemi, Çayönü ve Nevali Çori gibi önemli yerleşimlerde de görülmektedir. Göbeklitepe ise tamamen bu tür kamu binalarından oluşmuştur. Göbeklitepe’deki yuvarlak planlı, “T” şeklinde dikilitaşlara sahip devasa yapılar, dönemin inanç ve sosyal yaşamı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Bu binaların tabanları, “terazzo” adı verilen kireçle kaplıydı. Kullanım süreleri sona erdiğinde ise bu yapılar, ardı ardına toprak ile doldurularak terk edilmiştir (Özdoğan M. , 2015, s. 1511-1512; Öztan, 2009, s. 6-8).

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Çağ’da, özellikle Güneydoğu Anadolu’da sanat ve zanaat büyük bir gelişme göstermiştir. Bu dönemde ilk kez, anıtsal heykeller ve kabartmalar yapılmıştır. Göbeklitepe’deki “Kamu Binaları”nda yer alan “T” biçimli dikilitaşlar (Schmidt K. , 2007, s. 7), üzerlerindeki kol ve el kabartmalarıyla insan figürlerini temsil etmektedir. Bu dikilitaşlarda yılan, tilki ve yaban domuzu gibi hayvan figürleri ağırlıklı olarak işlenirken, Nevali Çori’de ise insan figürleri daha yaygındır. Küçük boyutlu taş ve kilden yapılmış insan ve hayvan heykelcikleri de dönemin sanat anlayışını yansıtır (Şekil) (Özdoğan M. , 2015, s. 1512; Öztan, 2009, s. 9-11).

Zanaat alanında da önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Taş alet ve kap yapımı, sepet örgücülüğü ve takı yapımı gibi çeşitli zanaat dalları gelişmiştir. Bu dönemde en dikkat çekici yeniliklerden biri, doğal bakır ve malahit gibi malzemelerin dövülerek boncuk, iğne ve olta gibi eşyaların yapılmasıdır. Ayrıca, alet yapımında “sürtme ve cilalama” tekniğine geçilerek daha pürüzsüz ve estetik ürünler elde edilmiştir. Klorit gibi kolay işlenebilen taşlardan yapılan kaplar; geometrik veya figürlü desenlerle süslenmiştir (Şekil 4,5,6). Farklı renklerde ve nadir bulunan taşlardan yapılan takılar da dönemin estetik özelliğini gözler önüne sermektedir (Özdoğan M. , 2015, s. 1512-1513; Öztan, 2009, s. 9-11).

Şekil 1. 4. Körtik Tepe’den buluntu topluluğu zanaat (Öztan, 2009, s. 9-11)

Şekil 1. 5. Ortada Nevali Çori’den birleşik figürlü dikilitaş. Yanda Göbeklitepe’den dikilitaş üstündeki hayvan betimleri (Öztan, 2009, s. 9-11)

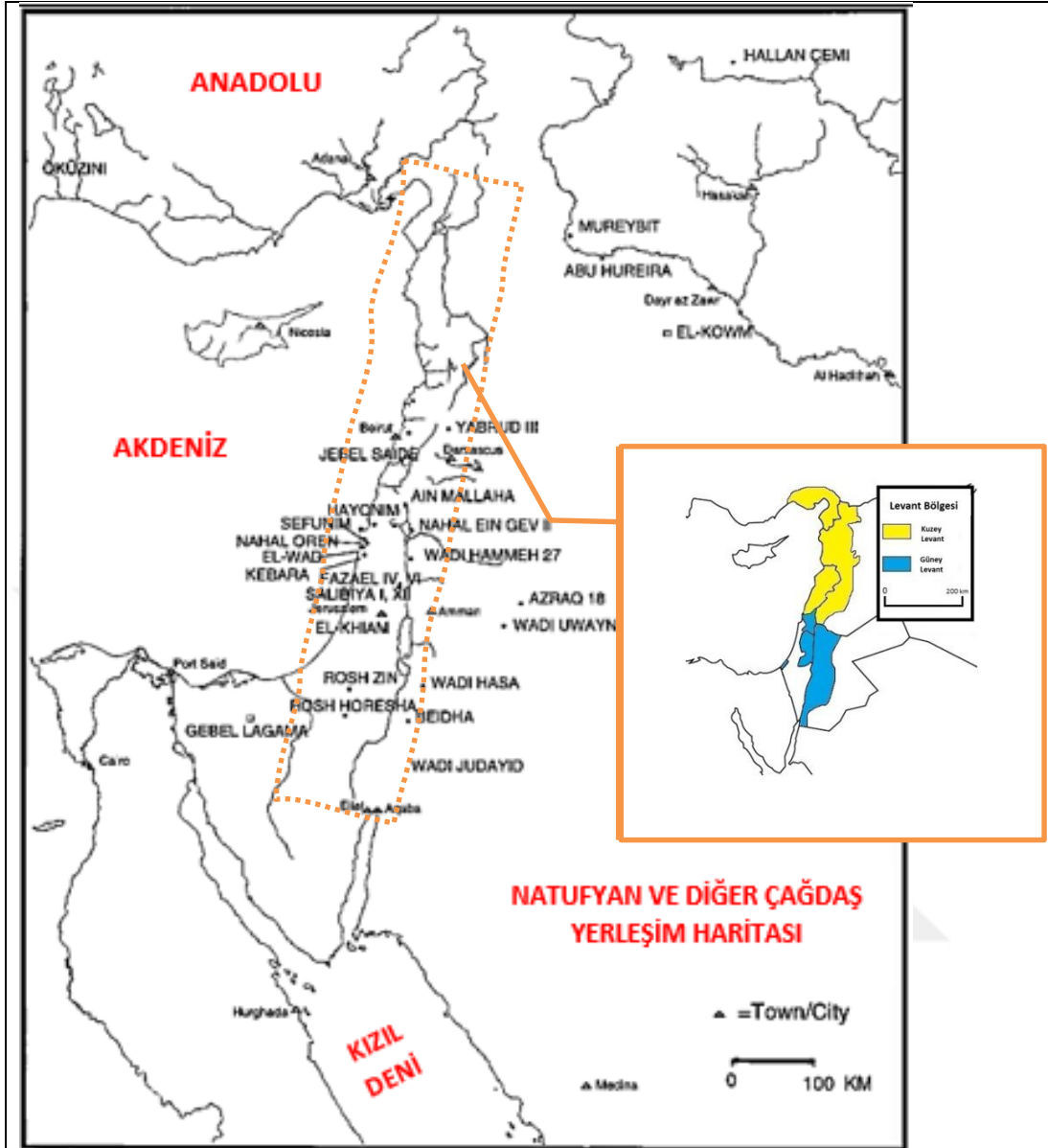
Yerleşik hayata geçişle birlikte, inanç ve ölü gömme gelenekleri de değişmiştir. Güneydoğu Anadolu’daki topluluklarda ölümler için özel alanlar oluşturulmuş ve mezarlara eşyalar bırakılmıştır. Ölümler genellikle evlerin tabanına veya açık alanlara, ana rahmindeki gibi cenin pozisyonunda gömülmüştür (Öztan, 2009, s. 12). Körtik Tepe gibi yerleşimlerde mezarlara takılar ve eşyalar konulmuştur. Bazı durumlarda mezarlar tekrar açılıp kafatasları alınarak cesetlerin üzerine aşiboyası dökülmüştür. Körtik Tepe’de, bazı ölümlerin sıvı kireçle kaplanması gibi benzersiz bir uygulama da görülmüştür (Özkaya, 2021, s. 49; Özkaya & San, 2007, s. 21). “Kamu binaları” olarak adlandırılan yapılar da inanç sistemlerinin bir parçasıdır. Çayönü’ndeki “Kafataslı Yapı”, ölü törenlerinin ve ayinlerin yapıldığı bir merkezdi. Nevali Çori ve Göbeklitepe’deki anıtsal yapılar ise toplu ayin ve ölü kültürüyle ilişkilendirilmektedir. Sanat eserlerine bakıldığında ise, taş ve kilden

yapılmış heykelciklerde “Ana Tanrıça” inancı yerine erkek figürlerinin daha yaygın olduğu görülmüştür. Bu durum, dönemin inanç sisteminin sanıldığından farklı olabileceğini göstermektedir (Özdoğan M. , 2015, s. 1512-1513; Öztan, 2009, s. 12-14).

Levant bölgesi, Toros Dağları’nın güneyinden Sina Yarımadası’na kadar uzanan geniş bir alandır. Bu bölgede kıyı ovaları, dağ sıraları ve doğuya doğru eğimli platolar bulunur. Akdeniz iklimi hâkimdir; yıllık yağış 400–1.200 mm arasında değişir. Daha az yağış alan yerlerde step ve çöl bitki örtüsü görülür (Yosef, 1998, s. 159-160).

Pleistosen sonları ve Holosen başlarında avcı-toplayıcı topluluklar, özellikle Akdeniz kuşağındaki zengin bitki ve hayvan kaynaklarını kullanmıştır. Dağ ceylanı, yabani sığır, karaca ve yabani domuz gibi hayvanlar avlanmıştır. Su kaynakları, yerleşimlerin yoğunlaştığı alanları belirlemiş ve kalıcı yerleşimlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Yosef, 1998, s. 162; Bar-Yosef , 2011, s. 175).

İklim değişiklikleri ve kaynakların azalması, toplulukları farklı çözümler bulmaya yöneltmiştir: nüfusun yoğunlaşması, göç, yeni toprakların ele geçirilmesi veya toplumsal yeniden yapılanma gibi. Bu süreçler Neolitik Çağ’ın erken dönemlerinde tarımın başlamasına ve yerleşik yaşamın gelişmesine zemin hazırlamıştır (Yosef, 1998, s. 162).

Erken Natufyen kültürünün ana vatanı, Geç Natufyen kültürünün yayılım alanı ve Younger Dryas'ın soğuk ve kurak koşullarına uyum sağlamış Harifian kültürünün bölgesi gösterilmektedir. **Harifian Kültürü:** Geç Natufyen kültürünün bir adaptasyonu olarak ortaya çıkan Harifian kültürü, Younger Dryas dönemindeki soğuk ve kurak koşullara uyum sağlamış çöl topluluklarını ifade eder. Harifian grupları, Levant bölgesindeki Natufyen yaşam tarzından ayrılarak daha göçebe bir yapıya geçmiş ve avcı-toplayıcı ekonomi ile hayatta kalmıştır. Bu kültür, erken Neolitik çiftçilik topluluklarının oluşum sürecinde önemli bir geçiş aşamasını temsil eder. Natufyenler, avcı-toplayıcı yaşamdan tarıma geçişte önemli bir rol oynayan erken çiftçilerdi. Yerleşimleri, konut yapıları ve mezarları Neolitik köylere benzerken, taş aletler ve kemik endüstrisi gibi buluntular onların sosyo-ekonomik yapısını anlamamıza katkı sağlar. Ana yerleşimleri, meşe ve antepfıstığı ağaçlarının yaygın olduğu ormanlık bölgelerde bulunmuştur (Yosef, 1998, s. 162).

Şekil 1. 6. Levant bölgesi ve Natufyen kültürüne ait yerleşimlerin çoğunun konumları (Yosef, 1998, s. 162)

1.4.4.1. Çanak çömlek öncesi Neolitik Dönem A evresi (MÖ 10.200- MÖ 8.500)

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem, MÖ 10.000 ile 7000/6600 yılları arasında süren ve insanlık tarihinde köklü değişikliklere yol açan bir dönemdir. Bu çağın en belirgin özelliği, avcı-toplayıcı ve göçebe yaşamdan yerleşik hayata ve besin üretimine geçiştir. Neolitik Çağ'ın insanlık tarihinde bir dönüm noktası olduğunu ve Anadolu'nun bu dönüşüm sürecinde kilit bir rol oynadığını göstermektedir (Öztan, 2009, s. 4). Bu dönemde bitkisel üretimin de benzer şekilde geliştiği görülmektedir. Anadolu'da einkorn (*Triticum monococcum*), Filistin ve Suriye'de emmer (*Triticum dicoccum*) buğdayı gibi tahılların ilk tarımsal faaliyetlerle ilişkili olarak ortaya çıkması, bölgenin Neolitik dönüşümde oynadığı rolü gözler önüne sermektedir (Liverani, 2014, s. 17).

Neolitik Çağ'ın en erken safhalarından sayılan bu evre, avcı-toplayıcılık ve yerleşik yaşamın bir arada var olduğu, anıtsal mimarinin ilk örneklerinin görüldüğü bir dönemdir. Şanlıurfa Platosu'ndaki Göbeklitepe ve Karahantepe, inanç sistemleri ve sosyal toplanma merkezleri olarak işlev gören, T biçimli dikilitaşlara sahip anıtsal yapılarla bu dönemin en dikkat çekici örnekleridir (Karul, 2021, s. 21). Bu görkemli yapıların, tahıl evcilleştirmesinin başlamasından çok önce inşa edilmesi, Neolitikleşme sürecinin sadece ekonomik değil, aynı zamanda düşünsel ve sembolik inançsal temellerinin de olduğunu göstermektedir (Karul, 2021, s. 25; Öztan, 2009, s. 12). Bu dönemde topluluklar, büyük ihtimalle sosyal kimliklerini ve inanç sistemlerini bu anıtsal yapılar aracılığıyla ifade ediyorlardı. Dikilitaşlardaki hayvan kabartmaları ve sembolik figürler, dönemin inanç sistemine dair önemli ipuçları sunmaktadır (Karul, 2021, s. 27; Öztan, 2009, s. 9-10). Bu anıtsal yapıların inşası, karmaşık bir iş gücü organizasyonunu ve yönetici bir sınıfın olmasa bile, topluluğu organize eden güçlü bir liderlik yapısının varlığını düşündürmektedir (Watkins, 2003, s. 36). Bu yapılar, uzak bölgelerden gelen farklı avcı-toplayıcı grupları bir araya getiren dini merkezleri olarak da yorumlanmaktadır (Schmidt K. , 2007, s. 7-326).

1.4.4.2. Çanak çömlek öncesi Neolitik Dönem B evresi (MÖ 8.500- MÖ 7.000)

Bu evre, Neolitikleşme sürecinde çeşitli önemli gelişmelere sahne olmuştur: Tarım ve hayvancılık daha yaygın hale gelmiş, buğday, arpa gibi tahıl ve koyun, keçi, sığır gibi hayvanlar evcilleştirilmiştir (Çambel & Braidwood , 1980, s. 12). Mimari

yapılar, dairesel planlı evlerin aksine, genellikle dikdörtgen planlı kerpiç evler inşa edilmeye başlanmıştır. Bu değişim, genişleyen aile yapılarına ve özel mülkiyetin gelişimine işaret etmektedir (Çambel & Braidwood , 1980, s. 6-8). Teknoloji ve Aletler, obsidyen alet üretiminde kullanılan basınçla yontma (pressure flaking) tekniği yaygınlaşmıştır (Erbil & Kodaş, 2025) Obsidyen, Doğu Anadolu'daki kaynaklardan Levant'a kadar uzanan bir ticaret ağıyla taşınmıştır. Ölü gömme ritüelleri karmaşıklaşmış; evlerin tabanına veya duvarlarına gömülen iskeletler üzerinde kafatası kültü gibi uygulamalar görülmüştür. Bu durum, atalara saygı ve toplumsal belleğin önem kazandığını göstermektedir (Öztan, 2009, s. 4)

Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile etkileşim halinde olan Levant Bölgesinde Neolitikleşme ise Levant, Doğu Akdeniz havzasının kenarında yer alan ve Neolitik dönüşümün merkezi “çekirdek bölge”lerden biri olarak kabul edilen bir coğrafyadır. Bölgenin değişken topoğrafyası ve iklim koşulları, avcı-toplayıcı grupların farklı ekosistemlere uyum sağlamasını zorunlu kılmıştır (Bar-Yosef , 2011, s. 176-177). Levant'taki Natufyan yerleşimlerinin ortaya çıkışı, avcı-toplayıcı yaşamdan yerleşik hayata geçişin en erken örneklerinden biri olarak kabul edilir (Bar-Yosef, 1998, s. 159). Bu süreç, insanların besin üretimine dayalı ekonomilere yönelmesini sağlayan kritik bir dönüşümdür. Bu bölgedeki kültürel gelişmeler, Anadolu'yu etkilemiş ve Neolitikleşme sürecinin karşılıklı etkileşimlerle ilerlediğini kanıtlamıştır (Bar-Yosef, 1998, s. 160).

1.4.5. Çanak çömlekli Neolitik Dönem

Anadolu'da Çanak Çömlekli Neolitik Çağ, MÖ 7.000-5.500 yılları arasına tarihlenir ve yerleşik tarım toplumlarının olgunlaştığı dönemi ifade eder. Kilin, mimari gereksinimlerin yanı sıra kap kacak üretiminde de kullanılmaya başlanması, bu dönemin en belirgin özelliğidir (Öztan, 2009, s. 4; Acartürk, 2012, s. 2). Çatalhöyük, Canhasan III gibi önemli merkezlerde pişmiş topraktan yapılmış figürler, Ana Tanrıça figürleri ve mühürler bulunmuştur (Mellaart, 1965, s. 18). Çatalhöyük'teki seramikler başlangıçta oldukça basit, fırınlanması düşük ve açık renkli iken, ilerleyen evrelerde daha iyi pişirilmiş, perdahlanmış ve geometrik desenlerle süslenmiştir. Bu dönemde hayvan biçimli kaplar ve boyalı mataralar gibi sanat eserleri de ortaya çıkmıştır. Çatalhöyük'teki on binden fazla nüfus, Neolitik toplumların karmaşıklığını ve coğrafi mekânın yerleşimlerin gelişimindeki kritik rolünü gözler önüne serer (Mellaart, 1965, s. 20).

1.4.6. Paleoiklimsel kayıtlar ve Neolitikleşme üzerindeki etkileri

Neolitik Devrim ve Levant Bölgesi'ndeki gelişmeler, Younger Dryas ve Holosen iklim optimumu gibi önemli iklim değişiklikleriyle yakından ilişkilidir. Paleoiklimsel veriler (buz ve deniz çekirdekleri, polen analizleri) bu dönemde belirgin dalgalanmalar yaşandığını göstermektedir (Litt, Ohlwein, Neumann, Hense, & Stein, 2012, s. 95).

Geç Buzul Maksimumu (yaklaşık 20.000-14.500 yıl önce): Bölgenin tamamı soğuk ve kurak olmasına rağmen, kıyıya yakın tepelik alanlarda ormanlar mevcuttu (Bar-Yosef , 2011, s. 176). 14.500 yıl önce, başlayan yağış artışı, Younger Dryas dönemine kadar devam etmiş, Güney Levant'ta en yüksek seviyeye ulaşmıştır (Bar-Yosef , 2011, s. 177).

Younger Dryas Dönemi (yaklaşık 11.000-10.000 yıl önce): Bu dönemde, ani bir soğuma ve kuraklaşma yaşanmıştır. Younger Dryas, Kuzey Atlantik'teki buzulların erimesiyle okyanus akıntılarının değişmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu durum, Yakın Doğu'daki yabani tahıl kaynaklarını ciddi şekilde sınırlamış ve avcı-toplayıcı toplulukları daha kontrollü bir gıda üretim sistemine yönlendirmiş olabilir. Bu çevresel baskı, "tarımın başlamasını tetikleyen kriz hipotezini" güçlendirmektedir (Bar-Yosef , 2011, s. 178-179).

Erken Holosen (10.300 yıl önce): Yağışlar yeniden artmış, özellikle Kuzey Levant ve Anadolu'da nemli bir dönem başlamıştır (Abed & Yaghan, 2000, s. 23; Bar-Yosef , 2011, s. 175-193). Bu nemli ve ılıman iklim, tarımın yayılması ve yerleşimlerin kurulması için uygun koşullar yaratmıştır (Abed & Yaghan, 2000, s. 24). Van Gölü ve Ölü Deniz gibi bölgelerden elde edilen sediment çekirdeklerindeki polen analizleri, bu dönemin bitki örtüsü ve iklim koşulları hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır (Litt, Ohlwein, Neumann, Hense, & Stein, 2012, s. 96). Bu çevresel değişiklikler, avcı-toplayıcı grupların adaptasyon stratejilerini (nüfus yoğunlaşması, göç, sosyo-ekonomik yeniden yapılanma) doğrudan etkilemiş, tarımın başlamasına ve yerleşim stratejilerinin şekillenmesine zemin hazırlamıştır (Yazgan, 2010, s. 227). Bu bağlamda, Neolitik devrim, sadece tarımsal üretimle değil, aynı zamanda sosyal örgütlenme, mekânsal düzen ve kültürel kimlik oluşumu ile de doğrudan bağlantılıdır (Uysal & İçen, 2019, s. 107).

Güneydoğu Anadolu'da Neolitikleşme süreci, bölgenin jeomorfolojik yapısı ve iklimsel geçmişiyle doğrudan ilişkilidir. Son Buzul Çağı'nda, yaklaşık 20.000 yıl önce, Güneydoğu Toroslar'ın yüksek kesimlerinde buzullaşma meydana gelmiş; özellikle Buzul Dağı çevresinde sirk (yarım daire biçimli çukur) ve tekne vadiler (U şeklinde geniş vadiler) gelişmiştir (Atalay İ. , 2005, s. 121).

Holosen'in erken evrelerinde buharlaşmanın azalmasıyla birlikte Fırat ve Dicle havzalarında su seviyeleri yükselmiş, taşkınlar geniş düzlükleri kaplamıştır. Akarsuların taşıdığı iri bloklar, kıyı kesimlerinde birikerek "gömülü paleosol" adı verilen eski toprak katmanlarının oluşumuna neden olmuştur. Paleosoller, geçmiş iklim koşullarında gelişmiş ve günümüz topraklarının altında korunmuş tabakalardır (Atalay İ. , 2005, s. 124). Bu oluşumlar, bölgedeki nemli iklim evrelerinin kalıcı izlerini taşımakta ve Holosen başındaki çevresel dönüşümün önemli göstergelerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

Zamanla iklimin soğuk ve kurak bir karakter kazanması, toprak oluşum süreçlerini yavaşlatmış; rüzgârla taşınan ince eoliyan malzemelerin yüzeyde birikmesine yol açmıştır. Bu durum, kuraklığın etkisini yansıtan önemli bir paleoiklimsel kaydolarak kabul edilir (Atalay İ. , 2005, s. 123). Böylece, verimli alüvyal topraklar yalnızca sınırlı alanlarda gelişmiş, Neolitik topluluklar su kaynaklarına yakın, taşkın riski düşük teras ve plato kenarlarını tercih etmiştir.

Bitki örtüsü de bu iklimsel değişimlere paralel bir şekilde dönüşmüştür. Soğuk iklim türlerinden huş (Betula) ve sarıçam (Pinus sylvestris) geçmişte bölge genelinde yayginken, günümüzde yalnızca Nemrut Dağı kalderası ve Mercan Dağları gibi yüksek kesimlerde varlıklarını sürdürebilmektedir. Bu durum, iklimin giderek ısınmasıyla birlikte bu türlerin yüksek rakımlara çekildiğini ve ekolojik kuşakların yeniden biçimlendiğini göstermektedir (Atalay İ. , 2005, s. 125).

İnsan yerleşmeleri açısından, paleolitik dönemde Antalya'da Karain, Adıyaman çevresindeki Palanlı Mağarası gibi alanlarda avcı-toplayıcı topluluklar yaşamıştır. Holosen'in başlarında iklimin ısınması ve yağışların artmasıyla birlikte göl kenarındaki düzlük alanlara göç başlamış, tarım ve hayvancılık faaliyetleri gelişmiştir. Ergani yakınlarındaki Çayönü yerleşmesi, bu sürecin en erken örneklerinden biridir (Atalay İ. , 2005, s. 126).

Güneydoğu Anadolu'da Neolitikleşme süreci; buzul sonrası jeomorfolojik şekillenmeler, Holosen döneminde iklimin istikrara kavuşması ve buna bağlı olarak gelişen hidrolojik ile biyocoğrafik değişimler doğrultusunda biçimlenmiştir. Bu çevresel dönüşümler, insan topluluklarının yerleşim alanlarını seçme biçimlerini, üretim stratejilerini ve yaşam tarzlarını doğrudan etkilemiş; Fırat ve Dicle havzalarında erken tarımcı köylerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreç, Güneydoğu Anadolu'nun Neolitikleşme dinamiklerinde iklim değişimlerinin belirleyici rol oynadığını açıkça ortaya koymaktadır. Tarımın gelişimi, yerleşik yaşamın başlaması ve toplumsal örgütlenmenin biçimlenmesi, çevresel koşullarla yakından ilişkilidir. Göllerle

evrili düzlük alanlar hem sürekli su temini sağlamaları hem de tarıma elverişli toprak yapılarıyla Neolitik topluluklar için ideal yerleşim ortamları oluşturmuştur.

2. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NİN TOPOGRAFYASI VE COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

Türkiye, 6-21 Haziran 1941'de Ankara'da gerçekleştirilen I. Türk Coğrafya Kongresi'nde coğrafi, beşerî ve ekonomik ölçütlere göre yedi coğrafi bölgeye ayrılmış; bu tasnif idari bir ayırım olmasa da genel kabul görmüştür. Bu bölgelerden biri de alan bakımından en küçük coğrafi bölge olan Güneydoğu Anadolu'dur. Kongre kararları doğrultusunda Güneydoğu Anadolu, Güneydoğu Toros Dağları'nın güney yamaçları ile Suriye sınırı arasında uzanır; Torosların dış kuşağı önündeki hafif engebeli geniş düzlükler bölgeye hâkimdir. Batıda Hatay çöküntü alanı, doğuda volkanik kökenli Karacadağ kütlesi yer alır. Bu coğrafi temel üzerinde bölge, Dicle Bölümü ve Orta Fırat Bölümü olarak iki alt bölüme ayrılır (Darkot, 1955, s. 147; Arınç, 2016, s. 245).

Güneydoğu Anadolu, Türkiye yüzölçümünün yaklaşık %8'ine karşılık gelen 57.171 km²'lik bir alanı kaplamaktadır. Bölgenin coğrafi ve idari sınırları tam olarak örtüşmemektedir. Mardin, Şanlıurfa ve Kilis illerinin tamamı; Diyarbakır, Siirt, Adıyaman, Gaziantep ve Batman illerinin ise büyük bir bölümü Güneydoğu Anadolu sınırları içerisinde yer alır. Buna karşılık, Siirt'in Eruh, Pervari ve Şirvan; Batman'ın Sason, Gaziantep'in İslâhiye, Nurdağı ve Şahinbey'in küçük bir bölümü; Adıyaman'ın Sincik, Gerger ve Çelikhan ile Diyarbakır'ın Çüngüş, Kulp ve Lice ilçeleri coğrafi olarak bölge dışında kabul edilmektedir (Arınç, 2016, s. 247).

Bölgenin sınırları, Karacadağ volkanik kütlelerinin ayırdığı Yukarı Dicle ve Orta Fırat havzaları temelinde ikiye ayrılır; batıda Akdeniz, kuzey ve kuzeydoğuda Doğu Anadolu, güneyde ise Suriye ile çevrilidir (Karadoğan, 2023, s. 33). Toplam yüzölçümü konusunda farklı yaklaşımlar vardır: Ahmet Necdet Sözer 65–70.000 km² aralığını (Sözer, 1981, s. 14), Besim Darkot ise 57.171 km²'yi verir (Darkot, 1955, s. 147). Bu bölgesel tasnif, Güneydoğu Anadolu'nun doğal ve coğrafi özelliklerini belirlemede temel bir çerçeve sunar (Benek, 2009, s. 48).

Sırrı Erinç ve Necdet Tunçdilek'e göre bölge, Güneydoğu Toros eteklerinde derin vadilerle parçalanmış, ortalama 500–600 m yükseltiye sahip geniş kalker platolarıyla tanımlanır. Kuzey ve doğuda Toroslar doğal sınır oluşturur; batı sınırı Kahramanmaraş–Hatay Grabeni'nin doğu hattı boyunca çizilmiştir. Böylece grabeni sınırlayan yükseltiler ve dağlık alanlar ile Gaziantep Platosu bölge içinde kalır. Bölgenin İran, Anadolu ve Mısır

coğrafyalarının kesişimindeki konumu, tarihsel süreçlerle birleşerek stratejik önemini artırır (Arınç, 2015, s. 259; Arınç, 2016, s. 245-246).

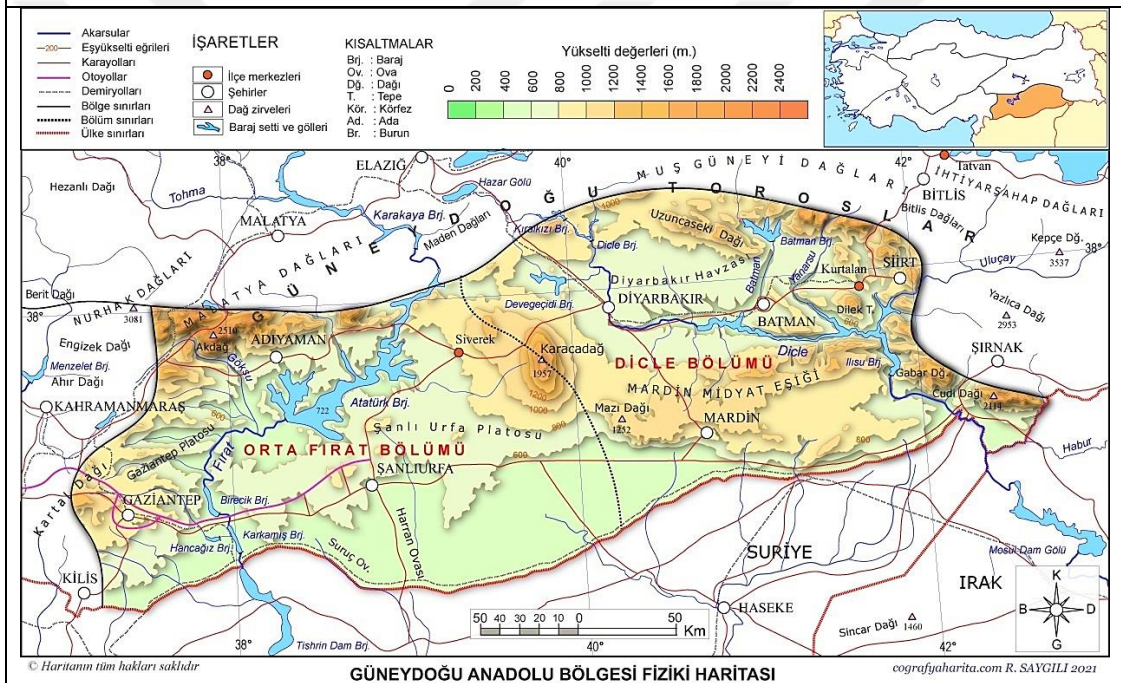
Fiziki coğrafya, doğal çevreyi oluşturan unsurları (coğrafi konum, yer şekilleri, iklim, su düzeni) inceler; beşerî coğrafya ise bu doğal ortamda ortaya çıkan kültürel çevreyi ele alır. Bu iki bakış birlikte coğrafi çevreyi ve dolaylı olarak coğrafi mekânı oluşturur (Erol, 2011, s. 1). Güneydoğu Anadolu'nun doğal çevresini belirleyen başlıca etmenler konum, yer şekilleri, iklim ve su düzenidir; bunlar yalnızca günümüzü değil, tarihöncesi çağları da şekillendirmiş ve kültürel çevrebilim açısından kritik rol oynamıştır.

Bereketli Hilal'in kuzeybatı ucundaki bölge, insanlık tarihindeki büyük kültürel-toplumsal dönüşümlere sahne olmuştur. Neolitik Çağ'da, özellikle Çanak Çömleksiz Neolitik A evresinden itibaren, hem ilk yerleşik yaşam ve tarımsal faaliyetlerin ortaya çıkışı hem de çevresel koşulların topluluklar üzerindeki etkilerinin izlenmesi bakımından kilit bir alan niteliği taşır (Benek, 2009, s. 50).

Bölgenin topografyası dağlar, platolar, karstik yapılar ve akarsu havzalarının birlikteliğiyle biçimlenir. Buzul sonrası iklim değişimleri bitki örtüsü, su kaynakları ve toprak verimliliğini dönüştürmüş; daha nemli ve ormanlık koşullar yabancı tahılların gelişmesine ve av faunasının çeşitlenmesine elverişli bir çevre yaratmıştır. Tarım alanlarının dağılımı büyük ölçüde yüzey şekilleri, iklim, toprak yapısı ve su kaynakları gibi doğal faktörlerce belirlenmiş; üretim akarsu vadileri, alüvyal ovalar, plato düzlükleri ile tektonik ve karstik ovalar ve eğimi uygun yamaçlarda yoğunlaşmıştır (Benek, 2009, s. 51).

Mezopotamya'nın kuzey uzantısında yer alan Güneydoğu Anadolu, geniş düzlükleri, verimli toprakları ve Fırat-Dicle nehirlerinin sağladığı su kaynaklarıyla tarih boyunca yerleşim ve tarım için elverişli bir ortam sunmuştur. Bu doğal özellikler, bölgenin kesintisiz iskâna sahne olmasına ve güçlü kültürel birikimlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır (Arınç, 2016, s. 249).

Bölgenin Asya ile Akdeniz, Mezopotamya ile Anadolu arasında yer alması, ona hem geçiş hem de tampon alan niteliği kazandırmıştır. Bu konum, savunması zor topografya ile birleştiğinde, tarih boyunca stratejik önem kazanmasına ve farklı güçlerin hâkimiyet mücadelesine sahne olmasına neden olmuştur (Arınç, 2016, s. 250).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, batıda Akdeniz, kuzey ve doğuda Doğu Anadolu Bölgesi ile komşu olup, güneyde Suriye ve güneydoğuda Irak ile uluslararası sınırı oluşturur. İdari olarak Gaziantep, Kilis, Adıyaman, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin, Siirt, Şırnak ve Batman illerini kapsar (Arıncı, 2015, s. 257-258).

Şekil 2. 1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Türkiye'deki lokasyonu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin fiziki haritası (turkiye-cografi_bolge-haritalari, 2025)

Güneydoğu Anadolu'nun bu geçiş özelliği, yerleşim düzeni ve nüfus hareketleri üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Fırat ve Dicle gibi büyük nehirler, Asya'dan gelen topluluklar için ilk yerleşim alanlarını oluştururken; kuraklıkla karşı karşıya kalan Arabistan Yarımadası'ndan gelen göçmenler için de suya erişim ve yaşanabilir çevre sunarak güvenli bir sığınak işlevi görmüştür (Arınç, 2015, s. 263). Bu çerçevede güneydoğu Anadolu bölgesinin Neolitik yerleşme geçmişi bu eşik konum ile yalnızca geçiş alanı olmakla kalmamış; aynı zamanda kültürel etkileşim, teknolojik yayılım ve yerleşme sürekliliği açısından da belirleyici olmuştur. Fırat ve Dicle gibi büyük nehirlerin oluşturduğu taşkın düzlükleri hem tarıma elverişli topraklar sunmuş hem de toplulukların yerleşik yaşama geçişini hızlandırmıştır. Bu doğal avantajlar, bölgenin erken Neolitik yerleşmeler için cazibe merkezi hâline gelmesini sağlamış; Çayönü gibi merkezlerde üretim, hayvan evcilleştirme ve madencilik gibi faaliyetler gelişmiştir. Böylece Güneydoğu Anadolu, yalnızca Mezopotamya'nın uzantısı değil, aynı zamanda bağımsız bir kültürel çekim alanı olarak tarih sahnesine çıkmıştır.

Platolar ve ovaların geniş yer kaplaması ile dağlık alanların görece azlığı, ulaşım ve tarımı kolaylaştırır. Anadolu'nun jeosenklinal alanlarının (eski okyanus çukuru / tektonik çöküntü kuşağı) son kapandığı yer olması, bölgeyi petrol ve asfaltit gibi hidrokarbonlarla birlikte fosfat, krom ve bakır gibi madenler bakımından zengin kılmıştır (Arınç, 2016, s. 250).

Bölge iklimi bakımından yaşam koşulları Doğu Anadolu'ya kıyasla daha az zorlayıcıdır. Yaz mevsimindeki yüksek sıcaklık ve buharlaşma, tarımda sulama ihtiyacını artırmıştır. Bu iklimsel özellikler nedeniyle havza tabanlarında doğal bozkır bitkileri yayginken, ormanların tahrip edildiği kenar alanlarda insan etkisiyle oluşmuş bozkır toplulukları (antropojen bozkırlar) gelişmiştir. (Arınç, 2016, s. 251).

Bu bölümde Güneydoğu Anadolu'nun topografya, iklim, hidrografya ve paleocoğrafya unsurları ayrıntılı biçimde ele alınarak, söz konusu unsurların Neolitik dönemdeki toplumsal ve kültürel yapılanmalar üzerindeki etkileri değerlendirilecektir. Özellikle buzul sonrası doğal çevre ile tarihöncesi toplulukların mekânsal dağılımı arasındaki ilişkiyi ortaya koymak, çalışmanın temel hedeflerinden biridir.

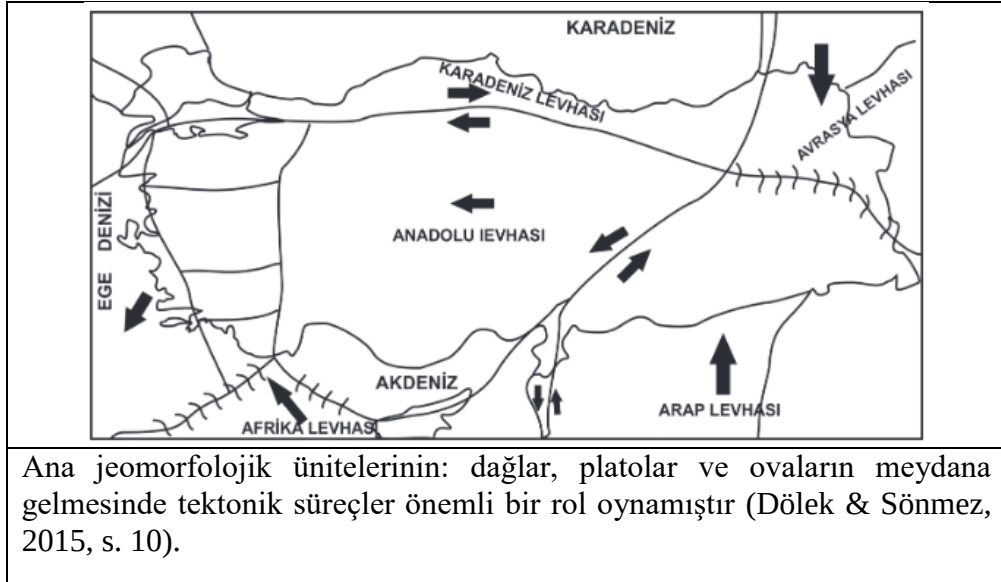
2.1.Coğrafi Konum

İnsan toplulukları, tarih boyunca barınma ve beslenme ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılayabilecekleri coğrafi alanları tercih etmişlerdir. Yerleşimlerin ilk ortaya çıktığı

dönemlerde bu seçim, büyük ölçüde doğal çevre koşulları ve coğrafi konum tarafından şekillendirilmiştir (çevresel determinizm). Ancak zamanla insanın doğayı anlama, ona uyum sağlama ve dönüştürme yeteneğinin gelişmesiyle birlikte, üretim, tüketim ve barınma biçimleri çeşitlenmiştir. Bu süreç, başlangıçta doğal çevrenin sunduğu olanaklara bağlı olarak şekillenen birçok yerleşmenin önemini kaybetmesine neden olurken, aynı zamanda fiziksel olarak elverişsiz görülen alanların da yerleşime açılmasını sağlamıştır (posibilizm) (Sönmez & Akgül, 2014, s. 46).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, “Bereketli Hilal” sınırları içerisinde olup Amanos ve Güneydoğu Toros Dağları’nın eteklerinde, Suriye platosuna doğru giderek alçalan ve yüzey şekilleri bakımından genel olarak düzlüklerden oluşan bir stepik plato alanı olarak tanımlanabilir (Erinç, 1980, s. 66; Arınç, 2015, s. 261).

Bölge, Arap ve Anadolu plakalarının çarpışma hattında yer alır; bu tektonik sıkışma Karacadağ volkanizmasını ve bazalt lav akıntılarını oluşturmuştur (Dölek & Sönmez, 2015, s. 10). Karacadağ’daki üç püskürme evresi, kuzeybatıdan güneydoğuya gençleşerek drenaj sistemlerini şekillendirmiştir; böylece dağ kütlesi Fırat ve Dicle arasında doğal bir su bölümü hattı oluşturmuştur. Şanlıurfa’da Cırcıp Deresi Vadisi de Orta Fırat ile Yukarı Dicle havzalarını ayıran önemli bir jeomorfolojik eşik niteliğindedir (Güzel, 2020; Özdoğan M. , 2015, s. 1508)

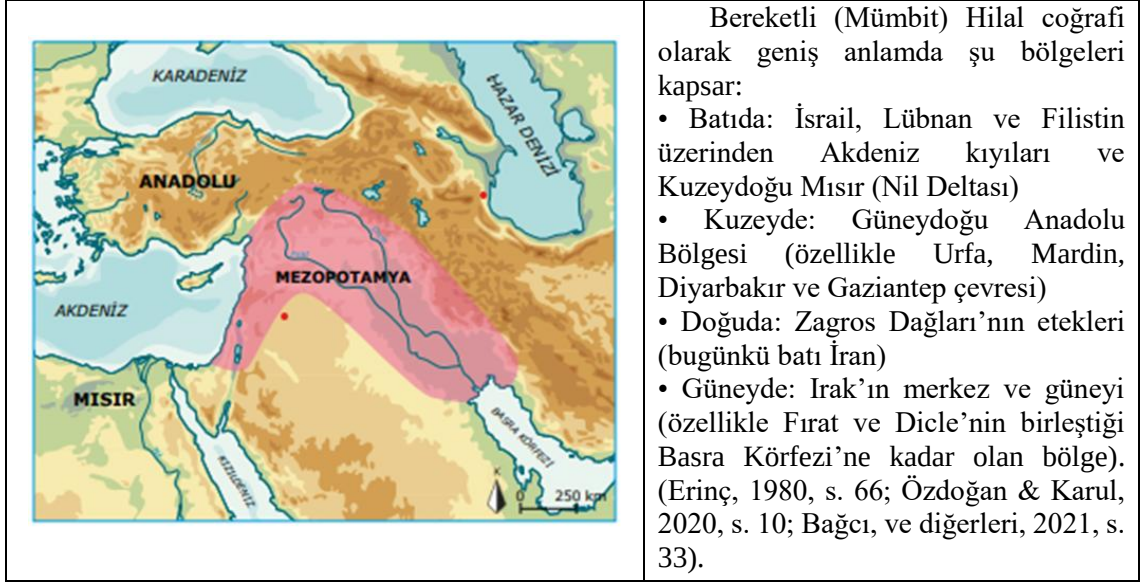

Şekil 2. 2. Türkiye’nin hareket halindeki levhalar arasındaki konumu (Dölek & Sönmez, 2015, s. 10)

Coğrafi konumu itibarıyla Güneydoğu Anadolu; Bereketli Hilal'in çöllerle ayrılmış iki ucunun birleştiği, kuzeye en fazla sokulan ve en geniş alanı kapsayan orta kesiminde yer alır. Bu stratejik konum, bölgeyi tarih boyunca kara yolları açısından önemli bir kavşak noktası hâline getirmiş; farklı uygarlıklar arasında ticaret yollarının geçtiği ve kültürel etkileşimlerin yoğunlaştığı bir alan olmasını sağlamıştır. Fırat ve Dicle nehirlerinin sunduğu su kaynakları, yerleşim açısından cazibeyi artırarak tarihöncesi toplulukların mekânsal stratejilerini etkilemiştir. Böylece bölge hem doğal hem de kültürel çevrenin şekillenmesinde geçmişten günümüze belirleyici bir rol üstlenmiştir (Özdoğan M. , 2015, s. 1508-1509; Ökse T. , 2019, s. 42; Arınç, 2015, s. 261; Erinç, 1980, s. 66-67).

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de su kaynaklarına yakınlık, verimli topraklar ve uygun iklim koşulları, yerleşim seçiminde temel etkenlerdi. Fırat ve Dicle'nin beslediği geniş alüvyal düzlükler ile stratejik geçiş noktaları, barınma ve tarımsal faaliyetler açısından büyük avantaj sağlamıştır (Özdoğan M. , 2015, s. 1508-1509; Ökse T. , 2019, s. 42). Zamanla gelişen sosyal organizasyon, çevresel sınırlamaların aşılmasına ve yerleşim düzeninde insan faktörünün öne çıkmasına yol açmıştır. Göbeklitepe, Karahantepe ve Çayönü gibi merkezler, yalnızca doğal koşulların elverişliliğiyle değil, toplumsal ve kültürel dinamiklerin yönlendirdiği tercihler doğrultusunda şekillenmiştir. Anadolu ile Ön Asya'nın, üç kıtanın kesişimindeki konumu; doğal kaynak zenginliği, tarih boyunca ticaret yolları ve kültürel etkileşim ağıyla bu yerleşimlerin sürdürülebilirliğini desteklemiştir (Özdoğan M. , 2015, s. 1508-1509; Sönmez & Akgül, 2014, s. 46).

Bölge, doğuda Suriye Arabistan çölünün kuzeye sokulduğu alanlar; batıda ise daha nemli, orman örtüsüne sahip dağlık sahalarla çevrilidir. Bu jeomorfolojik yapı, Güneydoğu Anadolu'yu hilal biçimli bir yay içinde konumlandırır ve tarihçiler ile arkeologlar tarafından "Bereketli Hilal" (Şekil) olarak adlandırılan alanın bir parçası hâline getirir. Bereketli Hilal, tarımsal üretimin ilk geliştiği ve insanlık tarihinde büyük uygarlıkların ortaya çıktığı bölgelerden biri olarak kabul edilir (Arınç, 2016, s. 249).

Şekil 2. 3. Bereketli Hilal: Akdeniz’den Zagros’a uzanan, Neolitik yaşamın doğduğu coğrafi kuşak (Erinç, 1980, s. 66)

2.2. Arazi Yapısı ve Jeolojik Özellikler

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin doğal yapısında en belirleyici unsur, jeolojik ve jeomorfolojik özelliklerdir. Bu özellikler, bölgedeki yer şekillerinin geniş alanlarda benzerlik göstermesine ve jeolojik yapıyla yüzey şekilleri arasında güçlü bir ilişki kurulmasına neden olur (Erinç, 1980, s. 67).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, kuzeyde Güneydoğu Torosları, güneyde ise Suriye Platosu ile sınırlanmış, jeolojik olarak oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Bölge, genellikle kalker tabakaları, bazalt platolar ve alüvyon ovalarından oluşmaktadır. Jeolojik geçmişi incelendiğinde, Paleozoik ve Mezozoik dönemlerden itibaren tektonik hareketlerin bölgenin morfolojisini şekillendirdiği görülmektedir. Neotektonik dönem (yaklaşık son 2–3 milyon yıl) boyunca yaşanan depremler ve fay hatları, özellikle Diyarbakır, Şanlıurfa ve Mardin çevresinde önemli yüzey şekillerinin oluşumuna neden olmuştur (Arınç, 2015, s. 260). Bölgenin yüzey şekilleri, genellikle platolar, çanak biçimli havzalar, orta yükseklikteki kubbeleşmiş dağlar ve tepelerden oluşur. Topografya, kuzeyden güneye doğru basamaklı bir alçalma sergileyerek Mezopotamya düzlüklerine ulaşır (Arınç, 2016, s. 251). Bölgenin temel yer şekilleri, kuzeyden güneye doğru bir düzen içinde sıralanabilir:

- **Güneydoğu Toroslar:** Bölgeyi kuzeyden bir yay şeklinde çevreleyen dağ sırası.

- **Alçak Tepeler Dizisi:** Toroslar'ın güney yamacı boyunca uzanan ve çoğu antiklinal yapı gösteren alçak tepeler.
- **Toros Eteklerindeki Havza ve Ovalar (Batıdan Doğuya):** Adıyaman Havzası; Fırat Vadisi ile ayrılan Hilvan ve Siverek ovaları; volkanik Karacadağ kütlesi ve Diyarbakır Havzası.
- **Merkezi ve Güneydeki Platolar:** Bu havzaların güneyinde, en batıda Gaziantep Platosu; ortada, Fırat Vadisi ile ayrılan ve Susuz, Germüş, Arat, Tektek Dağları gibi tekil yükseltilerin bulunduğu Urfa Platosu; en doğuda ise Mardin-Midyat Eşiği yer alır.
- **Suriye Sınırı Boyunca Uzanan Ovalar (Doğudan Batıya):** Bölgenin en güney ucunda, batıdan doğuya doğru Kilis, Barak (Oğuzeli), Tilbeşar, Elbeyli, Haral, Suruç, Akçakale (Harran), Ceylanpınar, Kızıltepe ve Nusaybin ovaları gibi alçak düzlükler uzanır.

Bu topografik çeşitlilik, bölgenin geniş bir plato karakterine sahip olmakla birlikte, farklı yükselti basamakları ve yer şekilleriyle zengin bir yüzey görünümü sergilediğini ortaya koymaktadır (Arınç, 2016, s. 251-252).

İl	Güneydoğu Toroslar'daki Yerel Dağ / Silsile Adları	Notlar
Adıyaman	Malatya sınırına yakın Akdağ, Kâhta Dağları, Nemrut Dağı (Kahta)	Nemrut, UNESCO Dünya Mirası; Kâhta Dağları Fırat'a bakan yamaçlarda
Diyarbakır	Maden Dağları, Karacadağ (volkanik kütle, Toros kuşağının parçası değil ama bölgesel yükselti), Hani Dağları	Maden Dağları, Torosların doğu uzantılarıyla bağlantılı
Batman	Raman Dağı, Koh Dağı, Avcı Dağları	Raman Dağı petrol sahalarıyla bilinir
Mardin	Mazıdağı	Mardin-Midyat Eşiği'nin kuzeyinde, Toros kuşağı ile geçiş alanı
Siirt	Herekol Dağı, Namaz Dağı, Çal Dağı	Herekol, Botan Vadisi'nin kuzeyinde en yüksek kütle
Şırnak	Cudi Dağı, Gabar Dağı, Altın Dağ, Namaz Dağı	Cudi, dini ve kültürel önemiyle bilinir
Hakkâri (Güneydoğu Torosların doğu ucu)	Sat Dağları, İkiyaka Dağları, Cilo (Uludoruk/Reşko) Dağı	Cilo, Türkiye'nin en yüksek üçüncü zirvesine sahip

Bu adlar, dağların coğrafi konumları ve halk arasındaki kullanım biçimleri doğrultusunda şekillenmiştir. (Arınç, 2016, s. 251-252).

Şekil 2. 4. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Güneydoğu Toroslar'ın il sınırlarına göre farklı yerel adlandırmaları (Arınç, 2016, s. 251-252)

Bölgenin güney kesimlerinde genişleyen platolar, tarım için elverişli topraklar sunarken, kuzeyde yükselen dağlık alanlar, akarsu rejimlerini ve su kaynaklarını etkilemektedir. Diyarbakır çevresinde bulunan bazaltik platolar, volkanik kökenli olup verimli tarım alanları yaratmıştır. Şanlıurfa civarında ise karstik yapılar belirgindir ve bu alanlar mağara oluşumlarına elverişlidir (Arınç, 2015, s. 260-261). Aşağıdaki satırlarda da detaylandıracağımız Şanlıurfa ve çevresindeki bu karstik oluşumlar, Göbeklitepe ve Karahantepe su sarnıçlarının oluşumunun da temel kaynağıdır (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 58-61).

Bölgenin kuzeyinde, şiddetli kıvrımlara ve yer yer büyük ölçüde başkalaşıma uğramış eski ve yeni kayalardan oluşan, 2000-3000 metre yüksekliğindeki dağlar, adeta bir duvar gibi yükselir. Bu dağlar, Güneydoğu Anadolu'yu "Türkiye'nin damı" olarak adlandırılan yüksek ve soğuk Doğu Anadolu'dan belirgin bir şekilde ayırır (Erinç, 1980, s. 66). Bölgenin yaşantısında önemli bir yeri olan, bol su taşıyan birçok ırmak, bu engebeli ve aşılması güç dağlardan iner. Yer şekillerinin yönlendirdiği doğal yollar, bu ırmakların vadileri ve belirli boğazları izleyerek Kuzey, Doğu ve İç Anadolu'ya ulaşır. Bu yollar, en eski çağlardan beri ulaşım ve ticaretin gelişmesinde etkili olmuş, doğuda Bitlis Geçidi ve Rahva Boğazı'nı aşarak Van Gölü kıyılarına ve Nemrut Yanardağı eteklerine ulaşan yol ile daha batıda Dicle'nin derin vadisini izleyerek dağlık bölgenin daha alçak orta kesiminden geçen yol, bu güzergâhların en önemlilerindendir. Bu iki yol, Diyarbakır havzasında birleşerek güneye, Zağros Dağları eteklerini izleyerek Basra Körfezi'ne ve batıya, Urfa ve Halep üzerinden Filistin kıyılarına uzanan iki kola ayrılır (Erinç, 1980, s. 66; Arınç, 2016, s. 317-318).

Kuzeydeki dağların eteklerinde, jeolojik ve jeomorfolojik açıdan farklı özelliklere sahip bir alan bulunmaktadır. Burada, yüksek dağlara paralel olarak uzanan, uzun dalgalı kıvrımlar ve domlar oluşturan, dağlardan uzaklaştıkça eğimleri azalarak monoklinal ve en sonunda yatay duruma geçen tabakalar yer alır. Torosların kenar kıvrımları olarak bilinen bu dağ eteği bölgesi, jeomorfolojik açıdan tipik şekillerle belirlenir. Bu bölgede kafesli akarsu ağı (trellis drenaj), içi boşaltılmış domlar, kornişler, hogback'ler, kuestalar ve bunların arasında akarsuların izlediği, bazıları oldukça geniş olan subsekant depresyonlar yaygındır. Bu depresyonlar, yol güzergâhı, yerleşim ve tarım alanı olarak etek bölgesinin en değerli kesimlerini oluşturur. Bu alan, bölgenin güneydoğusuna doğru giderek genişlemektedir (Erinç, 1980, s. 66-67; Arınç, 2016, s. 254).

Bahsedilen alanın güneyinde, yüksekliği güneye doğru azalan, 1000-500 metre yüksekliğindeki platolar başlar. Bu platolar, derinlerdeki eski temeli örten daha genç tabakalar ve Neojen dönemiyle yaşıt dolguları kesen bir aşınım yüzeyi oluşturur. Plato yüzeyini yaran akarsular, yer yer derinliği 5-50 metreyi bulan vadiler açmıştır. Ortak özelliklerine rağmen, bölgenin bu güney kesiminin doğu ve batı yarıları arasında, yapı ve yer şekilleri bakımından belirgin farklılıklar görülür. Bu iki yarıyı, kuzey-güney yönünde uzanan ve yüksekliği 1938 metreye ulaşan Karacadağ volkanik kütlesi ayırır. Pleistosen dönemiyle yaşıt olan bu genç ve tipik kalkan biçimli yanardağın yaydığı lavlar, 7000 kilometrekareden daha geniş bir alana, üst üste ve yan yana çeşitli akıntılar halinde yayılmıştır. Bu kütlenin batısında kalan, Urfa ile Gaziantep arasındaki bölgenin hâkim yer şekillerini, Fırat ve kolları tarafından yarılmış, hafif eğimli ve çoğunlukla kalker tabakalarından oluşan yeknesak platolar oluşturur. Kuzeyden güneye doğru eğimli olan bu platonun üzerinde, yer yer karstik depresyonlar ve sulandığında çok verimli olacak alüvyal toprakla kaplı geniş ovalar (Harran ve Suruç ovaları gibi) bulunur (Arınç, 2016, s. 254-255; Erinç, 1980, s. 67).

Buna karşılık, Karacadağ'ın doğusunda kalan diğer yarı daha engebelidir. Bu kısmın ortasında, kalınlığı yüzlerce metreyi bulan klastik depolarla kaplı bir çöküntü havzası olan Diyarbakır havzası yer alır. Klastik depolar; fiziksel aşınma ve parçalanma süreçleri sonucu kayalardan kopan mineral ve kaya parçalarının, su, rüzgâr veya buz gibi dış kuvvetlerle taşınarak birikmesiyle oluşan tortul kayalardır. Kumtaşı, çakıltası ve silttaşı gibi kayalar klastik tortulların tipik örnekleridir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, özellikle Diyarbakır havzasında, bu klastik depoların kalınlığı yüzlerce metreyi bulabilir ve bölgenin jeomorfolojik yapısını önemli ölçüde şekillendirir. Bu havza, kuzey ve doğuda Toros eteklerinin kenar kıvrımları, güneyde eski temelin örtü tabakalarıyla birlikte yükselerek kubbeleşmesiyle oluşan Mardin eşiği, batıda ise Karacadağ volkanik kütlesi ile çevrelenmiştir. Bu havzaya kuzeyden giren Dicle Nehri, Diyarbakır'ın güneyinde keskin bir dirsek yaptıktan sonra doğuya dönerek havza eksenini uzunca bir süre izler. Kuzeyde Toroslardan (Ambar, Batman, Garzan ırmakları gibi) ve güneyde Mardin eşiğinden inen ve bol su getiren ırmaklar da Dicle Nehrine ulaşmak için bu havzaya doğru yönelirler. Bu durum, vadiler boyunca uzanan geniş alüvyal düzlükler ve taraçalar ile yazın da su taşıyan ırmaklarıyla Diyarbakır havzasını, tarım ve yerleşme bakımından bölgenin en elverişli alanlarından biri hâline getirir (Erinç, 1980, s. 67; Arınç, 2016, s. 254-256).

Şanlıurfa çevresindeki ovalar, Miyosen sonrası dönemde etkili olan tektonik hareketlerle şekillenmiştir. Şanlıurfa'nın kuzeyinde yer alan 700–900 metre yükseklikteki platolar, güneye doğru eğimli bir yapı sergileyerek Suruç, Harran ve Ceylanpınar Ovalarını oluşturur. Bu ovalar, bölgenin en verimli tarım alanları arasında yer alır (Güzel, 2020, s. 211).

Harran Ovası, doğuda Tektek Platosu, batıda ise Çaykuyu Platosu ile çevrilidir. Güneyden gelen tektonik basınçlar, fay hatlarının yönünü değiştirmiş; Germuş köyü civarında kuzey-güney doğrultulu faylar batıya yönelerek Bozova'ya kadar uzanmıştır. Bu alanda, Toros-Zagros orojenik kuşağına paralel şekilde doğu-batı yönlü doğrultu atımlı kırıklar oluşmuştur. Bozova, Samsat ve Kalecik çevresindeki bu kırıklar, bölgenin jeomorfolojik yapısını ve yer şekillerini doğrudan etkilemiştir (Güzel, 2020, s. 211).

Ayrıca, bu coğrafi çeşitlilik, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşmelerin konumlanmasında da belirleyici olmuştur (Atalay, 2005, s. 126). Göbeklitepe gibi önemli arkeolojik alanlar, sadece kültürel ve dini nedenlerle değil, aynı zamanda su kaynaklarına yakınlık ve tarıma elverişli alanlar gibi çevresel faktörlerle de şekillenmiştir. Bu durum, insan-çevre etkileşiminin Neolitik dönem mekânsal dağılım üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Coğrafi çeşitliliğin, sanat, dini ve toplumsal örgütlenmenin mekânsal algılarına nasıl yansıdığı, arkeolojik bağlamda kapsamlı bir şekilde değerlendirilmektedir (Erinç, 1980, s. 67-68; Özdoğan M., 2015, s. 1508).

2.3. İklim (Basınç, Rüzgâr, Sıcaklık ve Yağış)

İklim, bir bölgenin uzun yıllar boyunca gözlemlenen ortalama hava koşullarını (sıcaklık, yağış, rüzgâr vb.) ifade eder ve o bölgenin çevresel karakterini belirler (Erol, 2011, s. 10-11). İklim sistemlerinin zaman ve mekâna göre dağılımı; yerleşim biçimlerinden ekonomik faaliyetlere, kültürel tercihlerden yaşam tarzına kadar insan yaşamını doğrudan etkiler (Erol, 2011, s. 1-2). Tarım, hayvancılık, sanayi, ulaşım, eğitim ve sağlık gibi pek çok alanda iklimin belirleyici rolü olduğu açıktır (Güzel, 2020, s. 202).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde gözlemlenen iklim, “karasal Akdeniz iklimi”⁴ Akdeniz ikliminin yarı kurak stepik tipi (Arınç, 2015, s. 260) olarak nitelendirilebilir

⁴ **Karasal Akdeniz İklimi:** Akdeniz ikliminin yarı kurak stepik tipi (Arınç, 2016, s. 261) Bir yandan yüksek dağlarla çevrili olan ve diğer yandan Suriye çöllerine yakın konumlanan Güneydoğu Anadolu Bölgesi düzlüklerinde, deniz etkisinden uzak kalmanın sonucu olarak, Akdeniz iklimi ile yarı kurak step iklimi

(Erinç, 1980, s. 68). Akdeniz ve karasal iklim kuşaklarının geçiş bölgesinde yer alır. Yaz aylarında sıcaklıklar 40°C'yi aşarken, kış aylarında daha ılıman bir hava görülmektedir. Bölgenin güney kısımları, çöl iklimine daha yakın bir yapıya sahip olup yıllık yağış miktarı düşüktür. Buna karşılık, kuzeydeki dağlık alanlar daha fazla yağış alarak, akarsu rejimlerini ve tarım faaliyetlerini desteklemektedir (Arınç, 2015, s. 260-261).

Güneydoğu Anadolu'nun dağ-ova kuşağı iklim özelliği, yüksek sıcaklık değerleriyle öne çıkan bir iklim karakterine sahiptir. Bölgenin iklimi genel olarak yazların sıcak ve kurak, kışların ise ılıman ve yağışlı geçmesiyle tanımlanabilir. Ancak denizden uzaklığı ve çevresinin yüksek dağlarla çevrili olması, karasal etkileri güçlendirerek yıllık sıcaklık farklarını artırmış, yağış miktarını ise görece azaltmıştır (Erinç, 1980, s. 68).

Yaz aylarında görülen yüksek sıcaklıklar, bölge genelinde buharlaşmayı ülkenin diğer bölgelerine kıyasla çok daha artırır; bu durum kuraklığın en yoğun biçimde hissedilmesine yol açar. İklim-hidroloji ilişkisi açısından aynı zamanda bu durum akarsuların debilerinin düşmesine, bitki örtüsünün sararıp kurummasına ve bölgede ciddi su sıkıntısı yaşanmasına neden olur. Buharlaşmanın yüksekliği, orman varlığını da olumsuz etkiler ve bölge, ülke genelinde orman alanı en az olan yerlerden biri hâline gelir. Yüksek dağ kuşaklarında (örneğin Sason/Mereto Dağı) kış aylarında yağış miktarı artar ve yağışlar çoğunlukla kar şeklinde gerçekleşir. İlkbaharda sıcaklıkların yükselmesiyle karlar hızla erir; eriyen sular yüzey akışına katılır veya çay, dere yataklarına akar (Acar & Sarıaltun, 2023, s. 91; Erinç, 1980, s. 68).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni daha çok kış mevsiminde etkileyen siklonlar, kısmen yer şekillerine bağlı olarak elverişli yağış koşulları yaratır. Türkiye'deki yağış rejimleri, Erinç'in de belirttiği gibi, polar kıtasal (cP) ve tropikal (cT ve mT) hava kütleleri arasındaki mevsimsel mücadelelerden kaynaklanır. Bu açıklamaya göre, kuzeydoğu Anadolu, ekim sonundan mayıs sonuna kadar Asya'nın güneyinden güneybatıya uzanan polar kıtasal hava kütlelerinin etkisi altındadır. Bilindiği üzere, bu mevsimlerde sıcak tropikal hava kütleleri güneye çekilerek Akdeniz kıyıları boyunca uzanır ve maksimum yağışın görüldüğü bu cephe, alçak basınç etkisi yaratır. Tıpkı Akdeniz Bölgesi gibi, Güneydoğu Anadolu da kış mevsiminde yağış alır. Sonbahar ve kış aylarında Akdeniz üzerinden Türkiye'nin güney ve kısmen güneydoğu kesimlerini

arasında bir geçiş niteliği taşıyan iklim koşulları gözlemlenir. Bölgedeki sıcaklık rejimi ve yağış dağılımı, Akdeniz ikliminin belirgin etkilerini yansıtır; özellikle kış aylarında yağışların en yüksek seviyeye ulaşması ve yaz mevsiminin aşırı sıcak ve kurak geçmesi bu duruma örnek teşkil eder (Arınç, 2015, s. 260-261).

etkisi altına alan Akdeniz depresyonları, bu yağışların temel nedenidir (Sözer, 1981, s. 12; Arınç, 2016, s. 261).

Kış mevsiminde, Sibirya yüksek basıncının Doğu Anadolu üzerinden genişleyerek Güneydoğu Anadolu'yu etkisi altına aldığı yıllarda sıcaklıklar -10°C 'ye kadar düşebilir. Bazen ocak ayında sıcaklığın 20°C civarında görülmesinin nedeni ise güneydoğu yönünden bölgeye giren karasal sıcak hava kütleleridir. Haziran'dan Ağustos'a kadar ise gün içinde sıcaklıklar sıkça 40°C 'nin üzerine çıkar. En yüksek sıcaklık 1962 yılında $46,5^{\circ}\text{C}$ olarak, en düşük sıcaklık ise 1932 yılında $-12,4^{\circ}\text{C}$ olarak ölçülmüştür. Normal yaz günlerinde günlük ortalama sıcaklığın $+20^{\circ}\text{C}$ ile $+25^{\circ}\text{C}$ arasında seyrettiği günler, "yaz günü" olarak kabul edilir (Güzel, 2020, s. 202; Arınç, 2016, s. 262). Son yıllarda küresel iklim sıcaklığı etkisiyle oluşan kuraklık sıcaklığın daha da artmasına neden olmuştur bölgede.

Bölgenin yaz aylarında aşırı ısınmasının başlıca nedenlerinden biri, Suriye çöllerine yakınlığı ve belirgin karasal iklim koşullarıdır. Bu durum, yaz aylarında buharlaşma oranlarının artmasına ve yıllık buharlaşmanın 2000 mm 'ye kadar çıkmasına yol açar. Yağışların büyük kısmı kış ve ilkbahar aylarında görülürken, yaz aylarında düşen yağış miktarı yıllık toplamın yalnızca %1-2'sini oluşturur. Güneydoğu Anadolu'nun genelinde yıllık ortalama yağış miktarı yaklaşık 500 mm olup, bu değer bölgenin kuzey ve yüksek kesimlerinde artarak Toroslara yakın alanlarda 1000 mm 'yi aşabilmektedir (Erinç, 1980, s. 68; Arınç, 2016, s. 261).

Bu iklimsel koşullar, bölgedeki yerleşim düzenini ve tarımsal üretimi doğrudan şekillendirmektedir. Kuraklık, özellikle yaz mevsiminde tarım faaliyetleri üzerinde önemli bir baskı oluşturur. Mayıs'tan Eylül sonuna kadar ortalama sıcaklıkların 20°C 'nin üzerinde seyretmesi, sulama ihtiyacını artırmakta ve su kaynaklarına yakınlık, yerleşim tercihlerinde belirleyici olmaktadır. Kış yağışları ve dağlık alanlarda biriken karlar, sıcak aylarda akarsuların beslenmesi açısından kritik öneme sahiptir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, termik özellikleri bakımından uzun bir vejetasyon dönemine sahiptir. Ortalama sıcaklığın 5°C 'nin üzerinde olduğu gün sayısı yılda yaklaşık 330 gün civarındadır. Bu durum, yeterli su kaynağı sağlandığında bölgenin tarımsal üretim potansiyelinin yüksek olmasını mümkün kılar (Erinç, 1980, s. 69).

Sonuç olarak, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin iklimsel yapısı -yazın aşırı sıcak ve kurak, kışın ise kısa ama sert geçmesi- hem doğal çevre hem de insan yerleşimleri üzerinde doğrudan belirleyici olmaktadır. İklim verileri, bu bölgedeki yerleşimlerin

konumlanması, su kaynaklarına yönelim ve tarımsal üretim açısından büyük önem taşımaktadır (Erinç, 1980, s. 68-69).

2.4. Bitki Örtüsü ve Toprak

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin bitki örtüsü ve toprak yapısı, bölgedeki yarı kurak ve karasal Akdeniz ikliminin etkilerini yansıtan karmaşık ekolojik dinamikler tarafından şekillendirilmiştir. Bölgenin iklimsel yapısı, yıllık yağış miktarının düşüklüğü, yüksek sıcaklık farkları ve su açığının Türkiye genelinde en yüksek seviyelere (yaklaşık 600-700 mm) ulaşması gibi faktörlerle doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda, doğal bitki örtüsü ve toprak karakteristikleri hem iklimsel koşulların hem de topografik çeşitliliğin bir yansıması olarak karşımıza çıkar (Erinç, 1980, s. 70).

2.4.1. Bitki örtüsü

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, kuzeyde Güneydoğu Toroslar, güneyde ise Suriye ve Irak'ın kurak alanlarıyla çevrelenmiş olup, Türkiye'de yaz kuraklığının en yoğun şekilde yaşandığı coğrafyalardan biridir (Arınç, 2016, s. 268; Erinç, 1980, s. 66-67). Bu yüzden Güneydoğu Anadolu Bölgesi, şiddetli sıcaklığa bağlı olarak yüksek buharlaşma etkisiyle Türkiye'nin en fakir bitki örtüsü ve orman örtüsüne sahip alanlarından biridir. Bu durumun temel nedeni, bölgedeki yarı kurak ve karasal Akdeniz ikliminin etkileriyle birlikte, düşük yağış miktarı, yüksek sıcaklık farkları ve yıl boyunca süren uzun kurak dönemlerdir. Bölgede su açığı 600-700 mm'yi bulmakta ve bu, Türkiye'deki en yüksek değerlerden biri olarak öne çıkmaktadır (Erinç, 1980, s. 70). Bu koşullar hem doğal bitki örtüsünün hem de toprak özelliklerinin oluşumunu doğrudan etkilemektedir.

Bölgenin kuzeyinde Güneydoğu Toroslar, güneyinde ise Suriye-Irak çöl kuşağı yer almakta olup, bu sınırlar arasında kalan geniş alan, şiddetli yaz kuraklığı nedeniyle zayıf ve seyrek bitki örtüsüne sahiptir (Arınç, 2016, s. 268). Diyarbakır Havzası, Urfa Platosu, Mardin Eşiği ve Karacadağ çevresi gibi alanlar, step bitki örtüsünün en yaygın görüldüğü alanlardır. Bu stepler, İç Anadolu steplerine kıyasla daha fakir tür çeşitliliğine sahip olup, Caryophyllaceae (Karanfilgiller) familyasına ait ve özellikle kurak, kireçli topraklarda yetişen çalı formunda Acanthophyllum familyasına ait, Astragalus (geven), Bromus (buğdaygiller) ve Avena (yabani tahıllar) gibi türlerle temsil edilir (Erinç, 1980, s. 70).

Prof. Dr. Kenan Arınç'ın tabiri ile Akdeniz florasının artıkları, Güneydoğu Anadolu'da Akdeniz florasına ait bazı türler, mikroklima açısından uygun vadilerde izole adacıklar şeklinde varlığını sürdürmektedir. Bu durum, geçmişte Akdeniz vejetasyonunun bölgede daha geniş bir yayılım gösterdiğine işaret eder. Günümüzde ise bölgedeki step bitki örtüsü, İç ve Doğu Anadolu steplerine kıyasla daha az çeşitlidir. Bunun temel nedeni, Güneydoğu Anadolu'da kurak dönemin daha uzun sürmesidir. Step bitkileri, özellikle ilkbaharda kısa süreli yeşerir ve haziran ayından itibaren tamamen kuruyarak ortadan kalkar. Bu bitkiler arasında en dikkat çekenler, kuraklığa dayanıklı soğanlı, rizomlu, tüylü yapraklı ve derin köklü türlerdir; devedikeni ve sığırkuyruğu bu grupta yer alır (Arınç, 2016, s. 269).

Bölgedeki yükselti ve iklim koşulları, doğal ormanların alt sınırını belirleyen temel faktörler arasında yer almaktadır. Step kuşağının kenarında gözlenen ve çoğunlukla saf meşe türlerinden oluşan bu orman toplulukları, Güneydoğu Anadolu'da Akdeniz iklimine yakın fakat karasal özellikler taşıyan bir iklim tipinin etkisi altında gelişmiştir. Bu nedenle, söz konusu ormanlar kuraklığa dayanıklı yapılarıyla dikkat çeken kurakçıl orman karakteri sergilemektedir. Orman alt sınırı, bölgedeki kuraklık nedeniyle ortalama 700-800 m yükseltilerde başlamaktadır. Bu sınır, nemli mikroklimatik koşulların bulunduğu alanlarda biraz daha aşağıya inebilirken, güneye doğru artan kuraklıkla birlikte Suriye sınırında 1300 m'ye kadar yükselir (Arınç, 2016, s. 269; Erinç, 1980, s. 70).

Bölgede yaygın olarak görülen orman formasyonu, seyrek meşe topluluklarından (*Quercus* spp.) oluşur. Özellikle *Quercus infectoria* (mazı meşesi), *Quercu brantii* (palamut meşesi) ve *Quercu libani* (Lübnan meşesi) bu alanlarda öne çıkan türlerdir (Erinç, 1980, s. 70; Arınç, 2016, s. 269). Torosların güney etekleri, Karacadağ ve Raman Dağı gibi volkanik kütleler ile Mardin-Midyat eşiği üzerinde meşe ormanlarına rastlanır. Bu ormanlar, Akdeniz iklimine yaklaşan karasal iklim koşulları nedeniyle kurakçıl bir yapı sergiler (Arınç, 2016, s. 270).

Bölgenin güney kesimlerinde ise (Urfa'nın güneyi, Ceylanpınar çevresi), düşük yağış ve yüksek sıcaklık nedeniyle çölümsü step manzaraları hâkimdir. Yıllık yağışın 300 mm'nin altına düştüğü bu alanlarda, bitki örtüsü seyrek ve bodurdur (Arınç, 2016, s. 270). Bu durum, bölgenin güneyinin, Basra Körfezi'nden başlayarak Toros eteklerine kadar uzanan çöl kuşağının kuzey ucunu oluşturduğunu göstermektedir (Erinç, 1980, s. 70).

Deniz etkisinin bir nebze de etkisini gösterdiği ve don olaylarının az görüldüğü Gaziantep-Kilis ovalarında ve Siirt çevresinde, Akdeniz kökenli bitki türleri dikkat çeker.

Antep fıstığı (*Pistacia vera*), delice zeytin (*Olea europea*) ve dar alanlı kızılçam (*Pinus brutia*) kalıntıları, bölgedeki mikroklimatik çeşitliliğin bitki örtüsü üzerindeki etkisini yansıtır (Arınç, 2016, s. 270; Erinç, 1980, s. 70).

Tüm bu örnekler, biyotik (canlı) ve abiyotik (cansız) çevresel faktörlerin etkileşimiyle şekillenen bir ekosistem yapısını ortaya koymaktadır. İklim, toprak, topoğrafya ve jeolojik yapı gibi unsurlar, bitki örtüsünün yayılışında belirleyici rol oynar (Atalay i. , 1994, s. 11). Bu dinamikler içinde, step ve kurakçıl orman formasyonları bölgenin karakteristik bitki örtüsünü oluşturmaktadır (Erinç, 1980, s. 70).

2.4.2. Toprak yapısı

Toprak, yeryüzünü ince bir tabaka hâlinde örten, kayaçların ve organik maddelerin uzun süreçli fiziksel, kimyasal ve biyolojik ayrışmaları sonucunda oluşan hem canlılara yaşam alanı sunan hem de bitkilere besin ve tutunma ortamı sağlayan çok katmanlı ve dinamik bir varlıktır. İçeriğinde belirli oranlarda su ve hava barındıran bu üç boyutlu sistem; iklim, topografya ve bitki örtüsü gibi çevresel faktörlerin etkisiyle uzun zaman dilimlerinde gelişir. Toprakta yer alan canlı kalıntıları, inorganik parçacıklar ve toprağın genel bileşimi, geçmiş çevresel koşullar -özellikle eski iklimler ve yer şekilleri- hakkında bilimsel bilgi edinmemize olanak tanır (Güzel, 2020, s. 206).

Son Buzul Çağı boyunca Anadolu'nun iç kesimlerinde etkili olan soğuk ve kurak iklim koşulları, toprak oluşum süreçlerini büyük ölçüde durdurmuştur. Bu dönemde yalnızca kıyı bölgelerinde, daha nemli iklim şartlarının etkili olduğu alanlarda sınırlı toprak gelişimi gözlenmiştir. Genel olarak Anadolu'da hâkim olan kurak ve soğuk iklim, rüzgârla taşınan malzemelerin yayılımını artırmış; rüzgârın etkisiyle gerçekleşen taşınma, aşındırma ve biriktirme olayları toprak yüzeylerinde belirgin izler bırakmıştır (Atalay İ. , 2005, s. 123).

Ayrıca Son Buzul Çağı'nda, donma ve çözülme süreçleri nedeniyle dağ yamaçlarında kalın kolüvyal (yamaç) depolar oluşmuştur. Bitki örtüsünün seyrekleştiği bu kurak dönemde, özellikle Harran Ovası çevresindeki dağ eteklerinde çamur akıntıları meydana gelmiş; bu akıntılar yer yer ova yüzeylerine kadar ilerlemiştir (Atalay İ. , 2005, s. 123).

Holosen'den sonra günümüz iklim koşullarıyla birlikte Güneydoğu Anadolu'da karasal ve yarı kurak iklim etkisiyle toprağın alt katmanlarında kireç birikimi (kalsifikasyon) başlamıştır. Dicle ve Fırat kıyısındaki düzlüklerde, eski taşkınlarla oluşan

kumlu-çakıllı zemin üzerinde yeni topraklar gelişmiş; bu topraklardan taşınan karbonatlar alttaki katmanları kireçlemiştir. Bu dönemden sonra başka tür topraklar da Dicle ve Fırat nehirlerinin kıyısındaki düzlük alanlarda, geçmişte yaşanan taşkınlar sonucu biriken kumlu ve çakıllı zeminler üzerinde yeni topraklar oluşmuştur. Bu yeni topraklardan taşınan karbonat bileşikleri, alttaki eski toprak katmanlarında kireç birikimine neden olmuştur. Bu tür üst üste oluşmuş toprak yapıları, yani birleşik paleosoller, özellikle Birecik'in batısında ve Diyarbakır'ın güneyindeki Dicle kıyısında görülmektedir (Atalay İ. , 2005, s. 125).

Bölgenin toprak yapısı, iklim ve bitki örtüsü dinamikleri ile doğrudan bağlantılıdır. Güneydoğu Anadolu'da yaygın olan toprak tipi, kırmızımsı kahverengi step topraklarıdır. Bu topraklar, genellikle pH değeri 8 civarında olan alkali karakterde olup, fiziksel yapıları bakımından iyi drenaj özellikleri sergiler. Organik madde oranları düşük ve orta düzeyde değişkenlik gösterirken, kireç bakımından zengindir ve değişebilir potasyum içerikleri genellikle yüksektir (Erinç, 1980, s. 270).

Bölgedeki step toprakları, su kaynaklarının sınırlı olduğu kurak koşullarda bile sulama imkânı sağlandığında yüksek tarımsal verim potansiyeline sahiptir. Özellikle tahıl tarımı (buğday, arpa, mercimek vb.) için elverişli olan bu topraklar, bölgenin ekonomik faaliyetlerinin yönünü belirlemede kritik bir rol oynamaktadır (Erinç, 1980, s. 270).

Karacadağ çevresindeki bazaltik kayaların ayrışması sonucu oluşan volkanik topraklar, bölgenin diğer alanlarına kıyasla daha verimli olma eğilimindedir. Volkanik kökenli bu topraklar, tarımsal üretimde öne çıkarken, aynı zamanda çevresel sürdürülebilirlik açısından da dikkatle değerlendirilmesi gereken bir unsur olarak öne çıkar (Erinç, 1980, s. 70).

Örneğin, Viranşehir Ovası: Ortalama 250 metre yükseltide yer alan ova, 1200 km²'lik yüzölçümüne sahiptir. Doğusunda Kızıltepe, güneyinde Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği, kuzeyinde Karacadağ ve batısında Şanlıurfa kent merkezi yer alır. Volkan kökenli kayaların etkisiyle humus içeriği yüksek ve kırmızı renkli olan bu toprak yapısı oldukça verimlidir (Arınç, 2016, s. 261). Keza Siverek Ovası da: 973 km² genişliğinde, üst Miyosen dönemine ait bazaltlarla kaplı dalgalı bir düzlük niteliğindedir. Yaklaşık 400 metre yükseltide bulunan ova, verimli topraklara sahiptir; ancak yüzeyde yoğun biçimde bulunan bazalt parçaları nedeniyle tarımsal işlenebilirlik açısından ek iş gücü ve taş temizliği gerektirmektedir (Arınç, 2016, s. 261).

Bölgenin güneyinde, düşük yağış alan ve çölleşmenin etkilerini hissettiren alanlarda ise yüksek buharlaşmanın da etkisiyle toprakların tuzlanma ve alkalileşme

(sodyum birikimi) eğiliminde olduğu gözlemlenir. Bu durum, özellikle yeraltı su seviyesinin yüksek olduğu alanlarda daha belirgin hale gelmekte ve tarımsal faaliyetleri olumsuz yönde etkilemektedir (Erinç, 1980, s. 70).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin bitki örtüsü ve toprak yapısı, iklimsel koşullar, jeomorfolojik yapı ve hidrografik özelliklerin karşılıklı etkileşimiyle şekillenmiş karmaşık bir coğrafi bütünlük sunmaktadır. Ormanların sınırlı, step alanlarının yaygın olması ve çölümsü step özelliklerinin belirginleştiği alanlar, bölgenin doğal ekosistemlerini ve tarımsal üretim desenlerini doğrudan etkilemektedir. Özellikle su kaynaklarının yönetimi, toprak verimliliğinin korunması ve iklim değişikliğiyle bağlantılı çevresel kırılganlıklar, bölgenin coğrafi ve sosyo-ekonomik yapısının sürdürülebilirliği açısından dikkatle ele alınmalıdır (Erinç, 1980, s. 70).

2.5. Hidroğrafya (su düzeni, yüzey suları ve karstik kaynaklar)

Dünyanın kara parçalarında çeşitli jeomorfolojik ve iklimsel süreçlerle oluşmuş göl, akarsu, şelale ve yer altı suyu gibi su kaynaklarının hidrografik özellikleri, insan ile doğal çevre arasındaki etkileşimi belirleyici biçimde etkiler. Göl, deniz ve akarsular güneş radyasyonunun etkisiyle buharlaşarak atmosfere su buharı sağlar. Bu buhar, atmosferik taşınım yoluyla yüksek dağlık alanlara ulaşır ve burada yağmur veya kar şeklinde yeryüzüne geri döner. Bu yağışlar, nehirlerin debisini artırarak su döngüsünü sürdürür. Böylece hidrolik enerji, doğal süreçlerle sürekli olarak kendini yenileyen bir yenilenebilir enerji kaynağı hâline gelir (Güzel, 2020, s. 210).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin su sistemi, yarı kurak iklim koşulları ve bölgenin karmaşık jeolojik-topografik yapısının bir sonucu olarak şekillenmiş, mevsimsel dalgalanmalara açık, dinamik bir hidrolojik düzene sahiptir. Bölgedeki akarsuların akış rejimi, uzun süren kurak dönemler ve düzensiz yağışlar nedeniyle belirgin bir mevsimsellik göstermekte; bu durum hem tarihsel hem de güncel yerleşim dokularını ve tarımsal faaliyetleri doğrudan etkilemektedir (Erinç, 1980, s. 71).

Dicle ve Fırat'ın kolları, Toros ve Zagros dağlarından beslenir; kar erimeleri ve yağış rejimi, akış miktarını doğrudan etkiler. Bu kolların çoğu, tarih boyunca tarım, ulaşım ve yerleşim stratejilerinde belirleyici olmuştur. Bölgenin ana akarsu şebekesini Fırat ve Dicle nehirleri ile bunların kolları teşkil eder. Bu iki büyük ırmak, tarih boyunca Mezopotamya uygarlıklarının su ve tarım gereksinimlerini karşılamış; aynı zamanda ulaşım, ticaret ve yerleşim organizasyonu açısından belirleyici bir rol oynamıştır (Arınç,

2015, s. 261). Nehirlerin taşkın ovaları, Neolitik dönemden itibaren yoğun biçimde tarımsal üretimin merkezleri olmuştur. Ayrıca, bölgedeki karstik kaynaklar ve yer altı suları özellikle yaz aylarında su temini ve tarımsal sulama açısından kritik öneme sahiptir (Ökse T. , 2019, s. 42; Özdoğan M. , 2015, s. 1508).

Fırat Nehri, Malatya Dağları'nı Kale Boğazı ile aştıktan sonra bölgeye giriş yapar. Güneybatıya doğru akarken Kahta Suyu, Kalburcu Suyu, Göksu ve Karasu gibi kollarla beslenir. Samsat civarında yatağı genişleyerek 817 km² yüzölçümündeki Atatürk Baraj Gölü'nü oluşturur. Buradan itibaren Halfeti önlerinden geçerek kuzey-güney doğrultusunda akışını sürdürür. Daha sonra Nizip ve Habur çaylarını da alarak Karkamış (Kargamış) doğusunda Suriye topraklarına geçer. Nehrin toplam uzunluğu 2800 km olup, Türkiye sınırları içerisindeki uzunluğu Karasu kaynağından itibaren 971 km, Murat kaynağından itibaren ise 1263 km'dir (Arınç, 2016, s. 266).

Fırat Nehri'nin rejimi, tipik bir pluvio-nival (kar ve yağmur suları ile beslenen) karakter taşır. Ancak bölge içinde plüviyal (yağışa bağlı) etkiler, nival (kar erimesine bağlı) etkilerden daha baskındır. Nehrin debisi yaz ve kış aylarında düşerken, ilkbahar ve sonbaharda yükselir. Gaziantep ve Urfa platolarının arasında yer alan Fırat Nehri, uzun yıllar bu iki plato bölümünü ayırıcı bir coğrafi sınır oluşturmuştur. Ancak 1956 yılında tamamlanan 720 metrelik Birecik Köprüsü, bu ayırıcılığı ortadan kaldırmış ve bölgenin doğu-batı yönlü ulaşım bütünlüğünü sağlamıştır (Arınç, 2016, s. 267).

Dicle Nehri, tarihsel kaynaklarda "İdiglat", Batı literatüründe ise "Tigris" adıyla anılır. Toplam uzunluğu 1.900 km olan nehrin 523 km'lik bölümü Türkiye sınırları içerisindeki. Türkiye'deki Dicle Havzası'nın akaçlama alanı yaklaşık 51.489 km²'dir (Arınç, 2016, s. 267). Elazığ'ın güneydoğusunda yer alan Hazar Gölü (Gölcük) ve Hazarbaba Dağı (2.290 m) eteklerinden doğar. Cumhuriyet döneminde Hazar Gölü'nün fazla suları, açılan bir tünelle Uluova'ya (Mollakendi Ovası) yönlendirilmiş; böylece gölün Dicle'ye doğrudan akışı kesilmiş ve sular, Fırat'a karışan Murat Nehri havzasına aktarılmıştır (Arınç, 2016, s. 268).

Güneydoğu Anadolu'nun su potansiyelinde yüzey suları, özellikle akarsular, merkezi öneme sahiptir. Bölgenin hidrolojik ağında Dicle ve kolları (Batman, Botan, Garzan, Kâhta vb.) belirleyici rol oynar. Dicle Nehri, Toros Dağları'ndan beslenen kollar sayesinde su rejimini sürdürür; bu kollar su potansiyelini önemli ölçüde artırır. Ancak akarsular, mevsimsel dalgalanmalar gösteren değişken bir rejime sahiptir (Erinç, 1980, s. 71).

Dicle'nin Türkiye'deki başlıca kollarını; Ergani, Ambar, Batman (Ab-ı Karaman), Garzan ve Botan Çayları (Bitlis, Güzeldere ve Betan kollarıyla) oluşturur. Nehir üzerinde sırasıyla Devegeçidi, Dicle, Kralkızı, Batman, Silvan, Garzan, Ilisu, Cizre ve Ambar olmak üzere dokuz baraj inşa edilmiştir. Dünyada sulamalı tarımın ilk örneklerinin görüldüğü bölgelerden biri de bu nehir havzasıdır. Dicle Nehri'nin rejimi de Fırat'a benzer şekilde pluvio-nival özellik taşır. Kuzeydeki dağlık alanlardan gelen kollar kar erimeleriyle, güneydeki kollar ise yağışlarla beslenir. Bu nedenle, nehrin seviyesinde yıl içinde iki maksimum (Mart ve Ekim) ve iki minimum (Ocak ve Ağustos) dönem gözlemlenir (Arınç, 2016, s. 267-268).

İlkbahar aylarında, özellikle nisan ayında, Toros Dağları'ndaki karların erimesiyle akarsular maksimum debiye ulaşırken, yaz sonlarında ve sonbaharda yağışların azaldığı ve kar sularının besleme gücünün tükendiği dönemlerde akım miktarları belirgin biçimde düşmektedir. Nisan ayında görülen maksimum akım değerleriyle yaz sonundaki minimum akım değerleri arasında yaklaşık 1/12 oranında bir fark gözlemlenmektedir. Kurak geçen bazı yıllarda bu oran daha da düşerek, bazı yan kolların neredeyse tamamen kurummasına yol açmaktadır (Erinç, 1980, s. 71).

Bu düzensiz akım rejimi, geçmişte ve günümüzde suyun sürdürülebilir yönetimini zorlaştırmış ve bölgedeki yerleşmelerin, daimî akış gösteren ve derin vadilerle gömülmemiş akarsu yataklarına yönelmesine sebep olmuştur. Özellikle geniş vadi tabanları ve nehir kenarlarındaki düzlükler, suya erişimin kolay olduğu alanlar olarak dikkat çekmektedir (Erinç, 1980, s. 71)..

Güneydoğu Anadolu'daki diğer önemli akarsular arasında Gaziantep Yöresi'nden doğarak Suriye'ye geçen ve Reyhanlı yakınlarında Türkiye'ye tekrar girerek Asi Nehri'ne katılan Afrin Suyu ile Balık Çayı yer alır. Ayrıca, Ceylanpınar'da bulunan Colap Suyu ve Mardin yöresindeki Çağçağa Suyu, bölgenin yerel ölçekte önemli su kaynakları arasında sayılır (Arınç, 2016, s. 268).

Tektonik göller ve Jeotermal kaynaklar açısından Güneydoğu Anadolu Bölgesi; Arap Plakası'nın Anadolu Yarımadası'nı kuzeye doğru sıkıştırması sonucu oluşan tektonik hareketler, Şanlıurfa çevresinde ve Harran Grabeni çevresinde önemli su alanlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu yapılar arasında Balıklıgöl (Halilürrahman Gölü) ve Bozova'daki Küçükgöl ile Büyükgöl, örnek teşkil eder. Balıklıgöl, 150 m uzunluk, 30 m genişlik ve 2 metre derinliğe sahiptir ve güney-kuzey doğrultulu bir fay hattı üzerinde yer alır. Gölün hemen yanında bulunan karstik mağara yapısı ve Hazreti İbrahim Mağarası hem hidrojeolojik hem de kültürel anlamda önem

taşıır. Karaali Kaplıcası, Harran Grabeninin doğusunda, Tektek Dağları ile Harran Ovası geğış sahasında yer alır. 45-50 °C sıcaklığa ve saniyede 50-60 litre debiye sahip bu kaynak, jeotermal gradyan etkisiyle ısınan yer altı sularından oluşmaktadır. Hem seracılıkta hem de kaplıca turizminde kullanılmaktadır. Yapılan hidrojeolojik etütlerle göre yaklaşık 90.000 dekarlık bir alan bu sıcak su rezervinden yararlanabilecek potansiyele sahiptir (Güzel, 2020, s. 211).

Bölge, yeraltı su kaynakları bakımından sınırlı bir potansiyele sahiptir. Bunun büyük ölçüde sebebi ise yıllık su bilançosundaki açık ile ilişkilidir. Yıllık yağış miktarının yetersiz olması ve buharlaşmanın yüksekliği, yeraltı su rezervlerinin yenilenmesini kısıtlamakta, özellikle kurak yıllarda kuyuların su seviyesinde ciddi düşüşler gözlemlenmektedir. Bölgedeki kuyuların derinliği yer yer 30 metreyi aşmakta olup, verimlilikleri ise değişkenlik göstermektedir. Yeraltı sularının sınırlı kapasitesi hem içme suyu hem de sulama için alternatif kaynakların önemini artırmıştır (Erinç, 1980, s. 71). Bununla birlikte, bölgenin jeolojik yapısı, özellikle karstik alanlarda suyun yeraltına sızmasını kolaylaştırmakta ve bu alanlarda verimli karstik kaynaklar oluşturmaktadır. Örneğin, Ceylanpınar çevresindeki karstik kaynaklar, kurak koşullara rağmen düzenli bir su akışı sağlayarak hem tarımsal faaliyetleri desteklemiş hem de yerleşmelerin sürdürülebilirliğini sağlamıştır. Karstik sistemler, bölgedeki hidrografik dengesizliklerin aşılmasında kritik bir rol oynamaktadır (Erinç, 1980, s. 71).

Yeraltı suları ve kaynaklar bakımından Güneydoğu Anadolu Bölgesi; özellikle yaz aylarında büyük öneme sahiptir. Şanlıurfa'da yer alan karstik fay kaynakları çoğunlukla yerel nitelikte olup tarımsal sulamada kullanılmaktadır. Bu kaynaklar arasında en yüksek debiye sahip olan Viranşehir Karahisar (Gülizar) kaynağı, en düşük debiye sahip olan ise Siverek Güllüce kaynağıdır (Güzel, 2020, s. 211).

Şanlıurfa çevresindeki tarihi su kaynakları (pınarlar), özellikle bölgenin tarım ve yerleşim geçmişı açısından büyük önem taşımaktadır. Bu kaynaklardan biri olan Culap Suyu, Diphisar köyü yakınlarından doğar ve Edene köyündeki çeşitli kaynaklarla birleşerek Harran Ovası yönünde akar. Ancak son yıllarda, yaz aylarında yoğun şekilde yapılan tarımsal sulama faaliyetleri nedeniyle çok sayıda sondaj kuyusu açılmış ve yeraltı sularının pompalar aracılığıyla yüzeye çıkarılması, Edene Gölü'nün tamamen kurumasına yol açmıştır. Bunun yanı sıra, Çaykuyu Platosu'nun doğu sınırından başlayarak, Eyyubiye Mahallesi ve Balıklıgöl güzergâhını takip eden su hattı, Devteşti çevresine ulaştığında iki ana kola ayrılır. Bu kollardan biri, Direkli bölgesindeki su kaynaklarını meydana getirirken, diğer kol üzerinde sırasıyla Açıksu, Aşıkköy ve

Uyuzköyü pınarları yer almaktadır. Özellikle Uyuzpınarı Mahallesi'nde bulunan bu pınarlar, yaklaşık iki metre derinliğinde açılmış kuyular aracılığıyla kullanılmaktadır. Tarihi belgelerden 1530 tarihli Tapu Tahrir Defterleri, bölgenin adının o dönemde de “Uyuzpınarı” olarak geçtiğini göstermekte olup, bu su kaynaklarının uzun süredir uyuz ve benzeri deri hastalıklarının tedavisinde kullanıldığına işaret etmektedir. Ancak söz konusu kaynak sularının kimyasal ya da tıbbi analizleri henüz yapılmamıştır ve bu durum, bölgenin hidrolojik ve sağlık tarihine dair potansiyel araştırmalara açık bir alan sunmaktadır (Güzel, 2020, s. 213-214).

2.5.1. Su düzeni ve yerleşmelerin konumlanması ilişkisi

Bölgenin kalkerli yapısı, özellikle Şanlıurfa ve çevresinde geniş mağara sistemleri ve yeraltı sularının oluşumuna neden olmuştur. Karstik kaynaklar, tarih boyunca tarımsal üretimi desteklemiş ve bölgedeki su ihtiyacını karşılamıştır. Özellikle Göbeklitepe ve çevresindeki Neolitik yerleşimlerin su ihtiyacının büyük ölçüde bu kaynaklardan sağlandığı düşünülmektedir. Bununla birlikte, bölgedeki yeraltı su seviyelerinin değişkenliği ve modern su yönetim sistemlerinin geliştirilmemiş olması, bazı dönemlerde kuraklık sorunlarına yol açmıştır. Ancak, bu su kaynaklarının varlığı, tarih boyunca bölgenin kesintisiz bir şekilde yerleşime uygun olmasını sağlamıştır (Arınç, 2015, s. 263; Herrmann & Schmidt, 2012, s. 57).

Su kaynaklarının bu düzensiz yapısı, bölgedeki Neolitik yerleşimlerin konumlanmasında da belirleyici olmuştur. Özellikle Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Döneme ait yerleşmelerin, sürdürülebilir su kaynaklarına yakın ve tarıma elverişli vadilerde yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. Güneydoğu Anadolu'daki Neolitik topluluklar, hem Dicle Nehri'nin taşkın düzlüğündeki zengin alüvyal topraklardan hem de karstik kaynaklardan faydalanarak tarımsal üretimi sürdürmüşlerdir (Arınç, 2015, s. 263).

Göbeklitepe ve çevresindeki yerleşimler, doğrudan büyük akarsulara bağımlı olmamakla birlikte, karstik kaynaklar ve mevsimsel su akışlarına dayalı bir su yönetimi benimsemişlerdir (sarnıç sistemi) Özellikle Urfa platosunda, yüzey sularının düzensizliği ve yeraltı su kaynaklarının sınırlılığı, erken dönem yerleşmelerin su hasadı ve depolama teknikleri geliştirmesine yol açmıştır (Herrmann & Schmidt, 2012; Yetmen & Ateş, 2021, s. 134). Bu durum, Neolitik dönemde bile insan-çevre ilişkilerinin dinamik yapısını ve çevresel determinizmin sınırlarını gözler önüne sermektedir (Arınç, 2015, s. 263)

Bu bağlamda, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin su düzeni; iklimsel koşullar, jeolojik yapı ve hidrografik özelliklerin bir araya gelmesiyle şekillenmiş karmaşık bir sistemdir. Yeraltı sularının sınırlı kapasitesi, yüzey sularındaki düzensiz akış rejimi ve akarsuların mevsimsel dalgalanmaları, bölgedeki su yönetimini tarihsel süreçte belirleyici bir faktör kılmıştır. Özellikle Neolitik dönemde, su kaynaklarının yerleşimlerin mekânsal dağılımına etkisi, insan-çevre etkileşiminin bir göstergesi olarak değerlendirilmeli ve suyun sadece bir doğal kaynak değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel bir yapı taşı olduğu unutulmamalıdır (Arınç, 2015, s. 263).

3. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ BAĞLAMINDA KUATERNER DÖNEMİ VE ÇEVRESEL DEĞİŞİMLER

Kuvaterner dönemine ait bitki fosilleri, insan yapıtları ve tarih belirleme yöntemleri, konumuz açısından önemli veriler sunar. Bu bulgular, özellikle Güneydoğu Anadolu'daki arkeolojik araştırmalarda iklim değişimlerinin izlenmesi, insan faaliyetlerinin değerlendirilmesi ve yerleşim düzenlerinin anlaşılması açısından temel kaynak niteliğindedir. Bu nedenle, bu dönemle ilgili çevresel ve kültürel verilerin kısaca ele alınması faydalı olacaktır.

3.1. Bitki Fosilleri ve İklim Koşulları

Holosen'in başlangıcından itibaren etkili olan iklimsel değişimler, günümüzdeki bitki örtüsünün yayılışını şekillendirmiştir; ancak Son Buzul Çağı'nda hüküm süren soğuk ve kurak iklim koşulları nedeniyle Anadolu'nun iç kesimlerindeki alçak alanlar bozkır bitkileriyle kaplanmış, bitki toplulukları dönemin iklim özelliklerini yansıtmıştır (Atalay İ. , 2005, s. 123-125).

Kuvaterner döneminde yaşanan iklim değişimleri, Türkiye'nin doğal yapısını birçok yönden etkilemiştir. Bu değişimler; kıyı deltalarının oluşumu, bitki örtüsünün yayılışı, toprak oluşumu, yerleşme alanlarının seçimi, hayvanların evcilleştirilmesi ve tarımın başlaması gibi süreçlerde belirleyici olmuştur. Türkiye'nin Orta Kuşak'ta yer alması nedeniyle bu iklimsel etkiler oldukça belirgindir (Atalay İ. , 2005, s. 122). Bu çerçevede, Kuvaterner iklim değişimleri Son Buzul Çağı ve Holosen olmak üzere iki ana dönemde ele alınır.

Son Buzul Çağı, yaklaşık 74.000 ile 12.000 yıl öncesi arasındaki zaman dilimini kapsar. Bu dönemin en yoğun buzullaşma evresi ise yaklaşık 16.000 ila 20.000 yıl önce gerçekleşmiş olup, buzul örtülerinin en geniş alanlara yayıldığı zaman dilimi olarak kabul edilir (Atalay İ. , 2005, s. 122).

Dördüncü Zaman'ın (Kuvaterner) son evresi olan Holosen, yaklaşık 10.000–10.500 yıl önce başlamış ve günümüz iklim koşullarının şekillenmeye başladığı dönem olarak kabul edilir. Bu süreçte sıcaklık ve yağış miktarındaki artış, doğal çevrede önemli değişimlere yol açmıştır. Özellikle 8000 ± 1000 yıl önce yaşanan Klimatik Optimum evresi, iklimin en ılıman ve nemli olduğu dönem olarak öne çıkar. Holosen, aynı zamanda

insanın çevre üzerindeki etkisinin belirginleştiği bir dönemdir. Yerleşik yaşama geçiş, tarım ve hayvancılığın başlamasıyla birlikte doğal kaynaklar üzerinde baskı artmış; bu durum çevresel sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Atalay İ. , 2005, s. 124).

Geçmiş iklim değişimlerini anlamada bitki kalıntıları güvenilir bir kaynak olarak kabul edilir. Çünkü iklim değişimlerine karşı bitkiler doğrudan tepki verir, uygun koşullarda gelişirken, olumsuz iklim koşullarında daha az yayılır veya yok olurlar. Bu nedenle, bitki fosillerinin incelenmesi, tarihsel iklim değişikliklerini tespit etmede önemli bir yöntemdir. Özellikle, göl ve bataklık alanlarında biriken polenler, uzun dönemli iklim değişimlerine dair detaylı veriler sunar (Erol, 1979, s. 59).

3.2. İnsan Fosilleri ve Yapıtları

Kuaterner dönemi araştırmalarında insan fosilleri ve yapıtları önemli bir yer tutar. İnsan iskeletleri, kültürel yapılar ve taş aletler, geçmiş dönemlere ait yaşam biçimlerini anlamada kritik veriler sağlar. Özellikle mağara araştırmaları, erken insan topluluklarının yaşam biçimleri ve kronolojik sıralamaları hakkında değerli bilgiler sunar (Erol, 1979, s. 59-60).

3.3. Kuaterner Kronolojisi

Kuaterner döneminin kronolojik olarak belirlenmesi, çeşitli zorluklar içermektedir. Kesin tarihlemeler yapmak için çok sayıda bilimsel yöntem geliştirilmiştir. Ancak, jeolojik katmanlardan elde edilen bilgiler ve fosil kayıtları, bazı eksiklikler barındırmaktadır. Yine de mutlak tarihlendirme için stratigrafik analizler, radyometrik tarihlendirme teknikleri ve çevresel kanıtlar önemli birer kaynak olarak kabul edilir (Erol, 1979, s. 58-61).

Kuaterner Dönemi (IV. Jeolojik Zaman), jeolojik açıdan en kısa ancak en dinamik süreçlerden biri olup yaklaşık 2,588 milyon yıl önce başlamış ve günümüze kadar devam etmiştir. Bu dönem, Pleistosen ve Holosen’de iklimsel değişimler açısından oldukça belirgin özellikler taşımaktadır (Atalay İ. , 2005, s. 122). Kuaterner’in önceki jeolojik dönemlerden temel farkı, kısa süreli fakat keskin sıcaklık değişimlerinin yaşanmasıdır. Bu süreçte buzul dönemleri ve buzul arası dönemler birbirini takip etmiş, kara ve deniz seviyeleri üzerinde doğrudan etkili olmuştur (Dölek & Sönmez, 2015, s. 21).

Kuaterner Dönemi boyunca, özellikle Pleistosen sonları ve Holosen başlarında, bölgedeki akarsu ağlarının ve kırsal peyzajın şekillenmesi, bu geçiş sürecinde, yaklaşık 12.900-11.700 yıl önce gerçekleşen Younger Dryas soğuma evresi, Holosen'e girilmeden hemen önce kısa süreli fakat keskin bir iklim gerilemesi yaratmıştır (Bar-Yosef, 1998, s. 168-169).

Güneydoğu Anadolu'da sıcaklıkların düşmesi, bitki örtüsünün bozkır türleri lehine değişmesi ve su kaynaklarının rejiminde farklılaşma gibi etkiler gözlenmiştir. Bu ani iklim dalgalanması, Neolitik öncesi toplulukların yerleşim alanı seçimlerini ve kaynak kullanım stratejilerini doğrudan etkilemiş olabilir. Bu durum insan yerleşimleri için belirleyici olmuştur. Fırat ve Dicle nehirleri gibi büyük su kaynakları, Holosen'de yerleşik yaşamın merkezleri haline gelmiş ve bu akarsuların kenarlarında tarıma dayalı ilk köyler kurulmuştur. Güneydoğu Anadolu'daki Neolitik toplulukların avcı-toplayıcılıktan yerleşik tarım ekonomisine geçiş süreci, iklimsel değişimlerle doğrudan bağlantılıdır (Atalay İ. , 2005, s. 125; Dölek & Sönmez, 2015, s. 125).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Kuaterner boyunca meydana gelen iklim değişikliklerinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Buzul dönemlerinde, Anadolu'nun diğer kesimlerinde olduğu gibi, bölgede de iklim koşulları kuraklaşmış ve düşük sıcaklıkların etkisiyle bitki örtüsü değişikliğe uğramıştır (Atalay İ. , 2005, s. 125-126). Bu dönemde ormanlar kıyı kesimlerine çekilmiş, İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da kurak ve yarı kurak bozkır ekosistemleri yaygın hale gelmiştir. Bununla birlikte, bölgenin alçak kesimlerinde buharlaşmanın azalması nedeniyle göl seviyelerinde artış yaşanmış ve özellikle Konya-Ereğli havzası gibi kapalı havzalarda olduğu gibi, Güneydoğu Anadolu'daki bazı çöküntü alanlarında göl oluşumları meydana gelmiştir (Dölek & Sönmez, 2015, s. 22-23).

Holosen Dönemi'ne geçişle birlikte iklim koşulları yeniden değişmiş, artan sıcaklık ve yağışlarla birlikte bölgedeki ekosistemler dönüşüme uğramıştır. Özellikle Flandriyen transgresyonu olarak adlandırılan deniz seviyesi yükselmesi, kıyı çizgilerinde belirgin değişimlere yol açmıştır. Ancak Güneydoğu Anadolu Bölgesi denizle doğrudan bağlantılı olmadığından, bu değişimler bölgenin akarsu sistemleri ve iç kesimlerindeki ekolojik yapıyı dolaylı olarak etkilemiştir (Dölek & Sönmez, 2015, s. 23).

Holosen döneminde yaşanan iklimsel iyileşmeler, çevresel koşulların insan yerleşimi açısından daha elverişli hâle gelmesini sağlamıştır (Atalay İ. , 2005, s. 126). Bu süreçte, özellikle göl ve nehir sistemlerine bağlı olarak taşkın alanlarda biriken suların çekilmesiyle açığa çıkan alüvyal zeminler, yüksek verimlilik potansiyeli sunarak Neolitik

yerleşimlerin ortaya çıkışı için uygun ekolojik nişler oluşturmuştur. Bu yeni oluşan verimli topraklar, avcı-toplayıcı grupların yerleşik tarımsal üretime dayalı topluluklara dönüşümünde belirleyici rol oynamış; böylece insan-mekân etkileşimi, çevresel değişimlerle paralel biçimde yeniden şekillenmiştir. Bu bağlamda, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Göbeklitepe, Nevalı Çori, Çayönü ve Hallan Çemi gibi Neolitik yerleşimler, Holosen'in sağladığı iklimsel ve ekolojik avantajlardan yararlanarak gelişmiş ve ilk tarımsal üretim merkezlerinden biri haline gelmiştir (Özdoğan M. , 2015, s. 1511; Atalay İ. , 2005, s. 125-126).

Sonuç olarak, Kuaterner Dönemi boyunca Güneydoğu Anadolu Bölgesi hem doğal çevresel değişimler hem de insan topluluklarının adaptasyon süreçleri açısından önemli bir dönüşüm geçirmiştir. İklim değişimleri, bölgenin ekosistem dinamiklerini ve hidrolojik yapısını şekillendirmiş, bu da insan topluluklarının yaşam biçimlerini doğrudan etkilemiştir. Bu süreçler, Neolitik dönemin ortaya çıkışına zemin hazırlamış ve bölgeyi, insanlık tarihindeki en erken yerleşimlerin ve tarımsal faaliyetlerin merkezlerinden biri haline getirmiştir (Dölek & Sönmez, 2015, s. 21-24).

3.4. Buzul Sonrası Dönemde Güneydoğu Anadolu'nun Doğal Çevresi

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Bereketli Hilal'in bir parçası olarak tarımsal üretimin başladığı ilk alanlardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu bölge, Holosen öncesinde yaşanan Younger Dryas evresi, bölge ikliminde kısa süreli fakat sert bir soğuma ve kuraklaşmaya neden olmuştur. Bu geçici gerileme, tarıma elverişli ekosistemlerin oluşumunu geciktirmiş; Younger Dryas'ın sona ermesiyle birlikte Holosen'in sıcak ve nemli koşulları hızla yerleşmiş ve bu durum tarım ile hayvancılığın gelişmesi için elverişli bir çevre yaratmıştır. Holosen döneminde iklimin nispeten daha nemli olması sayesinde, tarım ve hayvancılığın gelişimine elverişli bir çevre sunmuştur. Özellikle buğday, arpa ve mercimek gibi tahılların ilk kez burada ekildiği ve evcilleştirildiği bilinmektedir (Bar-Yosef, 1998, s. 168-169).

Bölgenin paleocoğrafik özellikleri incelendiğinde, Holosen başlarında daha sulak ve bitki örtüsü açısından zengin bir çevreye sahip olduğu görülmektedir. Bu durum, insan topluluklarının yerleşik hayata geçişini hızlandırmış ve tarım ekonomisinin temelini oluşturmuştur (Arınç, 2015, s. 261).

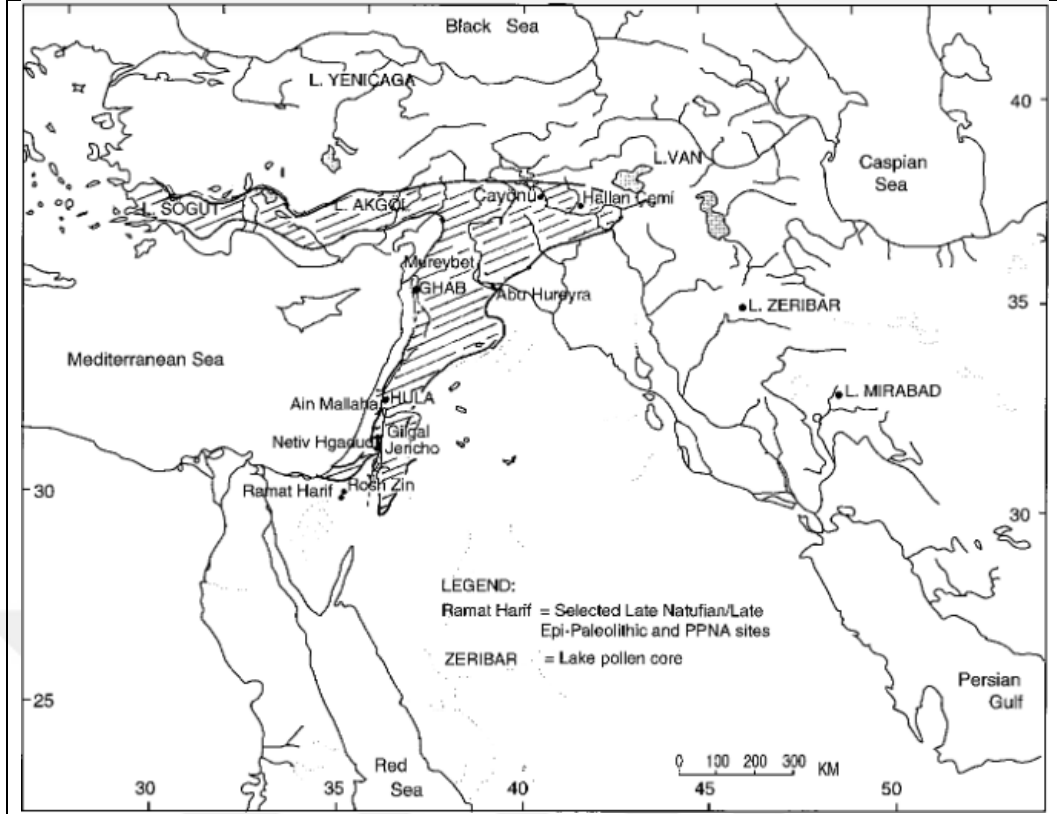
3.5. Kuvaterner Döneminde Güneydoğu Anadolu'nun Doğal Ortamında Meydana Gelen Değişimler

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Kuvaterner döneminde yaşanan iklim değişimlerinden belirgin biçimde etkilenmiştir. Özellikle Son Buzul Çağı'nda (yaklaşık 74.000–12.000 yıl önce), bölgenin yüksek kesimlerinde buzullaşma görülmüş; Güneydoğu Toroslar'daki Buzul Dağı çevresinde buzul aşındırması sonucu çok sayıda sirk ve tekne vadiler oluşmuştur. Donma-çözülme süreçlerine bağlı olarak dağ eteklerinde çamur akıntıları ve kolüvyal depolar meydana gelmiş, bu oluşumlar Harran Ovası çevresinde de izlenmiştir (Atalay İ. , 2005, s. 122).

Bu dönemde azalan buharlaşma ve artan yağışlar, Fırat ve Dicle nehirlerinin taşkınlarını tetiklemiş; taşkınlarla taşınan iri bloklar nehir kıyılarındaki düzlüklerde birikmiştir. Bu süreç, bölgedeki toprakların üst katmanında karbonat birikimine yol açmış ve “gömülü paleosol” adı verilen eski toprak katmanları oluşmuştur. Birecik batısı ve Diyarbakır'ın güneyi, bu birleşik paleosol örneklerinin görüldüğü başlıca alanlardır (Atalay İ. , 2005, s. 125). Özellikle Kuvaterner döneminde oluşan paleosoller, Anadolu'nun iklim geçmişini anlamada önemli bir veri kaynağıdır.

Bitki örtüsü açısından, Son Buzul Çağı'nda bölgenin iç kesimleri bozkır bitkileriyle kaplanmıştır. Soğuk iklim türlerinden huş (*Betula sp.*) ve sarıçam gibi ağaçlar, günümüzde hâlen Nemrut Dağı kalderası ve çevresindeki yüksek alanlarda varlığını sürdürmektedir (Atalay İ. , 2005, s. 123).

Yerleşme açısından bakıldığında, Güneydoğu Anadolu'da Paleolitik dönemde insanlar mağaralarda yaşamış; özellikle Torosların eteklerinde barınmışlardır. Holosen'in başlarında (yaklaşık 10.000 yıl önce) iklimin ılımanlaşmasıyla birlikte göl kenarındaki düzlük alanlara göç etmişlerdir. Bu süreçte Ergani yakınlarındaki Çayönü yerleşmesi öne çıkmaktadır. Burada insanlar, buğday, arpa ve mercimek gibi yabani taneli bitkileri kültüre alarak tarıma geçmiş; koyun, keçi, köpek ve hatta atı evcilleştirmiştir. Ayrıca bu yerleşmede bakırın ergitilmesiyle birlikte çevredeki meşe ormanlarının tahrip edildiği anlaşılmaktadır. Bu gelişmeler, Güneydoğu Anadolu'yu Neolitik dönemde önemli bir uygarlık merkezi hâline getirmiştir (Atalay İ. , 2005, s. 126-127).

Taralı alan, yabancı tahılların bulunduğu kuşağı göstermektedir. Haritada bazı Geç Natufian ve Erken Neolitik yerleşimlerin konumu ile göl polen çekirdeklerinin yerleri de belirtilmiştir. Genç Dryas iklim krizi (MÖ 11.000-10.300) Natufian toplumlarını derinden etkileyerek çevresel bozulmaya yol açmıştır. Bu dönemde yabancı tahılların coğrafi yayılımı daralmış ve kaynak kıtlığı artmıştır. Bu zorlu çevresel koşullar, Younger Dryas döneminde sistematik tarımsal faaliyetlerin başlangıcına zemin hazırlamış ve Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A evresinde büyük ölçekli Neolitik köylerin ortaya çıkmasını teşvik etmiştir. Arkeolojik kanıtlar, bu erken çiftçilerin farklı bir nüfus grubu değil, değişen sosyal ve kültürel yapılarıyla evrimleşen yerel Natufian toplumlarının devamı olduğunu göstermektedir (Bar-Yosef, 1998, s. 168-169).

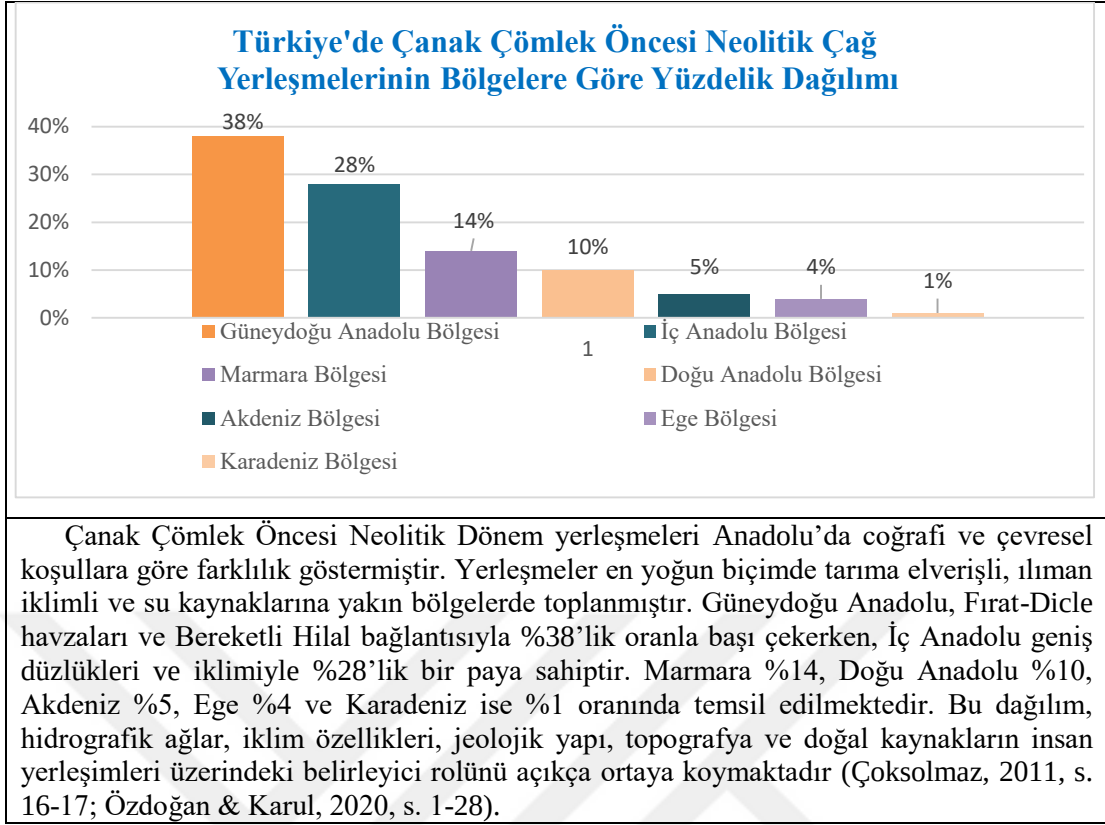
Şekil 3. 1. Younger Dryas Dönemi'ne ait yeniden yapılandırılmış bitki örtüsü haritası (Bar-Yosef, 1998, s. 168-169)

Sonuç olarak, buzul sonrası dönemin ilk yarısında ve özellikle tarih öncesi çağlarda (günümüzden yaklaşık 7.000 yıl ve öncesi), Güneydoğu Anadolu, bugünkü su eksikliği sorunundan uzaktı. Tarıma elverişli ılıman ve yağışlı hava koşulları, geniş meşe ormanları, yabancı tahıl türlerini barındıran otsu bitkiler, tarım için uygun topraklar ve av hayvanlarıyla dolu dağlık bölgelerle, kültürel çevre açısından zengin bir ortam sunmaktaydı (Erinç, 1980, s. 71-72).

4. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE ÇANAK ÇÖMLEK ÖNCESİ NEOLİTİK ÇAĞ YERLEŞİMLERİ

4.1. Coğrafi Mekân Bağlamında Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Yerleşmelerin Öncüleri: Coğrafi Dinamikler ve Yerleşim Dağılımı

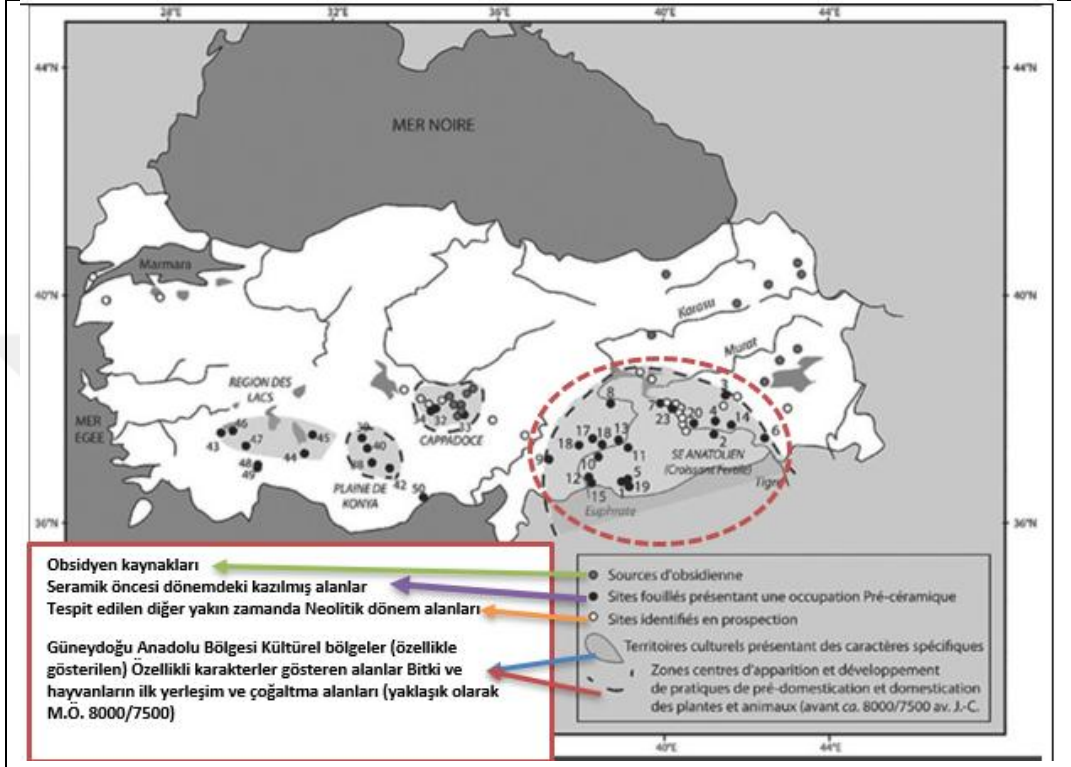
Yapılan araştırmalar sonucunda, Anadolu'da Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerin en yoğun görüldüğü bölgenin Güneydoğu Anadolu olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölge, diğer bölgelere kıyasla daha fazla sayıda erken yerleşim merkezi barındırmaktadır (Özdoğan, Başgelen, & Kuniholm, 2013, s. 229). Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'de Anadolu ile Yakındoğu arasında bir köprü görevi görmüş, bu nedenle Yakındoğu Neolitik yerleşimleriyle benzerlikler taşımıştır. Aşağıdaki tablo verilerinde Türkiye'deki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerin dağılımı, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki oransal yoğunluklarına göre sıralanmıştır. Bu oransal dağılım, (Şekil). Türkiye'deki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerin dağılımı, bölgesel yoğunluklarıyla birlikte Güneydoğu'nun zenginliğini ve arkeolojik önemini açık biçimde ortaya koymaktadır (Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 104).

Şekil 4. 1. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem yerleşmelerinin Anadolu'daki bölgesel dağılımı (Çoksolmaz, 2011, s. 16-17; Özdoğan & Karul, 2020, s. 1-28)

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, sahip olduğu jeomorfolojik çeşitlilik ve ekolojik özellikler sayesinde Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem yerleşmeleri açısından kritik bir coğrafi alan olarak öne çıkmaktadır. Anadolu Yarımadası'nda Neolitik yaşam biçiminin ilk örneklerinin ortaya çıktığı yerleşimlerin önemli bir kısmı bu bölgede konumlanmıştır. Farklı iklim kuşaklarının kesişim noktasında yer alması ve doğal kaynaklar bakımından zengin olması, bölgenin erken dönem kültürel gelişim süreçlerinde merkezi bir rol üstlenmesini sağlamıştır. Özellikle Dicle ve Fırat havzalarının sunduğu verimli topraklar ve sürekli su kaynakları, yerleşik yaşama geçiş ve tarımsal üretimin gelişimi açısından belirleyici çevresel koşulları oluşturmuştur. Bu bölgedeki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimler, yalnızca üretim ekonomisinin başlangıcını değil; aynı zamanda erken toplumsal yapıların oluşumu ve teknolojik yeniliklerin ortaya çıkışı bakımından da önemli veriler sunmaktadır (Özdoğan M. , 1997, s. 25). Bu çerçevede bölgedeki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşmelerin ortak özelliği; bölgenin coğrafi ve ekolojik çeşitliliğinden yararlanarak, Neolitik yaşamın temel unsurlarını geliştirmiş olmalarıdır. Denizler, göller, akarsular; nehir vadileri, verimli araziler, besin ve hammadde temini bu yerleşimlerin sürdürülebilirliğini sağlamış ve Yakın Doğu'nun

diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında Anadolu'nun önemini artırmıştır. Bu bağlamda, Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşmelerinin yoğunluğu ve çeşitliliği açısından, Neolitik devrimin anlaşılmasında kilit bir rol oynamaktadır (Özdoğan M. , 1997, s. 23-38; Özdoğan M. , 2025, s. 36).

Türkiye'deki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimler (yaklaşık MÖ 10200-7000). Haritadaki daire içindeki kesik çizgili bölge Güneydoğu Anadolu Bölgesi. Türkiye'nin farklı bölgelerinde Neolitik Çağ'ın başlangıcı ve tarımın yayılma sürecini göstermektedir. Özellikle Güneydoğu Anadolu'nun ("Bereketli Hilal"'in bir parçası olarak) bitki ve hayvan evcilleştirmesinin ana merkezlerinden biri olduğunu vurgular. Ayrıca, Çanak Çömleksiz Neolitik dönemden kalma kazı alanları ve yüzey araştırması alanları ile obsidyen kaynaklarını göstererek, bu dönemdeki yerleşim düzeni, kaynak kullanımı ve muhtemel kültürel etkileşimler hakkında ipuçları sunar (Çelik, 2010, s. 1). İç Anadolu Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi fiziki coğrafya faktörlerinin aşağı yukarı aynı olması Konya Ovası ve Kapadokya gibi bölgelerde de önemli Neolitik yerleşimlerin varlığı dikkat çekicidir (Kuzucuoğlu, 2015).

Şekil 4. 2. Güneydoğu Anadolu'nun Bereketli Hilal bağlantısıyla tarım ve evcilleştirme süreçlerinde öncü merkez olarak öne çıktığını gösteren harita (yaklaşık MÖ 10200-7000) (Kuzucuoğlu, 2015)

Son otuz yılda Yukarı Mezopotamya Erken Neolitik Dönemi'ne ilişkin bilgi, yalnızca arkeolojik buluntularla değil, bu buluntuların coğrafi bağlam içinde mekânsal ve çevresel verilerle birlikte yeniden değerlendirilmesiyle konu daha da derinleşmiştir. Kathleen Kenyon'un Eriha'da yürüttüğü kazılar, Çanak Çömleksiz Öncesi Neolitik A ve

B evrelerini ayırt ederek Güney Levant'ı uzun süre “çekirdek bölge” olarak konumlandırmıştır; kent benzeri örgütlenme ve kule gibi anıtsal unsurlar, hiyerarşik bir toplumsal yapıya işaret eder (Kenyon, 1957, s. 73-75; Zeder , 2011, s. 222). Ancak L. ve R. Braidwood'un Jarmo'daki çalışmaları, Neolitikleşmenin yalnızca Güney Levant'a özgü olmadığını; Dicle–Fırat havzaları ve Toros eteklerindeki “tepelik alanlar”ın sürecin kuzeydoğu kolunda da belirleyici olduğunu göstermiştir (Braidwood, Braidwood, Howe, Reed, & Watson, 1982, s. 15-17; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 58).

Toroslar ile Karacadağ arasında yer alan yükseltiler, Harran, Amik, Batman ve Mardin gibi alüvyal ovalar ve platolarla birleşerek çeşitli arazi biçimleri oluşturur. Bu çeşitlilik hem yerleşim için güvenli alanlar hem de tarım için uygun çevresel koşullar sağlamıştır. Einkorn ve emmer buğdayı ile arpa, mercimek ve nohut gibi bitkilerin doğal yayılış alanlarının bu bölgelerle örtüşmesi, tarıma geçişi kolaylaştırmıştır (Özdoğan M. , 2011, s. 417).

Tarımın başlangıcına ilişkin iki temel model öne çıkmaktadır: uzun sürece yayılan aşamalı evcilleştirme ve daha kısa sürede gerçekleşen hızlı geçiş. Karacadağ çevresinde yapılan arkeobotanik ve iklim temelli araştırmalar, siyez buğdayının bu bölgede evcilleştirildiğini göstermektedir. Genetik analizler, günümüzdeki siyez türlerinin Karacadağ'daki yabani popülasyonlarla yüksek benzerlik taşıdığını ortaya koymuştur. Younger Dryas dönemindeki kuraklık, yabani siyez üretimini sınırlandırmış; iklimin yaklaşık 11.600 yıl önce iyileşmesiyle Göbeklitepe, Nevalı Çori ve Çayönü gibi yerleşimlerin ortaya çıktığı anlaşılmıştır. Bu yerleşimlerde evcilleştirilmiş siyezin erken varlığı ve siyezin yaklaşık 1.200 yıl içinde yayılması, hızlı geçiş modelini desteklemektedir. Siyez buğdayının Güneydoğu Anadolu'da evcilleştirildiği kabulüyle birlikte Younger Dryas dönemi, bu sürecin başlangıcı için doğal bir zaman sınırı olarak değerlendirilmektedir (Haldorsen, Akan, Çelik, & Heun, 2011, s. 305-318; Zeder , 2011, s. 229).

Tarımın gelişimine katkı sağlayan bir diğer çevresel unsur, Fırat ve Dicle nehir sistemleridir. Bu iki büyük akarsu, yalnızca su kaynağı sunmakla kalmamış; taşıdıkları verimli alüvyonlar, ulaşım olanakları ve mikroklimatik etkilerle tarımsal üretimi destekleyen uygun çevresel koşullar oluşturmuştur. Fırat'ın Birecik-Karkamış kesimi ile Dicle'nin Ergani, Bismil ve Silvan çevresindeki yoğun yerleşim örüntüsü, bu havzaların sürdürülebilir Neolitik yaşam açısından kritik bir rol oynadığını göstermektedir. Çayönü, Nevalı Çori ve Hallan Çemi gibi erken yerleşimlerin bu sistemler üzerinde konumlanması, çevresel avantajların köy yaşamının gelişiminde belirleyici olduğunu

ortaya koyar (Rosenberg, Nesbitt, Redding, & Peasnell, 1998, s. 27; Özdoğan M. , 2011, s. 416).

Bölge, Akdeniz iklimi ile yarı kurak karasal iklim arasında bir geçiş kuşağında yer alır. İlkbaharda yoğunlaşan yağışlar sulama ihtiyacını azaltırken, yaz aylarındaki kuraklık tahıl hasadı için uygun koşullar sağlar (Watkins , 2006, s. 73). Mart-Mayıs dönemindeki yağışların yıllık toplamın yaklaşık %70'ini oluşturması, üretim planlamasında belirleyici bir etkidir (Zeder , 2011, s. 222). Toros ve Zagros dağları, yükselen hava kütlelerinin nemini bıraktığı ve ardından kurak hava ile inen sistemlerin olduğu alanlardır. Bu dağların doğu ve güneydoğu yamaçları, yağış gölgesi etkisiyle daha az yağış alır (Arıncı, 2016, s. 261). Ekolojik çeşitlilik, Levant kıyısındaki yağışa dayalı tarım ile Mezopotamya ovasındaki sulama temelli üretim arasındaki farkları ortaya koyarak, coğrafyanın tarımsal evrim üzerindeki yönlendirici etkisini açık biçimde gösterir (Watkins , 2006, s. 71-75). Dolayısıyla tarımda kuraklığa dayanıklı türler (örneğin arpa, mercimek) tercih edilir. Yerleşim stratejileri bu iklimsel sınırlara göre şekillenir. Bu bölgelerde yerel uyum stratejileri geliştirilmiştir.

Tarımın gelişimini destekleyen çevresel koşulların yanı sıra, hayvancılığın başlangıcı da bölgesel ekolojik özelliklerle yakından ilişkilidir. Bu bağlamda, Bereketli Hilal'in kuzey kesimi hayvancılığın olası çıkış alanlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Bu bölgede yaban koyunu, yaban keçisi, yaban domuzu ve yaban öküzü gibi türlerin doğal yayılım alanlarının örtüşmesi, evcilleştirme sürecinin burada başlamış olabileceğini göstermektedir (Peters, Driesch, & Helmer, 2005, s. 96).

Tarım ve hayvancılığın gelişimini destekleyen çevresel koşulların yanı sıra, Güneydoğu Anadolu'daki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerde inanç sistemleri ve sembolik mimari de yer seçiminde etkili olmuştur.

Güneydoğu Anadolu'daki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerde, ekonomik ve çevresel belirleyicilerin ötesinde, inanç ve sembolik mimarinin coğrafi mekânla kurduğu özgün ilişkilerle de öne çıkar. Göbeklitepe'nin II. tabakası; Nevalı Çori, Karahantepe, Sefer Tepe, Taşlı Tepe, Hamzan Tepe, Şanlıurfa-Yeni Mahalle, Kurt Tepesi, Ayanlar Höyük ve Harbetsuvan Tepesi gibi merkezlerle mimari ve kültürel benzerlikler sergiler. Ortak payda, yuvarlak ya da kare planlı yapıların merkezine dikey yerleştirilen T biçimli dikilitaşlardır; bu gelenek coğrafi olarak Fırat-Dicle sistemlerine yakın, dağ etekleri ile ova geçiş zonlarındaki ekolojik olarak zengin geçit alanlarında yoğunlaşır. Hamzan Tepe ve Şanlıurfa-Yeni Mahalle'deki yuvarlak planlı yapılar bölgeye özgü pratikleri yansıtır; gelenek, çevredeki Çayönü, Hallan Çemi, Gusir Höyük, Körtik

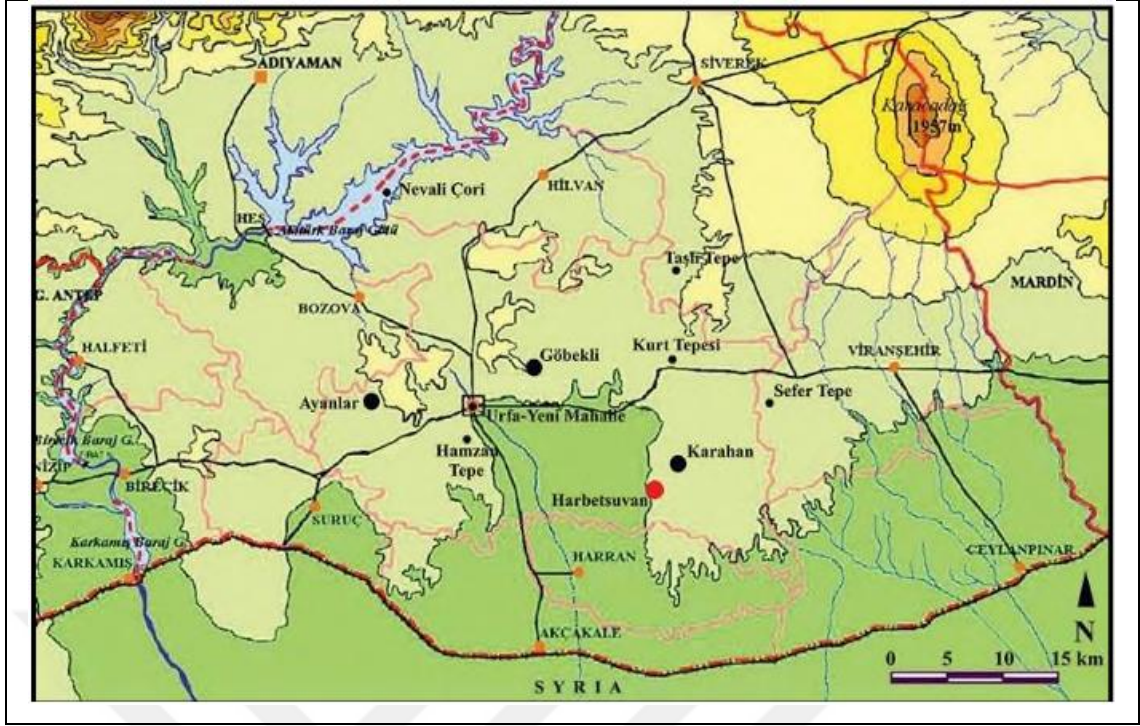
Tepe ve Hasankeyf Höyük'te farklı ölçek ve biçimlerde izlenir. Kuzey Mezopotamya ve Levant'ta Qermez Dere, Nemrik ve Mureybet gibi örnekler, simgesel mimarinin bölgesel ağını düşündürür; ancak bu kültürel-mekânsal pratik Çanak Çömleksiz Neolitik B evresinin sonunda ortadan kalkar (Çelik, 2019, s. 39; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 59-61).

Bu bağlamda Göbeklitepe'nin yüksek topoğrafyası ve anıtsal mimarisi, görsel hâkimiyet sağlama, toplumsal düzeni biçimlendirme ve kutsal alan oluşturma gibi mekânsal stratejilerin erken örneklerini yansıtır (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70-71). Karahantepe, Sefer Tepe ve Nevali Çori gibi yerleşimler ise su kaynaklarına, geçiş yollarına ve verimli topraklara yakın konumlarıyla doğal çevre ile kültürel yapı arasındaki ilişkiyi açık biçimde gösterir (Schmidt K. , 2007, s. 110-115; Hodder, 2018, s. 92).

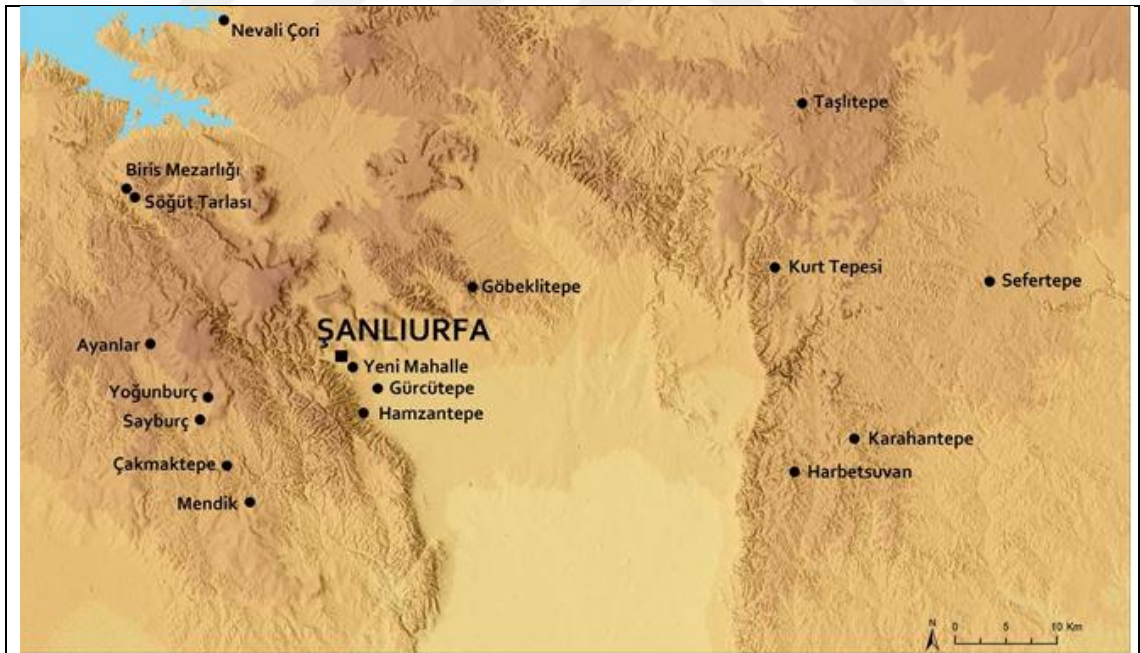
Güneydoğu Anadolu'daki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerde tarım ve hayvancılığın gelişimi, çevresel koşulların sağladığı olanaklarla desteklenmiştir. Aynı zamanda sembolik mimari ve ritüel uygulamalar, bu yerleşimlerin mekânsal seçimlerinde kültürel bir yönelim olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede, Yukarı Mezopotamya'daki yerleşimlerin dağılımı yalnızca teknolojik ve ekonomik ihtiyaçlarla değil, coğrafi mekânın sunduğu hidrografik, jeomorfolojik, klimatolojik ve sembolik özelliklerle de şekillendiği anlaşılmaktadır. MÖ 10.200-6000 arasındaki süreçte çevresel çeşitlilik ve bölgesel farklılıklar, yerleşim stratejilerinde belirleyici olmuştur (Baird, ve diğerleri, 2018, s. 3077). Kuraklık gibi iklimsel değişimler bazı dönüşümlere yol açmış olabilir; ancak bu süreçler, toplulukların çevresel koşullara verdikleri farklı tepkilerle şekillenmiştir. Bu nedenle coğrafi mekân, yalnızca doğal bir zemin değil; kültürel tercihler, toplumsal yapı ve sembolik anlamların oluştuğu etkili bir unsurdur (Kuzucuoğlu, 2015, s. 140).

4.1.1. Şanhurfa Platosu'nda Fırat Havzası ile etkileşimli erken yerleşim örnekleri

Yoğun kalker yapısı ve karstik arazisiyle bilinen bu bölge, sadece tarımsal potansiyeliyle değil, aynı zamanda anıtsal ve dini merkezlerin (Göbeklitepe, Karahantepe gibi yerleşimler) ortaya çıkışı için elverişli bir zemin sunmaktadır. Bu platolar, geniş görüş açısı ve yüksek rakımları sayesinde inanç ve sosyal etkinlikler için ideal bir doğal sahne oluşturmuştur (Şekil). Bu bölge, aynı zamanda, obsidyen gibi hammaddelerin ticaret yolları üzerinde stratejik bir konuma sahiptir (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 57; Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 168).

Şekil 4. 3. Şanlıurfa bölgesinde bulunan Neolitik merkezlerin lokasyonları (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020, s. 168)

Şekil 4. 4. Şanlıurfa Platosu'nda, Şanlıurfa Neolitik Çağ Araştırmaları Projesi-Taş Tepeler Kapsamında Araştırılan Yerler (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 60)

4.1.1.1. Göbeklitepe

Göbeklitepe (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 68-71), yaklaşık 12.000 yıl önce avcı-toplayıcı topluluklar tarafından inşa edilmiş, anıtsal yapılarla çevrili bir yerleşim yeridir (Schmidt K. , 2009, s. 255). Göbeklitepe, Şanlıurfa merkez ilçesi sınırları içerisinde, şehir merkezinin yaklaşık 13–15 km kuzeydoğusunda ve Örencik köyünün 2,5 km kuzey-kuzeydoğusunda yer almaktadır (Schmidt, 2009, s. 241). Yerleşim, Germüş Platosu ve sıradağlarının en yüksek tepelerinden birinde, deniz seviyesinden yaklaşık 770-780 metre yükseklikte ve 37°13'25.66''K–38°55'18.65''D koordinatlarında konumlanmıştır. Höyük, Yukarı Mezopotamya'da stratejik bir noktada kurulmuş olup yaklaşık 15 metre yüksekliğe, 300 metre çapa ve toplamda 9 hektarlık bir alana sahiptir. Güneyde Harran Ovası'na hâkim bu konum, yerleşimin çevresel ve coğrafi önemini vurgulamaktadır (Dietrich & Notroff, 2017, s. 67; Yetmen & Ateş, 2021; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 68).

2017 yılında inşa edilen ve kuzeybatı (sol üst) ile güneydoğu çöküntülerini (sağ alt) örten iki kalıcı koruma örtüsünü göstermektedir (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70; Clare, 2024, s. 23).

Şekil 4. 5. Göbeklitepe'nin ortografik hava görüntüsü (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70; Clare, 2024, s. 23)

Düzensiz bir dizi yükselti ve çöküntü alanından oluşan Göbeklitepe höyüğü (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 68), ilk kez Peter Benedict tarafından 1963-1972 yılları arasında İstanbul-Chicago Üniversiteleri'nin yürüttüğü Prehistorik Araştırmalar Ortaklığı

kapsamında yayımlanan “Güneydoğu Anadolu’da Yüzey Araştırması” adlı makalede tanımlanmıştır. Benedict, V 52/1 olarak numaralandırdığı bu alanı, güneydoğuya uzanan yüksek bir kireçtaşı sırtı üzerinde, yuvarlak tepeli kırmızı toprak tepeciklerden oluşan bir kompleks olarak tanımlamıştır. En yüksek iki tepenin üzerinde küçük mezarlıklar bulunduğunu, sırtın Karaharabe köyünün 2,5 km kuzeydoğusunda yer aldığını ve civarda su kaynağı bulunmadığını belirtmiştir. Ayrıca, sırtın tepe noktası ve batı yamaçlarının çakmaktaşı eserlerle kaplı olduğunu aktarmıştır (Schmidt K. , 2000, s. 45)

Benedict, tepedeki kalker blokları ve çıkıntıları mezarlık kalıntısı olarak yorumlamış; yapının gerçek önemi hakkında yalnızca dolaylı ifadeler kullanmıştır. 1963’teki yüzey araştırmasından sonra Göbeklitepe göz ardı edilmiş, araştırma odağı mimari açıdan daha belirgin olan Çayönü gibi yerleşimlere yönelmiştir. Ancak 1994’te Klaus Schmidt’in bölgeyi ziyaret etmesiyle (Schmidt K. , 2000, s. 46). Göbeklitepe’deki kırmızı topraklı çıkıntıların “T” biçimli anıtsal mimariye ait olduğu anlaşılarak (Dietrich & Notroff, 2017, s. 68) buranın bilimsel kazı çalışmaları 1995’ten itibaren Alman Arkeoloji Enstitüsü’nün İstanbul ve Orient Şubeleri ile Şanlıurfa Müzesi iş birliğinde sistematik olarak başlamıştır (Schmidt K. , 2009, s. 241).

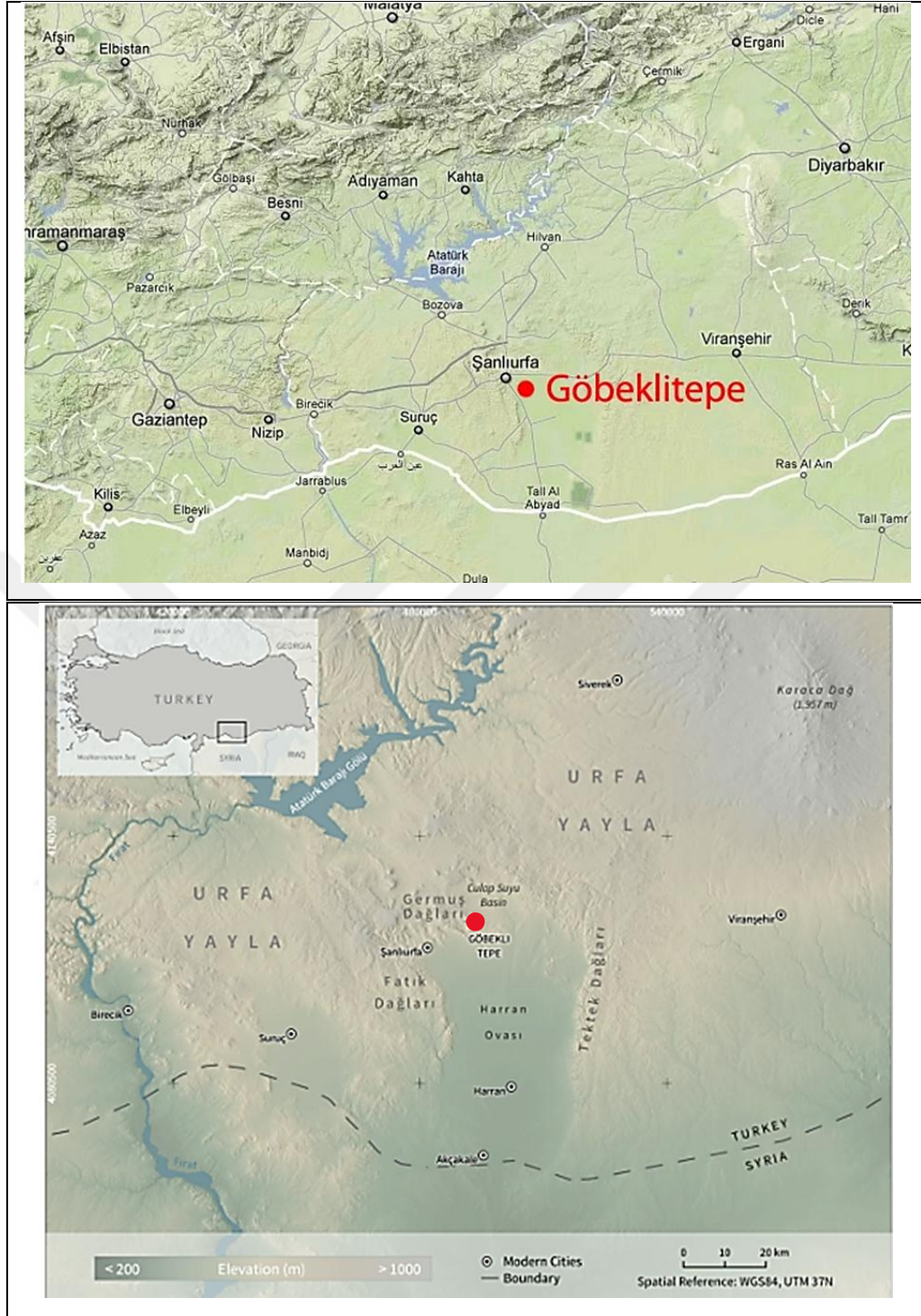
Şanlıurfa Müzesi ve Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından 1995-1999 yılları arasında yürütülen beş kazı sezonunda; höyüğün güneydoğu yamaçlarında, zirvesinde ve kalker platonun farklı kesimlerinde sistematik kazılar gerçekleştirilmiştir (Schmidt, 2008, s. 70). Göbeklitepe’de ve benzer yerleşimlerde ortaya çıkarılan yapıların, kasıtlı olarak dolgu toprakla örtüldüğü anlaşılmaktadır⁵ (Karul, 2021, s. 21; Schmidt K. , 2009, s. 242). Bu durum, humus ve kireçtaşı tortularına dayalı sediment analizleriyle belgelenmiştir (Schmidt K. , 2009, s. 242).

⁵ Neolitik Çağ’da binaların gömülmesine ilişkin uygulamalar 1960’lı yıllardan bu yana güncelliğini yitirmeyen tartışma konularından biridir. Yakın Doğu ve Anadolu’da binaların gömüldüğüne dair birçok örnek söz konusudur. Bu örnekler konut ya da özel yapılar olabildiği gibi yapı ve yerleşme bazında ele alınabilecek niteliktedir. Bina gömme Neolitik Çağ’ın erken evrelerinden sonuna kadar izlenebilen bir olgudur ve ortak özellikleri kadar yerleşmeler arasında farklı olan uygulamalarda söz konusudur. Burada yakın zaman önce kazılmaya başlanan Karahantepe yerleşiminde açığa çıkarılan gömülü yapılar üzerinde durulmaktadır. Yerleşmede şimdiye kadar açığa çıkarılan ve “özel yapı” olarak tanımlanan binaların hepsinin bilinçli olarak doldurulduğu anlaşılmıştır. En çarpıcı fenomenlerden biri, “gömülü binalar”dır. Özellikle Yakın Doğu ve Anadolu’da yaygın olan bu uygulama, 1960’lardan beri birçok örnekle tartışılmaktadır. Binaların gömülmesi, insan gömülerine benzer şekilde, yapıya atfedilen anlamın gücünü yansıtır. Hem konutların hem de özel binaların gömüldüğü örnekler bulunmaktadır, ancak özel binaların işlevsel özelliklerini koruyarak “yaşam döngülerini” tamamlaması daha sık gözlemlenir. Bu tür yapıların inşası için harcanan emek ve zaman göz önüne alındığında, Neolitik toplumlar için büyük bir anlam taşıdıkları açıktır (Karul, 2021, s. 21).

Göbeklitepe'nin bulunduğu çevrenin doğal özellikleri, yerleşimin seçimi ve işlevinin anlaşılmasında temel bir belirleyici olarak değerlendirilmelidir. Göbeklitepe, Urfa Platosu üzerinde kalker tabanlı bir plato yüzeyinde konumlanmıştır. Günümüzde yarı kurak bir iklimin egemen olduğu bu bölgenin, Erken Holosen döneminde daha nemli ve bitki örtüsü bakımından zengin bir çevreye sahip olduğu düşünülmektedir. Geç Kuvaterner'e ait jeolojik, klimatolojik ve biyotik veriler, yerleşim döneminde Göbeklitepe çevresinin günümüzden farklı çevresel koşullar taşıdığını göstermektedir. Jeomorfolojik haritalama, uzaktan algılama ve arazi modellemeleri, bölgenin yoğun bitki örtüsüyle kaplı olduğunu ve yaygın alüvyal birikimlerin bulunduğunu ortaya koymuştur. Bu doğal koşullar, yerleşim seçiminde belirleyici olmuş; Göbeklitepe'nin bulunduğu plato, tarıma geçiş öncesi dönemde sembolik ve toplumsal amaçlarla tercih edilmiştir (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 1-2).

Bu çevresel koşullar, Göbeklitepe'deki sembolik ve düşünsel üretim biçimlerinin anlaşılmasına da katkı sağlamaktadır. T biçimli dikilitaşlar üzerindeki sembolik betimlemeler, Göbeklitepe'yi yalnızca maddi kültür açısından değil, insan ile doğa arasındaki ilişkiye dair düşünsel bir yansıma alanı olarak da önemli kılmaktadır (Clare, 2024, s. 24). Bu yönüyle yerleşim, Erken Holosen'de avcı-toplayıcılıktan tarıma geçiş sürecinde insanın çevresini nasıl algıladığı ve dönüştürdüğüne dair çevre merkezli arkeolojik yaklaşımlar için temel bir örnek oluşturmaktadır (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 2).

Bu veriler, Göbeklitepe'nin erken Neolitik toplumların yerleşim kararlarını yönlendiren kültürel dinamikleri anlamak açısından da önemli ipuçları sunduğunu göstermektedir. Göbeklitepe'nin çevresel ve kültürel özellikleri, erken Neolitik toplumlarda yerleşim kararlarının yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda sembolik ve toplumsal etkenlerle şekillendiğini göstermektedir. Bu durum, Yukarı Mezopotamya'daki bazı yerleşimlerin -özellikle kült yapılarıyla öne çıkan Göbeklitepe gibi alanların- erken Neolitik dönemde toplumsal örgütlenme ve sembolik davranış biçimlerine ilişkin yeni kuramsal yaklaşımların gelişimine katkı sağladığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, Yukarı Mezopotamya'nın yüksek rakımı, su kaynaklarına yakınlığı, biyoçeşitliliği ve iklimsel elverişliliği gibi coğrafi unsurların, Neolitik yaşam biçiminin oluşumunda belirleyici mekânsal faktörler olduğu değerlendirilmektedir (Dietrich & Notroff, 2017, s. 66; Clare, 2024, s. 24-25).

Şekil 4. 6. Göbeklitepe yerleşim yeri fiziki lokasyon haritası (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 3)

Jeolojik yapı, bölgenin topoğrafyasını ve yerleşimlerin konumlanmasını doğrudan belirler. Göbeklitepe çevresinin jeolojik yapısı Şanlıurfa özelinde karmaşıktır. Üçüncü Zaman sonu ile Kuvaterner başında, özellikle Pleistosen evresinde etkili olan yan basınçlar ve volkanik etkinlikler, bölgenin yükselmesine ve kıvrımlı bir topoğrafya

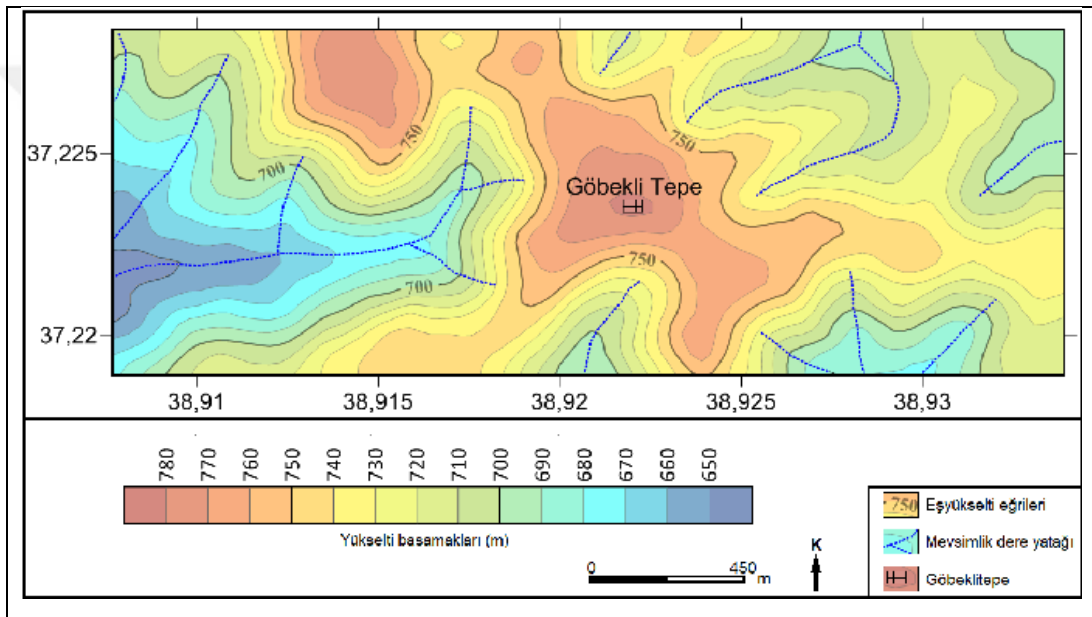
kazanmasına yol açmıştır; bu süreçler bölgenin morfolojisini ve erken yerleşimlerin dağılımını etkilemiştir (Tunçdilek, 1985, s. 106).

Bölgedeki litolojik farklılıklar hem inşa malzemeleri hem de su kaynakları bakımından önemli sonuçlar doğurur. Göbeklitepe çevresi, Urfa-Hilvan-Siverek doğrultusunda Karacadağ'dan dolayısıyla bazaltik örtülerle şekillenmiştir; yerleşim alanının bazı kesimleri ise kireçtaşı (kalker) formasyonlarıyla kaplıdır. Germuş Dağları Cülap Suyu havzasının güneyinden Harran Ovası'na doğru uzanır (Tunçdilek, 1985, s. 106) ve bu litolojik düzenleme yerel arazi birimlerini tanımlar. Sahada yaygın gözlenen çakmak taşı (sileks) yumruları kireçtaşı içinde oluşur; bu durum karstik su potansiyeli açısından önemli bir gösterge olarak değerlendirilmektedir (Güçlü Nergiz, Toker, & Akoğlan Kozak, 2023, s. 183).

Jeomorfolojik ve stratigrafik özellikler, yüzey-yeraltı su hareketleri ile çökeltme süreçlerini yönlendirir. Göbeklitepe'nin yer aldığı alan, Şanlıurfa platosunun doğusunda, tektonik açıdan dinamik bir çerçeve içinde (ör. Akçakale-Harran grabeni çevresi) yer alır; çevrede Neojen'e ait sığ denizel kireçtaşları yaygındır ve bu yükseltiler çatlaklı ve karstik özellikler gösterir (Kaya Ö. F., 2014, s. 28). Harran Ovası yüzeyinde Pleistosen yaşlı alüvyal kil, kum ve çakıl birikimleri bulunur; bunların altında daha eski kireçtaşı ve marn tabakaları yer alır; bu katmanlaşma bölgedeki uzun süreli çökeltme ve erozyon süreçlerinin göstergesidir. Göbeklitepe'nin kuzey kesimlerinde Üst Kretase klastik kireçtaşları ve Üst Miyosen bazalt örtüleri gözlenir; bazalt artıklarının arazi birimlerinde dağılımı da rapor edilmiştir (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 3).

Göbeklitepe, günümüzde su kaynaklarından oldukça uzak, yüksek ve çıplak bir plato üzerine kurulu gibi görünse de (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 164) Göbeklitepe'nin bir Neolitik Çağ yerleşimi olduğu ve iki vadi arasında konumlandığı göz önüne alındığında (Şekil), dönemin iklim koşullarında bol sayıda dere yatağının vadilere doğru akarak bölgeye önemli bir su potansiyeli sağladığı bilinmektedir (Şahinalp, 2019, s. 872). Karacadağ'dan püskürmüş bazalt oluşumları ve bölgeyi kısmen kaplayan kalker formasyonları, Miyosen dönemine ait sığ denizel ortamların varlığına ve bu ortamların şekillendirdiği dere yataklarına işaret eden önemli jeolojik kanıtlardır. Ayrıca, Urfa'nın eski ismi olan "Edessa"nın Trak dilinde (Hint-Avrupa dil ailesine ait, MÖ 2. binyılda Balkanlar'da konuşulmuş bir dil) "suyu bol" anlamına gelmesi de bölgenin geçmişteki su kaynakları açısından ne denli zengin olduğuna dair değerli bir ipucu sunmaktadır (Güçlü Nergiz, Toker, & Akoğlan Kozak, 2023, s. 183).

Younger Dryas olarak bilinen son buzul arası kuraklık evresinin yaklaşık 11.600 yıl önce sona ermesiyle birlikte, erken Holosen dönemine girilmiş ve bölgede çevresel koşullar belirgin şekilde iyileşmiştir. Bu hızlı klimatolojik dönüşüm sonucunda, Güneydoğu Anadolu platosunda step ve otlakların yayılması, yüzey sularının artması ve biyolojik çeşitliliğin çoğalması, Göbeklitepe gibi yüksek konumlu ve sembolik öneme sahip dini merkezlerinin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Göbeklitepe, kolay oyulabilen kalker zemini, dönemsel su kaynaklarına yakınlığı ve uygun iklimiyle (Şekil), çevresel değişimlerin etkisiyle oluşan toplumsal yapının somut bir örneğidir (Haldorsen, Akan, Çelik, & Heun, 2011, s. 330).

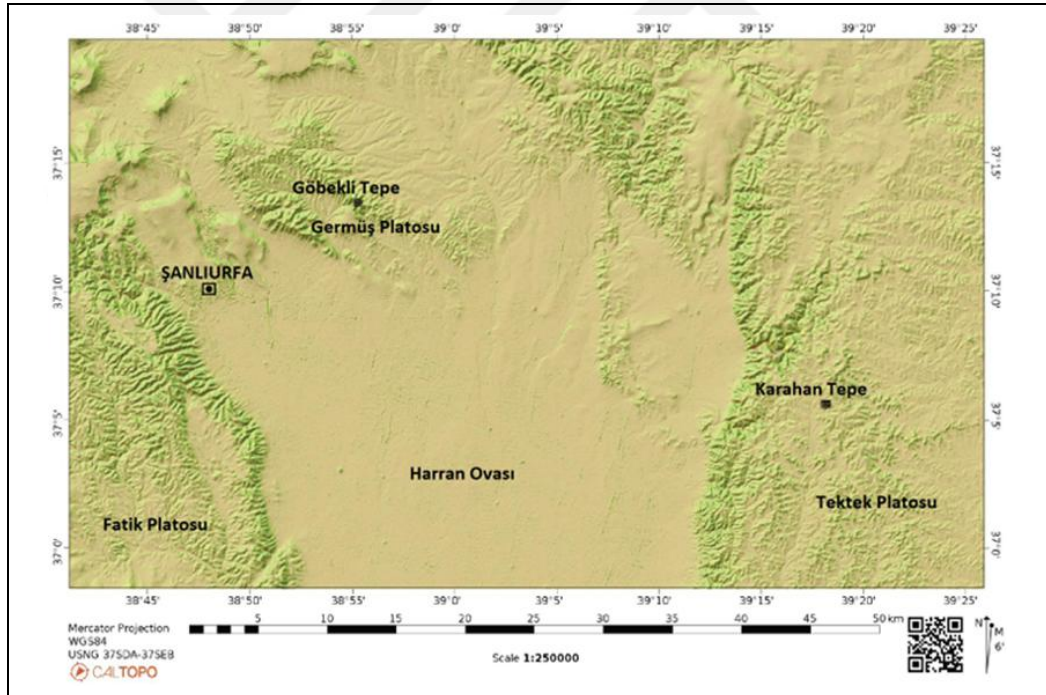
Şekil 4. 7. Göbeklitepe ve yakın çevresinin fiziki haritası (Yetmen & Ateş, 2021, s. 135)

Göbeklitepe, kireçtaşı zeminli bir tepe üzerinde konumlanmış olup çevreye geniş bir görüş alanı sunar (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 71). Bu jeomorfolojik yapı, yerleşim yeri seçiminde ve taş yapıların konumlandırılmasında belirleyici olmuştur (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 57; Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 168). Ancak alanın tercih edilmesinde yalnızca topoğrafik yükseklik değil; yeraltı su potansiyeli, toprak verimliliği, sediman derinliği ve iklimsel değişkenlik gibi çevresel faktörler de etkili olmuştur. Kireçtaşı temel, höyük oluşumuna uygun sağlam bir zemin sunarken; kültürel tortular ve binlerce yıllık birikimlerle alan zamanla gelişmiştir. Bu tabakalar, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem’e ait kalıntılar içermekte; yüzeydeki karbonatlı çökelti ve alüvyal birikimler, uzun süreli insan faaliyetlerinin izlerini taşımaktadır (Knitter, Braun, Clare,

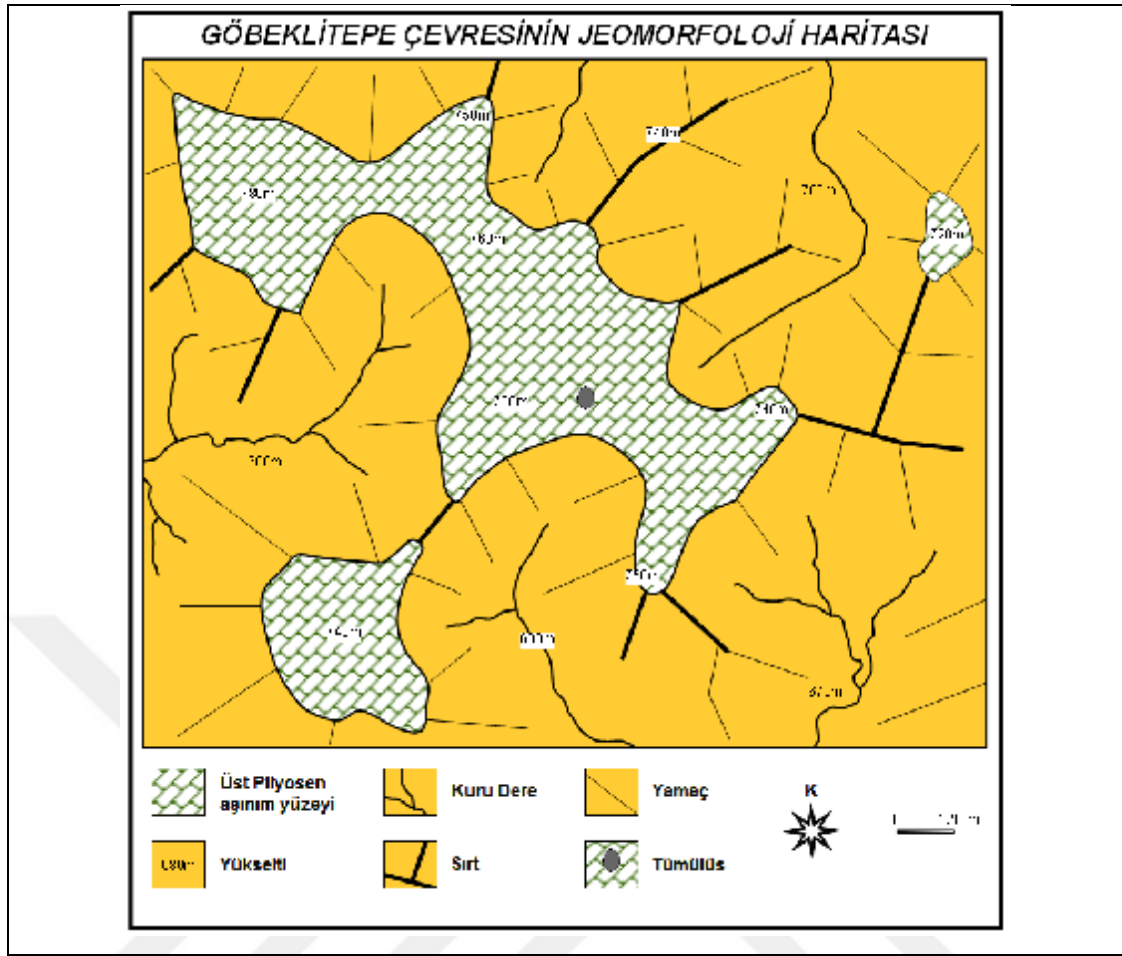
Nykamp, & Schütt, 2019, s. 2). Yapı inşası, zemin düzleştirme ve diğer insan faaliyetleri, yerleşim alanının doğal özelliklerini dönüştürmüş ve yüzey şekillerini etkilemiştir.

Şekil 4. 8. Dikilitaş ve yapı malzemelerinin elde edildiği kireç taşı platodan Göbeklitepe'nin görünümü (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 71)

Şekil 4. 9. Karahantepe ve Göbeklitepe'nin Harran Ovasına göre konumu (Yetmen & Ateş, 2021, s. 125)

Şekil 4. 10. Göbeklitepe yakın çevresinin jeomorfoloji haritası (Yetmen & Ateş, 2021, s. 136)

Yerleşim kararlarını anlamak için sadece su kaynakları değil, toprak özellikleri de belirleyici bir etkidir. Bu çerçevede Göbeklitepe çevresinde toprak yapısı, özellikle güneydeki Harran Ovası'nda yüksek smektit içeriğine sahip vertisoller ile karakterizedir. Bu topraklar, %50'den fazla smektit minerali içerir ve yüksek şişme potansiyeline sahiptir. Bu özellik, tarımsal üretim açısından verimli olmasını sağlarken, su geçirgenliği düşük profilleri nedeniyle yerleşim planlamasında sınırlayıcı bir unsur olarak öne çıkar (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 4).

Göbeklitepe'nin bulunduğu çevredeki bazalt örtülü alanlarda gelişen vertisoller ve değişime uğramış kabisoller, mineral içerikleri ve pedojenik süreçler açısından farklı özellikler sergiler. Şişebilen killi kırmızımsı dağ toprakları (smektit-palygorskit) veya nemli ve asidik ortamlarda oluşan kaolinit içerikli topraklar, çevresel nemlilik düzeyine bağlı olarak değişen pedogenez süreçlerini yansıtır. Bu çeşitlilik, bölgenin tarih boyunca hem kuru hem de nemli fazlardan geçtiğini göstermekte ve insan yerleşim tercihleri ile arazi kullanımını doğrudan etkilemiştir (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019,

s. 4). Bu bağlamda, Göbeklitepe çevresindeki toprak heterojenliği, yüksek kireçtaşı zemini, değişken nem koşulları ve bazaltik alanlar, yerleşimin hem inşa hem de tarımsal/ekonomik faaliyetler açısından mekânsal olarak nasıl konumlandığını açıklayan önemli çevresel göstergeler sunmaktadır.

Göbeklitepe, devasa yapıları yanı sıra bulunduğu doğal çevreyle de önem taşır. Yerleşim alanı, zamanla değişen ve insan faaliyetlerinden etkilenen bir coğrafi ortam içinde yer alır (Schmidt K. , 2007, s. 7). Bu çevresel özellikler hem yerleşim kararlarını hem de alanın kullanım biçimlerini doğrudan etkilemiştir. Bu nedenle Göbeklitepe, yalnızca arkeolojik bir alan değil, aynı zamanda bir ekolojik sistemin parçası olarak da ele alınmalıdır. Bu yaklaşım, Neolitik dönemde insanların çevreyle sürekli etkileşim içinde olduğunu ve doğal koşullara uyum sağladığını gösterir. Coğrafi ve iklimsel verilerin ayrıntılı analizi, Göbeklitepe'nin işlevini ve dönemin toplumsal dönüşümünü anlamak açısından önemlidir. Bu çerçevede, alanın paleoiklimsel özelliklerinin incelenmesi de önemlidir (Yetmen & Ateş, 2021, s. 138).

Günümüzde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin batısında yer alan Şanlıurfa ve Göbeklitepe çevresi, yarı kurak iklim koşullarının hâkim olduğu bir coğrafyadır. Yazlar sıcak ve kurak (Temmuz ortalama sıcaklığı: 30°C), kışlar ise serin ve nemli geçmektedir (Ocak ortalama sıcaklığı: 4-5°C). Yıllık ortalama sıcaklık yaklaşık 18°C, Harran Ovası'nda yıllık ortalama yağış miktarı 283 mm ve yıllık buharlaşma 1848 mm civarındadır (Erinç, 1980, s. 68; Arınç, 2015, s. 260-261). Bu veriler, bölgedeki su dengesinin düşük yağış ve yüksek buharlaşma nedeniyle kolayca bozulabileceğini göstermektedir. Ayrıca kuzeydeki yükseltiler, orografik etkilerle yağış miktarını artırmaktadır; Göbeklitepe'nin Şanlıurfa'nın kuzeyine yakın konumu bu etkiden yararlanmayı kolaylaştırmıştır (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 4-5; Peters & Schmidt, 2004).

Göbeklitepe'nin Erken Neolitik dönem çevresel koşulları, günümüzden belirgin farklılıklar göstermektedir. Bilgisayar destekli iklim modelleri ve doğal kayıtlardan (göl tabanı tortulları, mağara oluşumları gibi) elde edilen veriler, bu değişimi ortaya koymaktadır. Son Buzul Çağı'nın zirve yaptığı yaklaşık 21.000 yıl önce, Göbeklitepe çevresi oldukça soğuk ve yazları kurak bir iklime sahipti. Bu durum, yaşam koşulları açısından oldukça zorlayıcıydı. Ancak, yaklaşık 15.000 yıl önce başlayan küresel ısınmayla birlikte, bölge kademeli olarak daha ılıman ve nemli bir döneme girmiştir. Özellikle Erken Holosen'in başlangıcı (yaklaşık 11.700 yıl önce), Göbeklitepe'nin faaliyette olduğu döneme denk gelir ve bu süreç, genel olarak daha sıcak ve bugüne göre

daha nemli koşullarla karakterize edilir. Bu, bölgede daha gür bir bitki örtüsü ve daha bol su kaynakları olduğu anlamına gelir. Neolitik avcı-toplayıcılar için bu çevresel elverişlilik, anıtsal yapılar inşa etmek için gerekli olan daha fazla besin kaynağına, dolayısıyla da daha büyük ve organize topluluklara olanak tanımış olabilir. Genel olarak uygun iklim koşullarına rağmen, Erken Holosen sürecinde kısa süreli ve ani iklim değişimleri de yaşanmıştır. Yaklaşık 12.500-11.700 yıl önce gerçekleşen Younger Dryas dönemi, küresel ölçekte soğuma ve kuraklık getirmiştir. Bu evre, Göbeklitepe çevresindeki topluluklar üzerinde çevresel baskı oluşturmuş olabilir. Younger Dryas'ın sona ermesiyle birlikte iklim yeniden ısınmış, nem oranı artmış ve çevresel koşullar daha elverişli hale gelmiştir. Göbeklitepe'deki faaliyetlerin bu dönemde yoğunlaşması, bu iklimsel iyileşmeyle ilişkili olabilir. (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 5-6).

Göbeklitepe'nin çevresel bağlamını anlamak için yalnızca jeolojik, jeomorfolojik, klimatolojik ve hidrolojik veriler yeterli değildir. Aynı zamanda geçmiş dönemlere ait bitki örtüsü ve faunal özelliklerin de ortaya konması gerekmektedir. Göbeklitepe yerleşiminin çevresel bağlamı, jeolojik, jeomorfolojik, hidrolojik ve paleoekolojik verilerle incelendiğinde, bölgenin geçmişte günümüzden farklı koşullara sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda;

Göbeklitepe yerleşiminin üzerinde bulunduğu Tektek Dağları, Şanlıurfa ilinin doğusunda ve Suriye sınırına yakın bir konumda yer almakta olup, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan engebeli bir topoğrafya özellik göstermektedir. Günümüzde yarı kurak iklim koşullarına sahip olan bu alan, Neolitik dönemdeki bitki örtüsü, su kaynakları ve hayvan varlığı ile yerleşim tercihlerini ve anıtsal yapıların çevresel bağlamını anlamada önemli bir rol oynamaktadır (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 161).

Tektek Dağları, yüzey sularının son derece kısıtlı olduğu, doğal kaynakların sınırlı ve bitki örtüsünün step karakterli olduğu bir bölgedir. Ancak paleoçevresel veriler, tarihöncesi dönemde bu alanın günümüze kıyasla daha zengin bir flora ve faunaya sahip olduğunu göstermektedir. Göbeklitepe, Karahantepe ve Harbetsuvantepesi gibi Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'e ait yerleşimler, bu özgün coğrafi mekân içinde konumlanmıştır (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 161).

Tektek Dağları'nda yapılan kazılarda elde edilen karbonlaşmış bitki ve hayvan kalıntıları, Neolitik Çağ'da bölgenin çeşitli yabani türlere ev sahipliği yaptığını ortaya koymaktadır. Göbeklitepe'de ele geçen arkeobotanik bulgular; yabani einkorn (siyez), arpa, mercimek, çavdar, badem, erik, tanımlanamayan tahıllar, bozkır çayır bitkileri ile

menengiç, meşe, alıç, yabani ahlat, söğüt ve fıstık gibi ağaç/çalı türlerinin varlığını belgelemektedir (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 164). Özellikle Antep fıstığı ve badem ağaçlarının, odun kömürü örneklerinde yoğun biçimde temsil edilmesi, bu türlerin dönemin bitki örtüsünde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 6-7).

Göbeklitepe’de ocak veya düzenli ateş kullanımına dair bulgulara rastlanmadığı için karbonlaşmış organik madde kalıntıları oldukça sınırlıdır. 1995 yılından itibaren yürütülen kazılarda elde edilen buluntuların analizleri, yerleşimde tamamen yabani bitki türlerinin hâkim olduğunu ortaya koymuştur. 2007 kazı sezonunda ele geçen az sayıdaki yanmış organik kalıntı ise, tahılın evcilleştirilme sürecine dair erken evreleri anlamak açısından önemli bir veri kaynağı olarak değerlendirilmektedir (Schmidt K. , 2009, s. 173).

Göbeklitepe’nin su kaynaklarından uzak, yüksek bir platoda yer alması, tarımsal üretim kapasitesini sınırlamış olmalıdır. Benzer topografyaya sahip Karahantepe ve Harbetsuvan Tepesi’nde de sınırlı ölçekli tarımsal faaliyetler ve benzer arkeobotanik çeşitlilik gözlenmektedir (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 163).

Göbeklitepe çevresindeki bitki örtüsünün tarihsel dönüşümü, bölgenin iklimsel değişimleriyle yakından ilişkilidir. Yaklaşık 50.300-14.600 yıl önce, bölge soğuk ve kurak bir iklime sahipti; bozkır ve seyrek ağaçlardan oluşan bir bitki örtüsü hâkimdi. Bu dönemde, kuraklığa dayanıklı ve fotosentez için özel mekanizmalar geliştirmiş C4 bitkileri (örneğin mısır, şeker kamışı, semizotu vb.) yaygındı ve toprak verimliliği düşüktü. Yaklaşık 14.600 yıl önce başlayan Bølling-Allerød evresiyle birlikte sıcaklıklar artmış, nem oranı yükselmiş ve nemi seven C3 bitkiler (örneğin meşe, badem, Antep fıstığı gibi geniş yapraklı türler) bölgeye hâkim olmaya başlamıştır (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 6-7; Cuniff, Charles, Jones, & Osborne, 2010, s. 113).

Yaklaşık 11.000 yıl öncesine ait veriler, bölgenin flora ve faunasının görece zengin olduğunu göstermektedir; ancak örnek sayısının azlığı ve taksonomik belirsizlikler yorum gücünü sınırlamaktadır (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 163). Göbeklitepe ve çevresindeki yerleşimlerde tespit edilen yabani einkorn, arpa, mercimek, badem, erik, çavdar ve çeşitli otlar ile menengiç, meşe, alıç ve yabani armut gibi ağaç türleri, yabani bitki türlerinin baskın olduğu bir floraya işaret etmektedir. Ancak örneklem azlığı ve dolguların büyüklüğü, verilerin temsil gücünü azaltmakta; bu nedenle tahıl ve bakliyatların evcil mi yoksa yabani mi olduğu kesin olarak ayırt edilememektedir (Peters & Schmidt, 2004, s. 179; Asouti & Fuller, 2013, s. 299-345).

Genel olarak ılıman iklimlerde yaygın olan ağaçlar ve birçok tarım bitkisi yaygınlaşmaya başladı ve toprak daha verimli hale geldi. Bu değişim, bölgenin canlılık kazandığının ve yaşam için daha elverişli koşulların oluştuğunun işaretiydi. Ne var ki, bu olumlu gidişat sonuna kadar devam etmedi, “Younger Dryas” adı verilen kısa ama etkili bir soğuk ve kurak dönemle (yaklaşık 12.500-11.700 yıl önce) kesintiye uğradı. Bu dönemde nemli ormanlar geri çekildi ve bozkır bitki örtüsü yeniden geniş alanlara yayıldı. Bölgedeki doğal göl kayıtları da bu değişimi destekler niteliktedir zaten. Örneğin, Van Gölü (Doğu Anadolu) ve Eski Acıgöl (Şanlıurfa’ya yakın, Güneydoğu Anadolu’daki bir paleogöl) gibi yerlerden alınan kayıtlara göre, Pleistosen dönemi sonunda (yaklaşık 11.700 yıl önce), bir tür bozkır bitkisinden (*Artemisia-chenopod*) ot ağırlıklı bozkıra hızlı bir geçiş yaşanmıştır. Ayrıca, Holosen’in ilk yarısında Antep fıstığı ağaçlarının (*Pistacia*) önce arttığı, sonra azaldığı görülmüştür. Bilim insanları, Younger Dryas döneminde Göbeklitepe çevresindeki meşe ağaçlarının azaldığını ve yerini yoğun yıllık ot topluluklarının aldığını düşünmektedir. Bu, bölgenin daha açık, ağaçsız bir bozkır görünümüne büründüğünü gösterir (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 6-7).

1995 yılından itibaren Göbeklitepe’de yürütülen kazılarda, Prof. Dr. Joris Peters, Prof. Dr. Angela von den Driesch ve Dr. Nadja Pölat gibi uzmanların katkılarıyla paleozoolojik analizler yapılmıştır. Bu çalışmalar, yaklaşık 12.000 yıl öncesine ait zengin bir yabani hayvan çeşitliliğini ortaya koymuştur. Sık rastlanan türler arasında ceylan, yabani sığır, Asya yaban eşiği (*onaga*), yaban domuzu, kahverengi tavşan ve toy kuşu gibi Dicle-Fırat havzasına özgü faunal örnekler yer almaktadır. Bu bulgular, yerleşimde evcilleştirilmiş hayvan türlerinin kullanılmadığını göstermektedir. Dolayısıyla bu örnekler de zengin bir avcılık faaliyetine işaret etmektedir (Schmidt K. , 2009, s. 253-254). Ayrıca kuş kemiklerinden oluşan bir diğer buluntu grubu, Göbeklitepe topluluğunun mevsimsel avcılık yaptığına işaret etmektedir. Kargalar (*Corvidae*) ve turnalar (*Grus grus*) gibi göçmen kuşların varlığı bu durumu desteklerken; şahin, kartal, doğan, çaylak ve kızıl akbaba gibi yırtıcı türlerin yalnızca besin kaynağı olarak değil, aynı zamanda Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’in sembolik dünyasında önemli bir rol üstlendikleri anlaşılmaktadır (İş, 2021, s. 37).

Leopar kabartması, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in inanç sistemi ve doğal çevre algısına dair önemli ipuçları sunarken (Şanlıurfa Müzesi, 2024, s. 8). Yaban domuzu kabartması ise alçak kabartma tekniği, detaylı anatomik betimlemeleri, açık ağız yapısı ve kırmızı-siyah pigment izleriyle Göbeklitepe örneklerine kıyasla daha canlı bir boyama geleneğini yansıtır (Clare, 2024, s. 22).

Şekil 4. 11. Soldaki görsel: Göbeklitepe'deki C yapısında yer alan 27 numaralı dikilitaş üzerinde, kaburgaları belirgin biçimde betimlenmiş bir leopar kabartması (Şanlıurfa Müzesi, 2024, s. 8)
Şekil 4. 12. Sağdaki Görsel: 2023'te keşfedilen gerçek boyutlu yaban domuzu heykeli (Clare, 2024, s. 22)

Bu bağlamda; Göbeklitepe'de yürütülen arkeozoolojik analizler üzerinde durmak gerekirse hem memelilere hem de kuş türlerine ait kemik kalıntılarının bulunduğu ortadadır. Memeli hayvanlar arasında özellikle ceylan, yabani sığır, yaban eşiği, koyun ve keçi türleri, yaban domuzu, tavşan, kızıl geyik, kurt ve yabani kedi gibi türlerin kalıntıları öne çıkmaktadır. Kuş türleri açısından ise kartal, akbaba, ördek, kaz, bıldırcın, keklik, turna, baykuş, saksağan ve karga gibi türlere ait kemikler tespit edilmiştir (Peters & Schmidt, 2004, s. 183-204). Benzer şekilde, Şanlıurfa kent merkezine yakın konumda yer alan Balıklıgöl-Yeni Mahalle yerleşiminde de benzer fauna kalıntıları bulunmuştur. Bu alanda ceylan, yabani sığır, yaban eşiği, yaban domuzu, kızıl tilki, tavşan, koyun-keçi ve boz ayıya ait kemik örnekleri tespit edilmiştir (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 163). Günümüzde ise Tektek Dağları bölgesinde bu hayvan türlerinin çoğu görülmemekle birlikte, ceylan, keklik, bıldırcın, kızıl tilki, akbaba, kartal, tavşan ve baykuş gibi birkaç yabani tür hâlâ yaşamaktadır. Önceki satırlarda adını saydığımız diğer hayvanlara ait güncel gözlem verilerine rastlanmamaktadır. Ancak Göbeklitepe'de bulunan hayvan

tasvirleri ve kabartmalar, Neolitik Çağ'da bölge faunasının çok daha zengin ve çeşitli olduğunu ortaya koymaktadır (Peters & Schmidt, 2004, s. 218).

Göbeklitepe'de antropojen etkiler ve günümüz peyzajı, Yaklaşık 6.500 yıl önce başlayan iklimsel kuraklaşmayla birlikte Doğu Akdeniz'deki iklimsel kuraklaşmanın, ağaçsı olmayan taksonların ve nem seven yaprak döken ağaçların keskin bir şekilde azalmasına neden oldu. Dolayısıyla bu bölgede avcı-toplayıcılıktan tarıma geçişi destekleyecek bir floristik ortamın mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, coğrafi mekânın sadece fiziki değil, biyotik faktörler açısından da yerleşime elverişli olduğunu gösterir (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 13; Schmidt K. , 2009, s. 254).

İnsan etkisinin bitki örtüsü üzerindeki ilk belirgin izleri yaklaşık 4.500-4.000 yıl önce görülmeye başlamıştır. Göbeklitepe çevresinde açık otlaklara özgü hayvan türlerinin (Ovis, Capra, Gazella, Equus) yoğun biçimde bulunması, bu step ortamının avcılık açısından elverişli olduğunu göstermektedir. Günümüzde bölgede İran-Turan tipi bozkır bitki örtüsü yaygındır; bu örtüde baklagiller, papatyagiller ve buğdaygiller öne çıkmaktadır (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 13).

Ancak son yüzyıllarda yoğun tarım faaliyetleri ve aşırı otlatma nedeniyle doğal bitki örtüsü büyük ölçüde tahrip olmuştur. Özellikle Culap Suyu havzası ve Harran Ovası gibi alanlar, tamamen sulama destekli tarım arazilerine dönüşmüştür. Bu değişim, bölgenin ekolojik peyzajının Neolitik dönemden günümüze kadar nasıl dönüşüm geçirdiğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Göbeklitepe ve çevresi, bu süreçte antropojenik baskılarla biçimlenen bir mekâna dönüşmüştür (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 13).

Tüm bu bulgular dikkate alındığında: Göbeklitepe'nin iskân edildiği dönem, Erken Holosen'e tarihlenmektedir. Bu döneme ait bitki ve hayvan kalıntıları, bölgenin çevresel koşullarını anlamada temel veri kaynaklarıdır. Arkeobotanik bulgular, alanda yüksek oranda ot türlerinin yanı sıra yabani siyez buğdayı, yabani buğday ve yabani arpa gibi tahılların varlığını ortaya koymaktadır. Ayrıca Antep fıstığı (Pistacia) ve badem (Amygdalus) gibi ağaç türlerine ait kalıntılar da tespit edilmiştir. Özellikle odun kömürü örneklerinin büyük kısmının bu iki türden elde edilmesi, söz konusu ağaçların dönemin bitki örtüsünde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 6).

Arkeofaunal ve arkeobotanik veriler birlikte değerlendirildiğinde bitkisel veriler ile arkeofaunal analizler birbirini desteklenmektedir. Kazılarda ele geçen hayvan

kemikleri arasında koyun (Ovis), keçi (Capra), ceylan (Gazella) ve at (Equus) gibi açık otlaklara özgü türlerin yoğunluğu dikkat çekicidir. Bu durum, Göbeklitepe sakinlerinin hem bitkisel hem de hayvansal kaynaklar açısından bozkır ekosistemine büyük ölçüde bağımlı olduklarını göstermektedir (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 7). Bitki örtüsü ve faunal bulgular birlikte değerlendirildiğinde, Göbeklitepe çevresinin Neolitik dönemde avcılık ve toplayıcılık açısından elverişli bir çevresel yapı sunduğu anlaşılmaktadır (Schmidt K. , 2009, s. 254).

Göbeklitepe'deki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik topluluğun sembolik dünyasında hayvanların önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Yerleşme halkının protein ihtiyacını avcılıkla karşıladığı göz önüne alındığında, megalit dikmelerde betimlenen hayvan figürlerinin avlanma ritüelleriyle ilişkili olabileceği düşünülmektedir (Clare, 2024, s. 24). Ancak kazılarda elde edilen hayvan kalıntıları ile ikonografik temsiller arasında doğrudan bir örtüşme bulunmadığından, bu yorum kesinlik kazanmamaktadır (İş, 2021, s. 38).

Göbeklitepe'nin obsidyen kullanımında bölgesel bağlantılarını ve taş alet üretimindeki teknik tercihleri anlamada önemli veriler sunmaktadır. Göbeklitepe 2007 kazı sezonunda elde edilen küçük buluntuların büyük çoğunluğunu taş aletler oluşturmuştur. Bu aletlerin önemli bir kısmı obsidyen malzemeden yapılmıştır (Schmidt K. , 2009, s. 254). Obsidyenin fiziksel özellikleri nedeniyle tarih boyunca farklı bölgelerde tercih edildiği bilinmektedir (Çelik, 2010, s. 1-11). Göbeklitepe'de kullanılan obsidyenin Kapadokya bölgesinden getirilmiştir (Schmidt K. , 2009, s. 253). Bu durum, yerleşmenin bölgesel bağlantılarını ve taş alet üretimindeki teknik tercihlerini anlamada önemli veriler sunmaktadır.

Yontma taş buluntuları arasında ok uçları, kalemler, uç kazıyıcılar, dilgiler, çentikli-dişli aletler ve az sayıda orak-bıçak benzeri parçalar yer almaktadır. Ayrıca taş kaplar, öğütme taşları, havan elleri ve yassı baltalar gibi sürtme taş endüstrisine ait örnekler de tespit edilmiştir. Kemik ve boynuzdan yapılmış aletler ise oldukça nadirdir; yalnızca birkaç spatula ve çengel biçimli parça belgelenmiştir (İş, 2021, s. 38).

Höyük, tipik çakmaktaşı aletler, mimari gelenekler ve radyokarbon verilerine dayanarak Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A (MÖ 9.600-8.700) ile Neolitik B'nin erken ve orta evreleri (MÖ 8.700-8.000) arasına tarihlenmektedir. Bu bulgular, yerleşimin 1.500 yıldan uzun süre iskân edildiğini göstermektedir (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 68; Clare, 2024, s. 23).

Kazılarda, avcı-toplayıcı yaşam biçimi içinde inşa edilmiş erken anıtsal mimari örnekleri açığa çıkarılmıştır. Bu bulgular, gıda üretiminin ve yerleşik tarım toplumlarının ortaya çıkışından önce karmaşık sosyal örgütlenmelerin var olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle Göbeklitepe, Neolitikleşme sürecine ilişkin tarihsel değerlendirmelerde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmekte ve hem bilim dünyasında hem de kamuoyunda büyük ilgi görmektedir (Notroff & Dietrich, 2019, s. 291-292).

MÖ 10. ve 9. binyıllara tarihlenen megalitik yapılar, Yakın Doğu'daki diğer erken Neolitik yerleşimlerden farklı özellikler göstermekte ve Göbeklitepe'ye özgün bir konum kazandırmaktadır. Bu durum, yerleşimin toplumsal örgütlenmesi ve geçim biçimleri üzerine yeni araştırma konularını gündeme getirmiştir. Buzul Çağı sonrasında Yakın Doğu'da avcı-toplayıcılıktan tarıma geçişin diğer bölgelere göre daha erken yaşandığı dikkate alındığında, Göbeklitepe'nin bu süreçte önemli bir rol üstlendiği değerlendirilmektedir (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 57; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 68).

Bu bağlamda, Göbeklitepe'nin önemi yalnızca Neolitik dönemdeki toplumsal dönüşüm süreciyle sınırlı kalmamış, günümüzde de kültürel mirasın korunması ve anlaşılması açısından sürdürülebilir bir değer taşımaktadır. Göbeklitepe, 2018 yılında Türkiye'nin 18. kültürel varlığı olarak UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne alınmıştır. Yerleşim, yalnızca anıtsal mimarisiyle değil, bulunduğu doğal çevreyle de dikkat çekmektedir (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70). Neolitik Çağ'da yerleşik yaşama geçişin erken izlerini barındıran Göbeklitepe, dönemin çevresel ve kültürel dönüşüm süreçlerine dair önemli veriler sunmaktadır (Güçlü Nergiz, Toker, & Akoğlan Kozak, 2023, s. 183; Clare, Kinzel, Sönmez, & Uludağ, 2019, s. 14).

Göbeklitepe'de bugüne kadar sekiz anıtsal yapı ortaya çıkarılmıştır (A-H). Bu yapılar, çok fazlı kullanım geçmişlerine sahip olup, her biri birkaç on yıl, hatta yüzyıllar boyunca kullanılmış olabilir. T-şekilli monolitik dikilitaşların sembolik betimlemelerle süslenmiş olması, avcı-toplayıcı grupların düşünsel dünyası hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Yapıların biçimi ve düzeni, belli bir ritüel organizasyonun ve sosyal yapılanmanın varlığını düşündürmektedir. Bu bağlamda Göbeklitepe, Erken Holosen döneminde inanç sistemlerinin nasıl şekillendiğini araştırmak için merkezi bir örnek teşkil eder (Dietrich, Heun, Notroff, Schmidt, & Zarnkow, 2012, s. 675).

Yapıların dolgu tabakalarıyla kapatılması, muhtemelen kutsal alanların sembolik olarak gömülmesi, mekânın işlevinin sonlandırılması veya yapıları koruma amacı

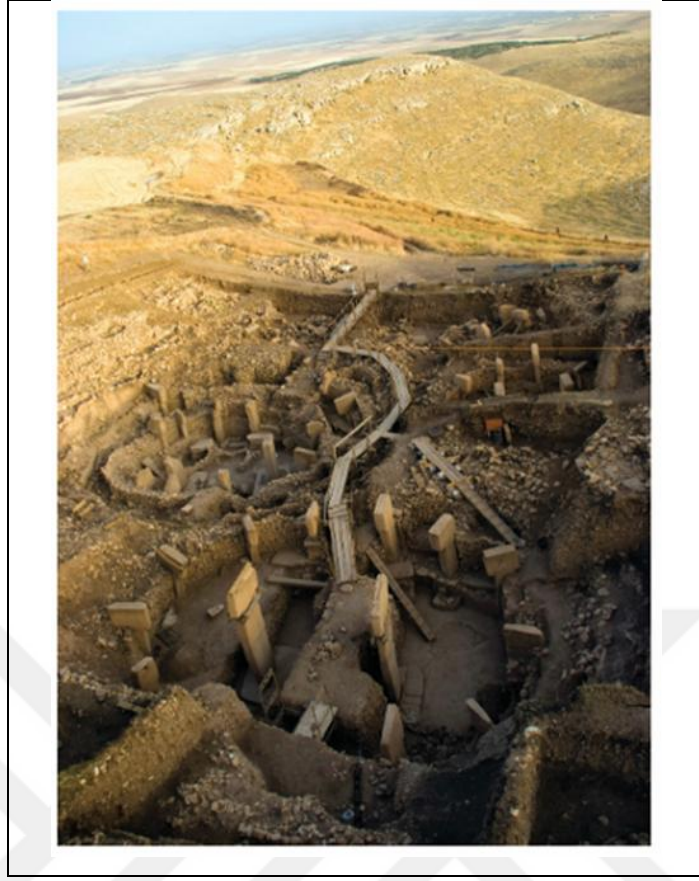
taşımaktadır (Karul, 2021, s. 21). Bu uygulama, alanın yeniden düzenlenmesine olanak tanıyan planlı bir kapanış sürecine işaret etmektedir.

Göbeklitepe'yi temsil eden kabartma bezemeli T biçimli sütunlarında (Schmidt K. , 2009, s. 242) çeşitli hayvan kabartmaları (yaban domuzu, tilki vb.) dikkat çekerken, yer yer tam heykeller de bulunmuştur. 1995 yılından itibaren yapılan kazılar ve yüzey gözlemleri, barınma dışında Göbeklitepe'nin dairesel ve oval planlı yapılardan oluşan bir kült merkezi olduğunu da ortaya koymuştur (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70). Nitekim bu görüş, 2003 yılında jeofizik (jeomanyetik) yöntemlerle yapılan çalışmalarla doğrulanmıştır (Schmidt K. , 2009, s. 241).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Neolitik dönem yerleşimleri açısından yalnızca kültürel değil, aynı zamanda coğrafi olarak da belirleyici bir öneme sahiptir (Schmidt, 2008, s. 59). Bu durumun en güzel örneklerinden biri Göbeklitepe'dir. Yerleşim, tarıma elverişli bir alanda bulunmamasına rağmen, sembolik ve toplumsal işlevleri bakımından özel bir konuma sahiptir (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 57).

Şekil 4. 13. Göbeklitepe arkeolojik kazı alanı ve çevresindeki kaya platolarının havadan görünümü (Fotoğraf: E. Küçük, DAI), (Notroff & Dietrich, 2019, s. 289)

Şekil 4. 14. Göbeklitepe’de güneye bakan anıtsal erken Neolitik T sütunları ve ana kazı alanının tepeden görünümü (Dietrich, Dietrich, & Notoff, 2017, s. 675)

Göbeklitepe son 25 yıldır genellikle “dünyanın ilk tapınağı” olarak yorumlanmış ve ritüel merkezi olarak değerlendirilmiştir. Bu görüş, anıtsal yapıların varlığı ve kalıcı yerleşim izlerinin bulunmamasına dayanmaktadır (Schmidt K. , 2009, s. 241; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70). Ancak son yıllarda gerçekleştirilen kazılar, bu yaklaşımın tek yönlü olabileceğini ortaya koymuştur. Özellikle höyüğün farklı kesimlerinde yapılan yeni sondajlar ve yeniden değerlendirilen veriler, Göbeklitepe’nin yalnızca törensel değil, gündelik yaşam pratiklerine de sahne olmuş olabileceğini göstermektedir (Şekil) (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70). Bu bağlamda, K10-55 açmasında bulunan büyük çukur yapının bir sarnıç olarak kullanılmış olabileceği düşünülmekte; bu da su yönetimi sistemlerinin erken dönemlerde devrede olduğunu göstermektedir. Öte yandan, K10-13 ve K10-23 açmalarında tespit edilen ocak kalıntıları, taş ve kemik alet üretimine dair buluntular ve yerleşim mimarisi örnekleri, Göbeklitepe’de dini inanç yaşamının yanı sıra barınma, yiyecek hazırlama, üretim ve günlük yaşama ilişkin faaliyetleri içeren konut temelli kullanım (domestik) faaliyetlerin de gerçekleştiğine dair güçlü veriler sunmaktadır (Clare, Kinzel, Sönmez, & Uludağ, 2019, s. 16). Bu tür yapıların varlığı, alanda geçici

veya kalıcı şekilde yaşam sürdürüldüğünü düşündürmekte ve Göbeklitepe'nin yalnızca törensel değil, aynı zamanda yerleşimsel ve işlevsel çok yönlü bir merkez olabileceğini ortaya koymaktadır (Özdoğan, Başgelen, & Kuniholm, 2013, s. 229; Clare, Kinzel, Sönmez, & Uludağ, 2019; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70-71).

Şekil 4. 15. K10-55 açmasında (kuzeybatı çukur) 2015 yılında keşfedilen mimari yapı (Clare, Kinzel, Sönmez, & Uludağ, 2019, s. 16)

Özellikle K10-55 açmasında bulunan büyük çukur yapının bir sarnıç olabileceği düşünülürken, K10-13/23 açmalarında tespit edilen ocaklar, aletler ve yapılar ise barınma ve günlük ihtiyaçlara ilişkin veri sunmaktadır. Bu veriler, Göbeklitepe’de erken dönemlerde yerleşim ve su yönetimi sistemlerinin var olabileceğine işaret etmektedir (Clare, Kinzel, Sönmez, & Uludağ, 2019, s. 16; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70).

2014 ve 2015 yıllarında gerçekleştirilen kazılar sırasında, yapıların bulunduğu alanın alt kısmında ve sol tarafta tespit edilen ocak izleri ile buluntu grupları birlikte değerlendirildiğinde, bu yapıların gündelik yaşama ait, muhtemelen yerleşim amaçlı kullanılmış yapılar olduğu düşünülmektedir (Clare, Kinzel, Sönmez, & Uludağ, 2019, s. 16).

Şekil 4. 16. K10-13/23 açmalarının yukarıdan görünümü, söz konusu yapıların anıtsal bir özellik taşımadığını ortaya koymaktadır (Clare, Kinzel, Sönmez, & koymaktadır (s. 16)

MÖ 9. binyıla tarihlenmekte olup, oval planlı yapıların giderek yerini dörtgen planlı mimarilere bıraktığı bir geçiş sürecine aittir. Açmanın en batı ucunda, sol tarafta yer alan F Yapısı bu mimari örneklerden biri olarak dikkat çekmektedir (Clare, Kinzel, Sönmez, & Uludağ, 2019, s. 17).

Şekil 4. 17. Göbeklitepe'nin güneybatı kesiminde 2016 kazılarında ortaya çıkan, ovalden dörtgene geçiş sürecini yansıtan mimari kalıntılar; batı uçtaki F yapısı örnekleri (Clare, Kinzel, Sönmez, & Uludağ, 2019, s. 17)

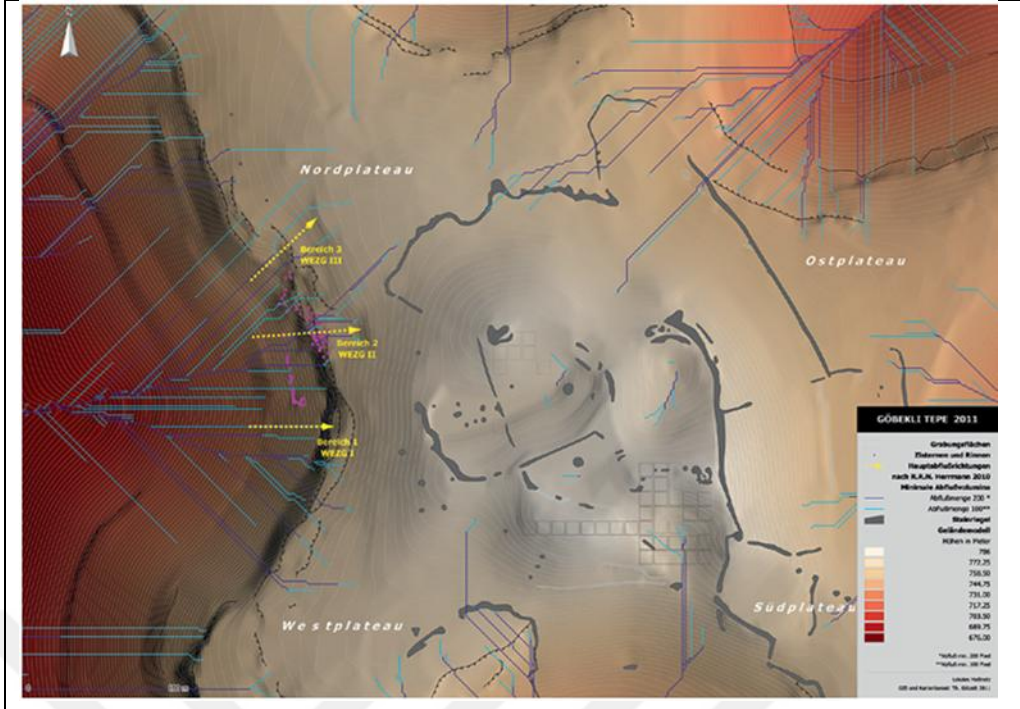
Göbeklitepe gibi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimlerindeki anıtsal yapılar, sadece mimari değil, çevresel koşulların kültürel bütünleştiği mekânlardır. Bu yapılar, yüksek rakımlı kalker platolarında konumlanarak hem çevrenin izlenmesini hem de topluluklar arası etkileşimi kolaylaştıran stratejik bir yerleşim tercihini yansıtır (Özdöl, 2011, s. 173).

Göbeklitepe'deki mimari, figüratif sanat ve yerleşim izleri, avcı-toplayıcı toplulukların karmaşık sosyal yapılar kurabildiğini göstermektedir. Yapılar genellikle ritüel amaçlı alanlar olarak değerlendirilmekle birlikte, kapalı alan olup olmadıkları veya bir kompleks oluşturup oluşturmadıkları hâlâ kesinleşmemiştir (Karul, 2022, s. 2).

Yapıların yüzeylerinde betimlenen yılan, tilki, domuz, leopar ve kuş gibi hayvan figürleri, bölgenin doğal faunasıyla doğrudan ilişkilidir (Clare, 2024, s. 24). Bu figürler, topluluğun çevresel deneyimlerini simgesel biçimde yansıtırken; seçilen türler güç, koruma ve kolektif hafıza gibi kavramlarla bağlantılıdır. Böylece fiziksel çevre, aynı zamanda topluluğun değerlerini ve sembolik dünyasını ifade eden bir bağlam hâline gelmiştir (Peters & Schmidt, 2004, s. 179-218; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 71). Bölgedeki jeomorfolojik yapı, su kaynaklarına yakınlık ve doğal kaynak çeşitliliği, bu tür büyük ölçekli anıtsal yapıların inşasını ve sürdürülebilirliğini desteklemiştir. Göbeklitepe'nin fiziksel çevresi ve yerleşim stratejisi, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik topluluklarının ekonomik ve sosyal örgütlenmesinde coğrafyanın belirleyici etkisini açıkça yansıtmaktadır (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 71).

Hidrolojik açıdan bakıldığında, bölgede kalıcı bir su kaynağı bulunmamakla birlikte, mevsimsel yüzey akışları ve sığ akiferlerin varlığı, su ihtiyacının karşılanmasında rol oynamış olabilir. Klimatolojik olarak ise Erken Holosen'in daha serin ve nemli yapısı, avcı-toplayıcı yaşam için elverişli bir ortam sağlamıştır. Bu çevresel koşullar, Göbeklitepe'nin yerleşim yeri olarak konumlanmasında belirleyici olmuş olabilir (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 57).

Tarih boyunca suya gereksinim duyan ve günlük ihtiyaçlarını giderecek su yapıları kuran insan, daha sonraları özellikle su kaynaklarının kıt olduğu yörelerde su depolama yapıları yapmak durumunda kalmıştır (Başkaya & Türk, 2015, s. 348). Bu bağlamda, 2009'da yapılan detaylı araştırmalar, Göbeklitepe'nin batı yamacındaki çok sayıdaki kaya çukurunun (W1-W61 olarak etiketlenmiş 61 yapı) büyük olasılıkla sarnıç olarak işlev gördüğünü kanıtlamıştır (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 59-60).

Yukarıdaki harita potansiyel su toplama alanlarını göstermektedir. Göbeklitepe, kurak ve kayalık bir bölgede yer almasına rağmen, ritüel merkez işlevini sürdürebilmek için gelişmiş bir su toplama sistemi geliştirmiştir. Derinlikleri 1,2 ila 2,9 metre arasında değişen kayaya oyulmuş sarnıçlar ve doğal oluklarla yağmur suyu toplanmış; bu sistem büyük toplulukların su ihtiyacını karşılamıştır. Sarnıçların ritüel alanla bağlantısı, suyun sadece pratik değil, aynı zamanda sembolik (arınma, kutsallık) bir anlam taşıdığını göstermektedir. Göbeklitepe’de su hem lojistik hem de dini işlevleri destekleyen çok yönlü bir unsurdur (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 58).

Şekil 4. 18. Göbeklitepe’nin batı yamaçlarındaki sarnıçlar ve bağlı platoların topoğrafik planı ile potansiyel su toplama alanlarını gösteren harita (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 58)

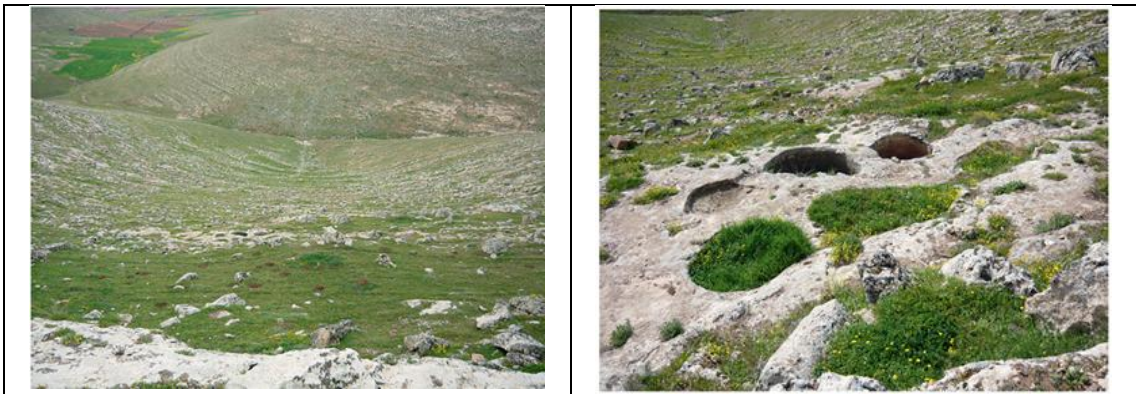
Şekil 4. 19. Su depolamak için kullanılan karstik bir çukur veya obruk: Sarnıç (Herrmann & Schmidt, 2012)

Bu sarnıçlar, 1,2 metre ile 1,2 metre arasında değişen derinliklere sahip olup, dairesel veya elips şekilli olmalarıyla karakterize edilmektedir ve üç ana su toplama bölgesine (Bölge I, II, III) ayrılmıştır. Bu bölgeler, yağış sularını sarnıçlara yönlendiren yapay kaya olukları ve doğal erozyon kanallarıyla entegre bir sistem oluşturur. Özellikle bazı sarnıçların üst kısımlarında, su erozyonuyla oluşan ve kazılarla daha detaylı incelenmesi gereken sedimanlarla (tortul birikintiler) örtülü alanlar tespit edilmiştir (Şekil). Yapılan sondajlar, sarnıçların taban derinliklerini kesin olarak belirlemiş ve Göbeklitepe'deki bu yapıların bilinen en eski içme suyu temin sistemlerinden olduğunu ortaya koymuştur (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 59-60).

Şekil 4. 20. Soldaki görsel: Sarnıçlara veya kuyulara su taşıyan Kanal No: 8 (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 60)

Şekil 4. 21. Sağdaki görsel: Derinlik belirleme amacıyla yapılan detaylı çekim; mezura arkasında ve sol duvar yüzeyinde görülebilen iniş yardım basamakları (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 61)

Şekil 4. 22. Soldaki görsel: Platonun kenarından batıya doğru uzanan içbükey oluk ve kuru kanal ile kayaya oyulmuş sarnıçlar (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 59)

Şekil 4. 23. Sağdaki görsel: Şimdiye kadar tespit edilen 50 ve 51 numaralı sarnıçlar (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 59)

Yukarıda soldaki görsel (Şekil), yağmur suyunun toplanması ve depolanması amacıyla inşa edilmiş sarnıçları göstermektedir. Bu sarnıçların derinlikleri 1,2 ile 2,9 metre arasında değişmektedir (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 59). Hasankeyf çevresinde, özellikle kale yerleşimlerinde yaşayan insanlar bu sistemi kullanmışlardır. Güneydoğu Anadolu'da kuraklık koşullarının etkisiyle, su toplama geleneği Göbeklitepe'den günümüze kadar devam etmiştir.

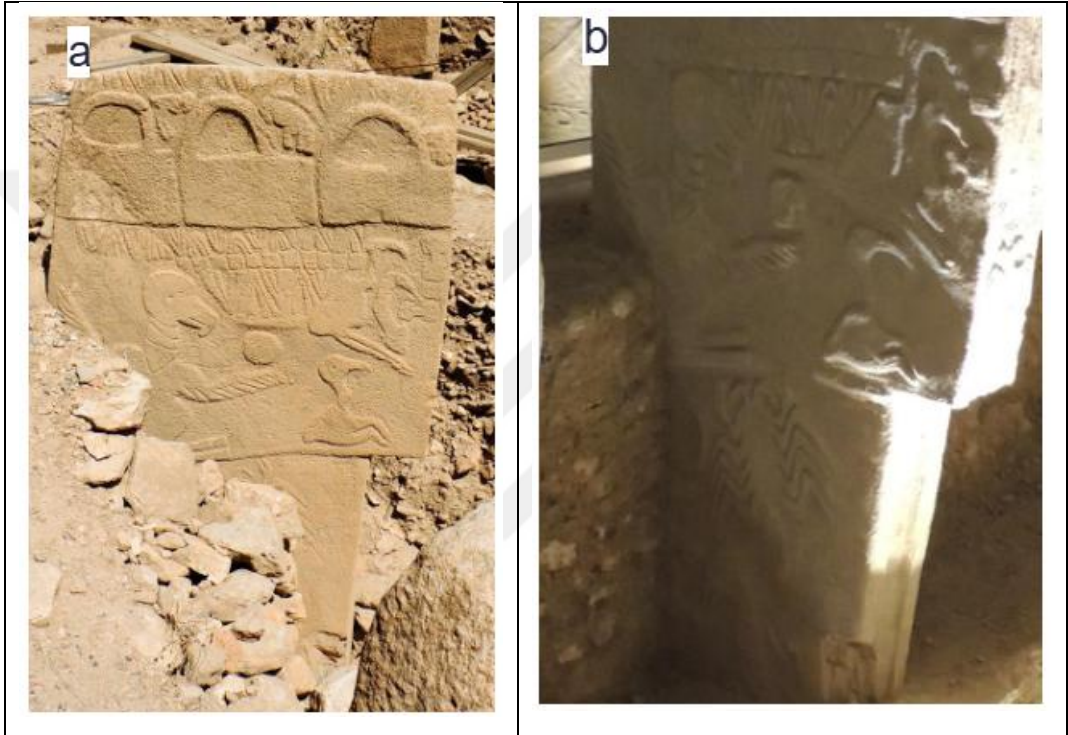
Aynı zamanda sağdaki görselde (Şekil) ise kısmen su, toprak ve kaya ile dolmuş açık sarnıçlar görülmektedir. Görselin ortasında yer alan 53 ve 54 numaralı sarnıçlar kısmen dolmuşken, 49 ve 52 numaralı su depoları tamamen toprak ve kaya malzemesiyle dolmuştur (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 59). Doğal eğim ve kayalık yüzey kullanılarak oluklarla su yönlendirilmiş, böylece büyük insan gruplarının su ihtiyacı karşılanabilmiştir.

Göbeklitepe'nin kutsal işlevi, yerinin çevresel özellikleriyle bağlantılıdır. Yüksek bir noktaya kurulması, hem çevreyi izlemeyi mümkün kılmış hem de simgesel bir anlam taşımıştır. Diğer yerleşimlerden uzak olması, bu seçimin bilinçli yapıldığını gösterir (Schmidt K. , 2010, s. 240-241). Klaus Schmidt'e göre alan, geniş bir dağ silsilesinin en yüksek noktasında yer almakta ve uzak mesafelerden görülebilmektedir. Bu durum, mekânın anıtsal yapılarla kutsal bir alan hâline geldiğini ve farklı toplulukların ritüel amaçlarla kullandığını düşündürmektedir.

Bu çerçevede, Göbeklitepe'nin yüksek ve çevreden kopuk bir noktaya inşa edilmesi, yer seçiminin işlevsel değil, simgesel nedenlere dayandığını göstermektedir. Bu bağlamda iki temel değerlendirme yapılabilir: İlk olarak, topografya burada kullanım kolaylığı değil, kutsal amaç vurgusu taşıyan bir tercih olarak öne çıkmaktadır (Schmidt K. , 2010, s. 244-246). İkinci olarak, mekân yalnızca fiziksel bir alan değil; anıtsal yapılarla birlikte kutsal bir temsil alanına dönüşmüş ve farklı toplumların ortak ritüel faaliyetlerine zemin hazırlamış olabilir (Schmidt K. , 2010, s. 240).

Göbeklitepe, tarım öncesi avcı-toplayıcı toplumların ortak emekle anıtsal yapılar inşa edebildiğini göstererek, Neolitik sürece dair geleneksel yorumların sorgulanmasına neden olmuştur (Watkins, 2017, s. 5). Güneybatı Asya'nın Bereketli Hilal bölgesi, Neolitik devrimin coğrafi zeminini oluşturmuştur. Toros-Zagros dağ kuşağı ile Fırat-Dicle nehir havzalarının kesişiminde yer alan bu bölge, iklim geçiş zonundaki konumuyla hem bitki evcilleştirmeye uygun ekolojik çeşitlilik sunmuş, hem de Göbeklitepe gibi anıtsal merkezlerin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Coğrafyanın sunduğu bu olanaklar, avcı-toplayıcı grupların yerleşik yaşama geçişinde ve karmaşık sembolik

sistemler geliştirmesinde belirleyici rol oynamıştır. Bu süreçte, bölgenin mikroklimatik çeşitliliği ile su kaynaklarına erişim olanakları, büyük ölçekli toplulukların oluşumunu desteklerken, aynı zamanda ortak kimlik inşası için gerekli olan sembolik pratiklerin gelişimine de olanak tanımıştır. Göbeklitepe'nin hâkim bir tepede konumlanması ve anıtsal mimarisi, coğrafyanın sadece fiziksel değil, aynı zamanda ideolojik bir kaynak olarak da kullanıldığını göstermektedir (Watkins, 2017, s. 3-11; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 71).

şekil 4. 24. Göbeklitepe, D Yapısı, T biçimli bezemeli Dikili Taş Sütün 43 (Akbaba Taşı). a) Asıl sütün, kısmen gizlenmiş durumda, b) şanlıurfa Müzesi'ndeki kopyası (Sweatman & Tsikritsis, 2017, s. 236; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70)

Nitekim, bu dönemde hayvanların toplulukların dünyasında ayrıcalıklı bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Dicle Havzası'ndaki yerleşimlerde yılanlar, örümcek, akrep ve ıyan gibi eklembacaklılar, yabani koyun/keçi ve kuşlar sıkça karşılaşılan motifler arasındadır; bu da anlam yüklenen hayvan yelpazesinin genişliğini göstermektedir. Aynı bölgedeki taş kaplar üzerindeki stilize insan betimlerinin bazılarında hayvan başına benzer yüz kaplamaları bulunması, insan-hayvan ilişkisinin yakın bir denge içinde olduğuna işaret eder. Ancak, kısa bir süre sonra Fırat Havzası'nda, özellikle Göbeklitepe'de gözlemlenen insan ile hayvan ilişkisi farklı bir düzeye evrilmiştir. Buradaki ilk örneklerde dahi insan kendini yaşamın merkezine oturtmuş,

anıtsallık ve erkek cinsiyetine özgü ya da erkek cinsiyetini öne çıkaran özellikler bunun bir göstergesi haline gelmiştir. Zaman geçtikçe, soyut T biçimli dikilitaşlarla (Şekil) karşımıza çıkan insanlar, karışık yaratıklara dönüşmüş totemlere ya da Şanlıurfa Yenimahalle’de bulunan gerçek insan boyutundaki erkek heykeli gibi adeta tanrısal gücü elinde tutan insanlara dönüşmüştür. Bu dönüşüm, insanı hayvanlarla birlikte paylaştığı renkli dünyadan uzaklaştırmış ve öncesinde parçası olduğu doğaya hükmeden bir canlı haline getirmiştir (Karul, 2019, s. 43; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70-71).

Son dönemde araştırmalar; Göbeklitepe’nin yalnızca bir tören alanı değil, aynı zamanda konutların da bulunduğu çok işlevli bir yerleşim yeri olduğunu ortaya koymuştur. Bu yeni yorum, 1995 yılındaki ilk kazılarda “tapınak” olarak tanımlanan T biçimli dikilitaşlara sahip anıtsal yapıların işlevini yeniden düşünmeyi gerekli kılmıştır. Artık bu yapılar, ritüel uygulamaların yanı sıra toplulukların bir araya geldiği ortak kullanım alanları ve sözlü kültürün aktarıldığı anlatı mekânları olarak görülmekte, bu nedenle “özel yapılar” olarak adlandırılmaktadır (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70).

Özel yapılar yuvarlak-oval planlıdır; merkezde yükselen iki büyük sütun ve çevresindeki düzenli aralıklarla dizilmiş dikilitaşlar, sembolik bir düzeni yansıtır. Yaklaşık 6 metreye ulaşan bu sütunlarda insan uzuvları ve giysi parçalarını betimleyen kabartmalar, T formunun insanı temsil ettiğini göstermektedir. Bunun yanında kuş, yılan, akrep ve yırtıcı hayvan tasvirleri, dönemin animistik inanç sistemine işaret ederek doğanın ve hayvanların kutsal anlamını vurgulamaktadır (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 71).

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresinde daha küçük dikilitaşların domestik yapılarda da kullanılması, ritüel unsurların gündelik yaşamla iç içe geçtiğini göstermektedir. Böylece özel yapılar ile konutlar arasında işlevsel bir süreklilik kurulmuş, topluluk yaşamında sembolik öğeler ev içi mekânlara taşınmıştır (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70).

Son kazılar ayrıca bazı yapıların bilinçli olarak gömülmediğini; aksine depremlerle tetiklenen yamaç kaymaları sonucu toprak altında kalarak korunmuş olabileceğini ortaya koymuştur. Bu bulgu, Göbeklitepe’nin korunma biçimlerine dair önceki yorumların yeniden değerlendirilmesini sağlamıştır (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70; Clare, 2024, s. 26).

Göbeklitepe’nin yeniden yorumlanmasında Taş Tepeler Projesi büyük önem taşımaktadır. Bu proje kapsamında Göbeklitepe, Karahantepe, Sayburç, Çakmaktepe ve diğer çevre yerleşimler birlikte ele alınmış; elde edilen sonuçlar Göbeklitepe’nin tek başına değil, bölgesel bir kültürel ağın parçası olarak anlaşılması gerektiğini göstermiştir.

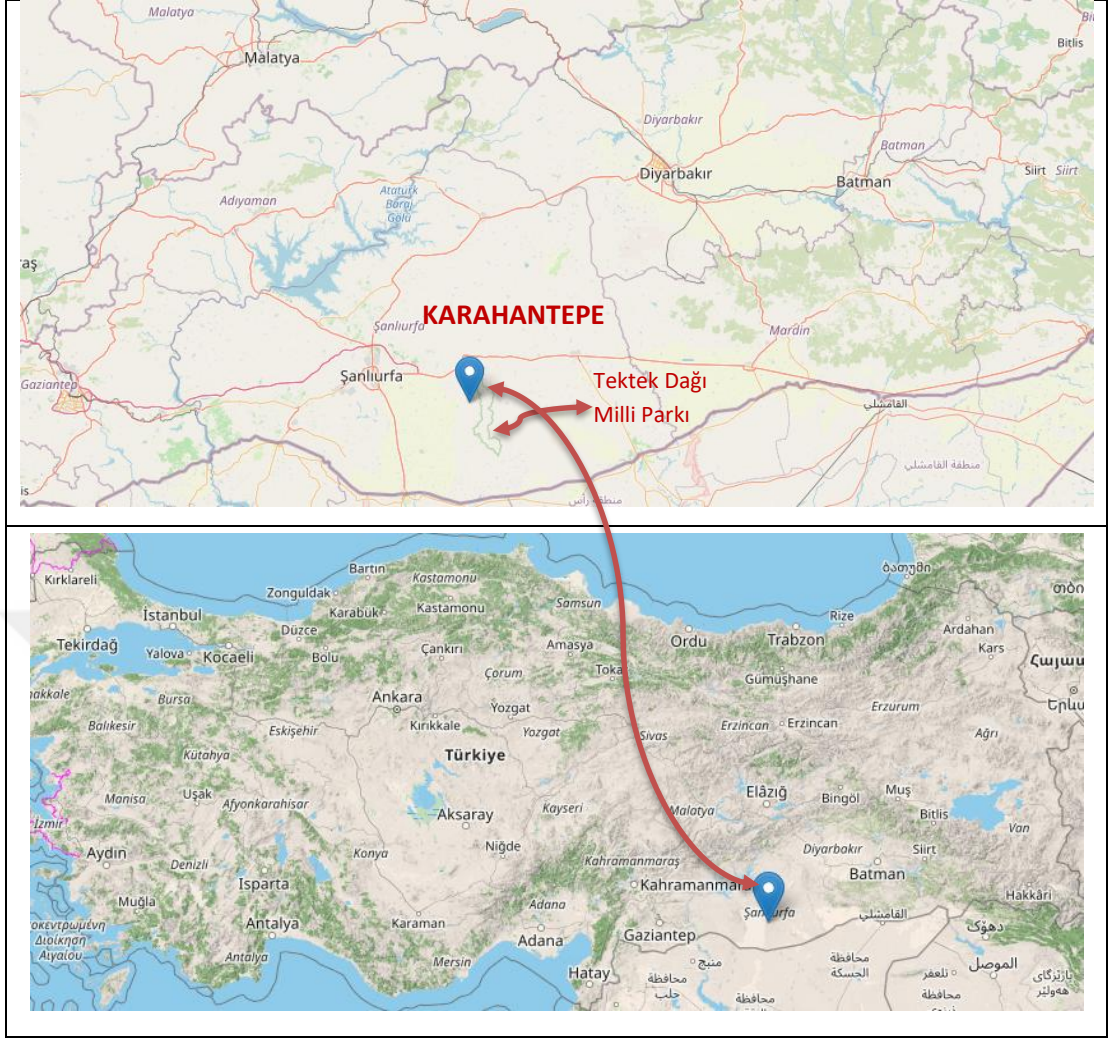
Böylece Göbeklitepe'nin yaklaşık 1500 yıl boyunca kullanılmış çok işlevli bir yerleşim olduğu, Neolitikleşme sürecinde ritüel, gündelik yaşam ve mekânsal düzenin birbirinden ayrılmaz bir bütün oluşturduğu ortaya konmuştur (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70-71).

4.1.1.2. Karahantepe

Karahantepe (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 71-74), Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Şanlıurfa ili sınırları içinde, Harran Ovası'nın doğusunda yer alan Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'e ait bir yerleşmedir (Karul, 2023, s. 19). Yaklaşık 19.335 hektarlık bir alanı kaplayan yerleşme, Şanlıurfa kent merkezinin 63 kilometre doğusunda, Tektek Dağları Platosu üzerinde konumlanmıştır (Çelik, 2011, s. 241; Karul, 2023, s. 19; Güzel, 2020, s. 199). Tektek Dağları, Harran ve Viranşehir ovaları arasında uzanan, kuzeyde 761 metreye kadar yükselen ve güneyde 500 metrenin altına inen yaklaşık 60 kilometre uzunluğunda doğal bir kalker kayalık üzerinde konumlanmış alçak bir plato sistemidir (Karul, 2021, s. 22; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 73). Karahantepe'nin bulunduğu bölgeye yukarıdan aşağı doğru genişleyen, yataya yakın basamaklı yükseltiler hakimdir (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 73).

Şanlıurfa-Mardin karayolunun güneyinde, İnci Köyü'nün yaklaşık 3,5 kilometre doğusunda konumlanan yerleşmenin kuzeyinde Keçili Tepe adlı küçük bir yükselti ve aynı adı taşıyan köy bulunur. Günümüzde “Keçili” adlı aktif bir çiftlik arazisi içinde yer alan höyük alanına, çiftlik evinden tepenin eteklerine yaklaşık 400 metrelik bir yürüyüşle ulaşılmaktadır (Collins, 2024, s. 2; Çelik, Tosyagülü Çelik, Güler, & Güler, 2019, s. 14).

Yerleşme, Harran Ovası'nın güneydoğu kesiminde konumlanan Tektek Dağı'na yakın olmakla birlikte, doğrudan dağlık bir alanda değil; daha çok yüksek tepelerden oluşan bir silsile üzerinde yer almaktadır (Çelik, 2000, s. 6; Karul, 2023, s. 20; Çelik & Tolon, 2018, s. 24). Bu konum özelliğiyle Karahantepe, Yakın Doğu'da buğday ve arpanın yabani atalarının doğal yayılım gösterdiği ve literatürde “Hilly Flanks” olarak tanımlanan dağ etekleri bölgesine dahil edilmektedir (Watkins , 2006, s. 71).

Şekil 4. 25. Karahantepe yerleşim lokasyonu ve Tektek Dağı lokasyonu

Karahantepe, 1997 yılında Prof. Dr. Bahattin Çelik tarafından Şanlıurfa Yüzey Araştırmaları sırasında keşfedilmiştir. Bu tespit, 2000 ve 2011 yıllarında gerçekleştirilen Şanlıurfa İli Kültür Envanteri çalışmalarıyla doğrulanarak desteklenmiştir (Karul, 2021, s. 22; Çelik, 2011, s. 241). Göbeklitepe ile çağdaş ve benzer özellikler göstermesine rağmen Karahantepe, uzun süre sınırlı akademik ilgi görmüştür. Ancak 2014 yılında başlatılan yeni araştırmalarla birlikte yerleşimin işlevi, mimari yapısı ve mekânsal düzeni ayrıntılı biçimde incelenmeye başlanmış; böylece Karahantepe, Neolitik dönemin ritüel merkezleri arasında önemli bir konuma yerleştirilmiştir (Collins, 2024, s. 1).

Yerleşme, Neolitik Çağ açısından jeomorfolojik ve kültürel bakımdan stratejik bir noktada bulunmaktadır. Karahantepe'nin eteklerine konumlanan Tektek Dağları ve çevresi, doğal kaynaklar ve tarihî miras açısından zengin bir bölge olup, bu özellikleriyle erken yerleşimlere elverişli bir çevre sunmuştur. Karahantepe'nin Göbeklitepe ile

gösterdiği mimari ve kültürel benzerlikler, onun “Taş Tepeler” kompleksi içindeki önemini ve bölgedeki kutsal mekân geleneğinin sürekliliğini ortaya koymaktadır (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 162-163).

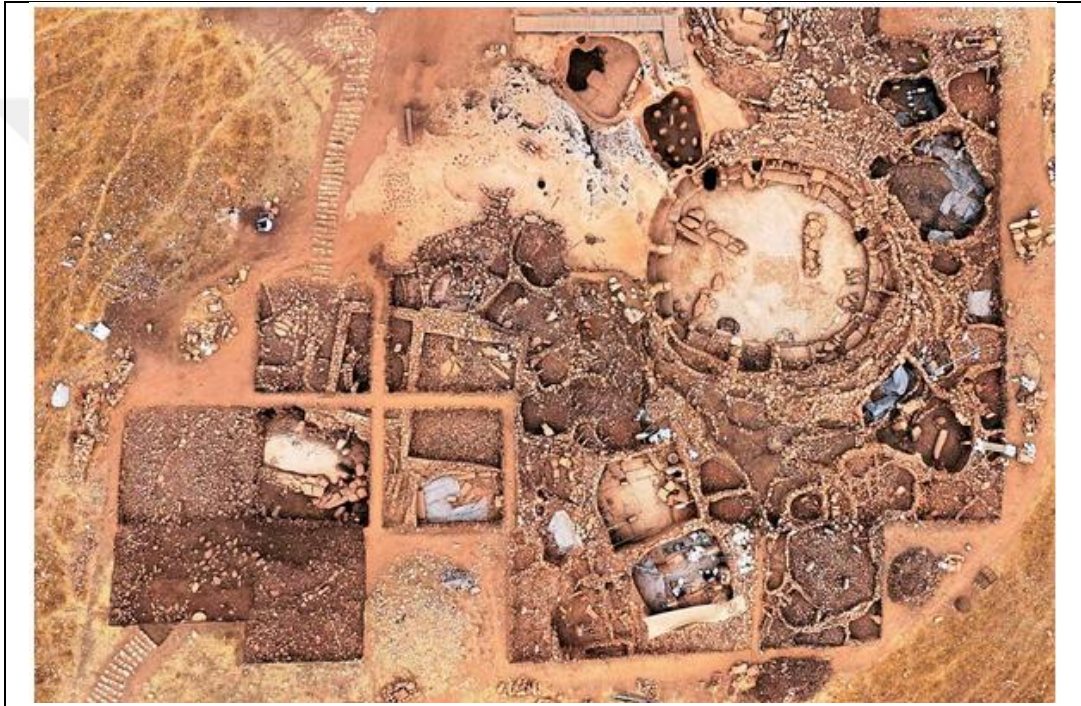
Karahantepe, 2019 yılında başlatılan kazılar ile birlikte Şanlıurfa Neolitik Çağ Araştırmaları Projesi kapsamında, Taş Tepeler bölgesinde incelenen en önemli yerleşimlerden biridir. Yukarı Fırat ve Yukarı Dicle havzaları arasında kültürel geçiş alanında yer alan bu merkez hem bölgesel özgünlüğü hem de Neolitik sürecin gelişim aşamalarına dair sunduğu verilerle dikkat çekmektedir. Yerleşimde yürütülen araştırmalar üç ana temada toplanmaktadır. Birinci olarak, yerleşim düzeni ve gündelik yaşama yönelik incelemeler, topografya, mimari gelişim, konut düzenlemeleri ve teknolojik dönüşüm süreçlerini kapsamaktadır. Bu çalışmalar, tarımın ve hayvan evcilleştirmenin erken evrelerine dair somut kanıtlar sağlamaktadır. İkinci olarak, kamusal yapılar ve sembolik öğeler üzerine yapılan analizlerde, konut ve özel nitelikli yapıların işlevi, iç düzenlemeleri ve toplumsal yapıya yansımaları değerlendirilmiştir. Özellikle özel mimari alanlar ile figüratif betimlemeler, yerleşimin sembolik ve inanışla ilgili yönünü anlamada temel veriler sunmaktadır. Üçüncü olarak, çevreyle ilişkiler bağlamında, yerleşimin doğal kaynaklarla bağlantısı, hammadde dolaşımı, taş ocakları, su kaynakları ve av alanlarıyla etkileşimi paleo-çevresel veriler ışığında ele alınmıştır. Tüm bu bulgular, Karahantepe’nin Neolitik Dönem topluluklarının sosyal organizasyonu, sembolik dünyası ve çevresel uyum stratejileri açısından özgün bir merkez niteliği taşıdığını göstermektedir (Karul, 2023, s. 19-20).

Karahantepe’nin konum seçiminde bölgenin jeolojik yapısı ve çevresel koşulları belirleyici rol oynamıştır. Yerleşimin kurulduğu plato, yatay kireçtaşı katmanlarının oluşturduğu basamaklı bir topografyaya sahiptir. Bu kireçtaşı yapısı, hem yerleşimin kurulabileceği sağlam bir zemin sunmuş hem de anıtsal mimaride kullanılan dikilitaşlar için temel hammadde kaynağını oluşturmuştur. İşlenmesi görece kolay olan bu kayaç, yapıların inşasında tercih edilmiştir (Karul, 2021, s. 22).

Bölgedeki yüksek konum, çevreye hâkim bir görüş alanı sağlamış; ayrıca bol miktarda bulunan sileks (çakmaktaşı) kaynakları, alet yapımı açısından önemli bir avantaj sunmuştur. Yakın çevredeki su kaynaklarına erişim kolaylığı da yerleşim alanının seçimini destekleyen bir diğer unsurdur (Collins, 2024, s. 2-11; Çelik, Tosyagülü Çelik, Güler, & Güler, 2019, s. 18).

Şekil 4. 26. Karahantepe'nin yer aldığı Tektek Platosu'nun kuzeyden bakıldığında Tektek Dağları ile birlikte genel görünümü (Karul, 2021, s. 27; Yetmen & Ateş, 2021, s. 129)

Karahantepe, yuvarlak planlı mimariden dikdörtgen planlı yapılara geçiş sürecinin izlenebildiği önemli Neolitik yerleşmelerden biridir. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem A ve B evrelerine tarihlenen bu yapılar, yaklaşık MÖ 9400-8200 yılları arasına denk gelmektedir (Karul, 2023, s. 21). Erken Neolitik Dönem boyunca yapılar ile konutların bitişik düzende inşa edildiği yerleşim düzeni geleneği devam etmiştir (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 73).

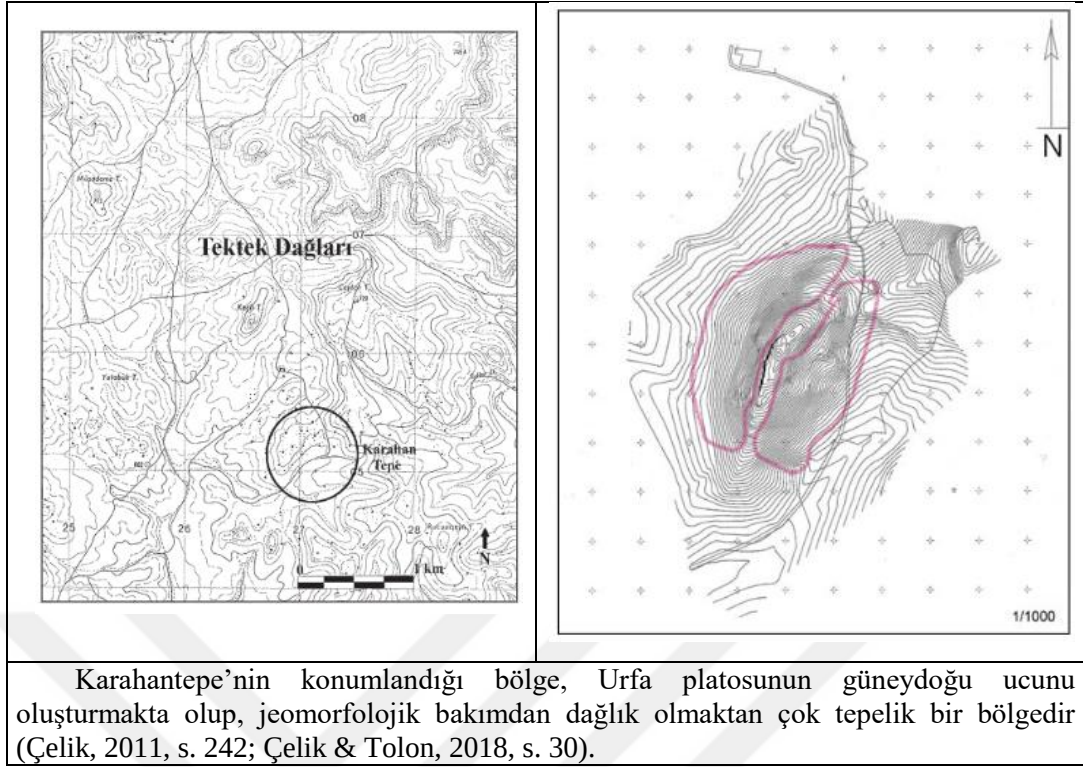
Şekil 4. 27. Karahantepe havadan genel görünüm (Karul, 2022, s. XI)

Karahantepe çevresinde kuru dere yatakları ve teras biçimli yüzeyler gözlenmektedir (Çelik, 2000, s. 6). Yerleşimin kuzey kesiminde, küçük akarsu kollarının aşındırmasıyla oluşmuş dik yamaçlı vadiler bulunmaktadır. Bu vadilerin uçlarının taş duvarlarla kapatılarak avlanma amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Ayrıca Karahantepe çevresinde 1-7 kilometre mesafelerde tespit edilen yaban hayvanı tuzak

alanları, topluluğun çevresel kaynakları planlı ve etkin biçimde kullandığını göstermektedir (Karul, 2021, s. 22; Çelik, Tosyagülü Çelik, Güler, & Güler, 2019, s. 18; Çelik & Tolon, 2018, s. 23-35)

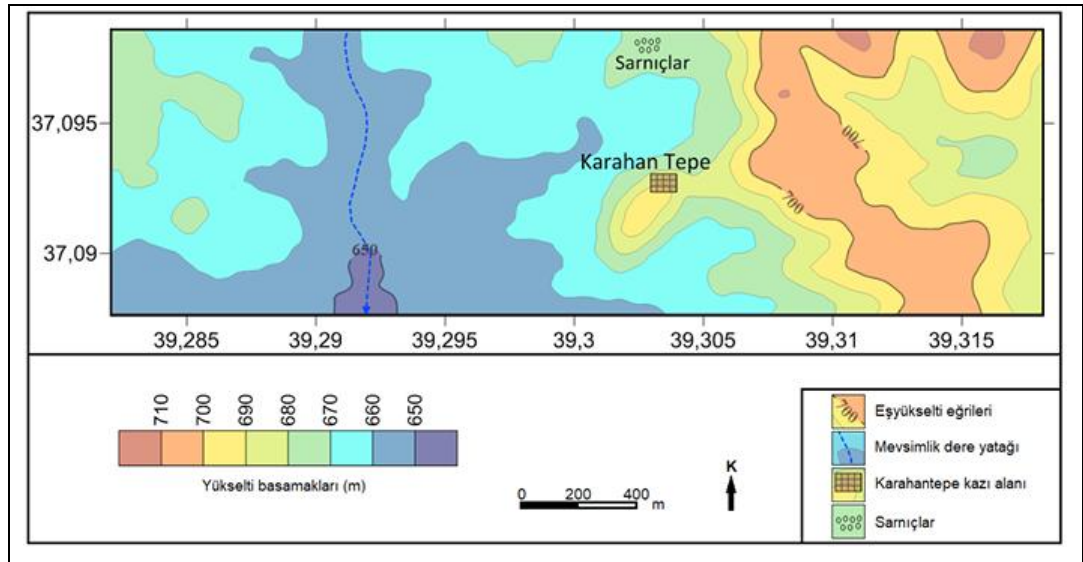
Alanda gerçekleştirilen taş endüstrisi analizlerinde, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Çağ'a özgü çakmaktaşıdan yapılmış iki kutuplu çekirdekler, ön kazıyıcılar, deliciler, taşkalemler, orak dilgiler ile Byblos, Nemrik ve Aswad tipi ok uçları tespit edilmiştir (Çelik, 2019, s. 35-36). Bu buluntular, Karahantepe'nin hem sembolik hem de teknolojik açıdan gelişmiş bir Neolitik yerleşim olduğunu ortaya koymaktadır.

Karahantepe ve çevresinin doğal çevre özellikleri jeolojik, jeomorfolojik, litolojik, hidrografik ve klimatolojik açıdan değerlendirildiğinde, yerleşmenin içinde bulunduğu coğrafi mekânın fiziksel özelliklerinin, Neolitik Çağ yerleşim tercihleri ve kültürel gelişim süreçleri üzerinde belirleyici bir rol oynadığı anlaşılmaktadır (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 72-73). Bu çerçevede: Akçakale Grabeni'ni sınırlayan dikey atımlı fay hatlarının etkisiyle yükselmiş olan Tektek Platosu üzerinde, horst yapısında konumlanan Karahantepe'ye (Şekil), jeolojik konum, bölgeye uzun süreçler içinde aşınma ve erozyon sonucu oluşmuş, köşeleri yuvarlaklaşmış ve düşük eğimli yüzeylerden oluşan bir fosil morfoloji karakteri kazandırmıştır. Dolayısıyla Karahantepe çevresi, günümüzde aşınmış plato yüzeyleri ve kısmen düzleşmiş alanlardan meydana gelmektedir. Göbeklitepe'ye kıyasla Karahantepe, daha geniş bir plato yüzeyine yayılan, daha az yükselti farkına sahip ancak jeolojik olarak daha istikrarlı bir alanda yer alır. Bu özellik, yerleşimin planlı mimarisinin gelişmesine elverişli bir zemin hazırlamıştır (Güzel, 2020, s. 198). Dolayısıyla bu farklılık, iki yerleşimin hem doğal çevreyle etkileşim biçimlerini hem de yer seçiminde dikkate alınan coğrafi faktörleri anlamada önemli ipuçları sunmaktadır.

Şekil 4. 28. Soldaki görsel: Karahantepe yerleşiminin Tektik Dağları'nın yüksek bir bölgesindeki konumunu göstermektedir (Çelik, 2011, s. 242; Çelik & Tolon, 2018, s. 30)

Şekil 4. 29. Sağdaki görsel: Yerleşimin kireçtaşı üzerinde ve iki kayalık tepe arasında konumlandığını göstermektedir (Çelik, 2011, s. 243)

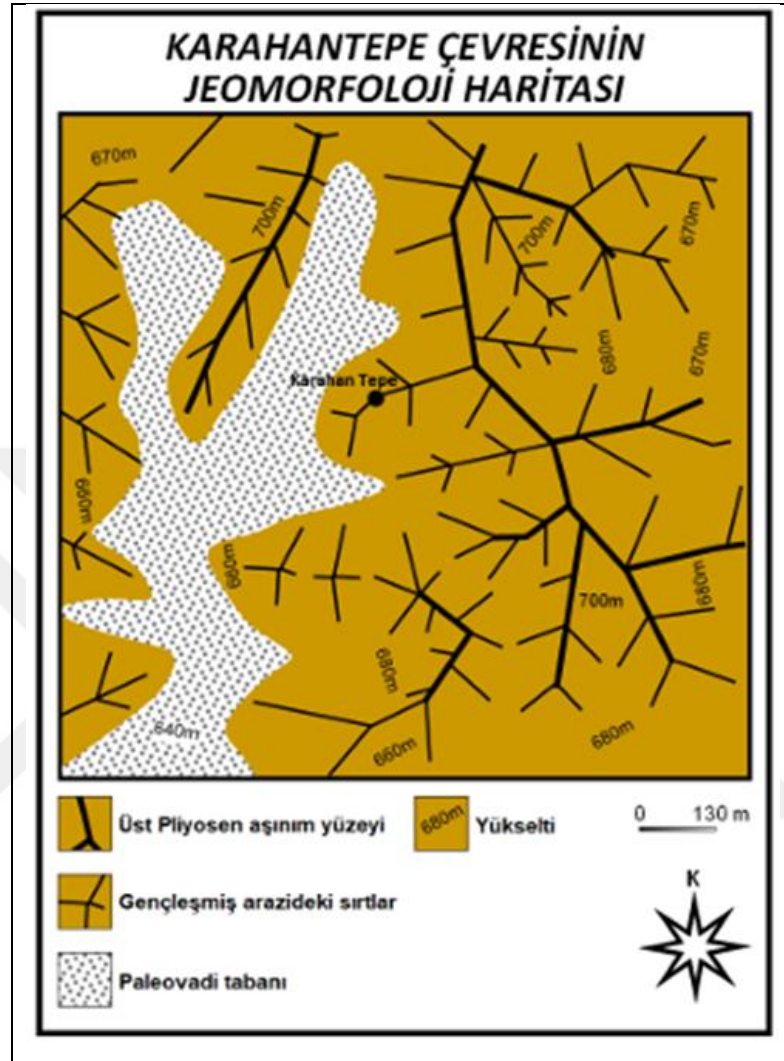
Şekil 4. 30. Karahantepe yakın çevresinin fiziki haritası (Yetmen & Ateş, 2021, s. 128)

Kalker platoları üzerinde yer alan Karahantepe (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 72), Eosen-Miyosen dönemlerine ait kireçtaşı formasyonlarıyla karakterizedir. Bu döneme ait tortul birimler, açık gri-bej renk tonlarında, tabakalanması orta ile kalın arasında değişen kireçtaşlarından oluşur (Güzel, 2020, s. 198-200). Bu kireçtaşları içinde, çört (sileks) adı verilen silis (SiO_2) bileşimli, sert ve ince kristalli yumrular bulunur. Çört oluşumu, denizel ortamlarda mikroskobik planktonların (ör. radyolarya, diyatom) silisli iskeletlerinin birikmesiyle gerçekleşmiştir. Bu katkı, kireçtaşına yüksek dayanıklılık kazandırarak, bölgedeki yapı malzemesi seçimini doğrudan etkilemiştir. Ayrıca Tektek Platosu merkezinde, bazalt örtüsü bulunmamaktadır. En yakın bazalt kaynağı, yerleşimin yaklaşık 15 km kuzeyinde bulunmaktadır. Ancak geçmişte bazalt tabakalarının var olduğu, zaman içinde akarsu, rüzgâr ve buzul etkileriyle tamamen aşındığı düşünülmektedir (Güzel, 2020, s. 200; Collins, 2024, s. 1-2; Çelik, 2000, s. 6). Nemli iklim evrelerinde ve buzul arası dönemlerde meydana gelen erozyon, alanın çevresindeki vadileri şekillendirmiş; karstik erimeler ise günümüzde gözlenen yüzey şekillerinin oluşumunda etkili olmuştur (Güzel, 2020, s. 200).

Jeomorfolojik açıdan Karahantepe, dağlık bir alan değil; Üst Pliyosen'den itibaren gelişen aşınım süreçleriyle biçimlenmiş bir plato parçası üzerindedir. Yerleşme, platonun erozyonla aşınan kesimlerinden geriye kalan bir topoğrafik yükselti üzerinde bulunur. Saha genelinde derin yarılmalar yaygın değildir. Akçakale Grabeni'ne yakın olmasına rağmen, fayların etkisi bu alanda sınırlı kalmış ve akarsular tarafından güçlü bir parçalanma gelişmemiştir. Grabenin doğu sınırındaki tektonik hatlar yer yer belirgin vadiler oluşturmakla birlikte, bu yapıların Karahantepe çevresine etkisi oldukça zayıftır (Yetmen & Ateş, 2021, s. 127-128).

Karahantepe'nin üzerinde yer aldığı plato; yüksekliği sınırlı, ancak geniş tabakalı kireçtaşlarının yüzeylendiği, yatık topoğrafyaya sahiptir (Güzel, 2020, s. 198-200). Bu alan, Göbeklitepe'ye göre ovaya hâkim yüksek bir konumda değil; daha çok alçak plato karakteri gösterir. Yüzeyde yalnızca sığ karstlaşma izleri bulunmakta, delikli ve oluklu lapyalar dışında gelişmiş karstik formlara rastlanmamaktadır. Bu durum, bölgenin yarı kurak iklim koşulları ve düşük yıllık yağış miktarı (yaklaşık 300-400 mm) ile ilişkilidir (Yetmen & Ateş, 2021, s. 126). Bu bağlamında; Karahantepe'nin jeolojik ve jeomorfolojik özellikleri (şekil), yerleşimin doğal zemin seçimi, mimari malzeme kullanımı ve çevresel uyum stratejilerini anlamada temel bir rol oynamaktadır. Horst yapısı üzerinde yer alması, dayanıklı kireçtaşı formasyonları ve aşınma sonucu oluşan

yatık plato yüzeyi, yerleşmenin planlı ve uzun süreli kullanımına elverişli bir coğrafi ortam sağlamıştır.

Şekil 4. 31. Karahantepe çevresinin jeomorfoloji haritası (Yetmen & Ateş, 2021, s. 129)

Karahantepe, karasal iklimin etkili olduğu bir bölgede yer almaktadır. Yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise serin ve yağışlı geçmektedir (Güzel, 2020, s. 199). Bölgede sürekli akarsu veya göl bulunmamakta, drenaj ağı mevsimsel özellik göstermektedir. Yıllık ortalama yağış miktarı 300-400 mm civarındadır ve bölge, Karasal Akdeniz yağış rejiminin etkisi altındadır. Bu iklimsel özelliklerin Erken Holosen'den itibaren büyük ölçüde değişmeden günümüze ulaştığı anlaşılmaktadır. Büyük su kaynaklarının bulunmaması, Neolitik toplulukları su ihtiyaçlarını karşılamak için kayalara oyulmuş sarnıçlar ve yapay kanallar inşa etmeye yöneltmiştir (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 72). Bu sarnıçlar (Şekil), Karahantepe'nin yanı sıra Göbeklitepe ve çevresindeki diğer

yerleşimlerde de görülmekte, Neolitik dönemde su teminine yönelik uygulamalar hakkında önemli ipuçları sunmaktadır (Sözer, 1981, s. 12; Erınç, 1980, s. 68-69; Herrmann & Schmidt, 2012, s. 59).

Şekil 4. 32. Karahantepe'nin kuzeyindeki sarnıçların konumunu ve Google Earth uydu görüntüsü (Yetmen & Ateş, 2021, s. 132)

Ayrıca Yarı kurak iklim koşulları, karstlaşma süreçlerini sınırlamış ve çözünmenin yalnızca yüzeysel düzeyde kalmasına neden olmuştur. Bu iklimsel özellikler,

bölgenin yalnızca Holosen döneminde değil, Pleistosen boyunca da yarı kurak koşullara sahip olduğunu göstermektedir (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 1-16; Güzel, 2020, s. 202).

Bölge genelinde sınırlı toprak örtüsü ve düşük tarımsal potansiyel dikkat çekmektedir. Yapılan sınıflandırmalara göre, Karahantepe VII. sınıf tarım arazileri üzerinde yer almakta olup, bu alanlar düşük verimliliğe sahip ve tarla tarımı için elverişli değildir. Ancak, kısıtlı otlatma ve doğal bitki örtüsünün korunması gibi faaliyetlere imkân tanımaktadır. Bu durum, yerleşimin kurucularının temel geçim stratejisinin avcılık ve toplayıcılığa dayandığını, buna karşın yerleşik bir yaşam biçimini benimsediklerini göstermektedir (Schmidt K. , 2007, s. 7; Çelik, Tosyagülü Çelik, Güler, & Güler, 2019, s. 15).

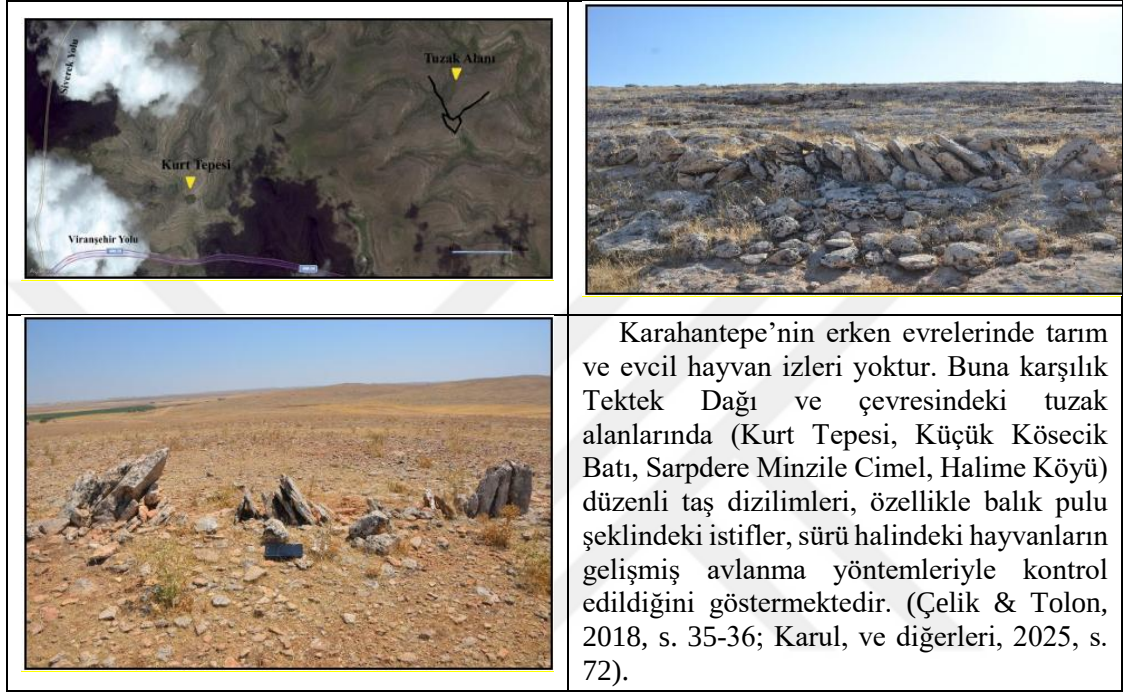
Bitki coğrafyası açısından Şanlıurfa ve çevresi, İran-Turan fitocoğrafik bölgesi içerisinde yer almaktadır (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 162-163). Karahantepe’de yapılan botanik analizler, MÖ 9. binyılın başlarında bölgenin bozkır ve yarı kurak iklim koşullarına sahip olduğunu ortaya koymuştur. Yerleşim çevresinde ele geçen yabancı bitki tohumları ve odun kömürü kalıntıları, doğal bitki örtüsünün çeşitliliğini göstermektedir. Tespit edilen türler arasında yabancı mercimek, burçak, buğdaygiller, arpa, badem ve menengiç gibi türler yer almaktadır (Karul, 2023, s. 23). Tektek Dağları’nın kuzeybatı ucunda sınırlı sayıda Antep fıstığı ağacı görülmekte, bunun dışında ormanlık alan bulunmamaktadır. (Çelik, 2000, s. 6; Çelik, Tosyagülü Çelik, Güler, & Güler, 2019, s. 14).

Bölgedeki sınırlı toprak örtüsü ve düşük tarım potansiyeli, Karahantepe’yi inşa eden Neolitik toplulukların esasen avcı-toplayıcı bir yaşam biçimini sürdürdüklerini, ancak buna rağmen yerleşik düzene geçmiş olduklarını göstermektedir. Özellikle Younger Dryas döneminde daha serin iklim koşulları ve zengin bitki örtüsü sayesinde, Karahantepe çevresi büyük avcı-toplayıcı gruplar için önemli bir avlanma alanı işlevi görmüştür. Bölgede yer alan anıtsal yapıların inşası ise, bu toplulukların büyük ölçekli organizasyon kapasitesine sahip olduklarını ortaya koymaktadır (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 159).

Karahantepe’nin konumlandığı bölge, yabancı hayvan varlığı açısından da oldukça zengindir (Çelik, 2011, s. 241). Karahantepe’nin erken yerleşim evrelerinde, tarıma konu olmuş bitki ve evcilleştirilmiş hayvan kalıntılarına rastlanmamaktadır. Buna karşılık, ceylan, yaban eşiği, koyun, keçi, domuz ve sığır gibi çeşitli memelilere ait yoğun zoolojik buluntular, bu türlerin avlanarak tüketildiğini göstermektedir. Bu durum, yerleşik yaşam

biçimini benimsemiş toplulukların henüz avcı-toplayıcı stratejiyi sürdürdüğünü ortaya koymaktadır (Karul, 2024, s. 30).

Nitekim Tektek Dağları'nda, yerleşimlerin çevresinde genellikle 1-7 kilometre mesafede, taş düzenekli çöl uçurtmaları olarak da bilinen tuzak alanları (şekil:)⁶ tespit edilmiştir (Çelik & Tolon, 2018, s. 29; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 73).

Şekil 4. 33. Tektek Dağı ve Karahantepe çevresinde Kurt Tepesi, Küçük Kösecik Batı Mevkii, Sarpdere Köyü Minzile Cimel ve Halime Köyü'nden tuzak alanları örnekleri (Çelik & Tolon, 2018, s. 35-36; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 72)

⁶ Şanlıurfa'nın güneydoğusunda yer alan Tektek Dağları çevresinde tespit edilen tuzak alanları, "çöl uçurtmaları" olarak da bilinen, yabani hayvanların kitlesel avlanmasına yönelik yapılardır. Bu yapılar avcı toplayıcı topluluğun besin elde etmek için geliştirdiği, organize avcılığın göstergeleridir (Karul, 2024, s. 30). Genellikle iri blok taşlarla çevrili olan bu alanlar, kanat veya anahtar deliği formunda düzenlenmiş olup, uydu görüntüleriyle net biçimde izlenebilmektedir. Bu yapıların Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresinden itibaren kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Karahantepe, Harbetsuvan Tepesi ve Kurt Tepesi gibi Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşimlerin yakın çevresinde konumlanan bu tuzak alanları, Neolitik yerleşim stratejileriyle doğrudan ilişkili görünmektedir (Çelik & Tolon, 2018, s. 29-30).

2013-2017 yılları arasında yapılan yüzey araştırmalarında toplam 13 farklı mevkide belgelenen bu alanlar hem mimari büyüklükleri hem de çevresel konumlarıyla Levant ve Orta Asya'daki benzerlerinden ayrılmaktadır. Köylere yakın konumda bulunan bazı tuzak alanları, taşlarının müstakil ev inşaatlarında kullanılması nedeniyle tahrip olmuş olsa da izleri hâlen gözlemlenebilmektedir. Ceylan gibi yabani hayvanları avlamak amacıyla inşa edildikleri düşünülmekle birlikte, taş blokların sağlam ve düzenli dizilimi bu yapıların farklı türler için de kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Suriye ve İsrail'deki benzer örneklerle karşılaştırıldığında, Tektek Dağları tuzaklarının en ayırt edici özelliği, büyük boyutlu taş bloklarla inşa edilmiş olmaları ve Neolitik yerleşimlere olan yakınlıklarıdır. Bu bağlamda, söz konusu tuzak alanları hem teknik hem de kültürel açıdan Neolitik döneme tarihlendirilmekte ve bölgedeki erken av stratejilerine ışık tutmaktadır (Çelik & Tolon, 2018, s. 33-34).

Genellikle “V” biçiminde düzenlenen bu yapılar, bazı örneklerde 200 dekarlık alanları kaplamaktadır. Bu tuzakların özellikle ceylan avı amacıyla kullanıldığı, ancak taş dizilimlerinin sağlamlığı nedeniyle farklı türlerin avlanmasında da işlev gördüğü düşünülmektedir. Gleye Allas Tepesi’nin kuzeyinde tespit edilen örnekler, bu düzeneklerin Epi-paleolitik dönemden itibaren kullanılmaya başlandığını göstermektedir (Çelik, Tosyagülü Çelik, Güler, & Güler, 2019, s. 14; Çelik, 2019, s. 16).

Fauna analizleri ise Karahantepe halkının oldukça geniş tabanlı bir beslenme stratejisine sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle gazel avcılığı öne çıkmakta, bununla birlikte farklı ekolojik zonlarda hem bozkır düzlüğünde hem de çevredeki yüksek kesimlerdeki ormanlık ve sulak alanlarda avcılığın sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca, tilki ve tavşan gibi küçük memelilere ait çok sayıda kemik tespit edilmiştir. Özellikle bu hayvanların bacak kemiklerinin fazlalığı, yalnızca beslenme değil aynı zamanda kürklerinin kullanıldığına da işaret etmektedir. Bu veriler, Karahantepe’nin konumlandığı Tektek Dağları çevresindeki eşik alanların, farklı ekolojik kaynakların birlikte değerlendirildiği çok yönlü bir yaşam tarzına olanak sunduğunu göstermektedir (Karul, 2023, s. 23).

	
Kazılarda kemiklerine de rastlanan yaban eşiği, bir yapının taban döşemesindeki taşlardan biri üzerine oldukça gerçekçi biçimde betimlenmiştir. Bu durum, hayvanın hem maddi kültürde hem de simgesel anlatımda yer bulduğunu göstermektedir (Karul, 2024, s. 32).	Domuz, evcilleştirilmeden önce avlanan hayvanlar arasındaydı. Karahantepe’de bulunan bu üç boyutlu heykel, dönemde sıkça betimlenen domuz figürlerinden biridir. Bu örnek, diğerlerine göre daha sakın bir biçimde yontulmuştur (Karul, 2024, s. 38).

Şekil 4. 34. Soldaki görsel: Karahantepe’den eşek kabartması (Karul, 2024, s. 32)

Şekil 4. 35. Sağdaki görsel: Karahantepe’de bulunan bu üç boyutlu domuz figürlerinden biri (Karul, 2024, s. 38)

Karahantepe, büyüklüğü ve mimari karmaşıklığı bakımından yalnızca Göbeklitepe ile karşılaştırılabilecek bir yerleşimdir. Yerleşimde birbirine bağlı odalar, koridorlar, ritüel alanlar ve platformlardan oluşan planlı bir mimari düzen gözlenmektedir (Şekil) (Karul, 2021, s. 25). Bu durum, Neolitik dönemde belirgin bir yerleşim planlama anlayışının geliştiğini göstermektedir.

2000 yılı yüzey araştırmaları sonucunda alanda T biçimli dikilitaşlar, oyma ve kabartma figürler, yuvarlak planlı yapılar, ritüel havuzlar, taş oluklar, kanallar, minyatür dikilitaş parçaları, yılan kabartmaları ve tamamlanmamış bir monolit tespit edilmiştir (Şekil). Bu buluntular, kutsal mekânların belirli bir düzen içinde planlandığını ve mekânsal organizasyonun bilinçli şekilde gerçekleştirildiğini göstermektedir (Çelik, 2011, s. 241; Karul, 2024, s. 33).

Yaklaşık 5 bin metrekarelik kazı alanında üç yerleşim evresi belirlenmiştir. Açığa çıkarılan tüm yapılar sıg veya derin çukur tabanlıdır. Yapıların çoğu, önceki evre dolguları üzerine oturtulmuş; bazıları ise kesilerek ya da düzeltilerek çukurlaştırılan ana kaya üzerinde inşa edilmiştir (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 72).

Karahantepe’de Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem A ve B evreleri boyunca özel yapılar ile konutların bitişik düzende inşa edildiği yerleşim geleneği devam etmiştir. Bu özel yapılardan birinin içerisinde, seki üzerinde oturan insan figürü ile akbaba heykeli yapının odak noktasını oluşturmaktadır (Karul, ve diğerleri, 2025).

Şekil 4. 36. Karahantepe’de Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem A ve B evreleri boyunca özel yapılar ile konutların bitişik düzende inşa edildiğini gösteren yerleşim geleneği (Karul, ve diğerleri, 2025)

Strüktür AB'nin batı yönünden görünümü. (Karul, 2021, s. 29). Karahantepe'de ortaya çıkarılan ve "AB Yapısı" olarak adlandırılan yapı, dikkat çekici mimari unsurları ve fallik sembolizmiyle öne çıkmaktadır (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 71-72). Bu yapının, etnografik benzerlikler doğrultusunda, olasılıkla topluluğun genç erkek üyeleri için düzenlenen ergenliğe geçiş törenleriyle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Söz konusu törenler, bireyin toplumsal kimliğinin yeniden tanımlandığı, sembolik mekânlarda gerçekleştirilen ritüellerle desteklenen önemli geçiş süreçleridir. AB yapısında yer alan fallik biçimli dikilitaşlar ve iç düzenleme, bu tür ritüel pratiklere uygun bir sahne işlevi görmüş olabilir (Karul, 2023, s. 23).

Şekil 4. 37. Karahantepe'de ortaya çıkarılan ve "AB Yapısı" olarak adlandırılan yapı, dikkat çekici mimari unsurları ve fallik sembolizmi (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 71-72)

Yerleşimdeki en dikkat çekici mimari unsur, Göbeklitepe'ye benzer biçimde in situ durumda bulunan 266 adet "T" biçimli dikilitaştır. Karahantepe, yalnızca Çanak Çömleksiz Neolitik B evresinde iskân edilmiş olup bu dönemin sonunda terk edilmiştir (Collins, 2024, s. 1). Kaçak kazılarla açığa çıkarılan bazı dikilitaşların üzerinde yuvarlak ya da üçgen başlı yılan kabartmaları ile kazıma tekniğiyle yapılmış hayvan figürleri belirlenmiştir (Çelik, 2019, s. 35-36).

Bunun yanı sıra, yerleşimde fallus biçimli bir heykel parçası bulunmuştur. Bu eser, biçimsel olarak Göbeklitepe'deki benzer örneklerle ortak özellikler taşımakta olup, dönemin sembolik ve ritüel anlatım tarzını yansıtmaktadır. Ayrıca, dikilitaşların çıkarıldığı taş ocağı, ana kayaya oyulmuş havuzlar ve bunların yapımında kullanılan oyuklar, Karahantepe'nin bölgedeki diğer Neolitik merkezlerle benzer teknolojik ve ritüel uygulamalara sahip olduğunu ortaya koymaktadır. (Karul, 2023, s. 23).

Karahantepe’de 2023 yılında kısmen açığa çıkarılan anıtsal dörtgen planlı yapının içinde, seki üzerinde oturur şekilde betimlenmiş bir insan heykeli ile yanına yerleştirilmiş kızıl akbaba figürü bulunmuştur. Kaburgaları ve omurgası ayrıntılı şekilde işlenmiş olan bu heykel, Neolitik sanatın dikkat çeken örneklerinden biridir ve yapının ritüel amaçlarla inşa edildiğini düşündürmektedir. Yapı, diğer benzer örneklerde olduğu gibi bilinçli şekilde tahrip edilerek işlevi sonlandırılmıştır (Karul, 2023, s. 23).

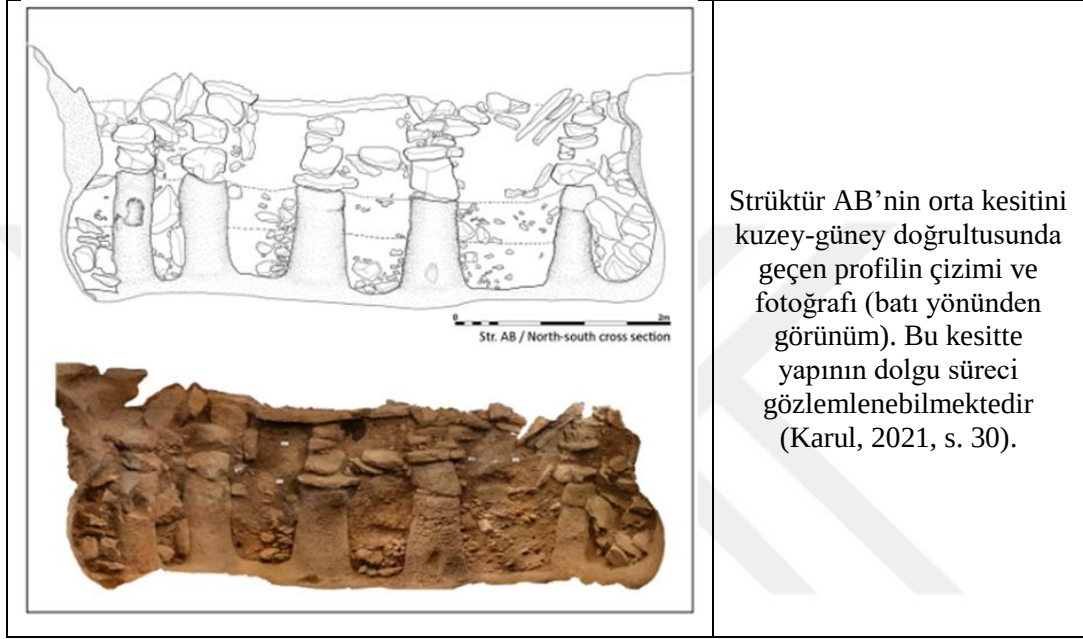
Şekil 4. 38. Karahantepe’de Kaburgaları ve omurgası ayrıntılı şekilde işlenmiş fallus tipi heykel (Karul, 2023, s. 23)

Karahantepe, MÖ 9400 ile MÖ 8200 yılları arasına tarihlendirilmektedir (Karul, 2023, s. 20). Kutsal mimarisi, düzeni ve mimari çeşitliliği ile Güneydoğu Anadolu’nun Neolitik yerleşim ağı içerisinde özgün bir konuma sahiptir (Karul, 2021, s. 25; Collins, 2024, s. 1). Alanda, dairesel planlı yapılardan dörtgen planlı yapılara tarihsel bir geçiş süreci gözlenmektedir. Bu katmanlar, Neolitik Çağ’ın erken evrelerindeki mimari evrimi belgelemektedir (Karul, 2023, s. 20).

Karahantepe’nin mimari düzeni, yalnızca işlevsel bir yerleşim planlamasının sonucu değil, aynı zamanda çevresel koşullar ve kültürel sembolizmle şekillenmiş bir mekânsal organizasyonu yansıtmaktadır (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 72). Bu yerleşimde doğal çevreyle kurulan ilişki, yapısal düzenlemelere doğrudan yansımış; coğrafi konum ve topoğrafya, ritüel nitelikli alanların biçimlenmesinde belirleyici olmuştur. Bu bağlamda, Neolitik Çağ’ın başlangıcında toplulukların geçmişle gelecek arasında kurduğu kültürel bağın en dikkat çekici göstergelerinden biri, yapıların gömülmesidir⁷

⁷ Karahantepe ve Göbeklitepe’de gün yüzüne çıkarılan ve “özel yapı” olarak tanımlanan binaların tamamının bilinçli biçimde doldurulduğu belirlenmiştir (Şekil). “Gömülü binalar” olgusu, 1960’lardan bu yana Yakın Doğu ve Anadolu arkeolojisinde tartışılan bir uygulamadır. Bu yapıların gömülmesi, tıpkı insan gömülerinde olduğu gibi onlara atfedilen sembolik değerın bir göstergesidir. Özellikle Karahantepe’de işlevsel özelliklerini koruyarak yaşam döngüsünü tamamlayan özel yapıların kasıtlı olarak doldurulması,

(Şekil). Hem konutlarda hem de kamusal nitelikli yapılarda gözlenen bu uygulama, binlerce yıl boyunca devam etmiş; yalnızca yapıları koruma amacı taşımamış, aynı zamanda bu yapıların temsil ettiği inanç, kimlik ve topluluk hafızasının bir ifadesi olmuştur. Bu durum, Geç Avcı-Toplayıcı toplulukların inanç sistemi, mekânsal düzenlemeleri ve coğrafi çevreyle kurdukları anlamlı etkileşime dair doğrudan kanıtlar sunmaktadır (Karul, 2019, s. 42-43).

Şekil 4. 39. Struktür (batı yönünden görünüm) yapının dolgu süreci (Karul, 2021, s. 30)

Yapı gömme pratiği, Yakın Doğu ve Anadolu'da görülen ve yapıların yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda sembolik anlamlar taşıdığını gösteren bir uygulamadır. Yapıların gömülmesi Karahantepe'de özellikle Batı Teras'ta açığa çıkarılan "özel yapılar"da belirgindir. Güney ve Doğu Teras bölümlerinde de benzer özellikler gözlenmiş; düz planlı Doğu Teras'ta dahi büyük ölçekli özel yapıların bulunabileceği değerlendirilmiştir. Her ne kadar bu alanların eş zamanlı kullanıldığı kesin olarak belirlenemese de özel yapılara ayrıldıkları anlaşılmaktadır. Yerleşimin güneyindeki Düzlük bölgesi ise topluluğun gündelik yaşam alanı olarak yorumlanmaktadır (Karul, 2021, s. 25; Özdoğan M. , 2025, s. 40-41).

Neolitik toplulukların mekân ve hafıza ilişkisine atfettikleri anlamı açıkça ortaya koymaktadır (Karul, 2021, s. 21; Özdoğan M. , 2025, s. 41-41).

Şekil 4. 40. Merkezi kamusal yapıya bitişik özel bir mekânda, taş kaplar, heykelcikler ve hayvan kemikleriyle dolu bir bölme (Karul, 2024, s. 33)

Yüzey araştırmaları ve jeomanyetik ölçümler, Karahantepe'nin dört ana bölümden oluştuğunu göstermektedir: Batı ve Doğu Terasları, Güney Ovası ve Taş Ocakları. Batı ve Doğu Teraslarında yüzeyde T-biçimli dikilitaşların üst kısımları görülmekte, taşların düzenlenmesiyle farklı boyutlarda yuvarlak planlı yapılar belirlenebilmektedir. Batı Terası'nın kuzeyinde ana kayaya oyulmuş mimari unsurlar tespit edilmiştir. Güney Ovası'nda dikilitaş izine rastlanmamakla birlikte, öğütme taşları gibi konut işlevli buluntular ele geçmiştir. Taş ocakları ise batı tepesinin güneyine ve batısına doğru alçalan teraslarda yer almakta; burada işlenmiş ya da yarım bırakılmış T-biçimli dikilitaş yatakları bulunmaktadır (Karul, 2023, s. 20; Karul, 2024, s. 32-33).

Şekil 4. 41. Karahantepe'nin Arkeolojik kazı öncesi kuzeyden genel görünümü (Çelik, 2019, s. 45)

Şekil 4. 42. Karahantepe yerleşim düzeni (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2025)

Arkeolojik dolgular yaklaşık 10 hektarlık bir alanı kaplamakta, taş ocakları dâhil edildiğinde bu alan 15 hektara ulaşmaktadır. Yerleşim, kireçtaşı bir tepe üzerinde başlayarak doğu yamacına, karşı tepenin batı terasına ve güneydeki düzlüklere doğru yayılmaktadır. Kireçtaşı yüzeylerin kesilmesi, oyulması ve düzleştirilmesinde ileri mühendislik teknikleri kullanılmış; bu yüzeyler basamaklar halinde yamaç boyunca inerek yapılaşmaya uygun zeminler oluşturmuştur (Karul, 2021, s. 21). Bu değerlendirmeler yalnızca yüzey gözlemlerine değil, topoğrafya ve ana kaya yapısına ilişkin verilerle de doğrulanmaktadır. Karahantepe gibi engebeli arazilerde, ana kaya içine inşa edilmiş yapıların gelişim süreci ancak bu doğal zeminin izlenmesiyle anlaşılabilir.

2019-2020 yıllarında gerçekleştirilen kazılarda dört yeraltı yapısı ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan üçü (Str. AA, AB, AD) aynı yapı kompleksine aittir. AA ve AB Yapıları tamamen ana kayaya oyulmuş ve bilinçli olarak doldurulmuştur. AD Yapısı ise daha büyük boyutlu olup, batıda ana kayaya oyulmuş, zemini düzleştirilmiş ve kasıtlı yıkım izleri taşımaktadır. Kompleksin kuzeydoğusunda yer alan AC Yapısı da ana kayaya oyulmuş muhafaza şeklindedir (Karul, 2021, s. 22-23). Yerleşimin en erken evresi, merkezde yer alan ve 23 metre çapındaki AD Yapısı çevresinde gelişmiştir. Ana kaya üzerine inşa edilen bu yapının ortasında yüksekliği 6 metreye kadar ulaşan iki büyük T-

biçimli dikilitaş yer almaktaydı. Bu sütunların boyutları, yapının basık konik bir çatıyla örtülmüş olabileceğini düşündürmektedir. Duvar boyunca sıralanan dikilitaşlar, hayvan betimleri ve taş objelerle zenginleştirilmiş mimari düzenleme, yapının ritüel amaçlı kullanıldığını göstermektedir (Karul, 2023, s. 21).

Şekil 4. 43. Karahantepe'nin birbirine bağlı üç yapısının üstten sağa, soldan sağa sırayla, AD, AB, AA düzeninde yerleşimi (Collins, 2024, s. 2; T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2025)

Yapının çevresinde kireçtaşı heykellerin yanı sıra taş tabak ve kaseler bulunmuştur. Bu objelerin, yapı kullanım dışı bırakılırken kasıtlı biçimde yerinde bırakıldığı, yapının ruhunu “dinlendirme” ya da “sonlandırma” amacına hizmet ettiği düşünülmektedir. Ana kayaya açılmış yuvalara yerleştirilen iki devasa T sütununun orijinal konumları hâlen belirlenebilmektedir. Günümüzde bu sütunlar parçalanmış durumdadır; bu durum kasıtlı kırma ya da doğal erozyonla açıklanabilir (Collins, 2024, s. 2; Karul, 2023, s. 20).

İkiz sütunların parçalarının birleştirilmesi, tepenin batı yamacında ana kayaya bağlı bitmemiş bir örnekle karşılaştırıldığında, bunların yaklaşık 5,5 metre uzunluğunda olduğunu göstermektedir. Üzerindeki oyma dekorasyon (Şekil), T başın hemen altında dışa doğru kıvrılan yüksek kabartmalı iki dikey çizgiden oluşur. Bu motiflerin dökümlü bir giysinin eteğini betimlemiş olabileceği düşünülmektedir. Çatıya dair doğrudan bir

kanıt bulunmamıştır; olasılıkla yapının yalnızca kısmen kapalı veya mevsimsel kullanım amaçlı olduğu değerlendirilmektedir (Collins, 2024, s. 3-4).

Şekil 4. 44. Karahantepe AD yapısı (Büyük Elips) yaklaşık olarak doğuya bakıyor (Collins, 2024, s. 3)

Şekil 4. 45. Karahantepe AD yapısı yaklaşık güneybatıya bakmaktadır (Collins, 2024, s. 3)

Karahantepe, "coğrafya kaderdir" ifadesinin somut bir kanıtıdır. Yerleşim, Neolitik toplulukların doğal çevreyi yalnızca pasif bir alan olarak görmediğini, aksine onu kültürel üretim ve mimari gelişimde aktif olarak kullandığını açıkça göstermektedir. Coğrafyanın sunduğu jeolojik kaynaklar, Neolitik toplulukların mimari kapasitesini ve

sembolik ifade biçimlerini doğrudan şekillendirmiştir (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 72). Jeolojik açıdan değerlendirildiğinde, yerleşimin kireçtaşı ana kaya üzerine kurulmuş olması, anıtsal T-biçimli dikilitaşların üretimini mümkün kılmış; kolay işlenebilir bu taş, karmaşık mühendislik gerektiren kaya içi oyma mekânlar ve dikilitaşların inşasında belirleyici rol oynamıştır (Karul, 2022, s. 22-23; Karul, 2019, s. 34-43).

Topoğrafyanın yerleşim organizasyonu ve avcılık stratejileriyle ilişkisi bakımından, sığ vadilerin taş duvarlarla kapatılarak av alanına dönüştürülmesi, insanın coğrafyayı işlevsel biçimde dönüştürme becerisini göstermektedir. Basamaklı kireçtaşı teraslar, yapıların yerleşimi için uygun zeminler sağlamış; bu da topluluğun topoğrafyayı “okuma” ve çevreye uyum sağlama bilincini yansıtmıştır (Çelik, Tosyagülü Çelik, Güler, & Güler, 2019). Böylece engebeli arazi koşulları, sınırlayıcı bir unsur olmaktan çıkıp yerleşim planlamasının temel dinamiğine dönüşmüştür (Karul, 2021, s. 22-23).

Arkeolojik alanın dört sektöre ayrılması (Batı/Doğu Teraslar, Güney Ovası, Taş Ocakları), coğrafyanın yerleşim organizasyonundaki belirleyici rolünü kanıtlamaktadır. Taş ocakları ile anıtsal yapıların farklı kotlarda konumlanması, hammadde çıkarımı ve inşa süreçlerinin koordinasyonunu göstermektedir. Güney Ovası’nda tespit edilen öğütme taşları, konut alanlarının düz alanlara yerleştirildiğine işaret etmektedir (Karul, 2021, s. 21-22).

Son olarak, yapıların kayaya oyulması, kasıtlı olarak gömülmesi veya yıkıma uğratılması gibi uygulamalar, ana kayanın fiziksel bir unsurdan öte kültürel bir tabaka olarak algılandığını göstermektedir. Aynı döneme ait yapılarda farklı “sonlandırma” yöntemlerinin görülmesi, coğrafi unsurların esnek biçimde araçsallaştırıldığını kanıtlar. Böylece coğrafya, yalnızca fiziksel değil, sosyo-sembolik bir bileşen olarak yerleşim kimliğinin inşasında merkezi bir rol oynamıştır (Karul, 2021, s. 23-24; Karul, 2019, s. 43).

Tüm bu bilgiler ışığında Karahantepe’deki mimari ve buluntular, tarihöncesi insanın sanatsal üretim ve toplumsal organizasyon açısından beklenenden daha gelişmiş bir yaşam sürdüğünü göstermektedir. Yapıların planlı biçimde inşa edilmesi ve heykel yoğunluğu, bu dönemde yerleşik ve dinamik bir toplum düzeninin oluştuğuna işaret eder (Karul, 2024, s. 38).

4.1.2. Yukarı Fırat Havzası ilk yerleşimleri

Fırat Nehri'nin taşıdığı alüvyonlarla oluşmuş ovalar ve verimli topraklar, su kaynaklarına yakınlık avantajıyla birlikte, Nevali Çori gibi yerleşimlerin tarımsal ekonomiye geçiş sürecini yansıttığı bir alandır. Bu havza, bereketli topraklara erişim ve su yoluyla ulaşım imkânları sunarak Neolitik toplulukların ekonomik gelişimine katkı sağlamıştır. Bölgenin topografyası, özellikle tarım alanlarının nehir taşkınlarından korunması için teraslama gibi ilkel mühendislik uygulamalarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamış olabilir. Mezraa Teleilat gibi yerleşimler de bu havzanın farklı kesimlerindeki kültürel adaptasyon biçimlerini gözler önüne sermektedir (Ökse T. , 2019, s. 42; Özdoğan M. , 2015, s. 1508).

4.1.2.1. Nevali Çori

Şekil 4. 46. Nevali Çori Lokasyon Haritası

Bir Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B yerleşmesi olan Nevali Çori, Şanlıurfa il merkezinin kuzeyinde; Hilvan İlçesi'nin batısında, Güluşağı Köyü'nün yaklaşık 750 m kuzeybatısında; Kantara ile Süleymanbey Mahallesi arasında ve Toros Dağları'nın güney eteklerinde yer almaktadır. Yerleşme, Fırat Nehri'nin bir kolu ile iki dere yatağı arasında kalan bir kara çıkıntısı üzerinde kurulmuştur (şekil). Bu topografik konum hem doğal

koruma hem de su kaynaklarına yakınlık açısından avantaj sağlamıştır. Nevali Çori, küçük bir alanı kaplamasına rağmen, erken Neolitik mimarinin gelişimini anlamada önemli veriler sunan bir yerleşmedir (Hole, 2002, s. 201).

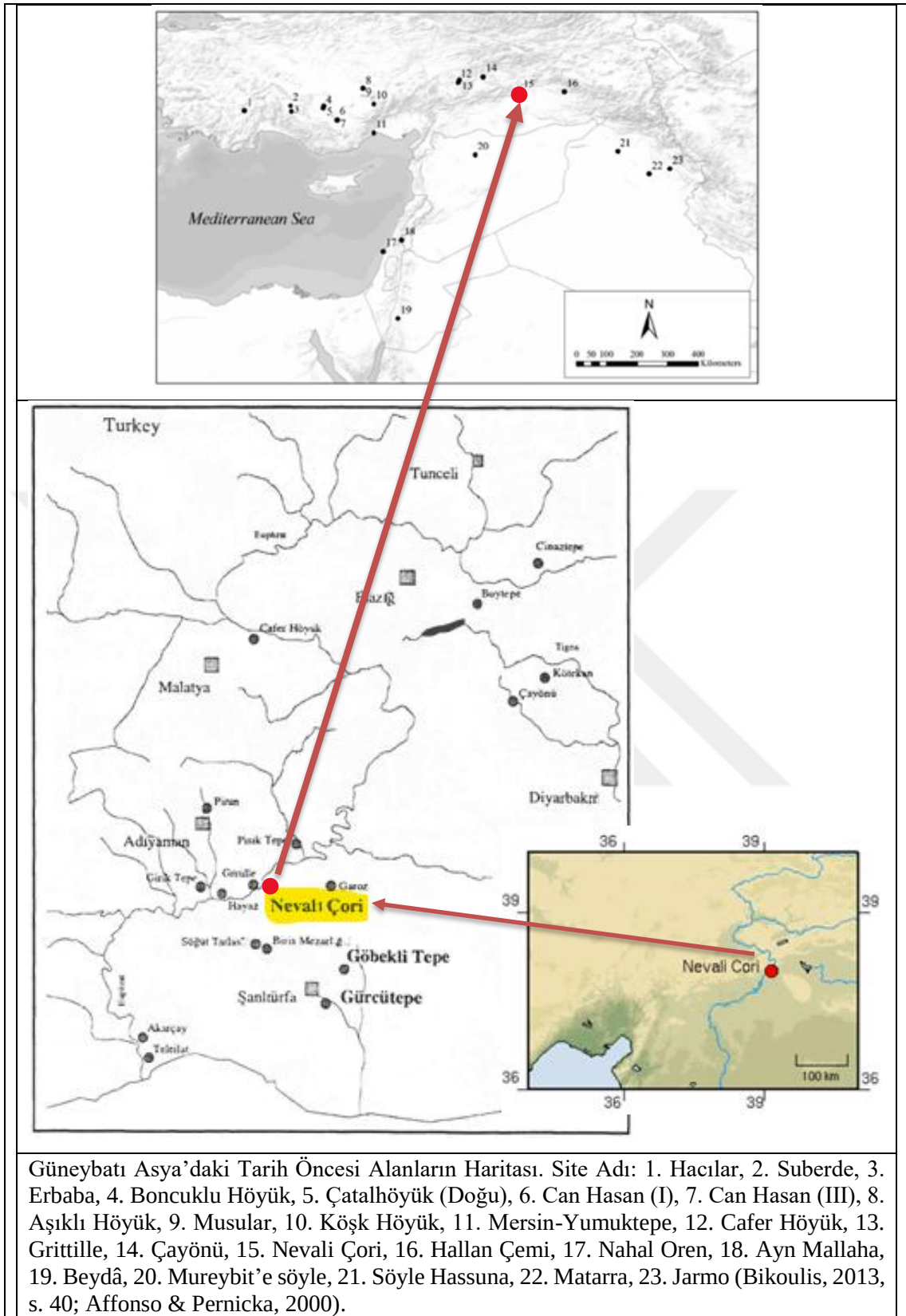

Atatürk Barajı suları altında kalmadan önce 1983-1991 yılları arasında Şanlıurfa’da araştırılan Nevali Çori, Neolitik Çağ araştırmalarının öncü yerleşimlerinden biri olarak öne çıkmaktadır (Karul, 2023, s. 15).

Şekil 4. 47. Atatürk Barajı suları altında kalmadan önce Nevali Çori kazı alanı (Karul, 2023, s. 15)

Nevali Çori, Kantara Deresi’nin oluşturduğu yan vadinin doğu yamacında yer alır. Yerleşme alanı küçük olsa da tarıma uygun topraklar ve su kaynaklarına yakınlığıyla yerleşim için elverişli doğal koşullar sunar. Bu özellikler, erken dönem yerleşmelerinde sıkça görülen çevresel tercihlerle örtüşmektedir. Yukarı Fırat Havzası’nda bulunması, Nevali Çori’nin Yukarı Mezopotamya’daki kültürel gelişmeler üzerinde etkili olmasını sağlamıştır. Bu konum hem bölgesel ilişkileri hem de yerleşik yaşamın erken örneklerini anlamada önemli bilgiler sunar (Affonso & Pernicka, 2000; Bikoulis, 2013, s. 33).

Yerleşme, anıtsal mimarisi, terrazzo zeminli yapıları ve ritüel alanlarıyla dikkat çeker. Bu yapılar, Neolitik dönemdeki mimari ve toplumsal değişimleri izlemek açısından önemlidir (Affonso & Pernicka, 2000).

Şekil 4. 48. Yukarı Mezopotamya'da Nevalı Çori'nin lokasyonu (Morsch, 2002, s. 145)

Şekil 4. 49. Şanlıurfa Müzesinin Neolitik Çağ salonunda sergilenen Nevalı Çori kazı alanı maketi (wikipedia.org, 2025)

Yerleşme, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B dönemine ait bulgularıyla Yukarı Fırat Havzası'nda kültürel sürekliliğin somut bir örneğini sunmaktadır. Bu dönemde Güneydoğu Anadolu, Anadolu ile Yakın Doğu arasındaki kültürel etkileşimlerin merkezinde yer almış; Nevalı Çori gibi stratejik yerleşmeler, coğrafi çevrenin yerleşim biçimleri, teknolojik gelişmeler ve maddi kültür üzerindeki etkisini açık biçimde ortaya koymuştur (Bikoulis, 2013, s. 33; Affonso & Pernicka, 2000). 1992 yılında Atatürk Barajı'nın su tutmasıyla Nevalı Çori sular altında kalmış, ancak öncesinde yapılan kazılar sayesinde yerleşmenin mimarisi ve kültürel yapısı ayrıntılı biçimde belgelenmiştir (Peters, Driesch, & Helmer, 2005, s. 99). Dolayısıyla bu süreçte elde edilen veriler; erken Neolitik döneme ait mimari düzenlemeler, sembolik uygulamalar ve teknolojik gelişmelerin anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

Nevalı Çori'deki arkeolojik araştırmalar, 1983-1991 yılları arasında Harald Hauptmann başkanlığında, Alman-Türk iş birliğiyle yürütülen kurtarma kazıları kapsamında gerçekleştirilmiştir. Kazı çalışmaları, yaklaşık 0,7 hektarlık (7.000 metre kare) bir alanı kapsamakta olup, araştırmalar özellikle Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B dönemine ait tabakalarda yoğunlaşmıştır (Morsch, 2002, s. 145; Özdöl, 2011, s. 177).

Nevalı Çori'de stratigrafik olarak beş yapı katmanı (Faz I-V) belirlenmiş; bu katmanların MÖ 8500-7800 yılları arasına tarihlendiği anlaşılmıştır. En alt tabakalardan

elde edilen tarihler ise yerleşmenin başlangıcını 10. binyılın başlarına kadar geri götürmektedir. Kazılarda yaklaşık 2 metre kalınlığında kültürel dolgu saptanmış; bu da yerleşmenin uzun süreli kullanım gördüğünü göstermektedir (Morsch, 2002, s. 145; Özdöl, 2011, s. 177).

Yerleşmenin en alt tabakalarında naviform (kayık biçimli) çekirdeklerin kullanılması, işlevsel planlama anlayışı ve sönmüş kireç tabanların varlığı, Nevali Çori'nin Batı Levant ile kültürel temas içinde olduğunu göstermektedir. Bunun yanında kafatası kültü gibi sembolik uygulamalar, yerleşmeyi Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B döneminin dikkat çeken merkezlerinden biri yapmaktadır (Özdoğan, Başgelen, & Kuniholm, Recension/Reviews, 2013, s. 277; Bikoulis, 2013, s. 36-37).

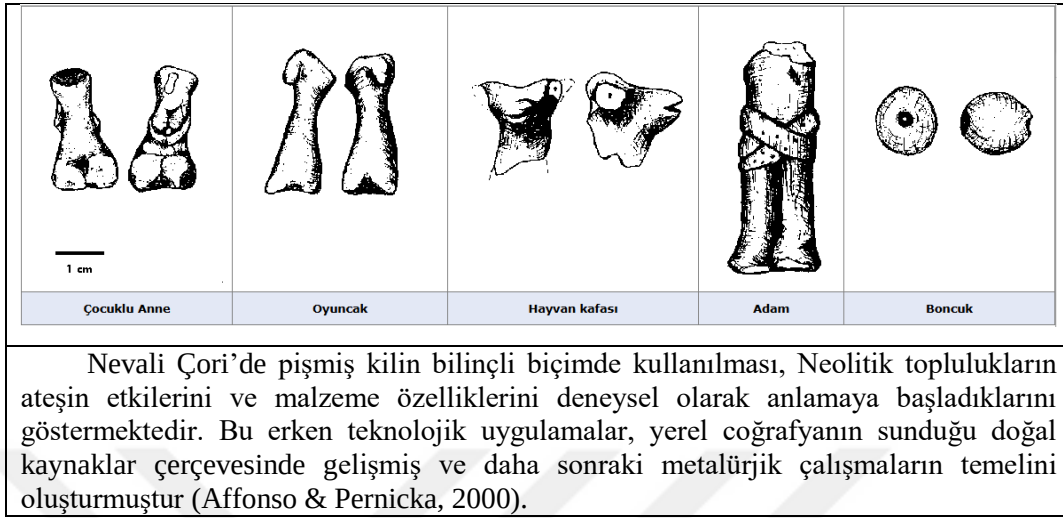
Ayrıca, Nevali Çori'de ele geçen bakır buluntular, Diyarbakır Ergani'deki Çayönü ve Habur Vadisi'ndeki Tell Halaf höyüklerinden elde edilen örneklerle birlikte değerlendirildiğinde, bölgede erken dönemde madencilğe dayalı el işçiliğinin geliştiğini göstermektedir. Bu buluntular, dünyanın bilinen en erken bakır işleme denemeleri arasında yer almaktadır (Arıncı, 2016, s. 272).

Nevali Çori'de farklı materyaller (kömür, insan ve hayvan kemikleri) üzerinde yapılan radyokarbon analizleri, I ve II. katmanların Erken Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'nin geç evresine, III. katmanın geçiş evresine, IV. katmanın ise Orta Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'ye denk geldiğini göstermektedir. Bu tarihlendirmeler, yerleşmenin erken tarım, hayvan evcilleştirme ve ekonomik dönüşüm süreçlerine dair önemli veriler sunmaktadır (Peters, Driesch, & Helmer, 2005, s. 99-100).

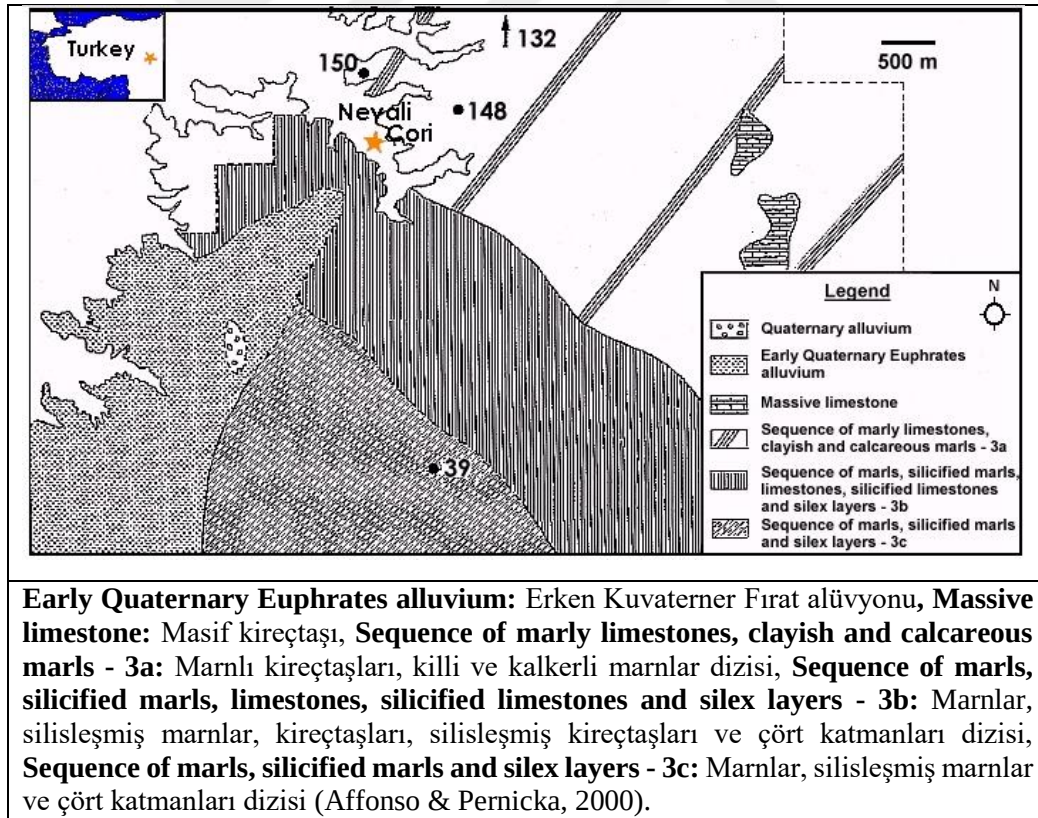
Younger Dryas olarak bilinen kurak dönem, yaklaşık MÖ 9600 dolaylarında sona ermiştir. Ardından erken Holosen'de yaşanan iklimsel iyileşme, Yukarı Fırat Havzası'nı daha ılıman ve nemli bir ekosisteme dönüştürmüştür. Bu çevresel değişim, bölgedeki marnlı ve kalkerli jeolojik yapıların mimari malzeme ve figürin üretiminde kullanılmasına imkân tanımıştır. Bitki örtüsünün çeşitlenmesi ve su kaynaklarının artması, yerleşik yaşamın devamlılığını kolaylaştırmıştır. Nevali Çori, iklim dengesi, su kaynakları ve uygun jeolojik zemin gibi çevresel avantajları sayesinde hem ritüel hem de konut amaçlı kullanılmış bir yerleşim olarak öne çıkmaktadır (Haldorsen, Akan, Çelik, & Heun, 2011, s. 330).

Hauptmann ve ekibinin yürüttüğü kazılarda, yaklaşık 1300 kil figürin bulunmuştur. Bu figürinler üzerinde yapılan mineralojik ve kimyasal analizler, kullanılan hammaddelerin doğrudan yerleşim çevresinden temin edildiğini göstermektedir (Şekil). Üretimde genellikle marnlı toprak, yumuşak kalkerli tebeşir ve ayrılmış toprak tercih

edilmiştir. Bazı örneklerde ise silis, feldispat, mika ve ağır mineraller gibi katkı maddeleri kullanılarak farklı hamur karışımları hazırlanmıştır (Affonso & Pernicka, 2000).

Şekil 4. 50. Nevali Çori’de pişmiş kilinden figürinler (Affonso & Pernicka, 2000)

Şekil 4. 51. Nevali Çori civarının jeolojik haritası (Affonso & Pernicka, 2000)

Bölgedeki jeolojik yapı (marnlı diziler, kireçtaşları ve çörtler), Nevali Çori’de figürin üretiminde kullanılan kil ve marn yataklarının yerel kaynaklardan sağlandığını göstermektedir. Yapılan analizler, figürinlerin yaklaşık 600–700 °C sıcaklıkta pişirildiğini ortaya koymuştur. Yerleşmede özel bir fırın yapısına rastlanmadığı için pişirme işlemlerinin açık ateşte gerçekleştiği düşünülmektedir. Bu durum, üretim tekniklerinin yerel malzemenin fiziksel özelliklerine göre şekillendiğini göstermektedir (Affonso & Pernicka, 2000).

Bazı figürinlerde oyulmuş kireçtaşı parçalarının kil veya marnla birleştirilmesi, çevredeki jeolojik çeşitliliğin üretim sürecine doğrudan yansıdığını göstermektedir. Bu durum, Neolitik toplulukların yalnızca kil değil, çevrede bulunan farklı mineral türlerini de deneyerek kullandıklarını ortaya koyar (Affonso & Pernicka, 2000). Figürin yapımında tercih edilen tüm malzemelerin yerel kaynaklardan sağlanması, maddi kültür ile çevresel koşullar arasındaki güçlü ilişkiyi göstermektedir (Özdoğan, Başgelen, & Kuniholm, 2013, s. 232).

Erken Holosen’de yaşanan iklimsel iyileşme, Yukarı Fırat Havzası’nda nem oranının artmasına ve su kaynaklarının süreklilik kazanmasına neden olmuştur. Bu çevresel değişim, tarım yapılabilen alanların genişlemesini sağlamış ve yerleşim tercihlerini doğrudan etkilemiştir. Nevali Çori, suya erişim kolaylığı ve uygun jeolojik zemin gibi doğal avantajları sayesinde ritüel ve gündelik yaşamın birlikte sürdürüldüğü bir yerleşim olarak öne çıkmaktadır. İklimsel istikrarın desteklediği bu ekosistem, uzun süreli iskâna uygun koşullar sunmuştur (Haldorsen, Akan, Çelik, & Heun, 2011, s. 330).

Baraj gölü altında kalmadan önce yapılan gözlemlerde, Nevali Çori çevresindeki dağ yamaçlarında seyrek bitki örtüsü, su kenarlarında ise daha yoğun odunsu türler tespit edilmiştir. Bu durum, yerleşmenin dönemin ekolojik koşullarına uygun biçimde konumlandığını göstermektedir (Peters, Driesch, & Helmer, 2005, s. 99).

İnsan kemikleri üzerinde yapılan izotop analizleri, topluluğun beslenme biçiminin ağırlıklı olarak bitkisel kaynaklara dayandığını ortaya koymuştur. Ancak yerleşmede çok sayıda av silahının bulunması, hayvansal gıdaların da beslenmede önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Bu veriler, avcılıkla desteklenen bitki temelli bir geçim modeline işaret etmektedir (İş, 2021, s. 59).

Nevali Çori’de, tarıma alınacak tahılların kültüre edilmeye başlandığına dair bulgular, geçim stratejisinde üretime yönelimin başladığını göstermektedir. Yeni Mahalle ve Çayönü gibi çağdaş yerleşmelerde tespit edilen buğday ve arpa türlerinin benzerleri burada da bulunmuştur. Özellikle kültüre alınmış einkorn (*Triticum boeoticum*, T.

monococcum), emmer buğdayı (*T. dicoccoides*, *T. dicoccum*) ve arpa (*Hordeum distichon/spontaneum*) gibi türler, erken tarımsal faaliyetlerin varlığını göstermektedir (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 161-163).

Tahıllara ek olarak, mercimek (*Lens culinaris*), nohut (*Pisum sativum*), kara burçak (*Vicia ervilia*), bakla (*Vicia faba*) ve *Lathyrus sativus* gibi baklagil kalıntıları da tespit edilmiştir. Ayrıca şamfıstığı, badem, üzüm (*Vitis vinifera vinifera*), kıvıllı buğday (*Aegilops squarosa*) ve çeşitli yabani otlar gibi doğal bitkisel kaynaklar, beslenme çeşitliliğini artıran unsurlar arasında yer almaktadır. Bu veriler, Nevali Çori’de hem doğal kaynakların kullanıldığını hem de tarımsal üretimin erken aşamalarının başladığını göstermektedir (İş, 2021, s. 57).

Nevali Çori kazılarında doğrudan bir fauna listesi yayımlanmamış olsa da aynı dönem ve ekolojik koşullara sahip Göbeklitepe, Karahantepe, Çayönü ve Hallan Çemi gibi yerleşmelerin faunal verileri, benzer hayvan türlerinin Nevali Çori’de de bulunduğunu göstermektedir. Bu yerleşimlerde sığır, koyun, keçi, domuz ve çeşitli av hayvanlarının varlığı tespit edilmiştir. Benzer türlerin Nevali Çori’de de bulunmuş olması muhtemeldir (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 162).

Avlanan hayvanlar arasında ceylan (*Gazella gazella*), İran ceylanı (*Gazella subgutturosa*), boğa (*Bos primigenius*), yaban domuzu (*Sus scrofa*), kıvıllı ve ala geyik (*Cervus elaphus*, *Dama mesopotamica*), yaban koyunu veya muflon (*Ovis orientalis*), yaban keçisi (*Capra aegagrus*) ve Asya’nın yaban eşiği (*Equus africanus*, *Equus hemionus*) yer almaktadır. Ayrıca kıvıllı tilki (*Vulpes vulpes*), gri turna (*Grus grus*) ve toy kuşu (*Otis tarda*) gibi kuş türlerine ait kalıntılar da belirlenmiştir (İş, 2021, s. 57).

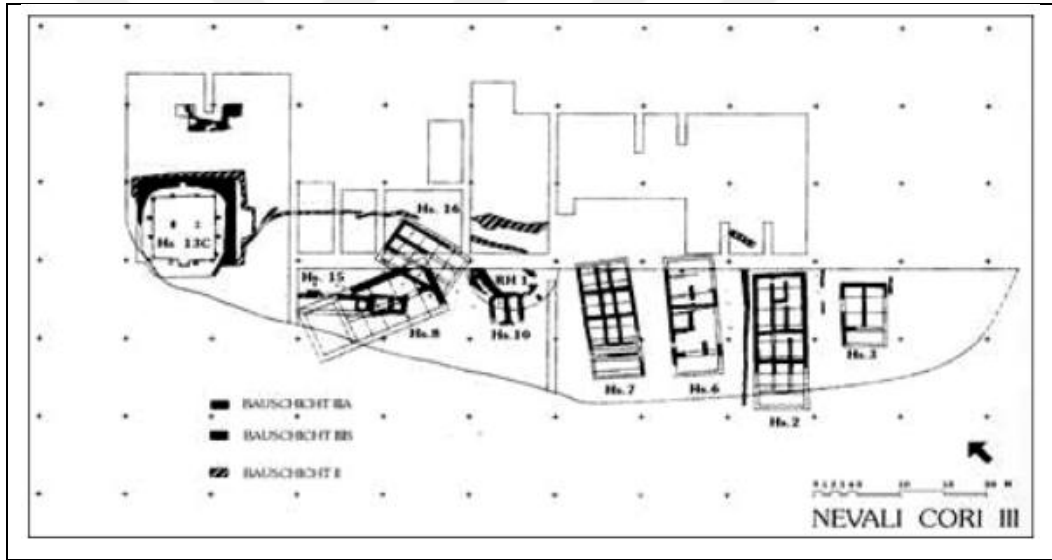
Koyun ve keçilerin evcil olarak beslendiği anlaşılmaktadır. Sığır sayısının üst tabakalarda artması, evcilleştirme sürecine işaret etse de bu türün evcil olup olmadığı kesinlik kazanmamıştır. Özellikle koyun ve keçilerde vücut büyüklüğündeki azalmanın gözlemlenmesi, bu hayvanların beslenmesi ve üremesi üzerinde uzun vadeli insan kontrolü uygulandığını göstermektedir (İş, 2021, s. 58).

Göbeklitepe’deki hayvan tasvirleriyle paralel olarak, Nevali Çori’de de sembolik anlatımın güçlü olduğu görülmektedir. Bu durum, çevresel unsurların toplumsal yapı ve ritüel yaşam üzerindeki etkisini açıkça göstermektedir (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 162).

Nevali Çori, karmaşık mimarisiyle bilinen önemli bir Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimdir (Hongo & Meadow, 2000, s. 125). Mimari açıdan taş temelli, dikdörtgen planlı yapılarla karakterizedir (Morsch, 2002, s. 146). Bu yapılar genellikle

iki veya üç hücreden oluşan depo bölmeleri ve konut birimlerinden meydana gelmiştir. Yerleşmenin güneydoğusunda bulunan ve üç ardışık yapı evresi geçiren özel bir yapı, törensel faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir “kült yapısı” olarak tanımlanmıştır (Şekil). Bu yapılar içinde gerçek boyutlarda ya da daha büyük ölçekte yapılmış kireçtaşından heykellerin bulunması, dini veya törensel bir kullanımın varlığını düşündürmektedir (Hole, 2002, s. 201).

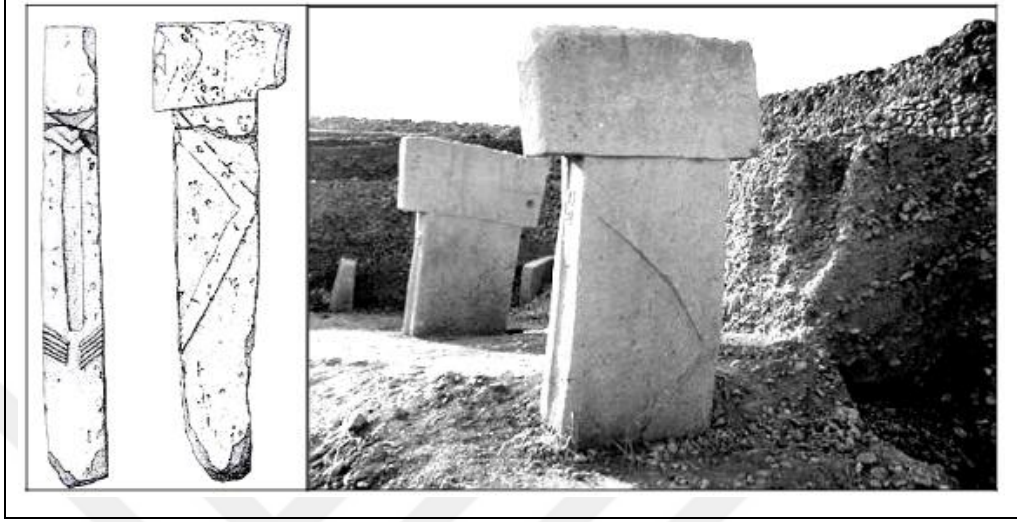
Yerleşmenin büyük bölümü taş temeller üzerine inşa edilmiş dikdörtgen planlı evlerden oluşur. Ancak Nevali Çori’yi farklılaştıran unsur, yerleşim içindeki özel işlevli kült yapılarıdır. Bu yapılar yaklaşık 12 × 6 metre boyutlarında olup, birbirine yakın şekilde düzenlenmiştir. Diğer çağdaş yerleşmelerde olduğu gibi burada da koparılmış kafatasları bulunmuştur. Konut dışı işlevlere sahip bu özel yapılar, topluluk içindeki törensel organizasyonun göstergeleridir (Hole, 2002, s. 201).

Şekil 4. 52. Nevali Çori yerleşmesi planı (Özdöl, 2011, s. 180)

En dikkat çekici yapılar arasında yer alan Yapı II ve Yapı III, merkezi konumları, sütunlu düzenleri, sıvalı zeminleri ve stilize edilmiş taş heykelleri ile dikkat çeker. Bu yapılar yalnızca gündelik yaşamın değil, ortak kültürel faaliyetlerin de mekânları olarak değerlendirilmiştir. Özellikle T biçimli dikilitaşlar ve üzerlerindeki kabartma figürler, Göbeklitepe ile benzerlik gösterir ve anıtsal yapı geleneğinin bölgesel bir örüntü oluşturduğunu ortaya koyar. Terrazzo zeminler, kırmızı ve siyah boya izleri, orthostatlar ve nişler, mimari gelişmişliğin yanı sıra ritüel yaşamın karmaşıklığını da yansıtır. Bu yapılar, topluluğun birlikte üretim yaptığına ve görev paylaşımı olduğuna işaret eder

(Affonso & Pernicka, 2000; Hole, 2002, s. 202; Morsch, 2002, s. 146-147; Özdöl, 2011, s. 178). Yapıların biçimi ve işlevi, topluluk içinde belli bir düzen olduğunu düşündürmektedir.

Şekil 4. 53. Nevalı Çori ve Göbeklitepe’den insan kollu steller (Özdöl, 2011, s. 183)

Nevalı Çori’de farklı yapı katlarında besin üretimi ve işlenmesine yönelik çok sayıda arkeolojik buluntu tespit edilmiştir. II. ve III. katmanlarda ocaklar, kızartma çukurları, havanlar, ezgi taşları ve boynuz saplar gibi yemek hazırlığına yönelik araçlar bulunurken; IV. ve V. katmanlarda kızartma çukurları ve depo işlevi gören mimari öğelere rastlanmıştır. Ayrıca bir dikilitaş üzerindeki kaçan figürler, olası bir av sahnesini yansıtmaktadır. Yontma ve sürtme taş aletler arasında ok uçları, orak bıçakları, kazıyıcılar, deliciler, yassı baltalar, öğütme tablaları ve havaneliler yer almakta; az sayıda kemik aletin ise farklı işlevlerle kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu buluntular, yerleşmede hem avcılık hem de besin işleme faaliyetlerine yönelik gelişmiş bir teknolojik altyapının varlığını göstermektedir (İş, 2021, s. 58).

Yerleşmenin su kaynaklarına yakınlığı ve tarıma elverişli arazilerle çevrili olması, beslenmeye yönelik temel ihtiyaçların karşılanabildiği uygun bir çevresel konum sunduğunu göstermektedir. Bitkisel ve hayvansal kalıntılar ile mimari veriler birlikte değerlendirildiğinde, topluluğun hem tarım hem de hayvancılık faaliyetleri yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bu durum, avcı-toplayıcı yaşam biçiminden üretime dayalı geçim stratejisine geçişin izlenebildiği bir dönüşüm sürecine işaret eder (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 161; İş, 2021, s. 59).

İnsan kemikleri üzerinde yapılan izotop analizleri, topluluğun ağırlıklı olarak bitkisel besinlerle beslendiğini ortaya koyarken; yontma taş aletlerin varlığı, avcılığın da sürdüğünü göstermektedir. Ayrıca konut ve depo işlevli yapılar, elde edilen besinlerin bilinçli biçimde saklandığını ve depolama stratejilerinin geliştiğini göstermektedir (İş, 2021, s. 58-59).

Nevali Çori, Göbeklitepe ve Çayönü ile birlikte Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Çağ'ın toplumsal, dinsel ve mekânsal dönüşümünü anlamada önemli bir yerleşmedir. T biçimli steller ve sembolik anlatımla donatılmış kült yapıları, gelişkin bir inanç sisteminin ve ritüel yaşamın izlerini taşır (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 161; Özdöl, 2011, s. 178). Göbeklitepe'nin ritüel odaklı yapısı ile Çayönü'nün üretim temelli toplumsal düzeni arasında bir geçiş formu sunan Nevali Çori hem dini hem de sosyal yaşamın mekânsal yansımalarını barındırır (Özdöl, 2011, s. 178).

İnsan biçimli taşlar, heykeller ve kafatası ile ilgili semboller, topluluğun kimliğini ve inançlarını yansıtan ritüel öğeler olarak değerlendirilir. Bu yönüyle Nevali Çori, Neolitik dönemde yalnızca dini değil, aynı zamanda toplumsal ve düşünsel gelişmeleri de ortaya koyan bir merkezdir (Özdöl, 2011, s. 185-187).

Yerleşmede erken dönemde pişmiş kilin kullanılması, ateşin etkileri ve malzeme özelliklerinin deneyimlenmeye başlandığını göstermektedir. Bu uygulamalar, çevredeki jeolojik kaynaklara dayanarak geliştirilmiş ve sonraki metal işleme tekniklerine zemin hazırlamıştır (Affonso & Pernicka, 2000; Özdoğan, Başgelen, & Kuniholm, Recension/Reviews, 2013, s. 232). Böylece Nevali Çori, doğal kaynaklarla kurduğu uyum sayesinde Güneydoğu Anadolu'daki diğer Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşmelerle benzer bir çevresel bütünlük içinde gelişmiştir.

4.1.3. Yukarı Dicle Havzası ve Torosların güney etekleri ilk yerleşimler

Yukarı Dicle Havzası, Dicle Nehri ve kolları çevresindeki verimli arazileriyle erken Neolitik yerleşimler için elverişli bir çevresel yapı sunmuştur. Çayönü ve Demirköy gibi yerleşmeler, bu bölgede erken tarım ve hayvan evcilleştirme süreçlerinin geliştiği örnekler arasında yer almaktadır. Sulak alanların varlığı ve biyolojik çeşitlilik, toplulukların gıda güvenliğini sağlamasına katkı sunmuştur. Ayrıca yabani emmer ve einkorn buğdayı gibi evcilleştirilen ilk tahıl türlerinin genetik kökenleri açısından bölge önemli bir konuma sahiptir. Avcılık ve balıkçılıkla desteklenen karma ekonomi modeli, bu yerleşimlerin geçim stratejilerinde belirleyici olmuştur (Karul, 2015).

Torosların güney eteklerinde yer alan geçiş bölgeleri hem dağlık alanların avcılık imkânlarını hem de ovaların tarıma elverişli yapısını bir araya getirerek farklı yaşam biçimlerinin gelişmesine olanak tanımıştır. Körtik Tepe, Hallan Çemi, Hasankeyf Höyük, Sumaki Höyük, Boncuklu Tarla ve Çemka Höyük gibi yerleşmelerde, avcı-toplayıcı grupların yerleşik yaşama geçiş süreci açık biçimde izlenebilmektedir. Arkeolojik buluntular, bu sürecin tek bir modelle açıklanamayacağını ve bölgesel farklılıklar içerdiğini göstermektedir. Topluluklar, iklimsel değişimlere karşı esnek stratejiler geliştirerek hem dağlık alanlarda hayvan sürülerini izlemiş hem de tarıma uygun mevsimlerde bitkisel üretim yapmış olabilirler (Karul, 2015).

Yerleşimlerin coğrafi konumu, toplulukların çevresel kaynaklara erişimini ve mekânsal tercihlerini doğrudan etkilemiştir. Fiziki koşullar yerleşim yeri seçiminde belirleyici olsa da zamanla sosyal ve kültürel dinamikler bu çevreyi biçimlendirmiştir. Bu karşılıklı etkileşim, Güneydoğu Anadolu'daki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerin konumlanışında temel bir rol oynamıştır. Hallan Çemi, Demirköy, Körtik Tepe, Gusir Höyük, Hasankeyf Höyük, Boncuklu Tarla, Çemka Höyük, Çayönü ve Sumaki Höyük gibi yerleşmeler, Dicle Nehri ve kollarına yakın konumlarıyla dikkat çekmektedir. Bu yerleşmeler, hammadde ve besin kaynaklarına erişim açısından stratejik avantajlar sunmuştur. Ancak bölgedeki baraj projeleri, bu arkeolojik mirasın önemli bir kısmının zarar görmesine neden olmuştur (Sarıaltun, 2021, s. 208-209).

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A evresine ait yerleşmeler, mimari ve kültürel çeşitlilik sergilemektedir. Başlangıçta yuvarlak planlı ve çukur tabanlı kulübeler yaygınken, zamanla dörtgen planlı ve hemzemin (doğrudan zemin üzerine düz şekilde inşa edilme) yapılar gelişmiştir. Gusir Höyük'teki deneysel dörtgen yapılar ve Çayönü'nde Yuvarlak Planlı Yapılar Evresi'nden Izgara Planlı Yapılar Evresi'ne geçiş, mimarideki dönüşümün izlerini taşımaktadır. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresinde ise dörtgen planlı yapılar yaygınlaşmış, taşıyıcı duvar sistemleri geliştirilmiş ve barınaklardan konutlara geçiş süreci tamamlanmıştır (Tekin, 2021, s. 49-79; Özkaya, 2021, s. 49-59; Erim Özdoğan & Sarıaltun, 2008, s. 94-126; Kodaş, 2019, s. 1-22).

Özel işlevli yapılar, Neolitik dönemin erken evrelerinden itibaren varlık göstermiştir. Gusir Höyük'teki dikilitaşlar, duvar sekileri ve hayvan boynuzları gibi öğeler sembolik anlatımı yansıtırken; Körtik Tepe'deki zengin buluntularla desteklenen ölü gömme gelenekleri, inanç sistemine dair önemli veriler sunmaktadır. Hallan Çemi'de gömütlerin bulunmaması ise bölgedeki ritüel çeşitliliği göstermektedir (Özdoğan & Karul, 2020, s. 16-20; Özdoğan M. , 2022).

Taş kaplar, bezemeli plakalar ve sembolik işlevli aletler, bölge yerleşimlerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Zoolojik ve botanik veriler, yerleşik yaşamın başlangıcında avcı-toplayıcılığın sürdüğünü göstermektedir. Bu evrede evcil hayvanlara rastlanmamış, tarım ise henüz tam anlamıyla yerleşmemiştir. Ancak Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B ile birlikte üretime dayalı geçim ekonomisinin yerleştiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde özel ve kamusal yapılar ile konutlar arasında işlevsel ayrımlar belirginleşmiştir (Özdoğan & Karul, 2020, s. 16-20; Özdoğan M. , 2022).

Yukarı Dicle Bölgesi, özellikle Dicle Nehri ve ona bağlı yan kolların şekillendirdiği geniş havza sayesinde, Neolitik dönemin erken yerleşimlerine ev sahipliği yapmıştır. Bu havzada konumlanan illerden biri olan Batman, elverişli doğal çevresi sayesinde Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerin yoğunlaştığı alanlardan biri olmuştur. Hallan Çemi gibi önemli yerleşmelerin varlığı, bölgedeki insan faaliyetlerinin erken evrelerine ışık tutmaktadır (Gündoğan, 2024, s. 9-10). Batman ile birlikte Dicle Havzası'nda yer alan diğer iller olan Diyarbakır, Mardin, Siirt ve Şırnak da erken Neolitik dönem boyunca önemli yerleşim merkezleri olarak öne çıkmaktadır. Bu illerdeki yerleşmeler, Dicle Nehri'ne yakınlıkları ve tarıma elverişli topraklara sahip olmaları sayesinde, Neolitik toplumların yerleşik yaşama geçiş sürecinde çok önemli bir rol üstlenmiştir (Karadoğan, 2023, s. 30).

Yukarıda detaylandırılan yerleşimlerin büyük su kaynaklarına yakınlığı, Toros Dağları'nın eteklerinde bulunmaları ve coğrafi olarak çeşitli besin kaynaklarına (açık orman, bozkır, akarsular...) erişim sağlamaları, bölgenin Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'deki insanların çevresel koşullara göre nasıl ve nerelere yerleştiklerini ve bu yerleşimlerin mekânsal yapısını ve kültürel gelişimini doğrudan etkileyen birincil faktörler olmuştur. Bu coğrafi konum hem yerleşmelerin kuruluşunu teşvik etmiş hem de hayatta kalma stratejilerini ve sosyo-ekonomik yapılarını şekillendirmiştir (Kuzucuoğlu, 2015, s. 129-143).

4.1.3.1. Yukarı Dicle Havzası Dicle Nehri ve kolları etrafındaki verimli araziler çevresindeki ilk yerleşimler

4.1.3.1.1. Çayönü

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Diyarbakır ili sınırları içerisinde yer alan ve uzun yıllar boyunca kazısı sürdürülen Çayönü Tepesi yerleşmesi, yapılan radyokarbon

analizlerine göre günümüzden önce yaklaşık 10.200–8.100 yılları arasına tarihlenmektedir. Yerleşim, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’den itibaren sürekli iskân görmüş; avcı-toplayıcı yaşam biçiminden tarıma geçiş, hayvanların evcilleştirilmesi ve mimari gelişmeler gibi erken tarım toplumlarına özgü kültürel ve teknik dönüşümlerin izlenebildiği nadir arkeolojik alanlardan biridir (Büyükkarakaya & Erdal, 2006, s. 64).

Nitekim Çayönü Höyüğü (Özdoğan M. , 2025, s. 36), Yakındoğu Neolitiği’nin anahtar yerleşimlerinden biri olarak kabul edilmekte olup, coğrafi konumu itibarıyla stratejik bir öneme sahiptir (Özdoğan M. , 2015, s. 1511; Erim-Özdoğan & Sarioaltun, 2022, s. 125). Yerleşim, Diyarbakır il merkezinin yaklaşık 40 km kuzeybatısında, idari olarak Ergani ilçesi Hilar (Sesverenpınar) Köyü sınırları içerisinde, Ergani Ovası’nda konumlanmaktadır. Höyük, deniz seviyesinden yaklaşık 832 m yükseklikte, Yukarı Dicle’nin bir kolu olan Boğazçay’ın kuzey kesiminde yer alan verimli bir yayla üzerinde bulunmaktadır (Özdoğan M. , 1995, s. 278; Hongo & Meadow, 2000, s. 123).

Fiziksel yapısı itibarıyla, Boğazçay Deresi’nin güneyinde konumlanmış, 160 x 350 metre boyutlarında yayvan bir tepe üzerindedir ve yüksekliği yaklaşık 4,5 metredir (Özdoğan M. , 1995, s. 278). Alanın hidrolojik özellikleri de yerleşim için cazip bir ortam sağlamıştır; Dicle Nehri’nin küçük bir kolu üzerinde konumlanan Çayönü, ilk yerleşme döneminde muhtemelen ikinci bir akarsu ile kısmen çevrelenmiş ve gölet oluşumlarına sahip olmuştur (Hongo & Meadow, 2000, s. 123-124). Çayönü’nün bu konumu, farklı ekolojik bölgelerin kesişim noktasında bulunmasını sağlayarak ticaret ve kültürel etkileşime açık bir alan yaratmış; bu sayede Yukarı ve Orta Fırat ile Kuzey Zagros kültürleri arasında bağlantı kuran bir "anahtar yerleşme" hâline gelmiştir (Özdemir, 2017, s. 252; Erim-Özdoğan & Sarioaltun, 2022, s. 125).

Çayönü, Neolitik Çağ’ın başlangıç aşamalarını iyi tabakalaşmış ve kesintisiz bir süreç hâlinde yansıtmalarıyla Yakın Doğu’da Eriha’dan sonra en uzun tabakalanmaya sahip yerleşim yeridir (Özdoğan & Karul, 2020, s. 12; Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 106-107). Yerleşim, yaklaşık 1.500 yıl boyunca (tahmini MÖ 10.300-8700) iskân edilmiş olup, radyo karbon ölçümleri ile günümüzden önce MÖ 10.200 ile MÖ 8.100 yılları arasına tarihlendirilmektedir (Hole, 2002, s. 199; Büyükkarakaya & Erdal, 2006, s. 64).

Şekil 4. 54. Çayönü lokasyon haritası

Çayönü'nün kronolojisi, Neolitik Dönemin tüm gelişim aşamalarını kesintisiz olarak sunar. Yerleşimde, Proto-Neolitik evre hariç, sırasıyla Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik C ve Çanak Çömleklili Neolitik evreleri saptanmıştır (Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 106). Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A varlığının 1991'de kesinleşmesiyle birlikte, özellikle Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresi ile ün kazanan Çayönü'nde, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemine ait evreler, belirgin bir ev tipi ile temsil edilmekte ve evre adlandırması bu mimari tipe göre yapılmaktadır (Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist,

1993, s. 107). Yerleşimin en erken dönemi olan taban evresi dışında, MÖ 9500 ile MÖ 6600 yıllarını kapsayan en uzun ve kesintisiz yerleşim katmanları burada mevcuttur. Bu kronolojik süreklilik, Yakınoğu'daki kültürel gelişim sürecinin, Levant'takiyle benzer bir çizgide ilerlediğini ancak daha sürekli bir gelişim gösterdiğini kanıtlamaktadır (Özdoğan M. , 2015, s. 1511).

Çayönü kazı projesi, 1963 yılında başlayan ve Prof. Halet Çambel (İstanbul Üniversitesi) ile Prof. Robert J. Braidwood (Chicago Oriental Institute) liderliğinde yürütülen, kapsamlı bir araştırma projesinin ürünüdür. Bu araştırma, "İstanbul Üniversitesi Chicago Üniversitesi Güneydoğu Anadolu Tarih öncesi Araştırmaları Karma Projesi" çerçevesinde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, özellikle Diyarbakır, Siirt ve Şanlıurfa il sınırları dahilinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarıyla başlamıştır (Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 104).

Projenin temel amacı, o dönemde yaygın olan ve tarıma dayalı yaşamın güney ülkelerden yayıldığı yönündeki düşüncenin aksine, Doğu Toroslar'ın eşik bölgesini uygun bir alan olarak görerek, Güneydoğu Anadolu'daki besin üretimine dayalı ilk köy topluluklarının kökenini ve yaşam biçimini belirlemektir (Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 104). Bu yaklaşım, Braidwood'un, tarıma geçişin evcil türlerin doğal yaşam alanlarında gerçekleştiği şeklindeki "Hilly Flanks" (Yamaçlar Kuşağı) teorisinin somut bir uzantısıydı ve Çayönü, Jarmo ile birlikte bu teorisin temelini oluşturmuştur (Özdoğan M. , 1995, s. 278; Özdoğan & Karul, 2020, s. 12).

İlk kazı çalışmaları, yerleşimin keşfedilmesinin hemen ardından, 1964 yılında Çambel ve Braidwood tarafından başlatıldı (Braidwood, Çambel, Lawrence, Redman, & Stewart, 1974, s. 568). Bu uluslararası proje, yalnızca Türk ve Amerikalı arkeologları değil, aynı zamanda farklı ülkelerden ve disiplinlerden (Türk, Amerikalı, İngiliz, Alman, İtalyan) uzmanları da bir araya getiren geniş kapsamlı bir çalışmaya dönüştü. İlerleyen yıllarda kazı ekibine Prof. Dr. Wulf Schirmer (1978) ve Dr. Isabella Caneva (1990) gibi önemli isimler katıldı. Projenin başkanlığı ise 1986'dan itibaren Prof. Dr. Mehmet Özdoğan tarafından devralındı (Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 104; Erim-Özdoğan & Sarıaltun, 2022, s. 125).

Çayönü Tepesi, Neolitik Dönem'e dair geleneksel yaklaşımları değiştiren, devrim niteliğinde verilere sahip en önemli merkezlerden biri olmuştur. Kazılar sayesinde, yerleşimin sadece kalıcı konutlara değil, aynı zamanda planlı bir yerleşim düzenine ve karmaşık bir toplumsal yapıya sahip olduğu anlaşılmıştır. Bu bulgular, Neolitik Çağ'ın, sanıldığı gibi aksine sadece zorunluluktan doğan bir geçiş değil, çok daha planlı ve kültürel

temelli bir dönüşüm olduğunu göstermiştir. Günümüzde, ilk yerleşik köylerin, tahıl tarımı ya da hayvan evcilleştirmesi başlamadan önce ortaya çıktığı ve bu toplulukların beklenenden daha gelişkin sosyal yapılar kurduğu genel kabul görmektedir; Çayönü, bu yeni bakış açılarının ilk net izlerinin görüldüğü yer olarak öne çıkar (Karul, 2018, s. 479-480).

Çayönü'nün önemi, evcilleştirilmiş emmer buğdayının bilinen en eski botanik kalıntılarına sahip olmasında (Haklay & Gopher, 2019, s. 7) ve Erken Çanak Çömlek öncesi Neolitik B'den itibaren etkili tarımsal üretimin sürdürüldüğü köy çiftçiliği topluluklarına örnek teşkil etmesinde yatmaktadır (Braidwood, Çambel, Lawrence, Redman, & Stewart, 1974, s. 568). Ayrıca, iyi korunmuş mimarisi, anıtsal yapıları ve organize yaşam izleri sayesinde yerleşim planları, erken uzman işgücü ve sosyal yapı hakkında kilit bilgiler sunarak (Özdemir, 2017, s. 248), Neolitikleşme sürecinin anlaşılması açısından Anadolu ve Yakın Doğu tarihöncesi arkeolojisinde vazgeçilmez bir konuma sahiptir (Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 103).

Çayönü yerleşmesinin kuruluşunda, bölgenin jeomorfolojik ve jeolojik özellikleri kritik bir rol oynamıştır. Yerleşim, Toros eteklerindeki rakımı yüksek bir alanda konumlanması sayesinde hem dağlık hem de ova ekosistemlerine erişim sağlamış ve bu durum, topluluğun çevresel uyarlama stratejilerini şekillendirmiştir (Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 124-125).

Yerleşimin sürdürülebilirliği açısından temel teşkil eden bir diğer jeolojik faktör, alanın erozyona dayanıklı teraslar üzerinde konumlanmış olmasıdır. Bu teraslar, yerleşime uzun süreli ve stabil bir fiziki zemin sağlamıştır. Coğrafi mekânın bu yapısı, dolaylı olarak yerleşimin nüfus, sağlık ve sosyal yapıdaki dönüşümler üzerindeki etkisini sergilemektedir (Haldorsen, Akan, Çelik, & Heun, 2011, s. 330; Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 125).

Çayönü'nün yerleşimini doğrudan teşvik eden en önemli etkenlerden biri, klimatolojik istikrardır. Yaklaşık 11.600 yıl önce sona eren Younger Dryas döneminin ardından başlayan çevresel toparlanma süreci, bölgenin ikliminde köklü bir iyileşme sağlamıştır. Bu iyileşme, Ergani çevresi gibi geçit zonlarında mikroklimatik çeşitliliğin artmasına ve dolayısıyla tarımsal potansiyelin yükselmesine neden olmuştur (Haldorsen, Akan, Çelik, & Heun, 2011, s. 330).

Holosen döneminin başlangıcında değişen iklim ve çevresel koşullar, avcı-toplayıcı toplulukların göçebe yaşamdan uzaklaşarak yerleşik hayata geçiş sürecini tetiklemiştir. Daha istikrarlı bir iklimin varlığı, bu toplulukların çevresel değişimlere karşı

kültürel ve biyolojik adaptasyon stratejilerini sınanan, ancak aynı zamanda karma geçim stratejilerine olanak tanıyan bir ortam yaratmıştır (Büyükkarakaya & Erdal, 2006, s. 63). Bu bağlamda Çayönü, değişen Holosen koşullarına özgü bir adaptasyon stratejisi sergileyen Güneydoğu Anadolu yerleşmelerinin somut bir örneğidir.

Çayönü, kaynak zengini bir çevrede, avcı-toplayıcılıktan besin üretimine geçiş sürecinin aşamalı ve çok yönlü biçimde geliştiğini gösteren bir yerleşmedir. Burada avcılığın uzun süre tarımla birlikte devam ettiği, sosyal yapının da bu değişimlere paralel olarak evrildiği anlaşılmaktadır (Hongo, Meadow, Öksüz, & İlgezdi, 2002, s. 168-169). Yerleşmenin bulunduğu Ergani Ovası, Neolitik öncesi dönemde meşe ormanları, yabani hayvan çeşitliliği ve zengin bitki örtüsüyle avcı-toplayıcı topluluklar için elverişli bir yaşam alanı oluşturmuştur. Hallan Çemi'nin kültürel devamı niteliğindeki Çayönü, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in en kapsamlı köy yerleşimlerinden biridir (Özdemir, 2017, s. 251).

Çayönü'nün bulunduğu bölge, Doğu Toroslar'ın güney eteklerinde, dağ ve ova ekosistemlerinin kesiştiği bir geçiş zonunda yer alır. Bu konum, yerleşim sakinlerine hem dağlık hem de alçak alan ekosistemlerine erişim olanağı sağlamıştır. O dönemde, alanın meşe, antepfıstığı ve badem ağaçlarının baskın olduğu açık orman örtüsüyle kaplı olduğu; doğuya doğru bozkır bitki örtüsünün egemen hale geldiği belirtilmektedir (Hongo & Meadow, 2000, s. 124-125). Bu çevresel çeşitlilik, Çayönü halkına geniş bir bitki ve hayvan yelpazesi sunmuş ve Doğu Toroslar'da, Kuzey Mezopotamya ve Levant'tan farklı bir geçim modelinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Çayönü çevresindeki ormanlık/yarı bozkır bitki örtüsü, yerleşimin aquatik kaynaklara (suyla ilgili veya sucul ortamdan elde edilen kaynak) sınırlı erişimini ortaya koymaktadır. Bu durum, bölgenin birincil coğrafi özelliğinin su kaynakları yerine karasal ekosistemler olduğunu göstermektedir (Hongo, Meadow, Öksüz, & İlgezdi, 2002, s. 159-160).

Arkeolojik ve antropolojik bulgular, yerleşme çevresinin Neolitik dönemde bugüne kıyasla daha nemli olduğunu, küçük dere ve gölcük sistemlerinin varlığının faunal ve bitkisel çeşitlilik üzerinde etkili olduğunu göstermektedir (Büyükkarakaya & Erdal, 2006, s. 66; Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 111). Bu koşullar, üretim temelli yaşam biçimlerinin gelişmesine olanak sağlamıştır. Bu nemli çevreye dair bulgular arasında, su samuru ve kunduz gibi türlere ait kalıntılar yer almakta; bu durum, yerleşme çevresinde daha sulak habitatların varlığına işaret etmektedir. Ayrıca bataklık

alanların yerleşmeye çok uzak olmadığı da bilinmektedir (Büyükkarakaya & Erdal, 2006, s. 68).

Çayönü'nün bitkisel ekonomisi, çevresel çeşitliliğin sunduğu kaynaklara dayanmaktadır. Yerleşmede yabani arpanın yanı sıra, Izgara Planlı Yapı evresinin sonlarından itibaren siyez buğdayı, emmer buğdayı ve baklagillerin (mercimek, bezelye, acı burçak) yetiştirilmeye başlandığı belirlenmiştir (Hongo & Meadow, 2000, s. 123-124). Bu erken tarımsal faaliyetler, çevredeki verimli toprak ve yeterli su koşullarıyla doğrudan ilişkilidir.

Tahıl üretiminin yanında, Antep fıstığı (Pistacia) ve badem (Amygdalus) gibi yağ açısından zengin ağaç yemişlerinin toplanmaya devam etmesi dikkat çekicidir. Bu durum, Çayönü geçim modelinin yalnızca bitki yetiştiriciliğine değil, aynı zamanda doğal ortamın sunduğu yabani kaynakların etkin biçimde kullanımına dayandığını göstermektedir (Hongo & Meadow, 2000, s. 124).

Çayönü halkı, başlangıçta buğday yerine baklagiller ve yemişleri yoğun biçimde kullanmıştır. Baklagil-tahıl oranındaki zaman içindeki değişim, tarımsal tekniklerin gelişimiyle birlikte çevresel çeşitliliğin kullanımında da farklılıklar olduğunu gösterir (Hongo, Meadow, Öksüz, & İlgezdi, 2002, s. 159-160). “Hücre Planlı Yapılar” evresine kadar avcılık temel geçim biçimi olarak kalmış; bu evreden sonra, dışarıda evcilleştirilen koyun ve keçilerin bölgeye getirilmesiyle tarım ve hayvancılığa dayalı üretim baskın hale gelmiştir (Pearson, Grove, Özbek, & Hongo, 2013, s. 182).

Arkeozoolojik bulgular, Çayönü'nde karma bir geçim ekonomisinin varlığını göstermektedir. Yerleşmenin erken evrelerinde beslenme büyük oranda avcılığa ve yabani türlerin toplanmasına dayanırken, Çanak Çömleksiz Neolitik B evresinde yerleşiklik artmış, domuz evcilleştirilmiş ve yabani buğday türleri yoğun biçimde toplanmıştır (Hongo, Meadow, Öksüz, & İlgezdi, 2004, s. 108). “Hücre Planlı Yapılar” evresinde koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanların evcilleştirildiği (Şekil), öğütme taşları ve orakların kullanımıyla tarımın yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Buna karşın, uzun süre boyunca avcılık temel geçim kaynağı olmayı sürdürmüştür (Özdoğan M. , 1995, s. 278).

Site	Baskın Türler	%
Hallan Çemi	yaban koyunu	43.0
Çayönü r	domuz	36.5
Göbekli Tepe	ceylan	43.0
Nevalı Çori I/II	ceylan	63.0
Çayönü g	domuz	44.7
Çayönü ch	domuz	37.9
Nevalı Çori III	ceylan	59.0
Cafer Höyük	yaban keçisi	42.9
Çayönü cp	domuz	31.3
Nevalı Çori IV	ceylan	42.0
Çayönü c	domuz	31.9
Kırlangıç	Koyun ve Keçi	71.0
Hayaz Höyük	Koyun ve Keçi	64.0
Gürcütepe II	koyun (ve keçi)	65.0
Çayönü İr	Koyun ve Keçi	53.6
Çayönü PN	Koyun ve Keçi	46.6

Güneydoğu Anadolu’da Neolitik dönemde yerel çevreye dayalı avcılık stratejilerinden, giderek artan oranda evcil hayvanlara dayalı bir üretim modeline geçişin izlerini net biçimde ortaya koymaktadır. Bu, sadece ekonomik değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel dönüşümün de önemli bir göstergesidir.

Şekil 4. 55. Güneydoğu Anadolu’daki Neolitik bölgelerde baskın fauna türleri (Hongo, Pearson, Öksüz, & İlgezdi, 2009, s. 67)

Faunal analizler, domuz (*Sus sp.*), koyun, keçi ve sığır türlerinin Çayönü ekonomisinde farklı dönemlerde değişen oranlarda kullanıldığını göstermektedir (Şekil). Erken evrelerde domuz kemikleri toplam faunal kalıntıların %35–40’ını oluşturur (Hongo & Meadow, 2000, s. 123-124). Bu oran, çevredeki ormanlık ve sulak alanların domuz popülasyonları için uygun habitatlar sunduğunu kanıtlar niteliktedir. Epifiz füzyonu ve diş sürmesi/aşınması analizleri, domuzların kesim zamanlamasına dair önemli veriler sunmaktadır. Yuvarlak Planlı Yapı, Izgara Planlı Yapı ve Kanallı Yapı evrelerinde domuzların %55–70’inin genç evreleri atlatması, ancak yetişkinliğe ulaşanların oranının azalması, genç hayvanların tercih edildiğini göstermektedir. Özellikle Çakıllı Döşemeli ve Geniş Odalı Yapı evrelerinde yetişkinliğe kadar sağ kalım oranının %11’e kadar düşmesi, evcil popülasyonlara benzer bir kesim desenine işaret etmektedir. Kesim izleri, domuzların genç bireylerinin daha fazla tercih edildiğini ve bunun kontrollü yönetim ile erken evcilleştirme sürecine işaret ettiğini göstermektedir (Hongo, Meadow, Öksüz, & İlgezdi, 2004, s. 111-112). Ancak Kaman-Kalehöyük gibi tam evcil domuz popülasyonlarıyla yapılan karşılaştırmalar, Çayönü’ndeki kesim deseninin henüz tam evcilleşmiş bir yapıya karşılık gelmediğini göstermektedir. Bu durum, vahşi domuz avcılığının hâlâ önemli bir rol oynadığını ve evcilleştirmenin uzun süreli, kademeli bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır (Hongo & Meadow, 2000, s. 128).

Koyun ve keçi oranı zamanla artarak, Yuvarlak Planlı Yapı alt evresinde %5 iken, Geniş Odalı Yapılar evresinde %20’ye yükselmiştir. Bu artış, küçükbaş hayvanların besin

ekonomisindeki öneminin ve yönetim düzeyinin arttığını göstermektedir. Buna karşın, geyik, ceylan ve küçük memeliler gibi yabani türlerin varlığı, avcılığın önemini koruduğunu ortaya koymaktadır. Böylece Çayönü topluluklarının hem evcil hem de vahşi hayvan türlerini bir arada kullandığı geçişsel bir ekonomik yapı benimsediği anlaşılmaktadır (Hongo & Meadow, 2000, s. 123-128).

Çayönü topluluklarında osteoartrit oranının %71,8 ile Aşıklı Höyük'tekinden daha düşük olması (%90,2), tarım ve hayvancılığa dayalı üretimin burada daha gelişmiş olduğunu ve avcılığın daha sınırlı bir rol oynadığını göstermektedir (Büyükkarakaya & Erdal, 2006, s. 68-69).

Yukarıdaki satırlar ışığında Çayönü'nün floral ve faunal verileri, çevresel çeşitliliğin insan yerleşimi ve geçim stratejileri üzerindeki belirleyici rolünü açıkça ortaya koymaktadır. Yerleşimciler, ormanlık ve yarı bozkır alanların sunduğu kaynakları kullanarak hem avcılık hem de erken üretim temelli bir ekonomiyi sürdürmüşlerdir. Bu süreç, hayvanların kontrollü yönetiminden tam evcilleştirmeye, yabani bitki toplama faaliyetlerinden sistematik tarıma geçişin bölgesel ve kademeli biçimde gerçekleştiğini göstermektedir. Çayönü, bu yönüyle Neolitik Çağ'ın ekolojik adaptasyon ve üretim ekonomisi dönüşümünün en açık örneklerinden biridir (Hongo, Pearson, Öksüz, & İlgezdi, 2009, s. 65-67).

Çayönü yerleşmesinin; mimari gelişim, yapı tipleri, yerleşim özellikleri ve toplumsal yapı özelliklerini çevresel bağlamda yorumlandığında Çayönü, yaklaşık 1.500 yıl boyunca (yaklaşık MÖ 10.300–8700) kesintisiz biçimde iskân edilmiştir. Bu süre zarfında yaklaşık yirmi beş yapı seviyesi tespit edilmiştir; ancak tüm alanın aynı anda iskân edildiğine dair bir bulgu bulunmamaktadır (Hole, 2002, s. 199). Çayönü, genişliği bakımından çağdaş bazı yerleşimlerle karşılaştırıldığında “büyük” bir köy olarak nitelendirilemez; ancak sahip olduğu çeşitli mimari tipler ve evsel olmayan işlevli yapılar ile özgün bir karakter taşır (Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 106; Hole, 2002, s. 199).

Her evre, bir köyü temsil etmekte olup hem konutlar hem de en az bir kamusal yapı içermektedir. Bu kamusal yapılar -örneğin Taş Döşemeli Yapı, Kafataslı Yapı ve Terrazzo Tabanlı Yapı- plan, boyut ve işlev açısından konutlardan ayrılmakta; “özel binalar”, “alışılmadık yapılar” veya “kült binalar” olarak tanımlanmaktadır (Braidwood, Çambel, Lawrence, Redman, & Stewart, 1974, s. 568; Haklay & Gopher, 2019, s. 1-7; Özdoğan & Özdoğan, 1989, s. 65-74; Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 107).

 Çayönü Yerleşimi Tabakalaşma ve Yapı Evreleri Tablosu			
Evre	Yapı Evresi / Özelliği	Dönem (Yaklaşık MÖ)	Açıklama
Evre I (Çayönü Esas Evresi) Çanak Çömleksiz Neolitik	Yuvarlak Planlı Çukur Yapılar Evresi	8.200 – 7.400	PPN A – Erken dönemde yuvarlak planlı yerleşmeler
	Izgara Planlı Yapılar Evresi	7.400 – 7.100 (?)	PPN A-B – Planlı yerleşme düzeninin başladığı dönem
	Kanallı Yapılar Evresi	7.100 – 7.000	PPN B – Yerleşme planında su tahliyesi için kanallar
	Taş Döşemeli Yapılar Evresi	7.000 – 6.600	PPN B – Terrazzo (taş döşeme) kullanımı başlar
	Hücre Planlı Yapılar Evresi	6.600 – 6.300	PPN B-C – Çok odalı küçük hücreli yapı formu
	Geçiş Evresi	—	PPN C – Mimari ve kültürel değişimin geçiş süreci
	Geniş Odalı Yapılar Evresi	6.200 – 6.000 (?)	PPN C – Daha büyük yapılar, kompleks mimari
Evre II	Çanak Çömlekli Neolitik → Kalkolitik → Erken Tunç Çağı I	—	Kuzeyde çok odalı yapı kompleksi, taş-temelli kalın duvarlar, avlular
Evre III	Erken Tunç Çağı II & III → Demir Çağı → Orta Çağ	MÖ 2. binyıl ve sonrası	Doğu ve kuzeyde mezarlık alanları, yüzey buluntularına göre tespit

Şekil 4. 57. Çayönü’nün Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem evreleri ve temsil ettikleri belirli ev tipleriyle adlandırmaları (Özdoğan & Özdoğan, 1989, s. 65-69; Braidwood, Çambel, Lawrence, Redman, & Stewart, 1974, s. 568; Haklay & Gopher, 2019, s. 7-17; Pearson, Grove, Özbek, & Hongo, 2013, s. 182; Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 106, Hongo, Meadow, Öksüz, & İlgezdi, 2002, s. 160)

ALT EVRELER	NEOLİTİK ARK. TABAKALAR	KÜLTÜRE L İLİŞKİ	TARİ H (BP)	Mİ MA Rİ PLA N
Yuvarlak Yapılar	4	PPNA	10,200 -9,200	
Izgara Yapılar			9,200-9,100	
Proto-Tip	2	PPNA		
Açık Tip	2	PPNA/PPNB		
Menderesli Tip	1	PPNB		
Kapalı Tıp	2	PPNB		
Kanallı Yapılar	4	PPNB	9,100-9,000	
Çakıllı Döşemeli Yapılar	3	PPNB	9,000-8,600	
Hücre Planlı Yapılar	3	PPNB	8,600-8,300	
Büyük Odalı Yapılar	6	PPNC?	8,000-8,300	
Çanak Çömlekli Neolitik	7	PN	8,000-7,500?	

Subphases	N. arch. layers	Cultural affiliation	date (bp)	Architectural plan
Round Buildings	4	PPNA	10,200 - 9,200	
Grill Buildings			9,200 - 9,100	
proto-type	2	PPNA		
open type	2	PPNA/PPNB		
meandering type	1	PPNB		
closed type	2	PPNB		
Channeled Buildings	4	PPNB	9,100 - 9,000	
Cobble-paved Buildings	3	PPNB	9,000 - 8,600	
Cell Plan Buildings	3	PPNB	8,600 - 8,300	
Large Room Buildings	6	PPNC?	? 8,300 - 8,000	
Pottery Neolithic	7	PN	8,000 - 7,500 ?	

Çayönü'nde Neolitik evreler, her tabakada tek tip konut planıyla temsil edilir; basit kulübelere taş temelli-kerpiçli yapılara doğru gelişim görülür. Çayönü dönemlendirmesi, tarihlendirme ve analiz edilen örneklerin miktarı (1998 itibarıyla). Çayönü'ndeki kazılar, 1964 ve 1991 yılları arasında Chicago, İstanbul, Karlsruhe ve Roma Üniversitelerinden arkeoloji ekipleri tarafından yürütülmüştür. Bu çalışmalar, Ortadoğu'daki herhangi bir PPN alanından en geniş mimari kalıntı açığa çıkarılmasını sağlamıştır (7.000-8000 metrekareden fazla). Alanın stratigrafik dizisi, en eskiden en yeniye doğru, Yuvarlak Planlı Yapı, Izgara Planlı Yapı, Kanallı Yapı, Çakıllı Döşemeli Yapı, Hücre Planlı Yapı ve Geniş Odalı Yapı alt evrelerinden oluşmaktadır. Bu Çanak Çömleksiz diziyi, alandaki Çanak Çömlekli Neolitik yerleşim takip etmektedir (Hongo & Meadow, 2000, s. 124-126).

Şekil 4. 58. Çayönü'nde Neolitik evreler ve farklı plan tipleriyle gelişimi (Hongo & Meadow, 2000, s. 124-126)

Bu alt-evreler, mimari karakterlerine göre adlandırılmış ve her biri bir köy yerleşimini temsil edecek ölçek ve örgütlenme özellikleri göstermiştir (Özdoğan & Özdoğan, 1989, s. 65-74).

Yerleşmede mimari evreler kronolojik sıra ve temel özellikleri şu şekilde yorumlanmıştır:

Yuvarlak Yapılar Dönemi (Çanak Çömleksiz Neolitik A): en erken evreyi yuvarlak planlı yapılar oluşturur; bu dönem yerleşimleri daha basit konut düzenleri sunar ve sonraki evrelere temel teşkil eder (Özdoğan & Özdoğan, 1989, s. 65).

Izgara (Grid / Izgara Planlı) Yapılar Dönemi (Çanak Çömleksiz Neolitik A / Erken Çanak Çömleksiz Neolitik B): Izgara planlı evler dönemi, kerpiç/taş temelli bölmeli odalar ve yeraltı düzenekleriyle karakterizedir; bu plan tipinde bazı birimler ısı kontrolü, depolama veya havalandırma amaçlı zemin-altı boşluklar içerir. Bu evrede domuz kullanımının (domuz yoğunluğunun) görece yüksek olduğu, belirli kesim profillerinin gözlenmiştir (Özdoğan M. , 1995, s. 277; Hongo & Meadow, 2000, s. 123-124).

Kanallı Yapılar Dönemi (Erken Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B): Bu dönemde binalarda zemin-altı kanalların ve uzunlamasına planların yaygınlaştığı; atık/su tahliyesi, havalandırma ve muhtemel depolama işlevlerinin geliştiği görülür. Planlama açısından mahalle dokusuna işaret eden düzenlemeler belirgindir (Özdoğan & Özdoğan, 1989, s. 66; Özdoğan M. , 1995, s. 277).

Parke Taşlı (Taş Döşemeli) Yapılar Dönemi (Orta Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B): Taş döşemeli alanların ve daha belirgin taş temel uygulamalarının ortaya çıktığı evredir. Açık alanlardaki döşemeler, ortak kullanım mekânlarını ve yolları tanımlar; yapı teknolojisinde dayanıklılık artışı göze çarpar (Özdoğan & Özdoğan, 1989, s. 67).

Hücre Planlı Yapılar Dönemi (Geç Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B): Hücre planlı evre yaklaşık MÖ 9.600-9.200 aralığına karşılık düşer. Hücre planlı dönem, çok hücreli ve birbirine bağlı odalardan oluşan komplekslerin egemen olduğu, mekân ayrışmasının belirginleştiği evredir. Bu dönemde hem konut içi iş bölümü hem de toplumsal farklılaşma izleri güçlenir; doğu kesimdeki yapıların boyut ve nitelik bakımından batıya göre üstün olduğu, zengin eşya grupları ve mezarların özellikle bu alanda yoğunlaştığı tespit edilmiştir (Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 107; Hole, 2002, s. 200).

Uzun Odalı/Geniş Odalı Yapılar Dönemi (Çanak Çömlek Öncesi Neolitik C): Son evrelerde uzun odalı ya da geniş odalı planlar görülür; yerleşim dokusunda avlulu ve açık

kullanım alanları daha belirgin hale gelir. Bu dönemde meydan işlevleri dönüşüme uğramış, kısmen eski ritüel/temiz alanlara ait sektörlerin kullanım biçimi değişmiştir (Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 108).

Özel (kamusal/anıtsal) yapılar ve işlevleri: Çayönü’nde konutların yanı sıra; plan, boyut ve içerikçe farklılaşan “özel” ya da “alışılmadık” yapılar belirgindir. Öne çıkan türler şunlardır:

Terrazzolu (Terrazzo) Büyük Dikdörtgen Yapı: Yaklaşık 11.75×9 metre ölçülerinde, kırmızı terrazzo döşemeye sahip büyük yapı; bir köşede insan kanı izleri tespit edilmiştir. Bu yapı anıtsal boyutlu ve ritüel bağlantılı olarak yorumlanmıştır (Braidwood, Çambel, Lawrence, Redman, & Stewart, 1974, s. 568; Özdoğan & Özdoğan, 1989, s. 65).

Kafataslı Yapı: Çok sayıda insan iskeleti ve özellikle kafatası odaklı bağlamlar içerir; üzerine insan yüzü kabartması işlenmiş kireçtaşı levha üzerinde kan izleri rapor edilmiştir. Yaklaşık 400 bireye ait kalıntıların bulunduğu bu yapı en az iki kez yeniden inşa edilmiştir; cenaze ritüelleri veya kurban törenleriyle ilişkili olabilecek insan, sığır ve koyun kanı izleri bulunmaktadır (Hole, 2002, s. 199-201; Özdoğan & Özdoğan, 1989, s. 65).

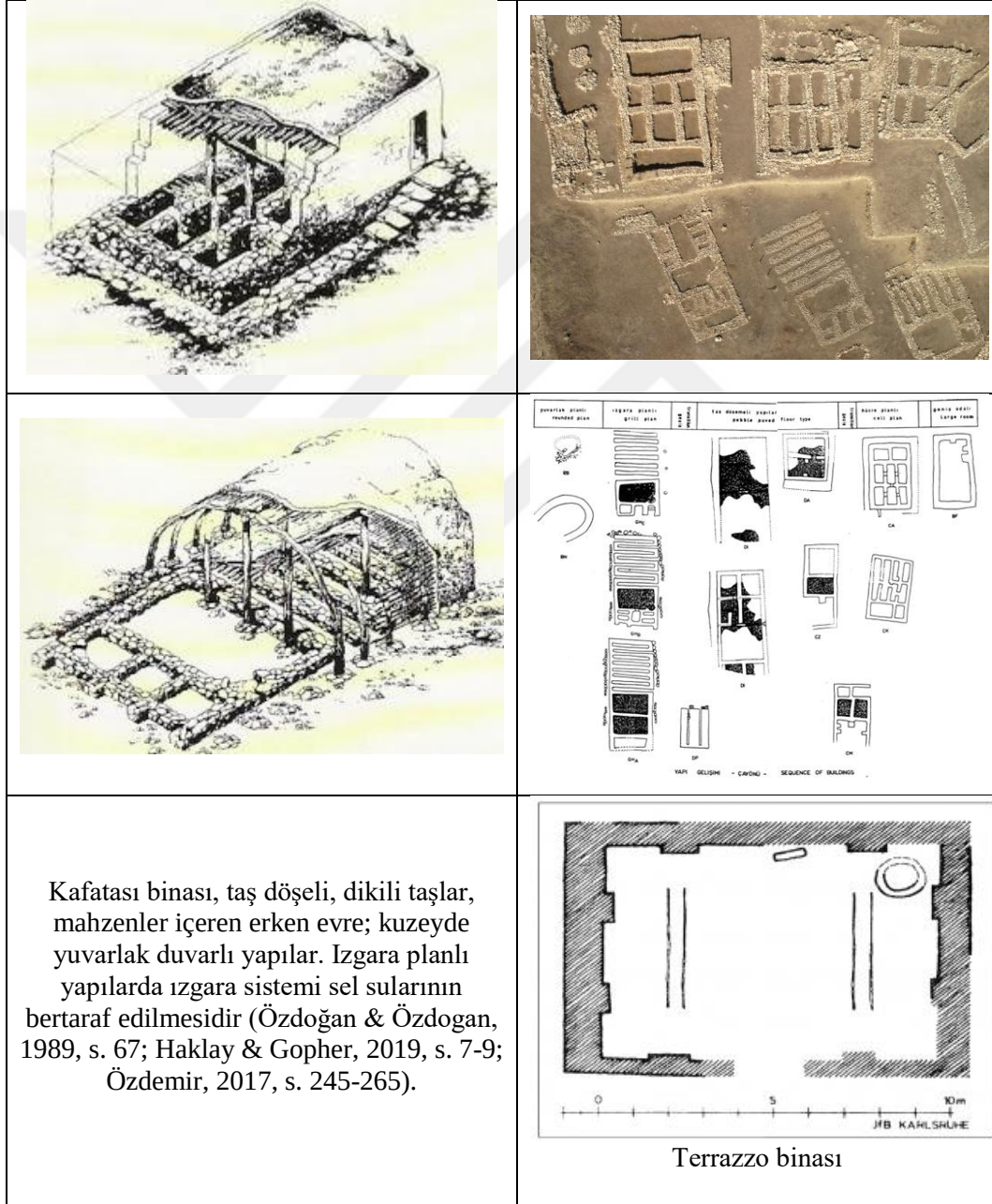
Destek Duvarlı ve Bayrak Taşlı (kireçtaşı levhalı) Bina: Yaklaşık $10.7 \times 5,5$ metre boyutlarında; payandalar, büyük kireçtaşı döşemeler ve iç mekânda dik taş levhalar (muhtemel çatı destekleri) içerir. Bu yapı da “özel” işlevlerle bağlantılı değerlendirilmiştir (Hole, 2002, s. 199).

Bu yapıların aynı alanda toplanması, konutlardan farklı topluluk çapında ritüel veya kamusal işlevlerin varlığına işaret eder; bazı araştırmacılar bu etkinliklerin yerleşim içindeki seçkin gruplarca yönetilmiş olabileceğini öne sürmektedir (Hole, 2002, s. 200-201; Özdoğan & Özdoğan, 1989, s. 73-74).

Kamusal alanlar, meydanlar ve mekânsal dönüşüm: Kanallı Yapılar evresinde oluşan açık alanlar, Parke Taşlı evrede taş döşemeyle meydanlaştırılmış, Hücre Planlı evrede ise 50 metreye varan geniş meydanlar kil taban ve iki sıra dikilitaş ile düzenlenmiş, sürekli temiz tutuldukları arkeolojik izlerle belgelenmiştir. Ancak Geniş Odalı Yapılar evresinde bu alanların bazıları işlevini yitirip günlük kullanım alanına -temizlik yapılmayan çöplük görünümüne- dönüşmüştür (Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 107-108; Büyükkarakaya & Erdal, 2006, s. 67-68). Bu değişim kamusal mekânların işlevindeki dönüşüme ve yerleşim içi toplumsal değişime işaret eder.

Sosyal farklılaşma ve mekânsal göstergeler: Hücre evresinde doğu kesimdeki yapılar, batıdakilere göre ortalama %60 daha büyük ve daha iyi inşa edilmiştir; sadece

doğu kesimde taş kaideli, sundurmaları olan ve taş döşemeli evlere rastlanır. Bu büyük evlerde satranç taşı biçimli taş objeler, uzun obsidyen bıçaklar, yüz­süz insan başı heykelleri ve zengin mezarlar bulunmuştur; egzotik malzemeler ve büyük obsidyen aletler yalnızca bu bölümde yoğunlaşmıştır. Bu bulgular doğu kesimindeki yapıların daha yüksek sosyal statüyü yansıttığını göstermektedir (Hole, 2002, s. 200; Özdoğan & Özdoğan, 1989, s. 70).

Şekil 4. 59. Çayönü’ndeki alt evrelere göre ana yapı tiplerinin şematik çizimi ile altta sağda Terrazzo binasının geometrik düzenidir (Özdoğan & Özdoğan, 1989, s. 67; Haklay & Gopher, 2019, s. 7-9; Özdemir, 2017, s. 245-265)

Mimari evrim ile ekonomik ve ritüel bağlantılar (Şekil) Çayönü'nün mimari gelişimi ekonomik ve ritüel pratiklerle paralel ilerlemiştir. Yuvarlak planlı yapılardan düzenli taş-temelli dikdörtgen yapılara geçiş, Çanak Çömlek Öncesi B içerisinde hem mimari teknik hem de toplumsal işlev değişimlerini yansıtır; kafatası kültü ve terrazzo zeminler gibi Çanak Çömlek Öncesi B karakteristikleri bu bağlamda öne çıkar (Özdoğan M. , 1995, s. 277). Özel yapıların ritüel veya anıtsal kullanımları yerleşimin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda sosyal ve ritüel bir merkez olduğunu gösterir (Özdemir, 2017, s. 250).

Yerleşimin küçülmesi, nüfus ve dönüşüm: Çayönü'nde ilk dönemlerdeki katı düzenlemelerin, evcil hayvanların yaygınlaşması ve üretim ekonomisine geçişle bozulduğu, meydanların işlev kaybettiği, yerleşim düzeninin daha düzensiz ve karmaşık bir köy yapısına dönüştüğü; bunun sonucunda nüfus azalması ve Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'ın başlangıcında yerleşme ölçeğinde küçülmelerin gözlemlendiği rapor edilmiştir. Bu değişimler yeni beslenme türlerinin getirdiği hastalıklar, göçebe çobanlığa geçiş veya bilinmeyen göçler gibi etkenlerle açıklanmıştır (Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 109-114).

Çayönü mimarisi, kronolojik olarak hem teknik gelişimi hem de toplumsal dönüşümü belgelemesi bakımından Yakındoğu Neolitiği için önemli bir veri alanı oluşturur. Ev tiplerindeki değişim, kamusal ve özel yapıların ayrışması ile meydan düzenlemeleri, yerleşim içindeki ekonomik, ritüel ve sosyal farklılaşmanın doğrudan göstergesidir (Özdoğan & Özdoğan, 1989, s. 74; Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 108).

Çayönü yerleşiminde, madencilik ve metalurji faaliyetlerinin erken evrelerden itibaren başladığına dair bulgular mevcuttur. Yerleşimde ele geçen deniz kabukları, bakır ve malahit örnekleri ile uzak bölgelerden gelen materyaller, Çayönü'nün erken dönemlerden itibaren geniş bir ticaret ve kültürel etkileşim ağına dahil olduğunu göstermektedir (Pearson, Grove, Özbek, & Hongo, 2013, s. 182).

Ergani bakır madenine yakınlık, yerleşmede işlenmiş ve işlenmemiş biçimlerde toplam 5,5 kilogram'dan fazla bakır ve malahit buluntusunun tespit edilmesini sağlamıştır. Madencilik faaliyetleri özellikle "Kanallı Yapılar" evresinde belirginleşmiş; bu dönemde işliklerin varlığı ve yüksek sıcaklıkla cevherden metalin ayrıştırılmasına işaret eden izler, erken dönem pirometalurjik uygulamaların varlığını göstermektedir. Ayrıca, burada obsidyenin de ısıtılarak biçimlendirilmeye çalışıldığı anlaşılmıştır. Bu

durum, yerleşim halkının teknik becerilerinin gelişmişliğini yansıtmaktadır (Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 112-113).

Çayönü, Neolitik Çağ madenciliği açısından Yakın Doğu'nun öncü merkezlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Bingöl yöresinden (kuş uçuşu yaklaşık 150 km) temin edilen obsidyen, uzak mesafe hammadde dolaşımının en güçlü kanıtını oluşturur (Hongo & Meadow, 2000, s. 124; Büyükkarakaya & Erdal, 2006, s. 68; Pearson, Grove, Özbek, & Hongo, 2013, s. 182). Obsidyen kullanım oranı zamanla artarak “Hücre Planlı Yapılar” evresinin sonunda yaklaşık %50'ye ulaşmıştır. Akdeniz ve Hint Okyanusu kökenli deniz kabuklarının varlığı da bu uzak mesafe ticaretini desteklemekte olup, söz konusu materyallerin ilk örnekleri “İzgara Planlı Yapılar” evresinin sonlarında görülmüştür (Hongo & Meadow, 2000, s. 124; Büyükkarakaya & Erdal, 2006, s. 68).

Bu bulgular, Çayönü toplumunun yalnızca yerel kaynaklarla sınırlı kalmadığını; aksine, çevresindeki bölgelere ve uzak coğrafyalara kadar uzanan bir ticaret ve kültürel etkileşim ağına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Anıtsal yapılar olan Kafataslı Yapı ve Terazzo Tabanlı Yapı ise, bu ekonomik ve teknik gelişimin yanında, yerleşimin sosyal ve ritüel açıdan da karmaşık bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir (Pearson, Grove, Özbek, & Hongo, 2013, s. 182).

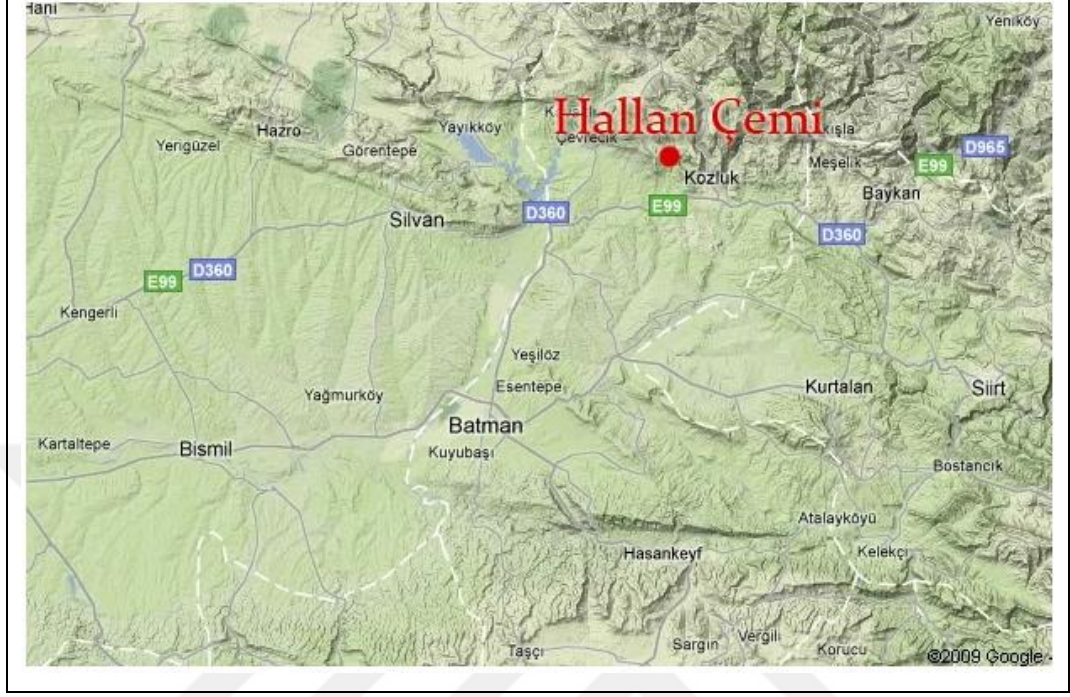
Materyal kültürü, Çayönü'nün sadece yerel kaynaklarla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda geniş ticaret ağlarına dahil olduğunu da göstermektedir. Khiam tipi uçların bulunmaması, Çayönü'nün kendine özgü bir kültürel gelişim çizgisi izlediğini ortaya koymaktadır (Hongo & Meadow, 2000, s. 124-125).

4.1.4. Yukarı Dicle Havzası Torosların güney etekleri ve geçiş bölgeleri

4.1.4.1. Hallan Çemi

Hallan Çemi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Yukarı Dicle Havzası içerisinde, Batman ilinin Kozluk ilçesine bağlı Kaletepe (Dahlıkê) köyü sınırları içinde yer almaktadır (TAY Projesi, 2025). Yerleşme, Doğu Toroslar'ın güney yamacında, Sason Dağları'nın eteklerinde, deniz seviyesinden yaklaşık 640 m yükseklikte konumlanır. Batman kent merkezinin yaklaşık 40 km kuzeyinde, Dicle Nehri'nin bir kolu olan Batman Çayı'na bağlanan Sason Çayı'nın batı kıyısında, dar bir vadi içinde yer almaktadır (şekil). Höyük, Son Pleistosen'e ait bir teras üzerinde konumlanmış olup yaklaşık 7 hektarlık bir

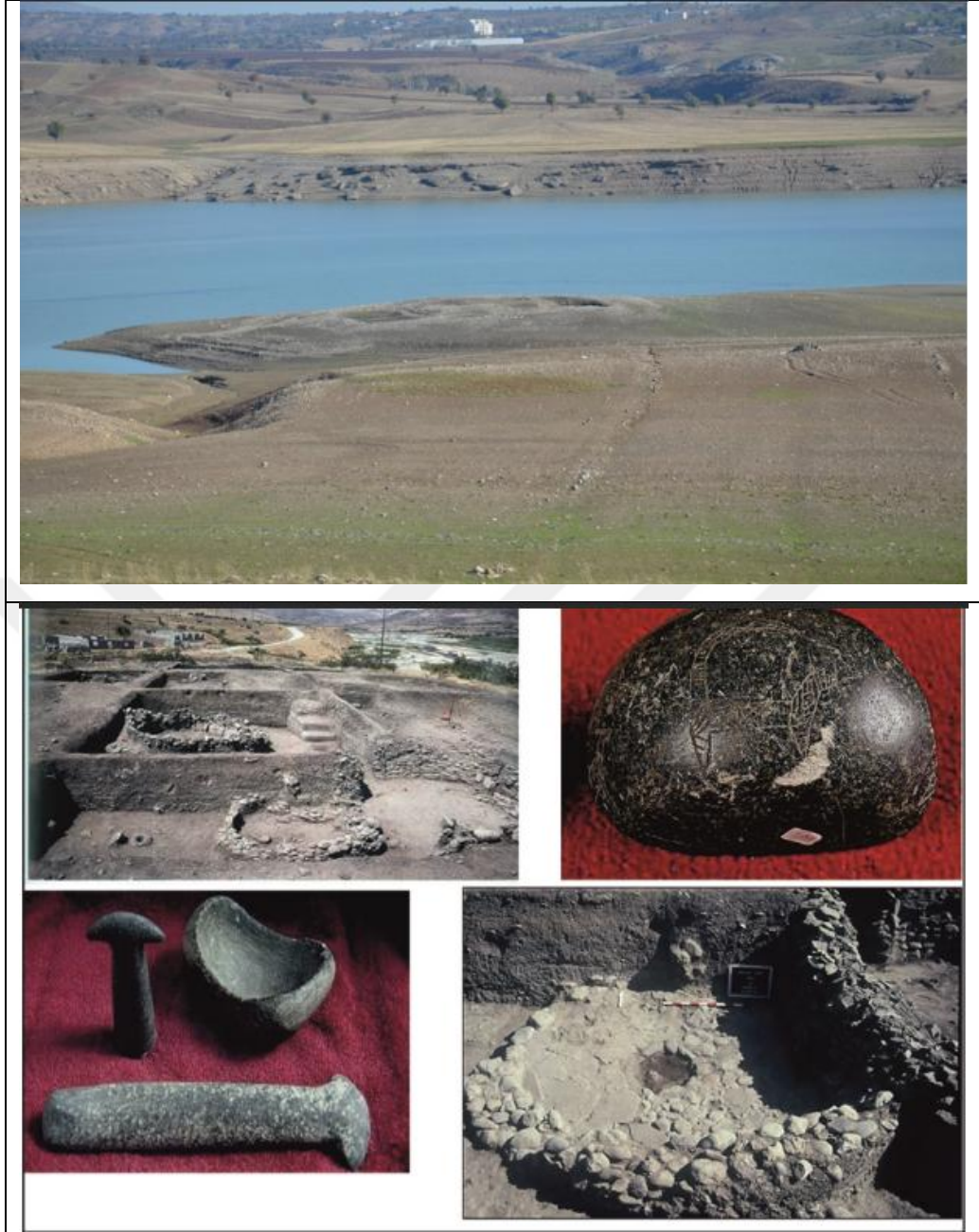
alan kaplar ve en yüksek noktasında 4,3 metreye ulaşır (Özdoğan & Karul, 2020, s. 16; TAY Projesi, 2025).

Şekil 4. 60. Hallan Çemi yerleşmesi lokasyon haritası

Hallan Çemi Höyüğü, ilk olarak 1990 yılında Batman Barajı suları altında kalacak kültürel alanların belirlenmesi amacıyla yürütülen kurtarma projesi sırasında keşfedilmiştir. Yüzey araştırması sırasında yontma taş aletlerin yanı sıra bezemeli taş kaplar gibi dikkat çekici buluntuların tespit edilmesi üzerine (şekil) M. Rosenberg yönetiminde 1990–1994 yılları arasında kazılar gerçekleştirilmiştir. Çalışmalar, Delaware Üniversitesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi TEKDAM ve Diyarbakır Müzesi iş birliğiyle yürütülmüştür (Starkovich & Stiner, 2009, s. 46).

Yukarı Dicle Havzası, Toros Dağları'nın uzantısı niteliğindeki dağlık bölgeler ile akarsu vadilerinin kesişiminde yer almakta olup Neolitik Çağ'ın erken evrelerinde önemli bir yerleşim alanı olmuştur. Hallan Çemi, bu havza içinde bilinen en erken ve en kuzeydeki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A yerleşimlerinden biridir. Yerleşim, avcı-toplayıcı geçim biçiminden yerleşik yaşama geçiş sürecini belgeleyen özgün veriler sunar (Şekil) (Rosenberg & İnal, Mayıs 1993, s. 123; Özdoğan & Karul, 2020, s. 16).

Yukarı Dicle Havzası'ndaki en kuzeydeki Erken Neolitik yerleşim olan Hallan Çemi, Toros Dağları'nın bir uzantısı olan Sason Dağları'nın eteğinde, Sason Çayı'nın sağ kıyısında konumlanmıştır. Batman Barajı'nın su seviyesinin düşmesiyle dönemsel olarak yüzeye çıkan höyük, taş ve kemik aletler gibi buluntularla dikkat çeker (<http://batmankulturenvanteri.org/>).

Şekil 4. 61. Hallan Çemi Höyük yerleşmesi ve buluntular (<http://batmankulturenvanteri.org/>)

Hallan Çemi’de ele geçen bakır cevheri ve obsidyen gibi uzak bölgelerden getirilen malzemeler, topluluğun yalnızca yerel kaynaklardan değil, aynı zamanda uzak bağlantılardan da yararlandığını göstermektedir (Rosenberg & İnal, Mayıs 1993, s. 123). Yerleşmede henüz dörtgen planlı yapılar ve kireçtaşı esaslı mimari unsurların görülmemesi, bu alanın erken Çanak Çömleksiz Neolitik A evresine tarihlendiğini ortaya koymaktadır (Özdoğan M. , 1995, s. 277; Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 161). Tarım öncesi geçim stratejilerinin güçlü olduğu bu yerleşmede, özellikle yaban domuzlarının yönetimi ve evcilleştirme süreçlerine dair izler dikkat çekicidir (Lawrence, 1980, s. 284). Bu bağlamda yerleşme, tarım öncesi avcı-toplayıcı geçim ekonomisine dayalı olmasına rağmen, sonraki ve daha büyük Neolitik yerleşimlerin mimari ve topluluk düzenini karakterize eden temel unsurları barındırmaktadır (Özdoğan M. , 1995, s. 278).

Hallan Çemi’nin, Toros Dağları’nın güney eteklerinde, dağlık topoğrafya ile akarsu sistemlerinin kesiştiği bir geçiş bölgesinde yer alması bu konumu çerçevesinde hem dağlık alanların sunduğu biyolojik çeşitlilikten hem de alçak vadilerin tarıma elverişli yapısından yararlanmayı sağlamıştır. Yerleşme böylece Yukarı Dicle Havzası, Neolitik yerleşimlerin gelişimi açısından ekolojik ve stratejik bir merkez haline gelmiştir (Özdoğan & Karul, 2020, s. 16).

Yerleşme çevresi, meşe ormanlarıyla kaplı yamaçlar ve Sason Çayı boyunca uzanan nehir ormanlarının kalıntılarıyla çevrilidir. Sason Dağları’nın yüksek kesimleri yılın büyük kısmında karla kaplı olup ağaç yetişme sınırının üzerindedir. Buna karşılık güney yönünde dağ etekleri Dicle Nehri’ne doğru uzanan engebeli bir araziyle sonlanır. Bu geçiş zonu hem jeomorfolojik hem de ekolojik farklılıklar gösterir. Batman Çayı’nın geniş taşkın yatağı, bölgenin bitki örtüsünü büyük ölçüde etkilemiştir; günümüzde bu alan orman örtüsünden yoksundur (Rosenberg, Nesbitt, Redding, & Peasnell, 1998, s. 26-27). Bu durum, antropojenik etkiler (tarım, yerleşim, arazi kullanımı değişimi) ve doğal süreçlerin (erozyon, taşkınlar) birleşik etkisiyle açıklanabilir.

Batman Çayı’nın batısında Dicle Nehri’ne bağlanan Boğazçay ve Ambarçay gibi küçük kollar, arazinin morfolojisini şekillendirir. Doğu kesimde ise Garzan ve Botan Çayı gibi daha büyük kollar, bölgeyi engebeli bir yapıya kavuşturur. Dicle Nehri’nin güneyinde yükselen Tur Abdin masifi, kuzey Mezopotamya ovalarına doğru uzanır ve bu yüksek plato üzerinden Dicle’ye yönelen birçok küçük akarsu kolu bulunur. Bölge genelinde yıllık yağış miktarı kuru tarımı destekleyecek düzeydedir (Rosenberg, Nesbitt, Redding, & Peasnell, 1998, s. 27).

Hallan Çemi çevresinin ekolojik çeşitliliği, hem avcı-toplayıcı toplulukların beslenme stratejilerini hem de yerleşik yaşama geçiş sürecini doğrudan etkilemiştir. Meşe ormanlarının yaygınlığı, yabani hayvan popülasyonlarını desteklemiş; akarsu sistemleri ise hem su hem de bitkisel kaynakların sürekliliğini sağlamıştır. Bu özellikler, Hallan Çemi'nin Neolitikleşme sürecindeki özgün rolünü anlamada temel önemdedir (Gündoğan, 2024, s. 9-11).

Hallan Çemi Höyüğü yaklaşık 12 hektarlık bir alana yayılmakta olup, en yüksek kesimlerinde yapılan kazılarda 4,3 metre kalınlığında iyi korunmuş kültürel tabakalar tespit edilmiştir. Bu tabakalar, Geç Epipaleolitik evreye ait Çanak Çömleksiz Neolitik topluluklara karşılık gelmektedir. Radyokarbon tarihlleme sonuçları, yerleşimin MÖ 11.000'li yıllara, yani Younger Dryas'ın son evresine kadar uzandığını göstermektedir (Rosenberg, Nesbitt, Redding, & Peasnall, 1998, s. 27-28).

Höyüğün güney kanadında, Geç Seramikli Neolitik Dönem'e ait az miktarda birikintiler belirlenmiş olup, bu geç tabakalar erken evrelerin üzerine sınırlı biçimde yerleşmiştir. Bu durum, erken yerleşimin höyük üzerinde yaklaşık 5 hektarlık bir alanla sınırlı kaldığını göstermektedir. Dolayısıyla Hallan Çemi, Neolitikleşme sürecinin erken aşamalarında, yoğun yerleşim yerine küçük ölçekli ama kalıcı bir yerleşme modelini temsil eder. Hallan Çemi'nin bulunduğu Batman Çayı vadisi, ormanlık yapısı, taşkın düzlüğü ve su kaynaklarıyla yerleşim için uygun bir doğal ortam sunmuştur. Holosen'in başlarında yaşanan iklimsel iyileşme, artan yağışlarla birlikte bölgeyi tarıma elverişli hale getirmiştir. Bu çevresel koşullar, topluluğun yerleşik yaşama geçişini desteklemiş ve kalıcı köy biçimindeki ilk yerleşimlerin gelişmesine zemin hazırlamıştır (Rosenberg, Nesbitt, Redding, & Peasnall, 1998, s. 27-28).

Kazı çalışmalarıyla elde edilen hayvan kemikleri ve karbonize bitki kalıntıları, Hallan Çemi'nin çevresel koşullarını ve beslenme alışkanlıklarını ayrıntılı biçimde belgelemektedir. Faunal analizler, avcılıktan evcilleştirmeye geçiş sürecine dair ipuçları içerir. Özellikle domuz kemiklerindeki morfolojik veriler, “proto-evcilleştirme” tartışmaları için önemli bir veri gurubu oluşturmaktadır (Rosenberg & İnal, Mayıs 1993, s. 124-125). Hallan Çemi ve Çayönü'nden elde edilen arkeozoolojik veriler, Geç Natufyen/Erken Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A'dan Orta Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'ye kadar Yukarı Dicle Havzası sakinlerinin et ihtiyacını temelde avcılıkla karşıladığını göstermektedir. Bu dönemde yaban domuzu (Sus) üzerinde kültürel kontrol olduğu öne sürülmüştür. Ancak Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A dönemine tarihlenen Hallan Çemi'de evcil domuzların bulunması, bazı araştırmacılar tarafından genetik

ayırışma gerekliliği nedeniyle kuşkulu görülmektedir (Peters, Driesch, & Helmer, 2005, s. 100). Bu kuşklara karşın, Çayönü'nde Geç Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evrelerinde, insan kontrolüne işaret eden insan veya hayvan kemiklerinden elde edilen daha somut kanıtlar tespit edilmiştir (Hongo, Meadow, Öksüz, & İlgezdi, 2002, s. 159).

Hallan Çemi'deki arkeozoolojik ve botanik bulgular, topluluğun geçim stratejileri ve çevresel kaynak kullanımı hakkında ayrıntılı bilgiler sunar. Yerleşimde mercimek, acı bakla, yabani badem ve fıstık gibi bitkisel kalıntıların yanı sıra koyun, keçi, kızıl geyik, yaban domuzu ve köpek kemiklerine rastlanmıştır. Bu bulgular, topluluğun çevresel kaynaklardan etkin biçimde yararlandığını göstermektedir (Gündoğan, 2024, s. 9-11). Ancak buğday ve arpa gibi tahılların, ayrıca orak bıçaklarının bulunmaması, tahıl üretimi veya tüketiminin henüz başlamadığını göstermektedir.

Faunal analizler, Hallan Çemi topluluğunun ağırlıklı olarak avcılığa dayalı bir ekonomi sürdürdüğünü, ancak bazı hayvan türleri üzerinde kültürel kontrolün başladığını göstermektedir. Özellikle yaban domuzlarının (*Sus scrofa*) morfolojik verileri, "proto-evcilleştirme" veya "yönetim altına alma" uygulamalarına işaret etmektedir (Rosenberg & İnal, Mayıs 1993, s. 124-125; Hongo & Meadow, 2000, s. 126). Bu durum, Neolitikleşme sürecinde evcilleştirmenin ilk adımlarının atıldığına dair önemli bir kanıt olarak değerlendirilir.

Hallan Çemi faunasındaki temel türler arasında yaban koyunu, keçi, kızıl geyik ve yaban domuzu öne çıkar. Starkovich ve Stiner, büyük toynaklı türlerin belirgin biçimde tercih edildiğini ve küçük av hayvanlarının oldukça sınırlı olduğunu vurgular. Bu durum, geç Natufyen topluluklarıyla benzer bir avcılık stratejisine, ancak daha seçici bir av türü tercihiyle karşılık gelmektedir (Starkovich & Stiner, 2009, s. 41-42).

Epipaleolitik-Neolitik geçiş sürecinde Hallan Çemi topluluğu, hayvansal protein bakımından zengin, bitkisel bileşeni daha düşük bir beslenme modeline sahiptir. Özellikle koyun ve keçi kemiklerinin yüksek oranda temsil edilmesi, bu türlerin sistematik biçimde avlandığını göstermektedir (Starkovich & Stiner, 2009, s. 48).

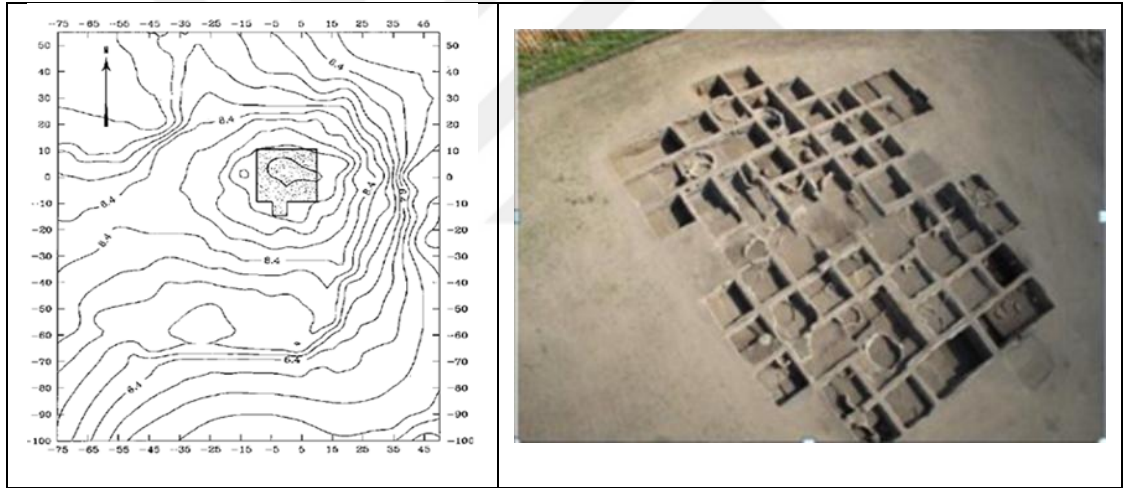
Yerleşimdeki ısıtılmış taş birikimleri ve hayvan kemiklerinin yoğunluğu, toplu yemek etkinliklerine, yani erken dönem ziyafetlere işaret etmektedir. Bu tür toplu tüketim etkinlikleri yalnızca beslenme değil, aynı zamanda sosyal dayanışma ve topluluk kimliğini güçlendirme işlevi de görmüş olabilir (Rosenberg & Redding, 2002, s. 56).

Toros Dağları'nın güney eteklerinde yer alan Hallan Çemi, doğal av sahalarıyla yaban koyunu ve keçi popülasyonlarının yoğun olduğu bir çevrede konumlanmıştır. Bu durum, yerleşimin coğrafi konumunun avcılık ekonomisini doğrudan etkilediğini

göstermektedir. Av hayvanlarının et açısından zengin bölümlerinin seçici biçimde taşınmış olması, planlı avlanma stratejilerinin varlığına işaret eder (Starkovich & Stiner, 2009, s. 42-43; Hongo, Pearson, Öksüz, & İlgezdi, 2009, s. 66-67).

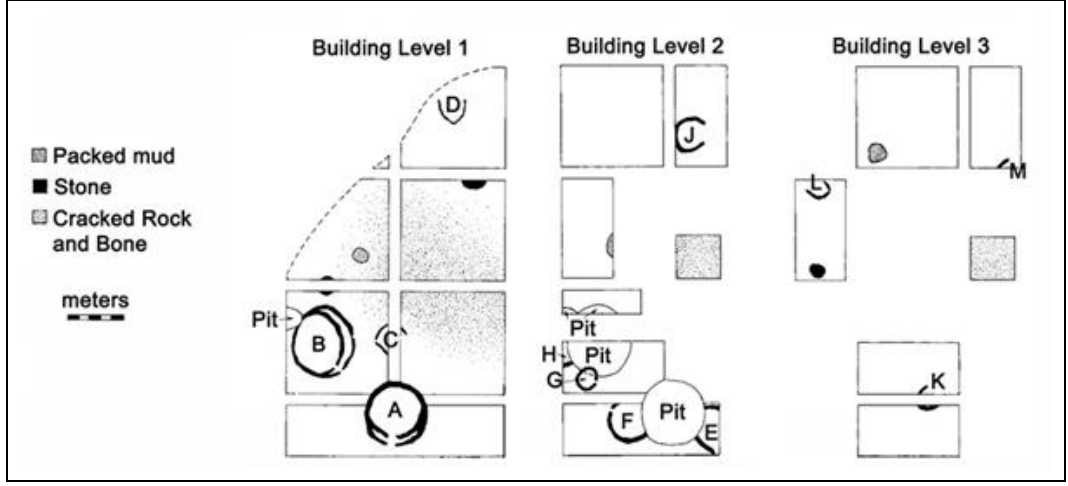
Domuzların yönetimi ve olası evcilleştirme süreci açısından Hallan Çemi, “Proto-Neolitik” karakter taşıyan erken bir yerleşim olarak değerlendirilmektedir (Starkovich & Stiner, 2009, s. 41). Çayönü yerleşiminde daha geç evrelerde tamamlanan bu süreç, Hallan Çemi’de ilk izlerini göstermiştir (Lawrence, 1980, s. 284).

Hallan Çemi yerleşimi, yarım hektardan küçük bir merkezi açık alan (köy meydanı) çevresine dizilmiş yuvarlak planlı konutlarıyla dikkat çeker. Konutlar 4-6 m çapında, toprağa yarı gömük çukurlara inşa edilmiş, duvarları kumtaşı levhalarla örülmüş ve ahşap direklerle desteklenmiştir (Öztürk & Şimşek, 2019, s. 19-20). Bu mimari özellikler, avcı-toplayıcı geçmişten yerleşik yaşam biçimine geçiş sürecinin izlerini taşımaktadır.

Şekil 4. 62. Hallan Çemi topografyası ve kazı alanının havadan görünümü (Sucu, 2019, s. 185; Öztürk & Şimşek, 2019, s. 20)

Yerleşimdeki en büyük iki dairesel yapı, çapları ve iç düzenleri itibarıyla kamusal nitelikli alanlar olarak yorumlanmıştır. Bu yapılarda ocak, taş bank ve platform gibi unsurlar bulunmakta olup, topluluk toplantıları, ritüel etkinlikler veya ortak tüketim faaliyetleri için kullanılmış olabileceği düşünülmektedir (Rosenberg & Redding, 2002, s. 46-54). Yapı girişlerinin genellikle merkezden uzağa yönlendirilmiş olması, bireysel mahremiyetin önem kazandığını göstermektedir (Rosenberg & Redding, 2002, s. 47-50).

Şekil 4. 63. Hallan Çemi’de kazılan üç ana yapı katmanının planı (Starkovich & Stiner, 2009, s. 47)

Yapılarda sıvalı ocaklar, taş platformlar ve oturma bankları gibi mimari elemanlar, gündelik yaşamla birlikte ritüel işlevleri de destekleyen unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Bu özellikler, topluluğun hem üretim hem de sosyal organizasyon bakımından gelişmiş bir düzeye ulaştığını göstermektedir (Rosenberg & Redding, 2002, s. 52-54; Öztürk & Şimşek, 2019, s. 20).

Hallan Çemi mimarisi, Neolitik Çağ’ın erken evrelerinde ortaya çıkan “topluluk meydanı çevresinde dairesel planlı evler” düzeninin en erken örneklerinden biridir. Bu düzenleme biçimi, sonraki dönemlerde Çayönü ve Nevalı Çori gibi yerleşimlerde görülen planlı yerleşim anlayışının öncülü niteliğindedir (Rosenberg & Redding, 2002, s. 52-54).

Hallan Çemi’de yürütülen kazılarda depolama amaçlı silo tabanları, ocaklar, bezemeli ve bezemesiz taş kaplar, saplı ve cilalı küçük havaneler ile dibek taşları açığa çıkarılmıştır (İş, 2021, s. 45). Bu buluntular, yerleşimin gündelik yaşamına ve üretim faaliyetlerine dair doğrudan kanıtlar sunmaktadır.

Yerleşimdeki taş endüstrisinin yaklaşık %58’i obsidyenden yapılmıştır. Bu malzeme, Van ve Bingöl yöresi kaynaklı olup uzak mesafeli hammadde temin ağlarının varlığına işaret eder. Alet türleri arasında dilgiler, dilgicikler, sırtlı-kesik dilgiler ve ok uçları baskın tiplerdir. Geometrik mikrolitlerin yoğunluğu, Levant bölgesi Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A geleneğiyle benzerlik gösterirken, Khiam tipi uçların yokluğu Hallan Çemi’nin özgün kültürel gelişim çizgisini ortaya koyar (Rosenberg & İnal, Mayıs 1993, s. 126).

Sürtme taş endüstrisinde, cilalı taş kaplar ve havaneler önemli yer tutar. Kemik aletler arasında en yaygın olanlar orta boy bızlardır. Nadir olmakla birlikte, balık oltası

gibi özel amaçlı kemik/boynuz aletler de belgelenmiştir (İş, 2021, s. 45). Bu buluntular, topluluğun hem kara hem de su kaynaklarını etkin biçimde kullandığını göstermektedir.

Hallan Çemi’de rastlanan bakır cevheri ve malahit parçaları, madencilğin başlangıç aşamasına dair önemli veriler sunar. Bu buluntular, insan topluluklarının kilden çanak çömlek yapımını keşfetmeden önce bile madenleri ısıtarak biçimlendirmeyi deneyimlediklerini göstermektedir (Rosenberg & İnal, Mayıs 1993, s. 126; Özdoğan, Özdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 1993, s. 110-111). Anadolu’da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’e ait diğer merkezlerde de (ör. Çayönü, Körtik Tepe) benzer nitelikte malahit örnekleri bulunmuş; ancak Hallan Çemi buluntularının sayısı, bölge insanının bu madenlerle erken dönemde tanıştığını ortaya koymuştur.

Obsidyen kaynak analizleri (Van ve Bingöl) ile Akdeniz kökenli deniz kabuklarının varlığı, Hallan Çemi topluluğunun uzak bölgelerle temas hâlinde olduğunu göstermektedir. Bu erken ticaret ağları, Neolitikleşme sürecinde malzeme değişimi ve kültürel etkileşimin önemli bir bileşenidir (Rosenberg & Redding, 2002, s. 50).

Güneydoğu Anadolu’daki Neolitik Çağ kültürlerinin gelişim çizgisi, Yakın Doğu’daki diğer erken yerleşimlerle (ör. Jerf el-Ahmar, Mureybit, Jericho) paralellik göstermektedir. Ancak Çayönü ve Hallan Çemi gibi Torosların dağ eşiklerinde konumlanmış yerleşimlerin çevresel koşulları, bu bütünlük içinde yerel varyasyonların oluşmasına neden olmuştur. Her iki yerleşme yaklaşık 800 metre yükseltiye sahiptir; buna karşılık Levant yerleşmeleri genellikle 300-500 metre rakımlar arasında yer alır. Toros Dağları’nın sağladığı hammadde çeşitliliği, av sahaları ve bitkisel zenginlik, mimari biçimlenmeden beslenme ekonomisine kadar birçok özgün unsurun gelişmesini teşvik etmiştir (Özdoğan M. , 1995, s. 278).

Hallan Çemi’de tespit edilen kapsamlı mimari kalıntılar, faunal ve botanik veriler, yerleşimin mevsimlik bir kamp değil, kalıcı bir köy topluluğu olduğunu açık biçimde göstermektedir. Bu durum, Güneydoğu Anadolu’da bilinen en erken yerleşik köy toplumlarından birinin varlığını kanıtlar. Rosenberg ve Redding, Hallan Çemi’nin yalnızca teknik açıdan “Erken Neolitik” bir yerleşme olmadığını; aynı zamanda avcı-toplayıcı yaşam biçiminden yerleşik köy toplumuna geçişin kültürel, ekonomik ve sosyal dinamiklerini erken bir evrede sergilediğini vurgular (Rosenberg & Redding, 2002, s. 56-57).

Yerleşim planındaki dairesel konutlar, ortak meydan, toplu ziyafet alanları ve erken kamusal yapılaşmalar, toplumsal dayanışma ve kolektif kimlik oluşumuna işaret eder. Bu düzenleme, daha sonra Çanak Çömleksiz Neolitik B evrelerinde görülen köy

organizasyonlarının öncülüdür. Dolayısıyla Hallan Çemi, Neolitikleşme sürecinin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda sosyal boyutlarını da belgeleyen model bir yerleşimdir.

Arkeolojik veriler, Hallan Çemi kültürünün dışarıdan ithal bir gelenekten değil, yerel bir evrimsel süreçten doğduğunu göstermektedir. Bölgedeki daha geç yerleşmelerle (ör. Çayönü, Demirköy, Körtik Tepe) paylaşılan kültürel öğeler, bu erken köy toplumunun bölgesel sürekliliğini destekler (Rosenberg & İnal, Mayıs 1993, s. 126).

Hallan Çemi topluluğunun yerleşimi terk ettikten sonra Demircitepe'ye göç ettiği düşünülmektedir. Demircitepe'deki bulgular, beslenme biçiminin yine avcılık ve toplayıcılığa dayandığını ortaya koymakta; bu da topluluğun geçim stratejilerinde sürekliliğin korunduğunu göstermektedir (İş, 2021, s. 45).

Hallan Çemi Höyüğü, Yukarı Dicle Havzası'nın Neolitikleşme sürecindeki öncü merkezlerinden biridir. Doğal çevrenin sunduğu ekolojik çeşitlilik, avcı-toplayıcı grupların yıl boyu yaşamlarını sürdürebilmelerine imkân sağlamıştır. Yaban domuzu ve koyun gibi türlerin yönetimi, erken evcilleştirmenin ilk adımlarını temsil ederken; dairesel konutlar ve kamusal yapılar, toplumsal örgütlenmenin karmaşıklığını göstermektedir.

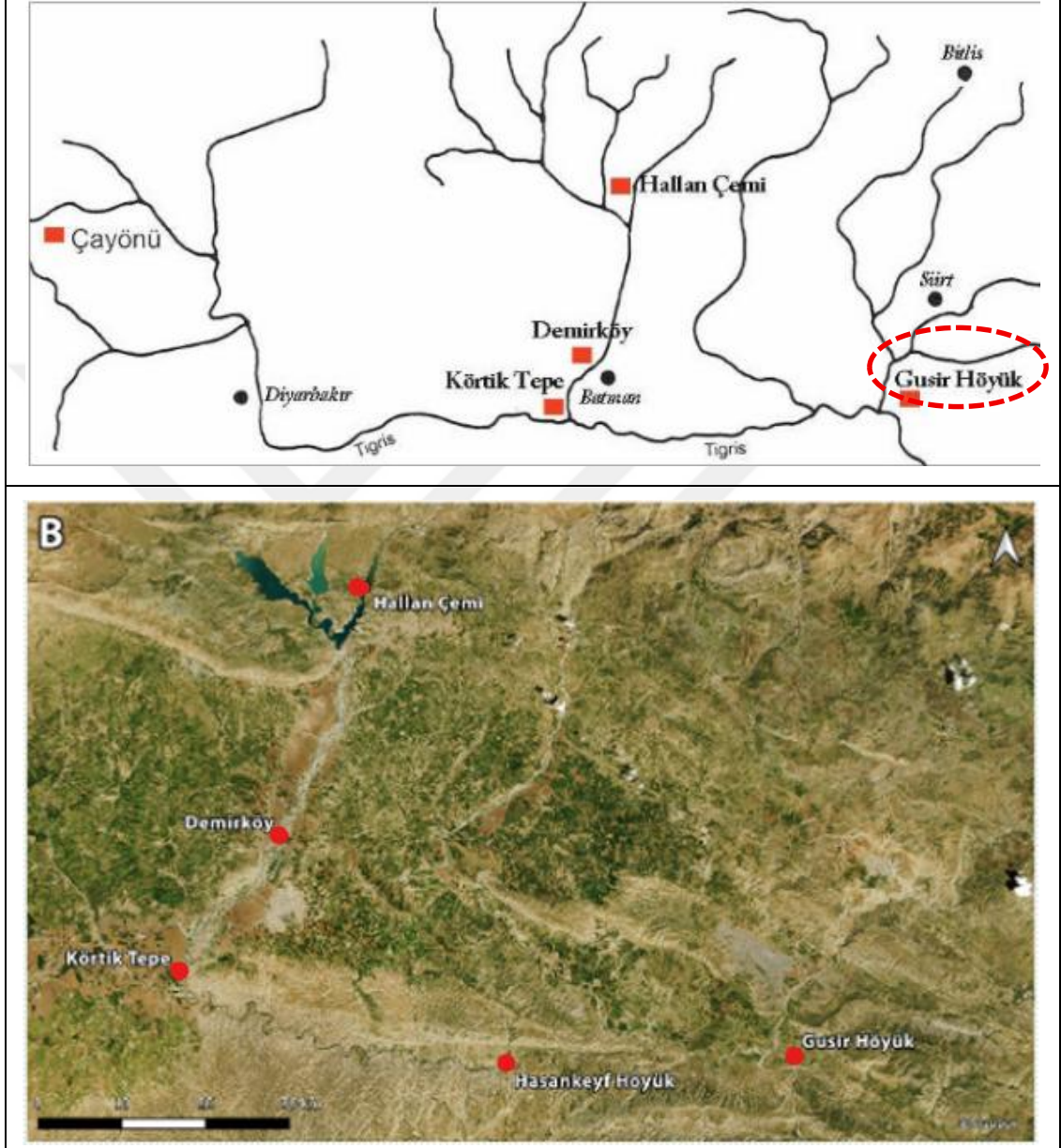
Yerleşimdeki obsidyen, malahit ve bakır cevheri buluntuları, uzak bölgelerle erken dönem ticaret bağlantılarını belgelemekte; bu da Neolitik Çağ'ın başlarında Anadolu'nun doğu kesimlerinde ekonomik ve kültürel bir ağın şekillenmeye başladığını göstermektedir. Hallan Çemi'nin coğrafi konumu, Dicle Havzası ile Toros Dağları geçiş bölgesi arasında kültürel etkileşim açısından stratejik bir köprü işlevi görmüştür.

Sonuç olarak Hallan Çemi, Çanak Çömleksiz Neolitik A evresinde avcı-toplayıcı toplumların kalıcı köy düzenine geçişini belgeleyen; mimari, ekonomik ve sosyal dönüşüm süreçlerini bir arada yansıtan benzersiz bir yerleşimdir.

4.1.4.2. Gusir Höyük

Gusir Höyük, matematik konum olarak (37°43'37.90" K, 41°49'16.25" D) kordinatları arasında, Siirt ilinin Eruh ilçesine bağlı Ormanardı köyü yakınlarında, Dicle Nehri'nin önemli kollarından biri olan Botan Çayı'na yakın bir konumda yer almaktadır (Şekil). Yaklaşık 150 metre çapındaki höyüğün en yüksek noktası deniz seviyesinden 535 metre yüksekliktedir. Yerleşme, su kaynakları açısından oldukça zengin bir alanda yer alır; çevresinde Kavaközü Deresi gibi küçük akarsular, pınarlar ve yeraltı su kaynakları

bulunmaktadır. Höyüğün doğusunda yer alan düden yapılı Gusir Gölü, bölgenin ekolojik çeşitliliğini artıran önemli bir doğal unsurdur (Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021, s. 3).

Şekil 4. 64. Yukarı Dicle Havzası Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem yerleşimleri ve Gusir Höyük'ün konumu (Karul, 2011, s. 9; Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021, s. 2)

Bu alan; su ve bitki örtüsü bakımından zenginliği ile dikkat çekerken, dağ ve ova geçiş kuşağında yer alması sayesinde farklı ekolojik kaynaklara kolay erişim sağlamıştır. Bu doğal avantajlar, tarihöncesi toplulukların yerleşim yeri seçiminde belirleyici olmuş ve Gusir Höyük'ün konumunu stratejik bir noktaya dönüştürmüştür. Bölgedeki su varlığı

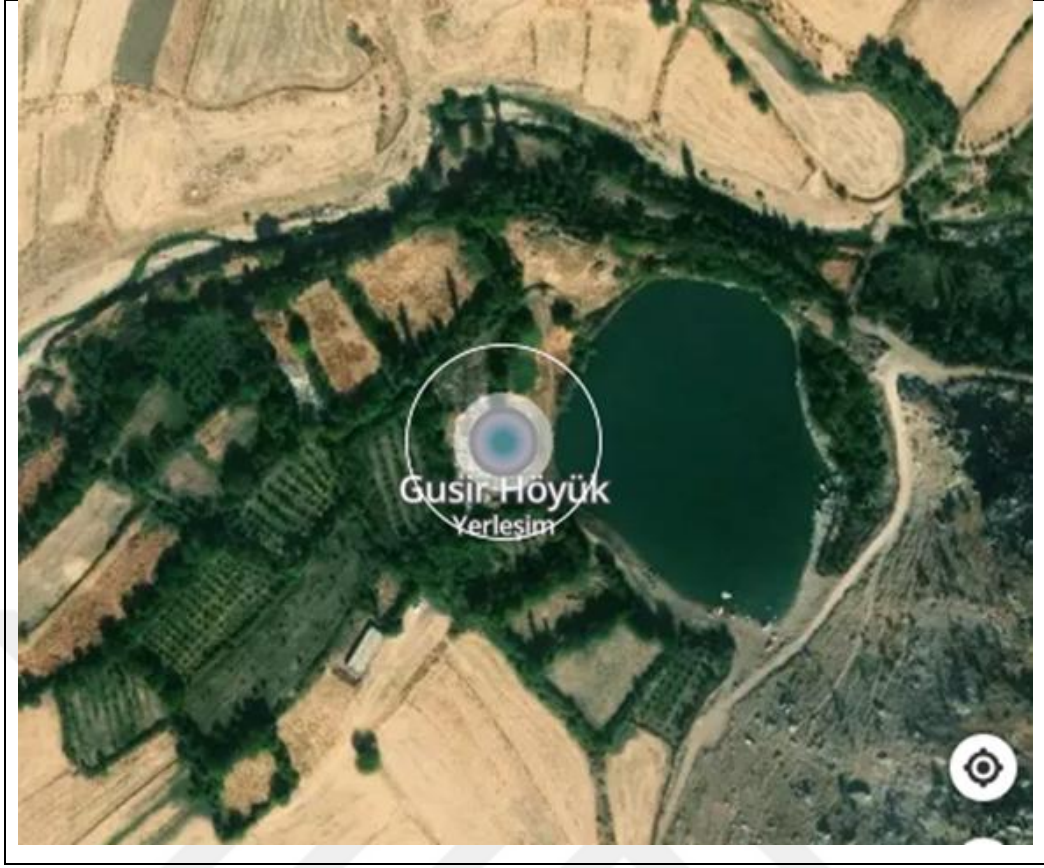
hem tarımsal üretim hem de erken yerleşik yaşamın sürdürülebilirliği açısından elverişli bir çevre oluşturmuştur (Karul, 2018, s. 2; Özdoğan M. , 2013).

Gusir Höyük, 1989 yılında Guillermo Algaze başkanlığında yürütülen Dicle–Fırat Arkeolojik Keşif Projesi sırasında keşfedilmiştir. Algaze’nin ilk yayınlarında yerleşme “Güzir Höyük” olarak anılmıştır. Uzun bir aranın ardından, 2009 yılında İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı tarafından bölgede yeniden yüzey araştırmaları yapılmış; bu çalışmaların ardından 2010 yılında kazılara başlanmıştır (Karul, 2011, s. 6; Pöllath & Peters, 2023, s. 3).

Kazılar, Batman Arkeoloji Müzesi başkanlığında, İstanbul Üniversitesi’nin bilimsel danışmanlığı ile yürütülmüştür. 2009-2014 yılları arasında gerçekleştirilen bu kurtarma kazıları, Ilısu Barajı inşaatı kapsamında yürütülmüştür. Kazılar toplamda dört sezon (2010, 2012, 2013 ve 2014) sürmüş ve yaklaşık 2500 m²’lik bir alan araştırılmıştır. Çalışmalar, höyüğün Gusir Gölü’nün batı yamacı, güney kesimi ve kuzeybatı yükseltisi olmak üzere üç ana bölümde yoğunlaşmıştır (Karul, 2011, s. 6; Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021, s. 3).

Elde edilen bulgular, yer altına gömülü dairesel planlı yapıların zamanla dikdörtgen formlara evrildiğini göstermektedir. Bu mimari değişim, yalnızca Gusir Höyük’ün iç dinamiklerini değil, aynı zamanda Neolitikleşme sürecinde bölgesel ölçekte yaşanan yapısal dönüşümleri de yansıtmaktadır (Karul, 2011, s. 6).

Yerleşimden elde edilen radyokarbon tarihleme sonuçları, Gusir Höyük’ün MÖ 9750-8300 yılları arasında kesintisiz biçimde iskân edildiğini ortaya koymuştur. Bu kronolojik aralık, Çanak Çömleksiz Neolitik A ve Erken Çanak Çömleksiz Neolitik B evrelerine karşılık gelmektedir (Pöllath & Peters, 2023, s. 3). Gusir Höyük bu yönüyle, Yukarı Dicle Havzası’nda erken yerleşik yaşamın sürekliliğini belgeleyen en önemli merkezlerden biri olarak değerlendirilmektedir.

Şekil 4. 65. Gusir Höyük çevresel özellikleri

Şekil 4. 66. Gusir Höyük ve Gusir Höyük Gölü Doğudan görünümü (Karul, 2011, s. 8)

Güneydoğu Anadolu’da, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A’dan Erken Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B’ye (12. ve 11. binyıl yılları) kadar uzanan tortuları koruyan, kazılmış ve örneklenmiş çok nadir yerleşim alanından biridir ve bu, Güney Batı Asya’daki erken kültürleşmenin hızını, dinamiklerini ve çeşitli yollarını anlamak için kritik bir zaman aralığıdır (Kabukçu, 2023, s. 535; Asouti & Fuller, 2013, s. 338). Kazılarda belirlenen dört yapı katmanı, Gusir Höyük’ün MÖ 10. binyıl başlarında kurulduğunu ve uzun süreli bir iskân süreci geçirdiğini kanıtlamaktadır. Bu katmanlardan alınan radyokarbon tarihler (9975-9600 BP) yerleşimi kesin olarak Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A dönemine tarihlendirmektedir. Bu dönemlendirme, Hallan Çemi (10.200 BP), Demirköy (10.000 BP), Körtik Tepe (10.000 BP) ve Çayönü’nün Yuvarlak Planlı Yapılar Evresi (10.200-9400 BP) ile uyumludur (Karul, 2011, s. 6).

Gusir Gölü (Şekil) kenarındaki doğal kesitlerden alınan veriler, dolgunun bazı yerlerde 7-8 metreye kadar ulaştığını göstermiştir. Ancak höyüğün yüzeyi günümüzde üzüm bağları ve küçük tarım parselleri için kullanıldığından, mekânîk arazi düzleştirme ve sulama kanalları gibi insan faaliyetleri bazı arkeolojik katmanları tahrip etmiştir. Bu tahribatın kazı verileri üzerindeki etkisi, kazı alanları arasındaki kot farklarından da anlaşılabilir (yer yer 1,5 metreye kadar çıkmaktadır). Kazılar, alanın üst seviyelerinde Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresi çukurlarıyla karşılaşılmasına rağmen, höyükteki arkeolojik materyalin neredeyse tamamı Çanak Çömlek Öncesi Neolitik döneme (A ve B) tarihlenmektedir. Bu durum, Gusir Höyük’ün en erken yerleşik yaşam izlerinin Neolitik’e ait olduğunu ve farklı evrelerde devamlı iskâna uğradığını göstermektedir (Karul, 2018, s. 1; Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021, s. 2-3).

Gusir Höyük, erken Holosen iklimsel iyileşme süreci içerisinde yerleşime açılmıştır. Younger Dryas’ın sert ve kurak döneminin ardından, yaklaşık MÖ 10.200–9.500 yıllarında Dicle Havzası’nda sıcaklık artışı ve nem oranında belirgin bir yükseliş gözlenmiştir. Bu süreçte bölgedeki karstik kaynaklar ve mevsimsel dereler yeniden aktif hale gelmiş; Gusir Höyük çevresinde nemli bir mikroklima oluşmuştur (Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021, s. 3-4; Karul, 2019, s. 34). Paleoiklimsel modellemelere göre Gusir Höyük, diğer Neolitik yerleşimlere kıyasla en yüksek yıllık yağış miktarına sahip bölgedir (Kabukçu, 2023, s. 538).

Holosen başlarında artan bitki örtüsü çeşitliliği, bölgenin biyolojik üretkenliğini yükseltmiş ve av-toplama ekonomisinin sürekliliğini desteklemiştir. Kömürleşmiş Betula (huş) örnekleri (şekil), bu dönemde çevrenin ılıman ve nemli bir iklime sahip olduğunu

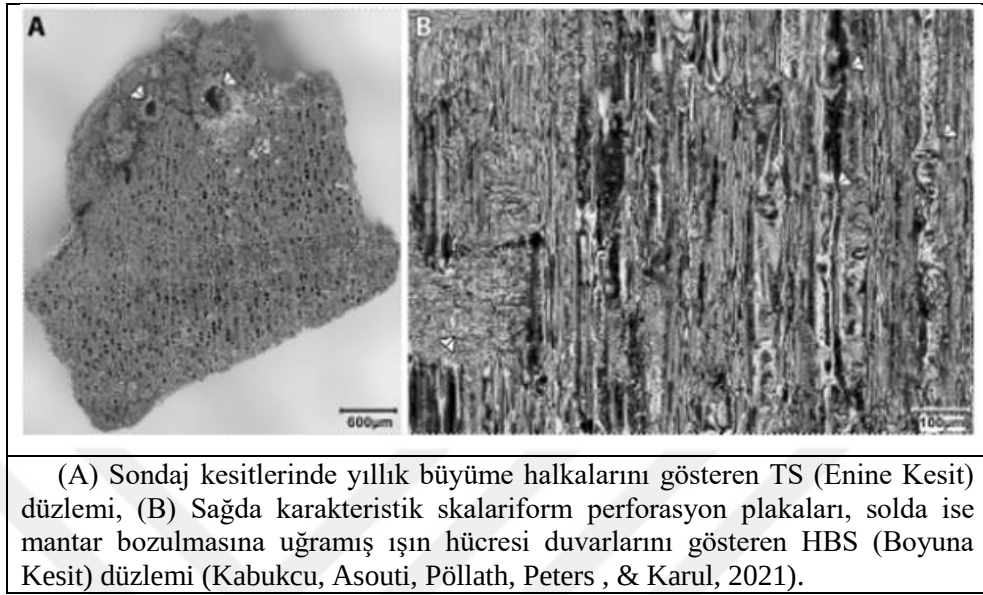
kanıtlamaktadır. Bu iklimsel iyileşme, Gusir Höyük'te erken yerleşik yaşamın gelişmesi için uygun koşullar yaratmıştır. Nitekim Paleoklimatik veriler, Botan Çayı ve Sason Dağları çevresindeki bölgenin erken Holosen'de bugünküne göre daha ılıman ve nemli bir karakter taşıdığını göstermektedir. Bu koşullar hem insan yerleşimi hem de av-toplama ekonomisinin sürdürülebilirliği açısından elverişli bir çevre yaratmıştır (Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021, s. 6).

Gusir Höyük'ün yakın çevresi, Botan Çayı havzasının alt kesiminde, Kavaközü Deresi, yeraltı kaynakları ve düden yapılı Gusir Gölü gibi su unsurlarıyla desteklenen küçük bir mikro havza içinde yer almaktadır. Bu hidrolojik sistem, yerleşim topluluğuna içme suyu, avcılık ve erken tarımsal faaliyetler için sürdürülebilir bir kaynak sağlamıştır (Karul, 2018, s. 2-3).

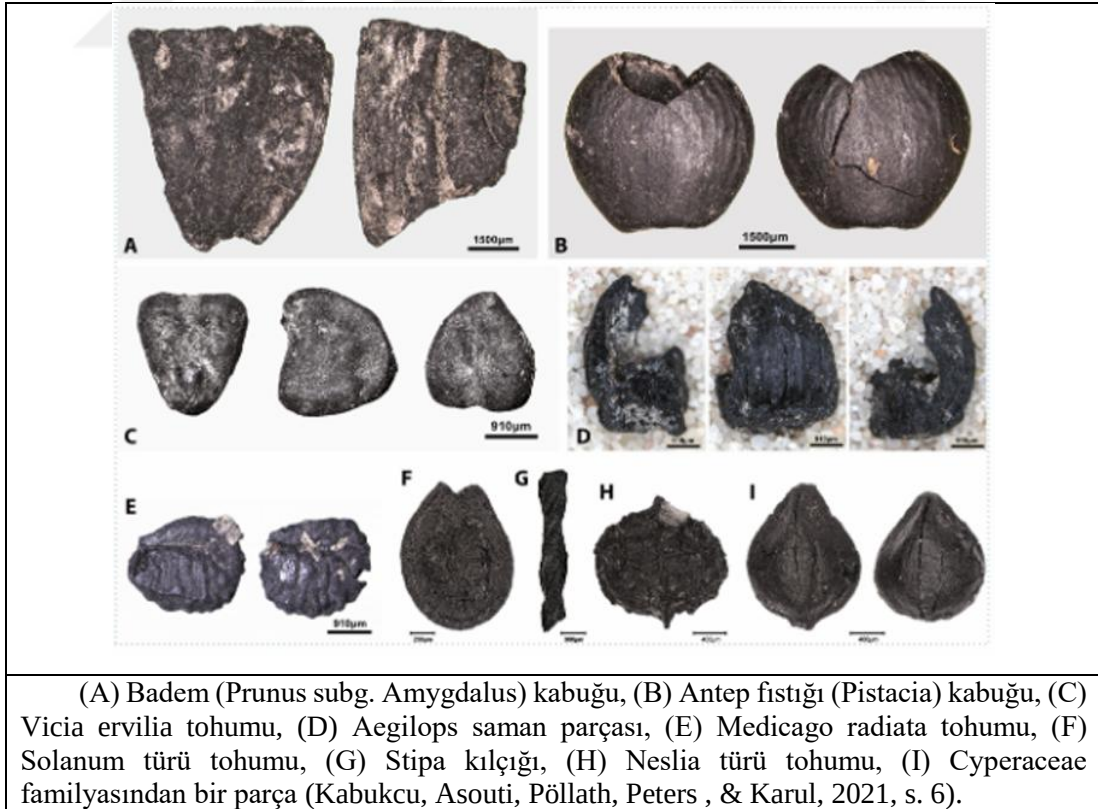
Holosen başlarında Botan Çayı'nın taşkın karakteri, mevsimsel olarak alüvyal birikimi desteklemiş; Gusir çevresindeki verimli alüvyon zeminler, erken bitki kullanımını teşvik etmiştir. Göl ve dere çevresinde yapılan jeomorfolojik analizler, alanın sürekli su varlığına sahip bir mikro havza olduğunu ortaya koymuştur (Kabukcu, 2023, s. 535-537). Sulak alan bitkilerinin (ör. Cyperaceae) azlığı ve tahılların kuru koşullarda yetişmiş morfolojileri, Gusir Höyük'te tarımsal faaliyetlerin yağışa dayalı kuru tarım biçiminde yürütüldüğünü göstermektedir (Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021, s. 10). Hidrografik sistemin göl-dere-pınar üçlüsüne dayalı yapısı, yerleşimin ekolojik olarak mevsimsel su döngüsüne uyumlu bir yerleşim stratejisi geliştirdiğini kanıtlamaktadır. Bu hidrografik avantaj, Gusir topluluğunun hem hayvancılık hem de toplayıcılık etkinliklerini yıl boyunca sürdürmesine olanak tanımıştır (Kabukcu, 2023, s. 535).

Arkeobotanik bulgular, Gusir Höyük çevresinin badem (*Amygdalus*) ve antepfıstığı (*Pistacia*) gibi türlerin baskın olduğu; çitlembik (*Celtis*), meşe (*Quercus*) ve akçağaç (*Acer*) türleriyle tamamlanan bir orman-bozkır geçiş kuşağı bitki örtüsüne sahip olduğunu göstermektedir. Bu floristik yapı, İran-Turan fitocoğrafik bölgesi içinde yer alan Zagros kuşağı meşe ve fıstık-badem bozkır ormanlarının karakteristiğini yansıtmaktadır (Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021, s. 5-8; Kabukcu, 2023, s. 536-538; Pöllath & Peters, 2023, s. 3-6). Ek botanik veriler, Gusir Höyük'ün çevresindeki Dicle ve Botan nehirlerinin taşkın düzlüğü boyunca uzanan galeri ormanlarının ve geniş otlak alanlarının dönemsel olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu durum, topluluğun hem orman ürünlerini hem de açık alan bitki kaynaklarını değerlendirdiğini ortaya koyar(şekil). Özellikle odunsu bitkilerin kömür kalıntıları,

çevredeki ağaçların yakıt ve yapı malzemesi olarak sistematik biçimde kullanıldığını destekler niteliktedir (Kabukcu, 2023, s. 536; Pöllath & Peters, 2023, s. 3).

Şekil 4. 67. Gusir Höyük'ten elde edilen kömürleşmiş huş (*Betula*) odunu (Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021)

Şekil 4. 68. Gusir Höyük'ten elde edilen kömürleşmiş bitki makro kalıntıları (Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021, s. 6)

Gusir Höyük'ün arkeobotanik topluluğu, örneklenen tabakalar boyunca sert kabuklu yemişler (*Pistacia*, *Amygdalus*) ve baklagiller (*Lens*, *Vicia*) ile karakterize edilmektedir. 36 yüzdürme örneğinin incelenmesi sonucunda, yabani siyez (*Triticum boeoticum*), emmer (*T. turgidum* ssp. *Dicoccoides*) ve mercimek (*Lens culinaris* subsp. *Orientalis*) türleri belirlenmiştir (Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021, s. 5-8; Kabukçu, 2023, s. 536-538). Yaklaşık 10.500 cal BP tarihli bir siyez buğdayı tanesi, Dicle Havzası'ndaki en erken tahıl evcilleştirme kanıtı olarak değerlendirilmiştir (Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021, s. 8). Karbon izotop analizleri, mercimek ve arpanın kontrollü koşullarda yetiştirildiğini, ancak henüz tam evcilleştirme aşamasına ulaşmadığını ortaya koymuştur. Erken Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresine tarihlenen mercimeklerin daha iyi sulanmış ortamlarda yetiştiği anlaşılmaktadır (Kabukçu, 2023, s. 536-540).

Şekil 4. 69. Gusir Höyük kazı alanının havadan görünümü (Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021, s. 4)

Gusir Höyük'te gerçekleştirilen zooarkeolojik analizler, faunal kalıntıların büyük çoğunluğunun keklik (*Alectoris chukar*, *Perdix perdix*) türlerine ait olduğunu ortaya koymuştur. Bu yoğunluk, çevredeki açık ve kurak otlak habitatlarının etkin biçimde kullanıldığını ve kuş avcılığının beslenme ekonomisinde belirli fakat sınırlı bir yere sahip olduğunu göstermektedir (Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021, s. 4-5; Pöllath & Peters, 2023, s. 10).

Bunun yanı sıra, yaban keçisi (*Capra aegagrus*), yaban koyunu (*Ovis orientalis*), yaban domuzu (*Sus scrofa*), geyik (*Cervus elaphus*), balık ve küçük memeli kalıntıları da tespit edilmiştir. Bu çeşitlilik, topluluğun hem kurak otlak alanlarını hem de nehir kenarı ekosistemlerini değerlendirdiğini göstermektedir. Arkeobotanik ve faunal veriler birlikte ele alındığında, Gusir topluluğunun yarı kurak bozkır geçiş alanlarını yoğun biçimde kullandığı, ancak dönemsel olarak nemli habitatlara ait fauna türlerini de avladığı anlaşılmaktadır (Kabukçu, 2023, s. 536).

Pöllath ve Peters'in (2023) kapsamlı karşılaştırmalı incelemeleri, Gusir Höyük'ün kuş faunasının erken Neolitik Yukarı Mezopotamya içerisindeki en tekdüze örneklerden biri olduğunu göstermektedir. Tür çeşitliliği son derece düşüktür ve kuş kalıntılarının %99'undan fazlası keklik türlerine aittir. Bu durum, yerleşim çevresindeki nehir, bataklık ve galeri ormanı gibi zengin habitatların avcılığa bilinçli olarak dahil edilmediğini göstermektedir. Gusir topluluğu, tepelik ve taşlık otlak alanlarda yaşayan kuş türlerine odaklanmış; özellikle Gusir Gölü çevresine su içmek için gelen sürüleri avlamıştır. Bu tercih hem çevresel fırsatların değerlendirilmesiyle hem de belirli av stratejilerinin varlığıyla ilişkilendirilmektedir (Pöllath & Peters, 2023, s. 13-14).

Gusir Höyük ile karşılaştırmalı olarak; Hallan Çemi, Körtik Tepe ve Qermez Dere gibi Yukarı Dicle yerleşimlerinde de küçük memeliler ve kara kuşları baskın olup, benzer ekolojik uyum biçimleri görülmektedir. Buna karşın Göbeklitepe yanı sıra Jerf el-Ahmar, Dja'de el-Mughara ve Tell Mureybet gibi Yukarı Fırat yerleşimlerinde, sulak alan kuşları ve büyük memeli türlerinin çeşitliliği daha fazladır. Bu farklılık, Gusir Höyük'ün Dicle Havzası'nın kuru otlak ekotonuna (geçiş kuşağı) uyum sağladığını ve avcılık stratejilerinin bu ekolojik koşullara göre biçimlendiğini ortaya koymaktadır (Pöllath & Peters, 2023, s. 3-7).

Faunal kalıntılarda genç birey oranının yüksekliği, bazı küçük memelilerde kontrollü kullanım izleri, Gusir topluluğunda erken hayvan yönetimi uygulamalarının başladığına işaret etmektedir (Karul, 2019, s. 34; Hongo & Meadow, 2000, s. 137). Ayrıca, bazı kuş türlerinin ritüel veya sembolik bir değer taşıdığı; özellikle turna ve yırtıcı

kuşların törensel bağlamlarda kullanılmış olabileceği de düşünülmektedir. Bu bulgular, Gusir topluluğunun hayvan kaynaklarını yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda sembolik ve toplumsal amaçlarla da değerlendirdiğini göstermektedir (Pöllath & Peters, 2023, s. 13).

Flora, fauna ve çevresel veriler bir arada değerlendirildiğinde, Gusir Höyük topluluğunun Zagros orman kuşağının ekolojik çeşitliliğinden etkin biçimde yararlandığı anlaşılmaktadır. Yerleşim çevresindeki ormanlık alanlar, galeri ormanları ve açık otlak habitatlarının eşzamanlı kullanımı, topluluğa hem avcılık ve toplayıcılık hem de erken tarımsal denemeler için elverişli bir çevre sunmuştur. Bu çok yönlü çevresel uyum, Gusir Höyük'ü Hallan Çemi ve Körtik Tepe ile birlikte Dicle Havzası'nın erken yerleşik yaşam modellerini temsil eden merkezlerden biri haline getirmiştir. Bu yerleşmelerin her biri, farklı ekolojik ortamlarda gelişmiş olsalar da Neolitikleşme sürecinin ekolojik ve kültürel temellerini ortak biçimde yansıtmaktadır (Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021, s. 4; Pöllath & Peters, 2023, s. 3-7; Kabukçu, 2023, s. 536). Gusir Höyük sakinlerinin sulak alanlar ve nehir kıyısı habitatlarını bütünüyle dışlamadıkları, bu ortamlara ait kaynakların sınırlı da olsa kullanıldığını göstermektedir. Bu durum, yerleşimde düşük oranlarda tespit edilen yaban domuzu, balık, kunduz kemikleri ile tatlı su midyesi kabuklarının varlığıyla desteklenmektedir (Kabukcu, Asouti, Pöllath, Peters , & Karul, 2021, s. 4).

Tabakalaşma açısından Gusir Höyük'teki mimari izler büyük ölçüde çukur tabanlı yapılardan oluşmakta ve bu durum stratigrafik çözümlemeyi zorlaştırmıştır. Kazıların kısa sürmesi ve materyal üzerindeki analizlerin hâlen devam etmesi nedeniyle tam bir tabakalanma şeması oluşturulamamıştır. Ancak eldeki veriler, höyüğün 800 yıl civarı bir zaman aralığında en az dört ardışık yerleşim evresine sahip olduğunu ve bu evrelerde mimari teknik ile yontmataş üretiminde belirgin dönüşümler yaşandığını ortaya koymaktadır (Karul, 2018, s. 2-3).

Şekil 4. 70. Gusir Höyük kazı sahası ve mimari buluntular (Karul, 2019, s. 34-44)

Kazı alanlarındaki yapılardan bazıları, aynı noktada farklı dönemlerde yeniden inşa edilmiş olup bu durum uzun süreli kullanım ve mekâna bağlılık göstergesidir. En erken yapılarda yuvarlak planlı ve çukur tabanlı mimari öne çıkarken, zamanla dörtgen planlı, hemzemin yapılar inşa edilmeye başlanmıştır (Şekil). Bu değişim, sadece teknolojik bir yenilik değil; insanların mekânı nasıl gördüğünü, neye anlam yüklediğini ve nasıl bir arada örgütlendiğini de gösterir (Özdoğan M. , 2013; Karul, 2019, s. 36; Karul, 2011, s. 1).

Yerleşmenin farklı bölgelerinde yürütülen kazılarda mimari buluntuların ortak evreyi temsil ettiği anlaşılmakla birlikte, bu üç alan arasındaki kronolojik ilişki henüz netlik kazanmamıştır. Stratigrafik karmaşaya rağmen Gusir Höyük, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A evresinin tüm aşamalarını barındırma potansiyeli ile bölgedeki Neolitikleşme sürecine dair zengin ve karşılaştırmalı veri sunmaktadır (Karul, 2018, s. 2).

Gusir Höyük'ün genel kronolojisi, Hallan Çemi, Demirköy, Körtik Tepe, Hasankeyf Höyük ve Çayönü Yuvarlak Planlı Yapılar evresi ile çağdaş kabul edilmekte ve bu yerleşmelerle karşılaştırmalı değerlendirmelere olanak tanımaktadır (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 4; Karul, 2019, s. 39; Karul, 2018, s. 5-6).

Gusir Höyük'te açığa çıkarılan mimari öğeler (yuvarlak planlı, batık tabanlı yapılar, taş levhalar vb.), Dicle Havzası'nda ortaklaşa gelişen bir mimari geleneğin parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle batık tabanlı dairesel yapılar, Körtik Tepe ve Hasankeyf Höyük'teki örneklerle dikkat çekici benzerlikler sergilemektedir (Karul, 2011, s. 5)

Höyükte; Körtik Tepe ve Hasankeyf Höyük ile birebir benzeşen yapıları barındıran eski bir katman daha vardır. Bu tabakadaki yapılar yaklaşık 5 metre çapında, yuvarlak planlı ve yine çukur tabanlıdır. Duvarlar, somun biçimli dere taşları seçilerek, üstteki tabakaya oranla daha derin bir çukurun iç çeperi boyunca örülerek oluşturulmuştur (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 9; Özdoğan M. , 2013).

Konutlar çoğunlukla zemine gömülü yuvarlak planlı yapılardan oluşmaktadır. Ancak mimari, zamanla daha köşeli formlara doğru evrilmiş; özellikle ortasında dikilitaşlar bulunan merkezi yapılar, çevresine eklenmiş dikdörtgen odalarla karmaşık bir plan şeması oluşturmuştur. Bu geçiş, mimari gelişimin yanı sıra toplumsal düzenin de daha yapılaşmış hale geldiğini düşündürmektedir (Karul, 2019, s. 40; Özdoğan M. , 2013; Karul, 2018, s. 3-4).

Dikilitaşlar, Sembolik Unsurlar ve Gömütler açısından Gusir Höyük'te yerleşim birimleri içerisinde çok sayıda dikilitaş yer almaktadır. Bu taşlar bazen özenle oyulmuş, üzerine geometrik şekiller ya da küçük delikler açılmış, bazıları ise hayvan boynuzlarıyla çevrelenmiştir. Bu bulgular, mekânların sadece barınma amaçlı değil, aynı zamanda sembolik veya törensel işlevler de taşıdığını göstermektedir. Yapı içlerine yerleştirilen gömütler, ölümlerin cenin (Hocker) pozisyonunda defnedildiğini ve yanlarına değerli taş boncuklar, kolyeler, kemerler gibi eşyaların bırakıldığını ortaya koymuştur. Bu durum, inanç sistemi ve ölüm sonrası yaşama dair bazı sembolik yaklaşımların varlığını da düşündürmektedir (Özdoğan M. , 2013; Karul, 2018, s. 4; Karul, 2019, s. 39-40).

Gömü uygulamaları Gusir'deki yerleşimin sosyal yapısına dair bilgi sunmaktadır aynı zamanda. Hocker pozisyonundaki iskeletler ve bazı gömülerin özel yapılara entegre edilmiş olması, Demirköy'deki gömü gelenekleriyle benzerlik göstermektedir. Ancak Gusir'de, Körtik Tepe'de rastlanan süslemeli taşlar, taş kaplar ve öğütme taşları gibi zengin mezar hediyelerine henüz rastlanmamıştır (Karul, 2011, s. 6).

Gusir Höyük'te, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'e ait olduğu düşünülen, düğme veya kemer tokası olarak kullanılmış taş süs eşyaları da bulunmuştur. Bu nesneler, bir yüzlerine kakma tekniğiyle yerleştirilen küçük renkli taşlarla süslenmiş olup, bazı örneklerine mezarlarda da rastlanmıştır. Bu özellikleriyle Neolitik döneme özgü ayrı bir süs eşyası kategorisi oluştururlar (Karul, 2018, s. 479).

Gusir Höyük'te, malzeme kültürü ve ekonomik yaşam ise kazılarda bazalt, kalker ve serpantin gibi yerel taşlardan yapılmış havanlar; öğütme taşları, taş kaplar, kemik aletler ve boncuklar bulunmuştur (Karul, 2019, s. 38-39). Obsidyenin Bingöl-Nemrut Dağı gibi uzak bölgelerden getirilmiş olması (Çelik, 2010, s. 4), Gusir Höyük'te yaşayan toplulukların çevreyle geniş bir etkileşim ağına sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, obsidyen gibi hammaddelerin bölgeye ulaşması, doğal çevrenin sadece yaşama değil, ticaret ve kültürel etkileşim açısından da elverişli olduğunu gösterir. Özellikle bol miktarda bulunan ok uçları, topluluğun yaşam biçiminde avcılığın hâlâ önemli bir yer tuttuğuna işaret eder (Karul, 2018, s. 5; Özdoğan M. , 2013; Karul, 2019, s. 39).

Taş alet topluluğu değerlendirmelerinde, ok uçlarının yaygınlığı dikkat çekicidir. Bu durum, Gusir Höyük'te avcılığın önemli bir geçim stratejisi olduğunu göstermektedir. Nitekim ok uçları ve diğer yontma taş buluntuları, Demirköy ve Körtik Tepe ile paralellik gösterir. Özellikle heykel biçimli havan örnekleri, sadece Nemrik'te değil, Hallan Çemi, Körtik Tepe ve Gusir Höyük'te de görülmektedir. Bu da Yukarı Dicle ve Yukarı Fırat Havzaları arasında erken dönemde kültürel etkileşim olduğunu kanıtlamaktadır (Karul, 2011, s. 6).

Yukarıdaki satırlar ışığında sonuç olarak Gusir Höyük, Yukarı Dicle Havzası'nın Neolitikleşme sürecini anlamada kilit bir yerleşimdir. Konumu itibarıyla su kaynaklarına, bitki örtüsüne ve av sahalarına yakınlığı, erken yerleşik toplulukların sürdürülebilir bir yaşam biçimi kurmasına olanak sağlamıştır. Bu çevresel elverişlilik, bölgenin Neolitikleşme sürecinde tercih edilmesinde temel etkenlerden biridir (Özdoğan M. , 2013; Karul, 2018, s. 2).

Mimari planlar, gömü gelenekleri ve taş işçiliği, Gusir Höyük'ün yalnızca bir yerleşim yeri değil; aynı zamanda sosyal ve ritüel dönüşümün merkezi olduğunu göstermektedir. Bu yerleşim, Hallan Çemi, Körtik Tepe ve Demirköy gibi çağdaş merkezlerle paylaştığı mimari ve kültürel benzerliklerle, Yukarı Dicle Havzası'nda ortak bir kültürel kimliğin oluştuğunu yansıtır.

Aynı zamanda Gusir Höyük, doğal çevre koşullarıyla uyumlu yaşam biçiminin erken bir örneğidir. Coğrafi konumu, iklimsel uygunluğu ve ekolojik çeşitliliği, Neolitik Çağ'ın ilk yerleşimlerinden biri olarak bu alanın seçilmesini sağlamıştır. Gusir Höyük, doğal çevre ile kültürel gelişim arasındaki ilişkiyi anlamak açısından, Dicle Havzası'nın en önemli arkeolojik merkezlerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Karul, 2018, s. 6; Özdoğan M. , 2013).

4.1.4.3. Hasankeyf Höyük

Hasankeyf ilçesi, Batman il merkezinin güneydoğusunda, yaklaşık 37 km mesafede yer almaktadır. Doğusunda Siirt'in Kurtalan ve Eruh ilçeleri, güneyinde Mardin'in Dargeçit (Midyat Eşiği) ve Batman'ın Gercüş ilçesi, kuzeyinde ise Batman merkez ve Beşiri ilçesi bulunmaktadır. Yerleşimin en belirgin coğrafi özelliği, Dicle Nehri kıyısında kurulmuş olmasıdır. Orta Çağ'a ait Aşağı Şehir olarak bilinen eski Hasankeyf yerleşimi, Ilısu Barajı'nın inşasıyla birlikte günümüzde su altında kalmıştır (Erdal, 2024, s. 473; Başkaya & Türk, 2015, s. 352).

Hasankeyf'in kuzeyinde petrol yataklarıyla bilinen Raman Dağları, doğusunda ise Karakaş Dağı yer alır. Yerleşim, derin kanyonlar ve dik kayalıklarla çevrili özgün bir jeomorfolojik yapıya sahiptir (Başkaya & Türk, 2015, s. 352). Bu doğal peyzaj hem savunma hem de barınma açısından tarih boyunca yerleşim için uygun koşullar sağlamıştır.

Fırat ve Dicle havzalarının oluşturduğu verimli alüvyal topraklar, Hasankeyf çevresinde tarih boyunca kesintisiz bir yerleşim geleneğinin sürdürülmesine imkân tanımıştır (Benek, 2012, s. 197). Dicle Nehri'nin sağladığı su kaynakları ve ulaşım olanakları, yerleşimin hem tarımsal hem de ticari açıdan gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu stratejik konum, Hasankeyf'i yalnızca doğal çevre açısından değil, aynı zamanda jeopolitik olarak da önemli bir yerleşim merkezi hâline getirmiştir (Kondo, Tashiro, & Miyake, 2022, s. 121; Minyat, 2009, s. 47).

Yukarı Dicle Havzası içerisinde, Diyarbakır Havzası'nın güney sınırında yer alan Hasankeyf, dik bir fay aynasının önünde ve Dicle'nin oluşturduğu vadi tabanında konumlanmaktadır (Arınç, 2013, s. 430). Bu konum, ulaşım yollarının kavşak noktasında bulunması nedeniyle tarih boyunca yerleşime avantaj sağlamıştır (Başkaya & Türk, 2015, s. 351). Özellikle kalker bloklarının erozyon ve tektonik süreçlerle parçalanması sonucu oluşan sarp yamaçlardaki binlerce doğal mağara, farklı dönemlerde çeşitli topluluklar tarafından konut, barınak ve depo olarak kullanılmıştır. Bu mağara yerleşimleri, insanların çevreyle etkileşimini yansıtan önemli kültürel kalıntılar arasında yer almaktadır (Doğanay, 1989).

Bu özellikleriyle Hasankeyf, hem doğal kaynaklara erişim hem de stratejik konum açısından tarih boyunca cazip bir yerleşim alanı olmuştur. Dicle Havzası'nın sunduğu ekolojik imkânlar sayesinde farklı kültürlerin kesintisiz biçimde yerleştiği bu bölge,

coğrafya ile tarih arasındaki karşılıklı ilişkinin tipik bir örneğini oluşturur (Kondo, Tashiro, & Miyake, 2022, s. 121; Özdoğan M. , 2013).

Hasankeyf, yalnızca Orta Çağ dönemine ait kültürel kalıntılarıyla değil, aynı zamanda bölgenin tarihöncesi geçmişini yansıtan erken yerleşimleriyle de önem taşır. Bu bağlamda Hasankeyf Höyük, Dicle Nehri kıyısında yer alan ve Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'in erken örneklerinden birini temsil eden önemli bir arkeolojik merkezdir (Kondo, Tashiro, & Miyake, 2022, s. 122; Karul, 2015).

Hasankeyf Höyük; Dicle Nehri'nin sol kıyısında, günümüz Hasankeyf kentinin yaklaşık 2 km doğusunda konumlanmıştır (şekil). Höyük, çevresindeki ovoidan yaklaşık 8 metre yüksekte yer almakta olup yaklaşık 150 metre çapında ve kabaca dairesel biçimdedir (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 1).

Hasankeyf Höyük, Güneydoğu Anadolu'da Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A dönemine ait erken bir yerleşim olarak değerlendirilmektedir. 2011–2015 yılları arasında yapılan kazılar, bu alanın Anadolu Neolitiği açısından önemli bulgular sunduğunu ortaya koymuştur. Çalışmalar, ilk olarak 2009'da Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam başkanlığındaki bir Türk ekibi tarafından başlatılmış, 2011'den itibaren Tsukuba Üniversitesi'nden Japon araştırmacılar tarafından sürdürülmüştür. Bu kazılar, Hasankeyf Höyük'ü uluslararası iş birliğiyle yürütülen disiplinler arası bir araştırma sahası hâline getirmiştir (Kondo, Tashiro, & Miyake, 2022, s. 121; Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 1).

2011-2014 yılları arasında Hasankeyf Höyük'te yürütülen kazılarda elde edilen bulgular, Hasankeyf Höyük'ün kesintisiz biçimde iskân edildiğini göstermektedir. Radyokarbon tarihlendirme sonuçları, yerleşimin yaklaşık MÖ 9500-9000 yılları arasında (yaklaşık 11.000-11.500 cal BP) tarihlendiğini ortaya koymaktadır (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 1-2; Kondo, Tashiro, & Miyake, 2022, s. 122; Miyake, 2020).

Hasankeyf Höyük, Yukarı Dicle Vadisi'nde erken yerleşik yaşama dair önemli veriler sunan bir merkezdir. MÖ 10. binyıla tarihlenen bulgular, yerleşimin Levant terminolojisine göre Erken Holosen'e ve Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A evresine karşılık gelmektedir (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 1). Günümüzde höyük, ilçe merkezi ile birlikte Ilısu Barajı'nın inşasıyla oluşan baraj gölü suları altında kalmıştır.

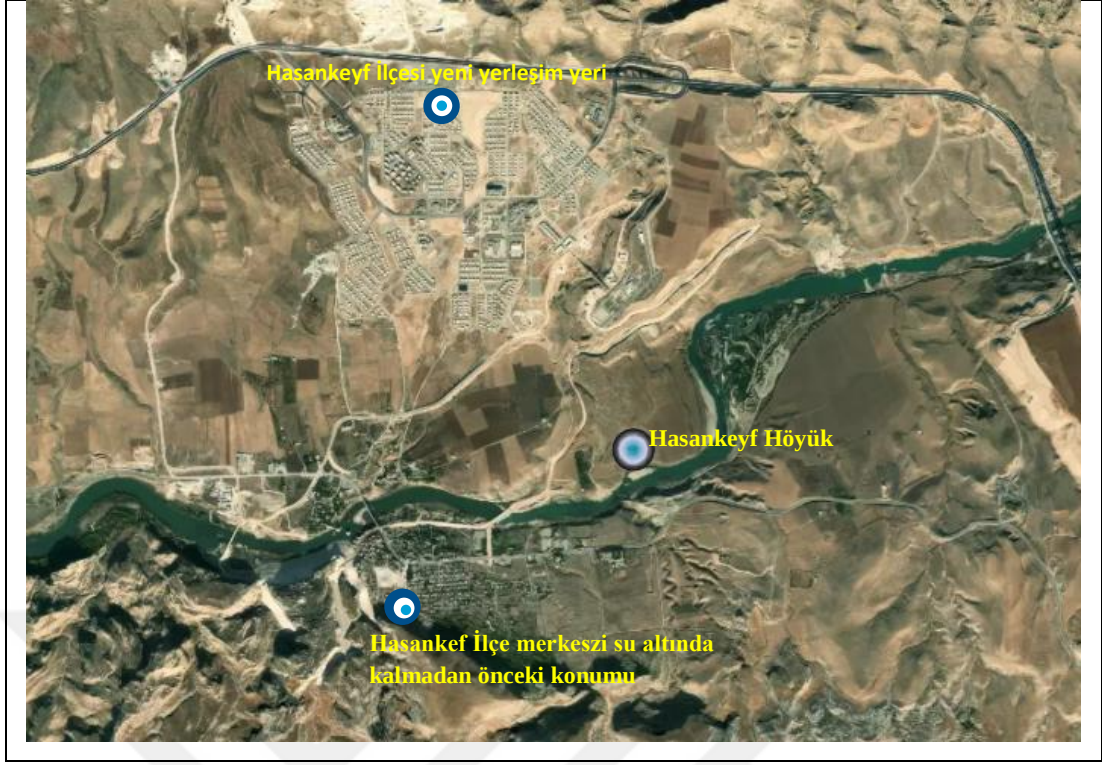
Uluslararası iş birliğiyle yürütülen disiplinler arası kazı çalışmaları sayesinde Hasankeyf Höyük, Güneydoğu Anadolu'da erken yerleşik yaşamın gelişimini belgeleyen

en önemli Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem araştırma alanlarından biri hâline gelmiştir (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 2; Kondo, Tashiro, & Miyake, 2022, s. 121-122).

Hasankeyf Höyük'ün Yukarı Dicle Havzası'ndaki en erken yerleşimlerden biri olduğunu ve Hallan Çemi, Körtek Tepe ile Gusir Höyük gibi çağdaş Neolitik merkezlerle hem kronolojik hem de kültürel paralellikler taşıdığını ortaya koymaktadır (Kabukçu, 2023, s. 541; Karul, 2015).

Bu bağlamda, Hasankeyf Höyük'ün çevresel koşulları, yerleşimin konum seçiminde ve erken yerleşik yaşam biçiminin oluşumunda belirleyici bir rol oynamıştır. Bu çerçevede höyük, Dicle Nehri vadisinin verimli alüvyal toprakları üzerinde yer almakta ve çevresel açıdan son derece elverişli bir konuma sahiptir. Höyük, nehir terasları, su kaynakları ve ormanlık dağ yamaçlarıyla çevrili doğal bir ekosistem içinde yer alır. Bu çevresel yapı, erken yerleşik toplumların avcılık, toplayıcılık ve kısmen bitki işleme faaliyetlerini sürdürmeleri için uygun koşullar sağlamıştır (Karul, 2015; Miyake, 2020).

Jeolojik olarak; yerleşimin kurulduğu zemin, ince kum tabakasından oluşmaktadır. Höyüğün doğu yamacında yapılan sondajlarda yaklaşık 9,5 metre derinlikte ana toprağa ulaşılmıştır. Bu seviyenin günümüz Dicle Nehri kotundan yaklaşık 15 metre yukarıda bulunması, yerleşimin doğrudan nehir yatağıyla ilişkili olmadığını göstermektedir (Miyake, 2020; Kondo, Tashiro, & Miyake, 2022, s. 123). Ayrıca jeomorfolojik analizler, Hasankeyf Höyük çevresinin Holosen başlarında su kaynakları bakımından zengin, mevsimsel taşkınlarla beslenen bir mikro havza olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çevresel koşullar, yerleşimin uzun süreli kullanımına elverişli bir ortam yaratmıştır (Karul, 2015).

Şekil 4. 71. Hasankeyf Höyük’ün Baraj suları altında kalmadan önceki konumu ve çevresel özellikleri

Hasankeyf Höyük’te öğütme taşı aletler de oldukça yaygındır. Büyük taş bloklarla doldurulmuş çukurlarda hem kırık parçalar hem de tam durumdaki öğütme taşları, tokmak taşları gibi taşlama araçları bulunmuştur. Bu tür aletlerin yoğun biçimde kullanılması, alandaki tarımsal faaliyetlerin azlığına rağmen dikkat çekici bir durumdur (Miyake, 2020; Karul, 2019, s. 19).

Arkeobotanik bulgular, Hasankeyf Höyük topluluğunun geçim stratejisinde yabani bitki ve yemişlerin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Buğday ve arpa kalıntılarına çok nadir rastlanmış, buna karşın badem, antep fıstığı, çitlembik ve mercimek gibi yabani türlerin kullanıldığı belirlenmiştir (Karul, 2019, s. 39; Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 4). Bu durum, Hasankeyf topluluğunun erken evcilleştirme sürecine geçmeden önce, yabani bitki kaynaklarına dayalı bir beslenme sistemi benimsediğini göstermektedir.

İran ve Türkiye’deki çağdaş Neolitik yerleşimlerle yapılan karşılaştırmalar, Hasankeyf Höyük’te tahıl tanelerinin henüz evcilleştirme öncesi özelliklerini koruduğunu, ancak Körtik Tepe ve Hallan Çemi gibi yerleşimlerde benzer biçimde tahıl yetiştiriciliği denemelerinin başladığını göstermektedir (Kondo, Tashiro, & Miyake, 2022, s. 132; Karul, 2019, s. 39). Hasankeyf topluluğu, yabani tahılları takviye gıda olarak

kullanmış; bu durum onların tahıl evcilleştirmenin erken aşamalarında oldukça temkinli bir yaklaşım sergilediklerini düşündürmektedir (Kondo, Tashiro, & Miyake, 2022, s. 132).

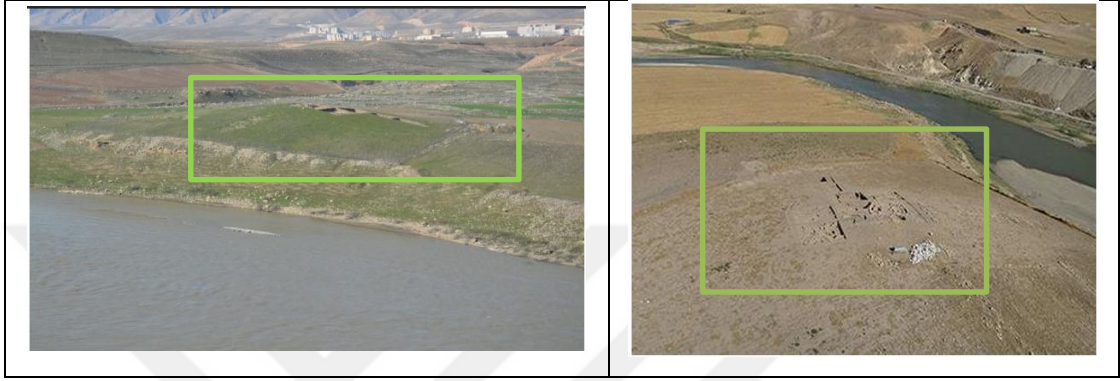
Hasankeyf Höyük'te ele geçen hayvan kalıntıları arasında koyun, keçi, yaban domuzu, köpek, geyik ve ayı gibi küçük memeliler öne çıkar. Faunal analizler, yerleşimdeki hayvan kalıntılarının büyük çoğunluğunun yabani türlere ait olduğunu ortaya koymuştur. Yaban keçisi (*Capra aegagrus*) kalıntıları toplam örneklerin yaklaşık %56'sını oluşturmaktadır. Bunun yanında yaban domuzu (%11), kızıl geyik (%6), tilki, tavşan ve kaplumbağa kalıntıları da tespit edilmiştir. Evcilleştirilmiş tür olarak yalnızca köpek kalıntılara rastlanmıştır (Kondo, Tashiro, & Miyake, 2022, s. 130).

Tüketimde ise özellikle koyun ve geyik etinin tercih edildiği anlaşılr. Kemiklerin tamamı yabani türlere ait olmakla birlikte, domuzlar üzerinde evcilleştirme girişimlerine dair bazı izler tespit edilmiştir. Yerleşimlerde ayrıca kuş ve sürüngen kemikleri bulunmuş, yoğun miktarda balık kalıntısı ise Dicle Nehri'nin gıda temininde önemli bir kaynak olduğunu ortaya koymuştur (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 4-5; Karul, 2015; Karul, 2019, s. 38-39).

Kazılarda ele geçen hayvan kemiklerinin büyük kısmı yeraltı yapıların dolgularından gelmektedir. Orta boylu memeliler arasında koyun %50 oranla baskındır; bunun yanında yaban keçisi, yaban domuzu, kızıl geyik, tilki, tavşan ve kaplumbağa gibi küçük fauna türleri de sıklıkla tespit edilmiştir. Bu yerleşimde evcil hayvan olarak yalnızca köpeğe dair kalıntılar görülmekte, diğer türlerde evcilleştirme izlerine rastlanmamıştır. Oldukça fazla miktarda balık ve kuş kemikleri ele geçmiş olup bunların 4 milmetre'lik eleklerle ayrıştırılması sayesinde sucul kaynaklara dayalı geçim biçiminin bu yerleşimde de önemli olduğunu göstermektedir. Körtik Tepe'de benzer biçimde balıkçılığa dair kanıtlar ve su kaynaklarıyla kurulan ilişkiler, yukarı Dicle havzasında erken yerleşim stratejilerinin ortak çevresel temellere dayandığını ortaya koymaktadır. Bu bulgular, Hasankeyf Höyük'teki Neolitik topluluğun geniş bir yaban kaynaklı besin stratejisine sahip olduğunu göstermektedir. (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 4-5; Karul, 2019, s. 38-39; Karul, 2015).

Bu veriler bir arada değerlendirildiğinde, Hasankeyf Höyük topluluğunun avcılık, toplayıcılık ve sınırlı düzeyde bitki işleme faaliyetlerini bir arada yürüttüğü; Levant bölgesindeki çağdaş topluluklara kıyasla daha geç evcilleştirme eğilimleri gösterdiği anlaşılmaktadır (Karul, 2015; Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 5).

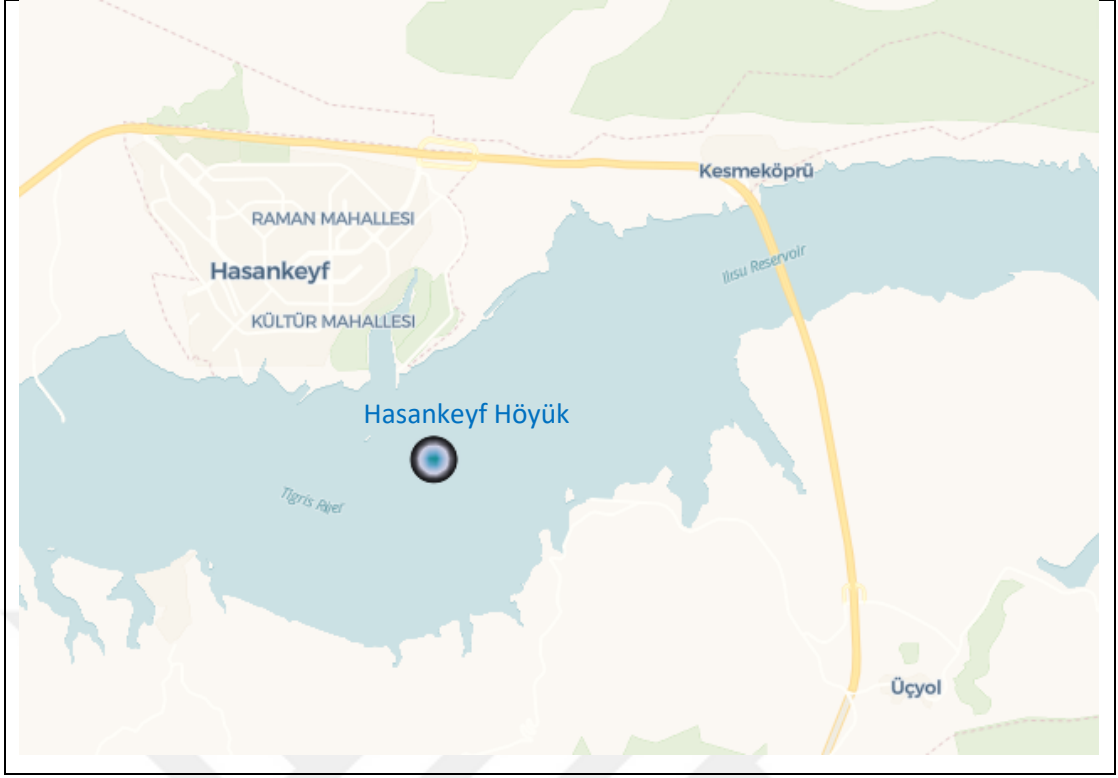
Dolayısıyla, Hasankeyf Höyük, Dicle Nehri'ne yakın konumuyla (şekil) çevresel kaynaklara doğrudan erişim sağlamış olması sürekli yapılaşma ve gömü pratiğiyle kalıcı yerleşiklik modelini ortaya koymuştur. Ancak tahılların kullanılmaması ve evcil hayvan eksikliği, bu yerleşimde Levant bölgesiyle karşılaştırıldığında farklı bir Neolitik geçiş senaryosu olduğunu göstermektedir (Karul, 2015; Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 5).

Şekil 4. 72. Hasankeyf Höyük'ün baraj suları altında kalmadan önceki genel görünümü ve dicle kıyısındaki konumu (<http://batmankulturenvanteri.org/>)

Şekil 4. 73. Hasankeyf Höyük lokasyon haritası (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 1)

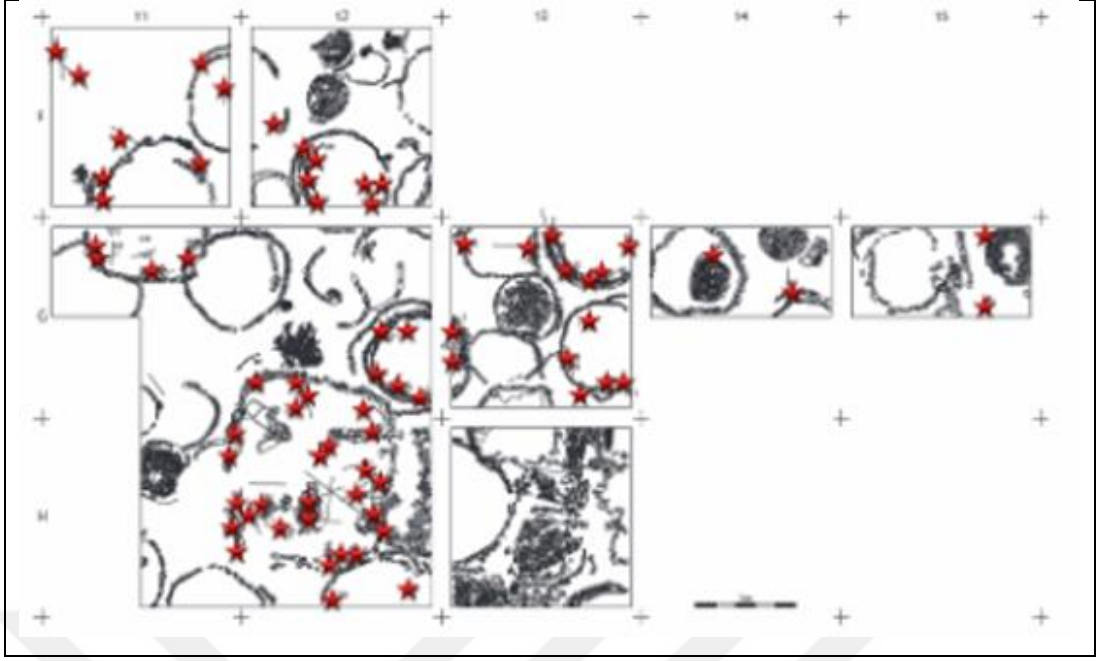

Şekil 4. 74. Hasankeyf Höyük günümüz su altı konumu

Hasankeyf Höyük'te açığa çıkarılan gömülerin çoğu, dairesel veya dikdörtgen planlı yapıların tabanları altında ve duvarlara yakın alanlarda bulunmuştur. Toplamda 100'den fazla bireye ait gömü tespit edilmiş olup, bunlar kalın bir Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A tabakası içerisinde yoğunlaşmıştır (Kondo, Tashiro, & Miyake, 2022, s. 130).

Osteolojik incelemeler, bireylerin yaş, cinsiyet ve sağlık durumlarına dair önemli veriler sunmaktadır. Erkek bireylerin kadınlara oranla daha fazla temsil edilmesi, toplumsal cinsiyet rollerinin gömü pratiklerine yansıdığına işaret etmektedir. Bu gömü uygulamaları, Ebu Hureyra gibi diğer erken Neolitik merkezlerde gözlenen defin gelenekleriyle benzerlik taşımaktadır (Kondo, Tashiro, & Miyake, 2022, s. 130-131).

Ayrıca, insan kemiklerinden elde edilen kararlı izotop analizleri, tatlı su kaynaklarının beslenmedeki önemini desteklemektedir. Nitrojene dayalı izotop sonuçları, farklı bireyler arasında anlamlı bir varyasyon olmadığını, dolayısıyla toplum genelinde benzer beslenme alışkanlıklarının sürdürüldüğünü göstermektedir (Kondo, Tashiro, & Miyake, 2022, s. 130).

Şekil 4. 75. Tabakalar arası yapılarda görülen yuvarlak ve yarı dikdörtgen taş duvarlar ile mezar konumları (yıldız simgeleriyle) gösterilmiştir (Kondo, Tashiro, & Miyake, 2022, s. 130)

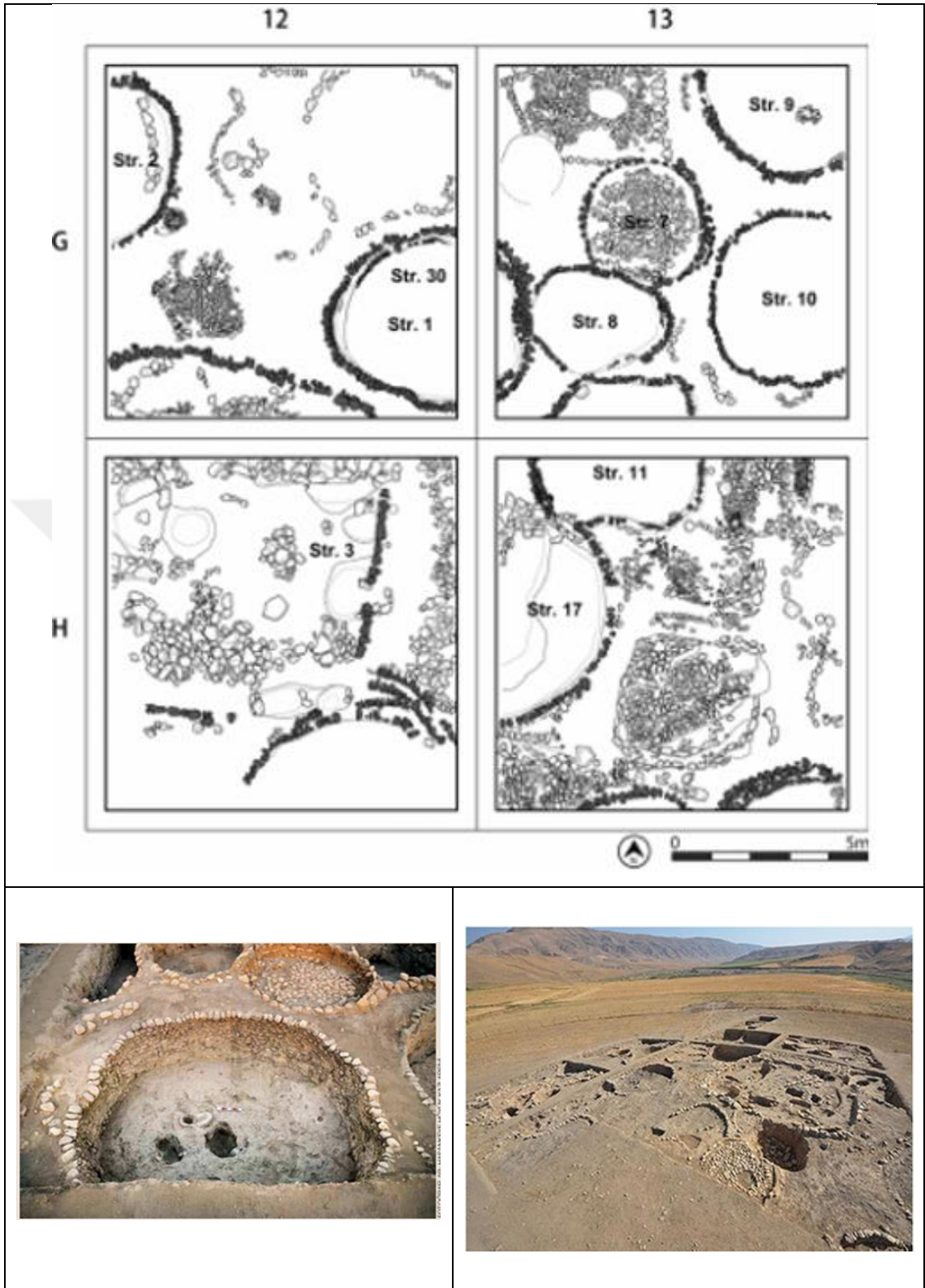
Yukarı Dicle Havzası'ndaki erken Neolitik yerleşmeler de dahil olmak üzere, Hasankeyf Hüyük'te çukur tabanlı yuvarlak yapılar inşa edilmiş, zamanla planlı yerleşmelere ve merkezi kamusal yapılara geçilmiştir. Bu yapılar daha düzenli, dikdörtgen planlı ve birbirine bitişik konutlara dönüşerek planlı köy düzenine geçilmiştir. Gusir ve Hasankeyf Höyük'te, merkezî nitelikli kamusal yapılar ortaya çıkmış; Gusir'deki "T" biçimli dikilitaşlar, Göbeklitepe ve Nevalı Çori'deki sembolik taşların erken örnekleri olarak değerlendirilmiştir. Yapılar içindeki yabani hayvan boynuzları ve dikilitaşlar, inanç sistemine bağlı ritüellerin zamanla konutlardan özel yapılara taşındığını ve animalist sembollerden antropomorfik figürlere doğru evrildiğini göstermektedir (Karul, 2015).

Yerleşimin kazılan üst tabakalarında, dikdörtgene yakın planlı taş duvarlı bir yeraltı yapısı olan Str. 3 tespit edilmiştir. Bu yapının dolgusunda iri taş bloklar ve rölyef dekorlu (kabartma ya da oyma tekniğiyle yapılmış bezemeler) büyük taş levhalar bulunmuştur. Yapının etrafında toplam 12 bireye ait insan gömütleri açığa çıkarılmıştır; özellikle biri, bacak kemiklerinde siyah çizgilerle dikkat çekmekte olup bu uygulamanın nasıl yapıldığı net değildir ancak benzer buluntular Körtik Tepe ve Demirköy Höyük'te de belgelenmiştir (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 2; Özdoğan M. , 2013). Bu durum; Hallan Çemi, Demirköy, Körtik Tepe ve Gusir Höyük gibi Yukarı Dicle Havzası'nın diğer erken Neolitik merkezleriyle çağdaş olduğunu ortaya koyar.

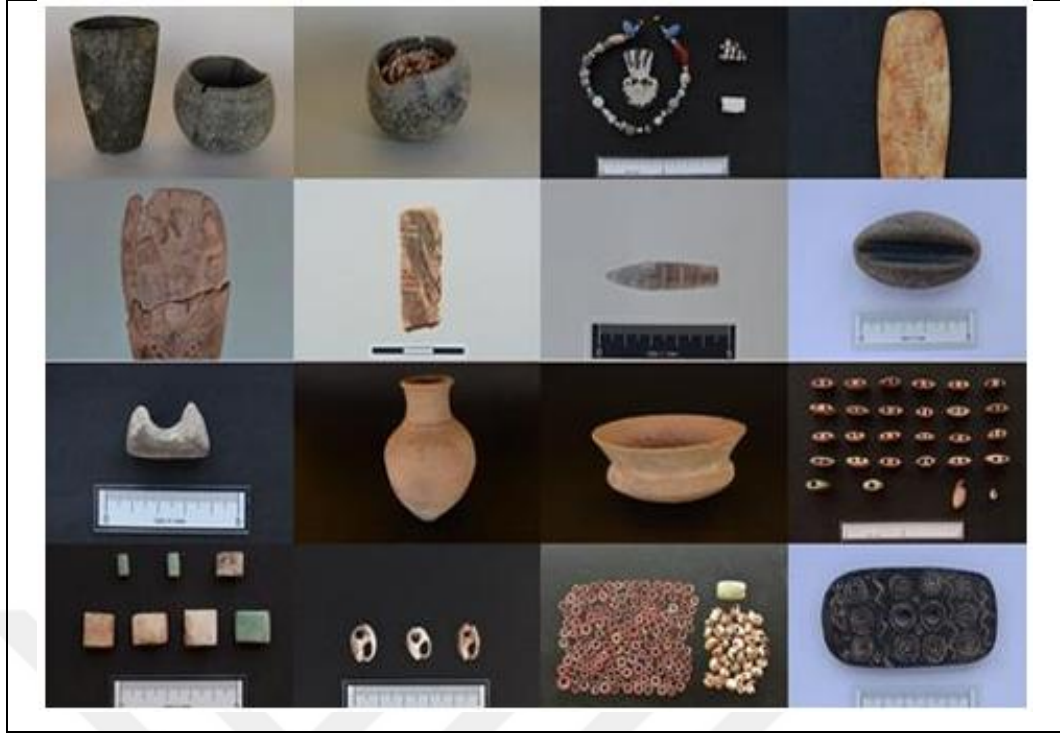
Mimari, ölü gömme gelenekleri ve küçük buluntular gibi birçok kültürel unsorda bu yerleşmeler arasında benzerlikler bulunur. Ayrıca, Göbeklitepe'nin yuvarlak planlı III. tabakasıyla da yaklaşık olarak aynı döneme ait oldukları anlaşılmaktadır (Miyake, 2020; Pöllath & Peters, 2023, s. 154).

Daha alt seviyelerde, dairesel planlı yeraltı yapıların oldukça yoğun biçimde sıralandığı görülmüştür. Bu yapılar taş temeller üzerine inşa edilmiş, çamur harç ve sarımsı sıva ile örülmüştür. İçlerinde taş döşemeli tabanlara sahip örnekler bulunmakta; yapı çapları genelde 3,5-4,5 metre arasında değişmekte ve bazen 6 metreye kadar ulaşabilmektedir. Yapı dolgularında çok sayıda hayvan kemiği, çakmaktaşı ve işlenmemiş taşlar belgelenmiştir (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 3; Karul, 2015).

Hasankeyf Höyük'te kazılarda ele geçen yontma taş aletler de Hallan Çemi, Demirköy Höyük, Gusir Höyük ve Körtik Tepe gibi çağdaş yerleşimlerle tipolojik benzerlik göstermektedir. Litik malzeme çoğunlukla çakmaktaşıdan üretilmiş olup obsidyen oranı yalnızca birkaç yüzde ile sınırlıdır (Şekil). Tespit edilen obsidyenlerin çoğu yeşilimsi renktedir. Alet üretimi doğrudan vurma tekniği ile yapılmış, konik tek platformlu çekirdekler kullanılmıştır. Zamanla tipolojik farklılaşmalar gözlemlenmiştir: örneğin H12 karesinde büyük, ısı işlemeli flint bıçaklardan yapılmış kazıyıcılar varken, Str. 1/8'de daha küçük boyutlu geometrik mikrolitler yaygındır (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 3-4). Obsidyenin yerleşimde sınırlı kullanımına rağmen, çevresel bağlantılarla (özellikle Doğu Anadolu obsidyen kaynakları) bir madde dolaşım ağına işaret etmektedir (Çelik, 2010, s. 4).

Şekil 4. 76. Hasankeyf Höyük Dairesel planlı yapılar (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 2)

Şekil 4. 77. Hasankeyf Höyük buluntularından toplu görünüm (Sucu, 2019, s. 216)

Şekil 4. 78. Çeşitli tabakalardan litikler (Soldaki görsel) (Soldaki görsel) (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 3)

Şekil 4. 79. Balık kemikleri (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 4)

Hasankeyf Höyük'te gömü hediyeleri arasında taş ve özellikle tatlısu ile Akdeniz kökenli deniz kabuklarından yapılmış boncuklar öne çıkar. Tatlısu yumuşakça kabuklarının tümünün işlenmiş olması, bunların yerleşme dışında hazırlanıp getirildiğini düşündürür. Deniz kabukları ise uzun mesafeli değiş tokuş ağlarının göstergesidir. Nassarius boncukları yalnızca yuvarlak planlı evrede görülürken, tatlısu kabukları dörtgen planlı evrede de kullanılmaya devam etmiştir. Gömülerde günlük aletlerin yer almaması, seçici ve ritüel temelli bir ölü gömme geleneğine işaret eder. Bu yönleriyle Hasankeyf Höyük, Yukarı Dicle Havzası'ndaki diğer erken köy yerleşmeleriyle ortak kültürel özellikler taşır (Miyake, 2020).

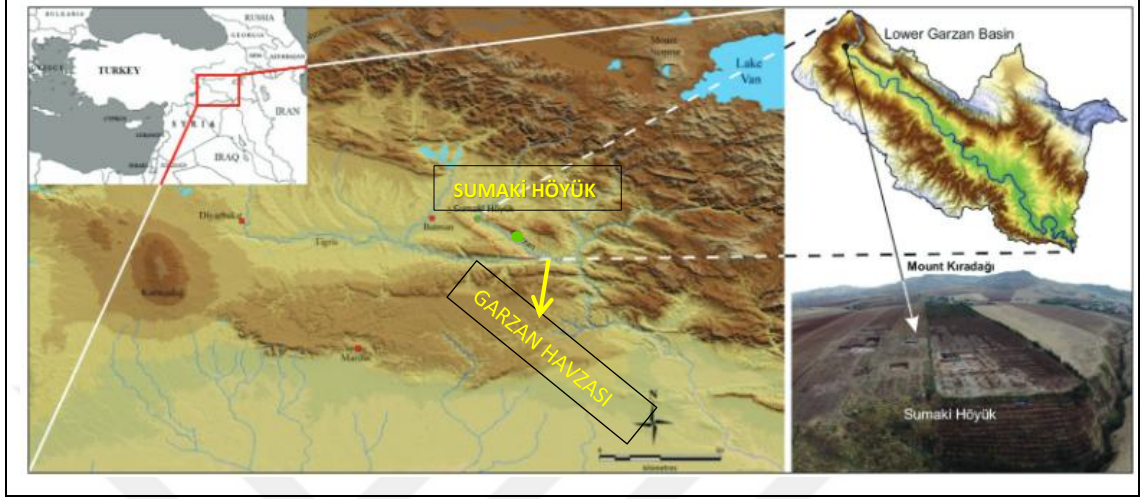
Hasankeyf Höyük'ten elde edilen veriler; mimari kalıntılar, taş aletler, hayvan kalıntıları ve diğer günlük yaşam izleri aracılığıyla, Neolitik toplulukların yaşam tarzlarına, üretim biçimlerine ve çevresel adaptasyonlarına ışık tutmaktadır. Yerleşmenin erken evrelerine ait buluntular, hem avcı-toplayıcı hem de tarım öncesi üretim temelli karma bir geçim ekonomisine işaret etmektedir (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 1; Karul, 2015). Nitekim, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A ve erken Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresi yerleşimlerinde çok sayıda fırlatma ucu bulunması, avcılığın bu dönemdeki önemini göstermektedir. Özellikle Hasankeyf Höyük'te fırlatma uçlarıyla avlanmış yabani koyun ve sığır kalıntılarının ortaya çıkarılması, erken Neolitik Dönem'de insan, av hayvanı, çevre ve av aletleri arasındaki karmaşık ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır (Dalar & Tosyagülü Çelik, 2022, s. 98).

Bu bağlamda Hasankeyf Höyük, yalnızca Batman ili için değil, tüm Dicle Havzası ve Yakın Doğu Neolitiği açısından önemli bir referans noktası teşkil etmektedir. Özellikle Levant bölgesine kıyasla farklı yerleşim örüntüleri sunması ve yerleşik yaşamın Mezopotamya'daki erken örneklerinden biri olması açısından dikkate değerdir (Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 1-2).

4.1.4.4. Aşağı Garzan Havzası (Sumaki Höyük)

Sumaki Höyük, Batman ili Beşiri ilçesinin yaklaşık 1 kilometre doğusunda, Aşağı Garzan Vadisi'nin kuzey kesiminde, Garzan Çayı'na 2,5 km ve Kıra Dağı'na 2,7 kilometre uzaklıkta yer alan önemli bir yerleşim alanıdır. Yerleşme, güneybatı-kuzeydoğu doğrultulu hafif eğimli bir yamaca oturmakta ve 700-710 metre yükselti bandında, aşınım yüzeyinin oluşturduğu doğal bir teras üzerinde konumlanmaktadır. Bu

topografik konum, yerleşmenin hem çevresel kaynaklara erişimini hem de yerleşim düzenini belirleyen başlıca etmendir (Sarıaltun, Aydın, & Avcıoğlu, 2023, s. 382; Sarıaltun & Erim-Özdoğan, 2018, s. 83).

Şekil 4. 80. Sumaki Höyük'ün Lokasyon haritası ve kazı alanı (Sarıaltun, Aydın, & Avcıoğlu, 2023, s. 382)

Şekil 4. 81. Sumaki Höyük Çevresel özellikler

Yerleşme alanı, kuzey ve güneyde mevsimsel akış rejimine sahip dere yatakları ve sulak alanlarla çevrilidir. Doğu, güneydoğu, batı ve kuzey yönlerinde gelişmiş doğal teraslar, yer seçimine uygun yerleşim platformları oluşturmuştur. Arkeolojik bulgular, yerleşmenin paleo-çevresel olarak dönemsel su varlığı, bataklık karakterli alanlar ve taşkın düzlüğü ile ilişkili bir ortamda bulunduğunu göstermektedir. Bu konum, Mezopotamya düzlükleri ile Güneydoğu Toroslar arasında yer alan dağ-ova geçiş zonunun karakteristik özellikleriyle uyumludur. Bu bakımdan Sumaki Höyük, Braidwood'un "Hilly Flanks" olarak tanımladığı, avcı-toplayıcılıktan yerleşik tarım toplumlarına geçişin yoğunlaştığı coğrafi kuşak içerisinde değerlendirilmektedir (Sarıaltun, Aydın, & Avcıoğlu, 2023, s. 382; Sarıaltun & Erim-Özdoğan, 2018, s. 58-59; Acar & Sarıaltun, 2023, s. 83-85).

Sumaki Höyük, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresinin sonunda yerleşim yeri olarak tercih edilmiştir. Güneydoğu Anadolu'nun erken tarımcı topluluklarının izlerini barındıran önemli Neolitik merkezlerden biridir. Yapılan karbon 14 analizleri, höyüğün yaklaşık olarak MÖ 7100-6200 yılları arasına tarihlendiğini ortaya koymuştur (Sarıaltun, Aydın, & Avcıoğlu, 2023, s. 381).

Aşağı Garzan Havzası'nda Neolitik yerleşimlerin sınırlı olması, bölgenin coğrafi ve çevresel koşullarıyla doğrudan ilişkilidir. Yapılan yüzey araştırmaları ve kazılar, havzanın Neolitik Çağ'da yalnızca Sumaki Höyük ile temsil edildiğini ortaya koymaktadır. GÖ kalibre yaklaşık 9000-8000 yılları arasına tarihlenen bu kültürel süreç, özellikle Yukarı Dicle Havzası'nda yerleşim sürekliliği ve çevresel uyum stratejilerinin anlaşılması açısından önem taşımaktadır (Sarıaltun, 2020, s. 117).

Sumaki Höyük, aynı zamanda Çanak Çömlek Öncesi Neolitik döneme ait bölgedeki tek yerleşim olup, Kuzey Mezopotamya Neolitikleşme sürecinin ayrıntılı biçimde izlenebildiği önemli bir merkezdir. Yerleşme, kazı alanının büyüklüğü bakımından da dikkat çekici olup, Yukarı Dicle Havzası'nda Çayönü Tepesi'nden sonra en geniş kazı alanına sahip Neolitik yerleşimdir (Sarıaltun, 2021, s. 2). Bu nedenle Sumaki Höyük, Aşağı Garzan Havzası'nın Neolitikleşme sürecini anlamada bölgesel ölçekte temel bir referans niteliği taşımaktadır (Sarıaltun, 2023, s. 5-8).

Tabaka	Dönem	Evre	CalPal Kalibrasyon (kal GÖ)	CEDAD C14 / AMS Tarih (GÖ)	CEDAD Lab. Kod
1	Ortaçağ	M1	1116 ± 52	1186 ± 40	LTL15185A
		M2			
2	Neolitik	N1	8123	Karşılaştırmalı Kronoloji	
		N2	8258		
		N3	8395±28	7584 ± 50	LTL15193A
		N4	8436±52	7613 ± 60	LTL15187A
			8459±49	7645 ± 50	LTL15194A
			8461±49	7647 ± 50	LTL14406A
		N5	8491±50	7700 ± 50	LTL15192A
			8501±56	7712 ± 60	LTL14408A
			8518±54	7741 ± 50	LTL15190A
			8526±60	7752 ± 60	LTL15186A
		N6	8594±49	7810 ± 50	LTL14407A
			8629±80	7821 ± 60	LTL15189A
			8715±113	7859 ± 60	LTL15191A
			8708±90	7871 ± 50	LTL15188A
		N7	9084±57	8127 ± 50	LTL14409A

Şekil 4. 82. Sumaki Höyük kronolojik stratigrafisi (Sarıaltun, 2023, s. 8)

Sumaki Höyük, ilk olarak 2002 yılında bir yüzey araştırması sırasında keşfedilmiş ve daha sonra Aslı Erim Özdoğan bilimsel danışmanlığında 2007-2014 yılları arasında Ilısu Barajı Kurtarma Projesi çerçevesinde 5 sezon boyunca arkeolojik kazıları gerçekleştirilmiştir (Erim Özdoğan & Sarıaltun, 2008, s. 94).

Jeolojik ve jeomorfolojik açıdan Sumaki Höyük, güneyinde geniş bir düzlüğe yayılan Kıradağı bazalt akıntısı ile ilişkilidir. Yerleşme, Üst Miyosen yaşlı Şelmo Formasyonu (kilaşı, çamurtaşı, kumtaşı ve konglomera) üzerinde bulunmaktadır. Bu jeolojik temel, alanın topoğrafyasını ve arkeolojik kalıntıların korunma durumunu doğrudan etkilemektedir. Bölge, erozyon ve heyelan süreçlerinin sık görüldüğü bir morfolojiye sahiptir. Yüzeysel akış ve kütle hareketleri hem geçmişte hem günümüzde yerleşme çevresinde heyelan izleri ve dolgu birikimleri bırakmıştır (Sarıaltun, Aydın, & Avcıoğlu, 2023, s. 383; Sarıaltun, 2021, s. 202-205).

Bu süreçler, yerleşme düzenini de etkilemiştir. Taşkın ve yüzey akıntılarının biriktirdiği malzemeler, bazı yapıların kısmen örtülmesine ve yerleşim planının zaman zaman değişmesine neden olmuştur. Neolitik dönem boyunca bu durum, yerleşimin kesintili olarak kullanıldığını göstermektedir (Sarıaltun, 2023, s. 2).

Bölgede Paleosen, Eosen ve Üst Miyosen yaşlı Şelmo, Germik, Lahti ve Hoya formasyonları yayılım göstermektedir. Bu formasyonlar, yapı ve alet yapımında kullanılan taşların yerel kaynaklardan sağlandığını göstermektedir. Özellikle Kıradağı bazaltı, yerleşmede sık görülen öğütme taşlarının hammaddesi olarak dikkat çekmektedir (Sarıaltun, 2021, s. 200).

Hidrografik açıdan Aşağı Garzan Havzası, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle Nehri havzası içinde yer alan önemli bir alt sistemdir. Garzan (Yanarsu) Çayı'nın aşağı akış alanını kapsayan havza, bu çayın Dicle Nehri'ne bağlanmasıyla bölgesel su ağının bir parçasını oluşturur. Havza Batman ili sınırları içinde bulunmakla birlikte, hidrolojik etkileri Siirt, Diyarbakır ve Bitlis yörelerine kadar uzanmaktadır (Sarıaltun, 2021, s. 197).

Bölgenin hidrolojisi yarı kurak iklim koşullarıyla doğrudan ilişkilidir. Yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise serin ve yağışlıdır. Yıllık yağışın 500 milimetrenin üzerinde olmasına karşın, yağışların mevsimsel düzensizliği ve kış yağışlarının kar şeklinde olması; kar erimeleri sonrası ani su yükselmelerine, yüzey akışlarına ve dere taşmalarına yol açmaktadır. Sumaki Höyük'ün üzerinde yer aldığı killi zemin, bu süreçlerden kolay etkilenmekte ve bu durum yerleşimin zaman zaman kesintiye uğramasına neden olmuştur (Sarıaltun, 2022, s. 70-71).

Holosen boyunca gözlenen taşkın, yüzey akışı ve heyelan olayları, yerleşim alanı seçiminde belirleyici çevresel sınırlayıcılar olmuştur. Hidrolojik hareketlilik ve zemin istikrarsızlığı, yerleşimin uzun süreli sürekli iskânını güçleştirmiştir (Sarıaltun, 2021, s. 202-203).

Garzan Çayı'nın akım karakteri, bölgenin jeolojik yapısına bağlıdır. Havza boyunca alüvyal dolgular, taşkın düzlükleri ve akarsu taraçaları yaygın olarak görülür. Çay, düşük eğimli (%0,18) bir hat boyunca akmakta ve belirgin menderes gelişimi sergilemektedir (Sarıaltun, 2021, s. 201).

Sumaki Höyük'teki yaşam biçimi, yarı göçebe ve yerleşik kullanımın birlikte görüldüğü bir yerleşim modeli sunmaktadır. Yerleşimdeki mimari düzen, yapı malzemeleri ve açık alan kullanımı, topluluğun çevresel koşullara uyum sağlayarak dönemsel olarak yerleşim stratejilerini değiştirdiğini göstermektedir. Yapıların taş, kil ve organik malzemeyle farklı evrelerde farklı tekniklerle inşa edilmesi; yerleşmede kalıcı ve geçici kullanım alanlarının bir arada bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca açık alanlar, ortak kullanım alanları ve geçici barınak düzenleri, topluluğun mevsimsel hareketliliğe uyum sağlayan bir yaşam örgütlenmesine sahip olduğunu düşündürmektedir. Çanak çömlek, taş ve kemik aletlerdeki çeşitlilik ile yapı dokusundaki

bozulmalar, yerleşimin hem doğal süreçlerden (sel, heyelan, erozyon) hem de insan faaliyetlerinden etkilendiğini göstermektedir. Höyük çevresinde günümüzde de görülen aktif heyelan izleri, Holosen boyunca bu koşulların etkili olduğunu desteklemektedir (Sarıaltun, 2023, s. 2).

Sumaki Höyük'te yerleşim alanının kesin sınırları belirlenememekle birlikte, höyüğün yaklaşık 10.000 m²'den daha geniş bir alana yayılmış olduğu değerlendirilmektedir. Yerleşimde tek ve çok odalı yapılar tespit edilmiştir. Tek katlı yapılar çoğunlukla 1-2 odalı, çok odalı yapıların ise zaman zaman iki katlı olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu çok katlı yapıların alt katlarında uzunlamasına bir ana mekân ile iki yanda daha küçük bölmeler, üst katlarında ise kareye yakın 3-4 odalı plan düzeni görülmektedir. Yapıların zemin seviyelerine tam olarak ulaşılamadığından taban ve çatı sistemlerine ilişkin bilgiler sınırlıdır. Yapı duvarlarının tek odalı birimlerde ince taş örgü, çok odalı komplekslerde ise daha kalın ve kil katkılı dolgu malzemeleri ile inşa edildiği belirlenmiştir (Sarıaltun, 2023, s. 5).

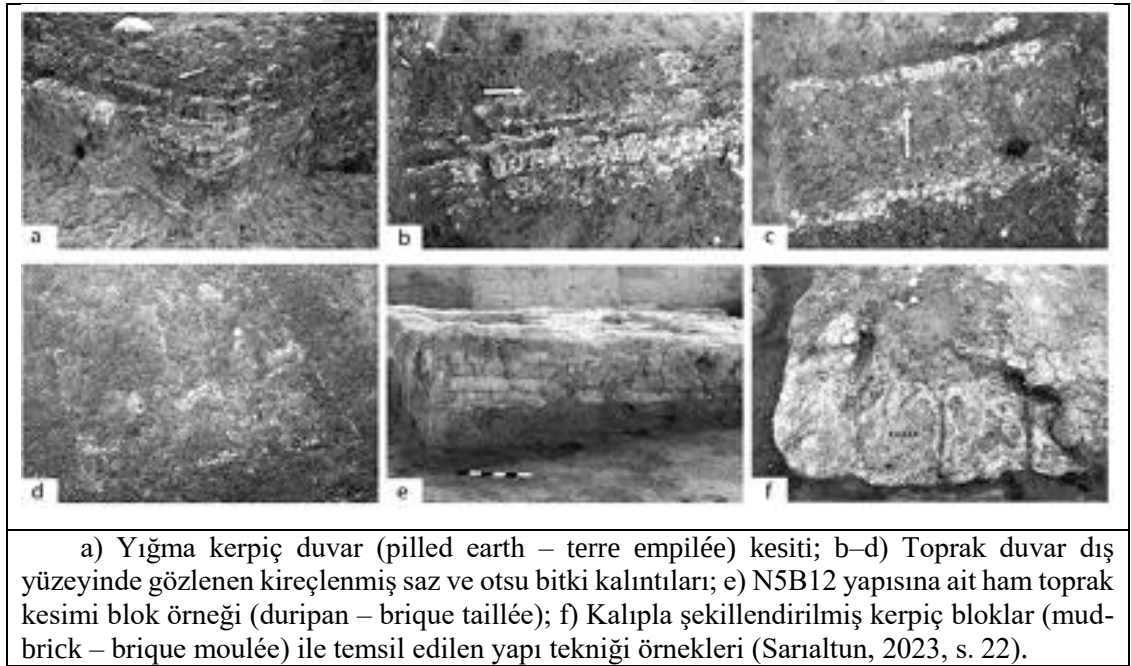
Ad	Plan	Evre	Dizilim
Hücre Planlı Yapılar		N6, N5, N2	
Çok Odalı Yapılar		N5, N4	
İki Odalı Yapılar		N5, N4	
Tek Odalı Yapılar (Toprak duvarlı)		N6, N5, N4, N2	
Tek Odalı Yapılar (Saz çevirmeli)		N5, N2	
Taş dizileri (Çevirme - Duvar)		N6, N1	

Şekil 4. 83. Sumaki Höyük'teki Neolitik mimari yapıların planı ve mekânsal dizilimi (Sarıaltun, 2023, s. 18)

Yerleşimde, GÖ kalibre 9084–8123 yıllarına tarihlenen yedi Neolitik evre tespit edilmiştir. Bu evrelerde yerleşimin sürekliliği, çevresel kesintilerle şekillenmiştir. N7, N3

ve N1 evreleri geçici kamp alanları niteliğindedir. N6 evresi, çanak çömlek öncesi kalıcı yerleşim özelliği taşır. N5 evresinde ise yerleşim hem kalıcı gruplar hem de az sayıda çanak çömlek kullanan hareketli topluluklar tarafından kullanılmıştır. N4 evresi kalıcı bir yerleşim niteliğinde olmasına rağmen, tekrarlayan sel olayları nedeniyle uzun süre devam etmemiştir. N2 evresi yoğun kullanım gösteren geçici bir kamp alanıdır ve bazı bölümleri kalıcı kullanıma yaklaşmaktadır. N1 evresi de geçici kamp niteliğinde olmakla birlikte, çanak çömlek geleneği açısından N7 ve N3'ten farklı bir kültürel özellik göstermektedir (şekil) (Acar & Sarıaltun, 2023, s. 85).

Sumaki Höyük'te Neolitik Dönem yerleşiminde kullanılan yapı malzemeleri, Yakındoğu'nun geleneksel mimari pratikleriyle büyük benzerlik göstermektedir. Yerleşmede başlıca yapı malzemeleri olarak toprak, saz, çalı, ince dallar ve taş kullanılmıştır. Özellikle yığma kerpiç (pise) tekniğiyle inşa edilen duvarlarda, dayanıklılığı artırmak amacıyla otsu bitkiler ve sazlar bağlayıcı unsur olarak tercih edilmiştir. Bu organik malzemelerin varlığı, SEM görüntüleri ve fitolit analizleriyle de doğrulanmıştır (Sarıaltun, 2023, s. 5).

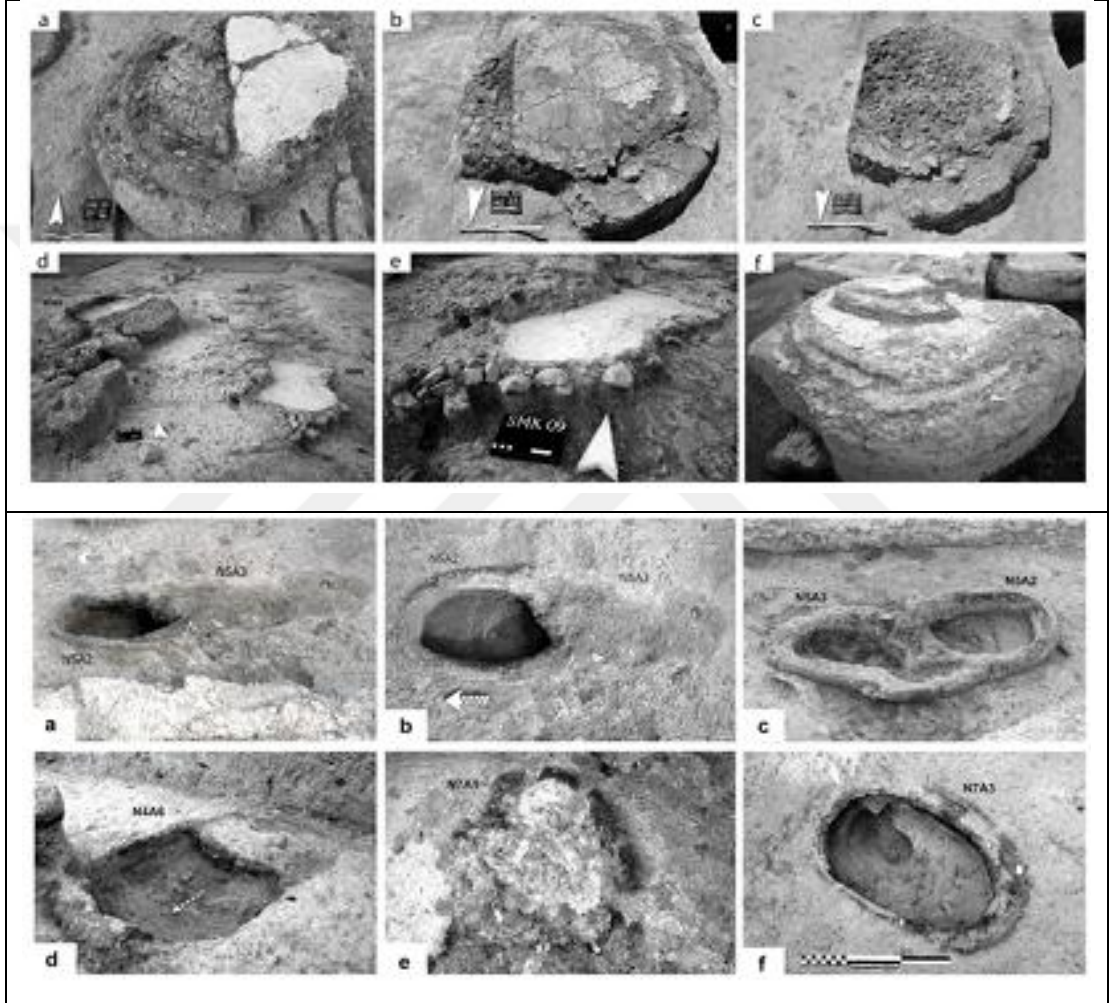

Şekil 4. 84. Sumaki Höyük Neolitik mimarisinde topraktan duvar inşa teknikleri (Sarıaltun, 2023, s. 22)

Ahşap direk izleri, yapıların taşıyıcı sisteminde kullanıldığını göstermektedir. N1 evresinde ise çevreleme amaçlı taş kullanımı dikkat çekmektedir. Ortak alanlarda tespit edilen kireçlenmiş bitki izleri, yıkılmış yapı kalıntıları ya da inşaat atıkları olarak

yorumlanmaktadır. Sumaki Höyük'te toplam 72 yapı kalıntısı tespit edilmiş; bunların 58'i planı belirgin, 14'ü ise tahrip olmuş veya planı belirsizdir. Farklı evrelerden seçilen 17 yapı, plan ve biçim açısından detaylı olarak analiz edilmiştir (Sarıaltun, 2023, s. 6).

Yerleşim alanında ocaklar, yapıların arasındaki açık alanlarda konumlanmaktadır. Ocaklar genellikle kuzeye eğimli, çakıl döşemeli tabanlı ve sıkıştırılmış kil dolgulı küçük, düzenli kullanım yüzeylerine sahiptir (Sarıaltun, 2023, s. 5).

Şekil 4. 85. (Üstteki fotoğraf) Sumaki Höyük Neolitik yerleşmesinde bulunan bazı ocaklar. (Altteki fotoğraf) Sumaki Höyük Neolitik yerleşmesinde bulunan ateş çukurlarından bazıları (Sarıaltun, 2023, s. 22)

Plan > Evre	N7	N6	N5	N4	N3	N2	N1	Toplam
Hücre Planlı Yapılar		10	4			1		15
Çok Odalı Yapılar			4	2				6
İki Odalı Yapılar			1	6				7
Tek Odalı Yapılar (Toprak duvarlı)		3	3	1		1		8
Tek Odalı Yapılar (Saz çevirmeli)			2			9		11
Taş Dizileri/Duvarlar		1					10	11
Dikme Deliği Çevrili alan (Çadır?)	1				2			3
Belirsiz plana sahip yapı kalıntıları		2	3	5		1		11
Toplam	1	16	17	14	2	12	10	72

Şekil 4. 86. Sumaki Höyük mimari yapıları ve evrelere göre dağılımı (Sarıaltun, 2023, s. 7)

Evre	Kültürel Aşama	Tarih (kalGÖ)
N7	Çanak Çömlekli Neolitik gelenekli konak alanı	9084±57
N6	Çanak Çömleksiz Neolitik gelenekli yerleşik köy	8708±90 - 8594±49
N5	Farklı toplulukların / Kültürlerin Birlikteliği, Yerleşik köy ve Konak alanı	8526±60 - 8491±50
	Sel / taşkın > terk	8491±50 - 8461±49
N4	Yerleşik köy	8461±49 - 8436±52
	Sel / taşkın > terk ??	8436±52 (?)
N3	Konak alanı, N7 Evresi benzeri	8395±28
N2	Büyük konak alanı ile az sayıda kalıcı yerleşimciler	8258±40
	Sel / taşkın > terk	~ 8.200 - 8.150
N1	Farklı çanak çömlek gelenekli bir Konak alanı	8123±50

Şekil 4. 87. Sumaki Höyük'ün Neolitik stratigrafisi, farklılaşan yerleşim özellikleri ve yerleşmeyi etkileyen dış çevresel etkiler çizelgesi (Sarıaltun, 2023, s. 12)

Bu veriler, Sumaki Höyük'ün çevresel koşullar tarafından sürekli şekillenen bir yerleşim olduğunu göstermektedir. Heyelan, erozyon ve sel gibi doğal olaylar, yerleşimin kuruluş, kullanım ve terk edilme süreçlerinde belirleyici rol oynamıştır. Böylece Sumaki Höyük, Aşağı Garzan Havzası'nda doğal çevre ile insan etkinlikleri arasındaki ilişkiyi

anlamak için önemli bir örnek oluşturmaktadır (Sarıaltun, 2021, s. 202; Erim-Özdoğan & Gündüzalp, 2018, s. 201).

Sumaki Höyük'ün bulunduğu coğrafi mekân, Karacadağ gibi volkanik oluşumların şekillendirdiği jeomorfoloji, klimatolojik değişkenliklerin tetiklediği hidrolojik olaylar ve bu unsurların birbirleriyle olan karmaşık etkileşimiyle açıklanabilecek dinamik bir geçmişe sahiptir (Sarıaltun, 2023, s. 1-22).

Höyük'te yontmataş endüstrisinin başlıca hammadde obsidyendir. Obsidyenin Bingöl kaynaklı olduğu petrografik analizlerle doğrulanmıştır. Hammadde işleme yerleşim içinde gerçekleşmiş olup prizmatik dilgi çekirdekleri bunun açık bir göstergesidir. Dilgiler ve yongalar, büyük olasılıkla bitki kesme, deri işleme ve örgü malzemeleri biçimlendirme gibi günlük üretim süreçlerinde kullanılmıştır. Ok ucu sayısının az olması, avcılığın sınırlı ya da farklı tekniklerle yapılmış olabileceğini düşündürmektedir (Sarıaltun, Aydın, & Avcıoğlu, 2023, s. 381).

Sumaki Höyük'te yapılan petrografik analizler, yerleşmede kullanılan bazalt öğütücü aletlerin Kıradağı bazaltıyla büyük benzerlik gösterdiğini göstermektedir. Bu da yerleşme seçiminde sadece topografik uygunluk değil, yerel doğal kaynaklara erişim gibi stratejik unsurların da göz önünde bulundurulduğunu göstermektedir (Sarıaltun, Aydın, & Avcıoğlu, 2023, s. 394; Sarıaltun, 2021, s. 200).

Sumaki Höyük'ün en dikkat çekici buluntuları arasında zift katkılı killerden yapılmış insan ve hayvan figürinleri yer alır (Şekil). Bölgedeki doğal petrol sızıntılarının kil ile karışması, kil hamuruna plastikiyet ve dayanıklılık kazandırmıştır. Ziftin, kille bilinçli olarak mı karıştırıldığı yoksa doğal süreçlerle mi hamura karıştığı kesin olmamakla birlikte, figürinlerin uzun süre sağlam kalmasını sağlayan önemli bir tekniktir (Sucu, 2019, s. 68).

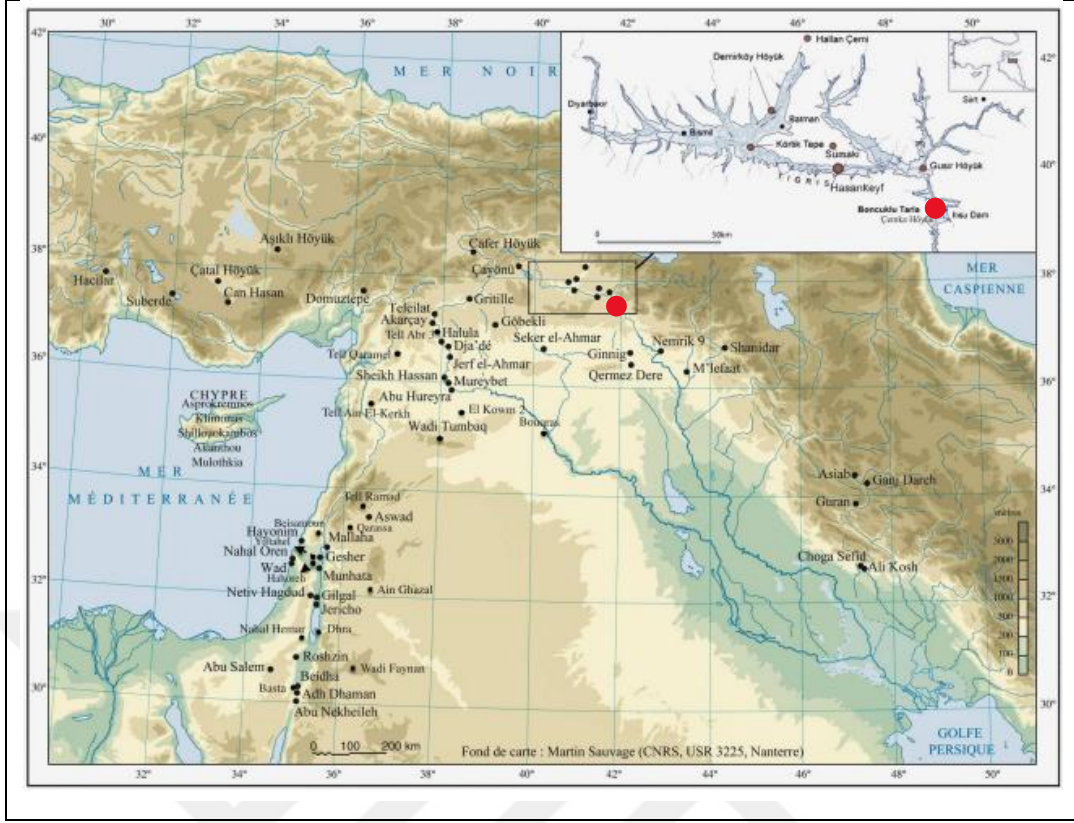
Şekil 4. 88. Ziftli kilden yapılmış buluntular. Solda: Domuz; Sağda: Kaplumbağa figürüdür (Sucu, 2019, s. 221)

Garzan Havzası'nda coğrafi mekân kapsamında Neolitik Yerleşimlerin Azlığının Nedeni: Coğrafi ve İklimsel Sınırlılıklardan kaynaklanmıştır. Garzan Havzası'nda Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Döneme ait sadece tek bir yerleşmenin varlığı, havzanın erken Holosen döneminde sürekli iskâna uygun olmadığını göstermektedir. Gerek sel ve taşkınlar gerekse arazi eğimi ve jeolojik dengesizlikler, yerleşik hayat için risk oluşturmuştur. Aynı zamanda sazlık ve sulak alanların geniş yer kaplaması, avcı-toplayıcı yaşam tarzını desteklese de tarımsal faaliyetlerin yayılmasına engel teşkil etmiş olabilir (Sarıaltun, 2022, s. 70-71; Sarıaltun, 2023, s. 1-22). Sumaki Höyük dışında bu döneme ait başka bir yerleşmeye rastlanmamış olması, bu yorumları desteklemektedir

Buna karşılık havzanın güneydoğusunda, havza dışındaki Aingerm gibi yerleşimlerin varlığı, yer seçiminin çevresel faktörlerle doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Sumaki Höyük'teki arkeolojik veriler, erken yerleşimcilerin taşkın riski düşük ve doğal kaynaklara yakın alanları tercih ettiğini göstermektedir. Ancak bu alanlar oldukça sınırlı olduğundan, Garzan Havzası genelde Neolitik topluluklar için kalıcı bir yerleşim mekânı olamamıştır (Erim Özdoğan & Sarıaltun, 2008, s. 94-126; Erim-Özdoğan & Gündüzalp, 2018, s. 201-239).

4.1.4.5. Boncuklu Tarla (Mardin)

Boncuklu Tarla Erken Neolitik yerleşimi, Mardin ili Dargeçit ilçesine bağlı Ilısu Köyü sınırlarında yer almakta olup, Ilısu Baraj kapağının yaklaşık 3 km güneybatısında, Dicle Nehri'nin 2 kilometre batısında ve Nevala Zeviye Meherk ve Bermeçok derelerinin birleşim noktasının hemen kuzeyinde konumlanmıştır (Şekil) (Kodaş & Çiftçi, 2021, s. 43; Kartal, Taşkiran, Bulut, & Dinç, 2014, s. 482; Kodaş, Çiftçi, & Erdoğan, 17-21 Haziran 2019, s. 185). Ayrıca Boncuklu Tarla yerleşimi aynı döneme ait bir başka yerleşim olan Çemka Höyük'e (Kodaş, Çiftçi, Özkan, İpek, & Erbil, 2024, s. 1) oldukça yakın konumdadır; iki yerleşim arasındaki mesafe kuş uçuşu yaklaşık 500 metredir (İpek & Çiftçi, 2020, s. 216).

Şekil 4. 89. Boncuklu Tarla lokasyon haritası (Erbil & Kodaş, 2025, s. 2)

Boncuklu Tarla adı, kazılarda bulunan çok sayıdaki taş boncuktan esinlenerek konulmuştur. Bu boncuklar farklı boyut, renk ve şekillerdedir; bazıları ince işçilikleriyle öne çıkar. Özellikle hayvan biçimli boncuklar ve figürinler, yerleşimin sembolik ve sanatsal yönünü yansıtan önemli buluntular arasında yer alır (Ökse T. , 2019, s. 45).

Alan ilk olarak 2008 yılında, Ilısu Barajı ve HES Projesi Etkileşim Alanı'nda gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında tespit edilmiştir. Bu süreçte bölgede iki farklı ekip çalışmış, ancak her iki çalışma da Boncuklu Tarla'nın Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'e tarihlenebilecek nitelikte bir yerleşim alanı olduğunu ortaya koymuştur (Kartal, Taşkiran, Bulut, & Dinç, 2014, s. 481; Erdoğan, 2018, s. 237). Bu ekiplerden ilki, Prof. Dr. Tuba Ökse tarafından yürütülen Ilısu Barajı İnşaat Sahası Yüzey Araştırması kapsamında yerleşimi sistematik olarak belgelemiş ve Boncuklu Tarla'yı Yukarı Dicle'nin erken Neolitik yerleşim ağının bir parçası olarak değerlendirmiştir. Ardından Prof. Dr. Harun Taşkiran ve Prof. Dr. Metin Kartal tarafından yürütülen Ilısu Baraj Gövdesi Alanı Yüzey Araştırması, bölgenin erken dönem yerleşim örüntülerine dair ek veriler sağlamış; özellikle yer seçimi, doğal çevre kullanım stratejileri ve kültürel

süreklilik açısından Boncuklu Tarla'nın bölgesel konumuna dikkat çekmiştir (Kodaş , 2018, s. 7; Kartal, Taşkiran, Bulut, & Dinç, 2014, s. 481; İpek & Çiftçi, 2020, s. 213).

Ilısu Barajı projesi kapsamında yürütülen arkeolojik kurtarma kazıları, Gusir Höyük, Körtik Tepe, Hasankeyf Höyük, Mezraa-Teleilat ve Akarçay Tepe gibi erken yerleşimlerin bilimsel olarak belgelenmesini sağlamıştır. Bu çalışmalar, Yukarı Mezopotamya'daki Neolitikleşme sürecinin yalnızca kronolojik gelişimini değil, aynı zamanda toplumsal örgütlenme, üretim biçimleri, ritüel uygulamalar ve yerleşim tercihleri açısından çeşitlilik gösterdiğini ortaya koymuştur (Kodaş , 2018, s. 7).

Boncuklu Tarla'da elde edilen buluntular, Göbeklitepe, Qermez Dere, Nemrik 9, M'lefat, Ganj Dareh ve Asiab gibi Neolitik yerleşimlerle benzerlik göstermektedir. Bu benzerlikler, Neolitik Dönem'de bölgeler arası kültürel etkileşim ve eş zamanlı gelişim süreçlerine dair önemli veriler sunmaktadır. Özellikle Zagros bölgesindeki yerleşimlerle kurulan paralellikler, Boncuklu Tarla'nın Yakınoğu Neolitik ağları içinde yer aldığını göstermektedir (Kodaş , 2018, s. 8).

Ilısu Baraj Gövdesi Alanında yapılan yüzey araştırması sırasında yerleşim yerinde Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Döneme tarihlenen çok yoğun obsidiyen ve çakmaktaşı parçaları toplamış ve değerlendirilmiştir (Erdoğan, 2018, s. 237; Ökse, ve diğerleri, 2009, s. 73). Yüzey buluntularına dayanılarak, yerleşmenin Neolitik Dönem'in Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresine dayanmaktadır (Kartal, Taşkiran, Bulut, & Dinç, 2014, s. 483).

Boncuklu Tarla'da arkeolojik kazılar ilk olarak 2012 yılında başlatılmış, 2017, 2019 ve 2020 yıllarında periyodik olarak sürdürülmüştür. Bu çalışmalar sonucunda elde edilen C14 analizleri, yerleşimin Geç Epipaleolitik (Proto-Neolitik) Dönem'den başlayarak Geç Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresine kadar uzanan bir kronolojik sürece sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu süreçte en az altı farklı kültürel tabaka tespit edilmiş ve yerleşimin MÖ 11. bin yıl ile 8. bin yıl arasında kesintisiz olarak iskân edildiği anlaşılmıştır (İpek & Çiftçi, 2020, s. 216). Stratigrafik sürekliliğin net biçimde izlenebilmesi, Boncuklu Tarla'nın yalnızca yerel bir yerleşim olmadığını; aynı zamanda Yukarı Dicle Havzası'ndaki erken yerleşik toplulukların kültürel sürekliliğini, toplumsal yapısını ve yerleşim tercihlerini anlamada önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir (Kodaş & Çiftçi, 2021, s. 45; Kodaş , 2018, s. 7-8).

Kazılarda ortaya çıkarılan mimari kalıntılar, taş ve kemik aletler, boncuklar ile bitki ve hayvan kalıntıları; bölgedeki erken tarım uygulamaları, avcılık-toplayıcılık stratejileri, toplumsal ilişkiler ve kimlik göstergeleri hakkında bilgi sunmaktadır.

Özellikle boncuk repertuarının çeşitliliği ve gömü uygulamalarında eşlik eden nesneler, kişisel süsleme ve sembolik davranışların toplumsal yapı içindeki yerini ve işlevini ortaya koymaktadır (Kodaş , 2018, s. 8).

Jeolojik ve jeomorfolojik olarak yerleşme alanı, yaklaşık 550 metre rakımda, Doğu Toroslar silsilesine açılan derin bir vadinin kuzey kenarında konumlanmıştır. Çevresi volkanik ve kireçtaşı karakterli dağlar ile tepelerle çevrilidir. Bu topografik yapı, alanın doğal kaynaklara erişimini kolaylaştırmakta ve yerleşim için uygun bir mikroçevre oluşturmaktadır (Kodaş & Çiftçi, 2021, s. 45).

Şekil 4. 90. Boncuklu Tarla çevresel özellikleri

Boncuklu Tarla’da Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A, Orta Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B ve Geç Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evrelerine tarihlenen çeşitli tipolojik özelliklerdeki silo tipi depolama birimleri açığa çıkarılmıştır. Bu yapılar, yerleşimde farklı dönemlerde yaşamış toplulukların ekonomik faaliyetlerinde önemli bir yer tutmaktadır. Hem avcı-toplayıcı nitelikteki erken toplulukların hem de üretime geçmiş daha gelişkin Neolitik grupların yaşam biçimleri içinde bu depolama birimlerinin işlevsel olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Kodaş, 2020, s. 136).

Kazı çalışmaları sırasında söz konusu depolama alanlarında tahıl kalıntılarına ve yerleşimin farklı noktalarında yanmış tahıl izlerine rastlanmıştır. Buna ek olarak ezgi taşları ve havan elleri gibi işleme araçlarının varlığı, tahıl ve diğer bitkisel ürünlerin yerleşimde işlenerek tüketildiğini göstermektedir (Kodaş, 2020, s. 130-132). Bu bulgular, Boncuklu Tarla'da bitkisel ürünlerin saklanması, öğütülmesi ve işlenmesi yönelik sistemli bir faaliyet düzeninin varlığına işaret etmektedir.

Boncuklu Tarla'da ortaya çıkarılan bu depolama birimleri hem konutların mekânsal düzeni hem de köy yerleşim sisteminin bir parçası olarak tasarlanmış; yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda dönemin sosyo-ekonomik yapısının ve mekânsal organizasyonunun oluşumunda da işlevsel rol oynamıştır (Kodaş, 2020, s. 136).

Bu depolama birimlerinde hayvan kemikleri ve balık omurgalarının bulunması, bu yapıların yalnızca bitkisel değil, hayvansal ürünlerin saklanması da kullanıldığını göstermektedir. Özellikle çok sayıda yanmış hayvan kemiği kalıntısının tespiti dikkat çekicidir (Kodaş, 2020, s. 131). Bu durum yerleşimde et tüketimiyle ilişkili işleme ve pişirme faaliyetlerinin varlığına işaret etmektedir.

2012 yılı kazı sezonunda K9 Açması'nda Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresine ait hayvan kalıntıları detaylı olarak incelenmiştir. Bu incelemeler sonucunda köpek, sığır, koyun, keçi, domuz, alageyik, karaca, kızıl geyik, atgiller ve tilkiye ait kemiklerin yanı sıra tanımlanamayan orta ve büyük boy memelilere ait çok sayıda kemik bulunmuştur (Ökse T. , 2019, s. 45).

Boncuklu Tarla toplumu, yarı avcı-toplayıcı bir yapıya sahip olmasından ötürü yerleşik hayata geçiş sürecinde çevresindeki karışık yapraklı ormanlık alanlarda hem avcılık faaliyetleri yürütülmüş hem de hayvan kemikleri çok yönlü biçimde değerlendirilmiştir. Nitekim yerleşimde, özellikle koyun, keçi ve domuz kemiklerine yoğun olarak rastlanmıştır. Koyun ve keçi kemikleri hem evcil hem de yabani morfolojik özellikler göstermektedir. Bu durum, söz konusu türlerin evcilleştirme sürecinin henüz erken aşamalarında olduğunu düşündürmektedir. Özellikle koyunların keçilerden önce evcilleştirildiği yönünde bulgular vardır (Aydın D. , 2019, s. 33). Domuz ve sığır kalıntıları ise yabani formlarıyla benzerlik göstermekte; bu türlerin o dönemde henüz evcilleştirilmemiş, yalnızca avlanmış olduğu anlaşılmaktadır (Aydın D. , 2019, s. 40).

Av hayvanları arasında et verimi yüksek olan alageyik, kızıl geyik ve karaca gibi türler öne çıkmaktadır. Bu seçici avcılık yaklaşımı, topluluğun beslenme ekonomisinde etin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Ayrıca çalışılan malzeme içerisinde tek toynaklılara ait sadece 2 kemiğin bulunması ilginçtir. Bu durum Boncuklu Tarla'nın o

dönemdeki coğrafik koşullarının tek toynaklılar için uygun bir yaşam alanı olmadığını akla getirmektedir (Aydın D. , 2019, s. 49).

Kemiklerin çoğunlukla sağ taraflara ait olması, sol tarafların ritüel amaçlı ayrılmış olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca kemiklerin dikkatli biçimde işlenmiş olması, bunların sadece gıda için değil; boncuk ve alet yapımı gibi ikinci kullanım amaçlarıyla da değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. (Aydın D. , 2019, s. 50).

Boncuklu Tarla’da yapılan kazılar, yerleşimin uzun süreli kullanımına işaret eden tabakalı bir mimari düzeni ortaya koymuştur. Farklı dönemlere ait yapı kalıntıları, mekânların zaman içinde yeniden düzenlendiğini ve yerleşimin işlevsel olarak kesintisiz biçimde kullanıldığını göstermektedir. Bu mimari veriler, radyokarbon tarihlendirme sonuçları ve stratigrafik gözlemlerle uyumludur ve Geç Epipaleolitik’ten Geç Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresine uzanan gelişim çizgisinin malzeme, plan ve mekân kullanımı açısından izlenebilmesine olanak sağlamaktadır (Erbil & Kodaş, 2025, s. 2). Böylece mimari, yerleşimdeki toplumsal örgütlenme, ekonomik faaliyetler ve günlük yaşam pratiklerini anlamada temel veri gruplarından biri haline gelmektedir.

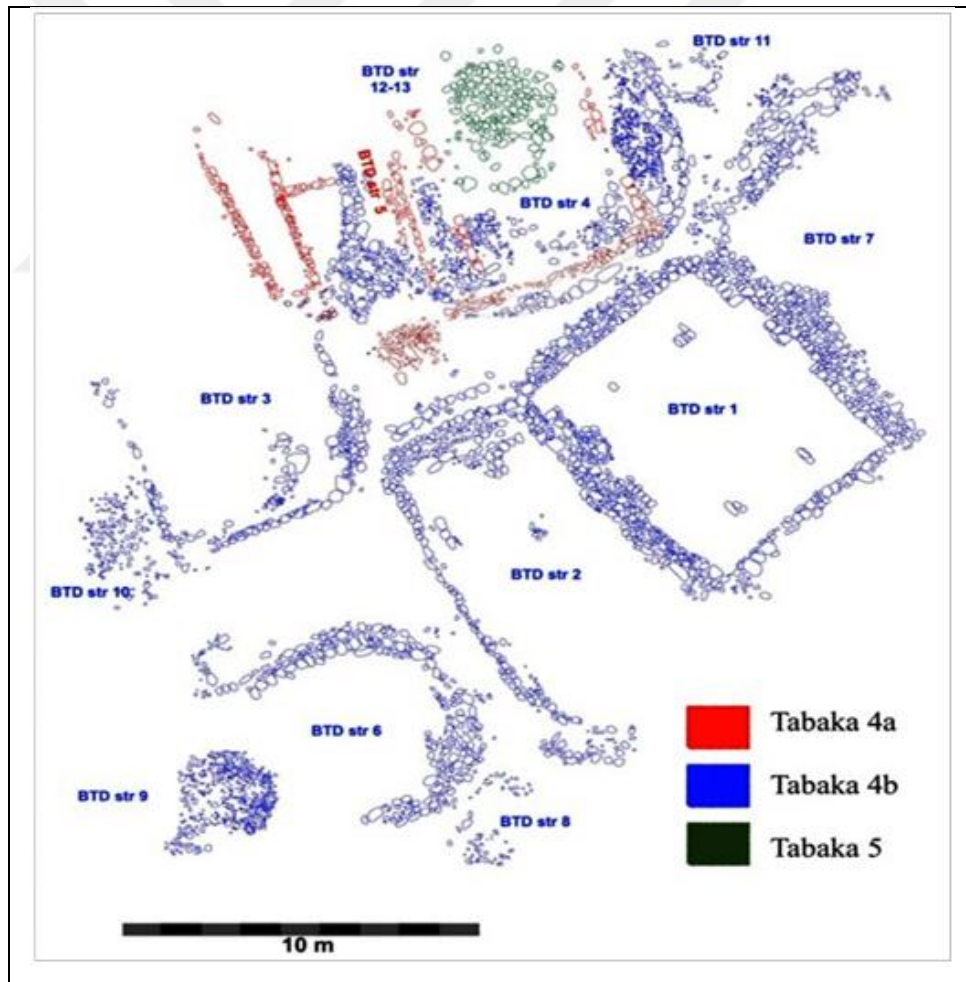
Boncuklu Tarla’da mimari kalıntılar, tabakalanma ile uyumlu olarak farklı dönemlere ait yapı tiplerini ortaya koymaktadır. Geç Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresinde iki hücreli planlı yapılar tespit edilmiş olup, bu yapıların yaklaşık 10 m uzunluğunda ve 5,5 m genişliğinde olduğu belirlenmiştir. Orta Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresine ait Terrazo Binası ise yaklaşık 15 × 13 m boyutlarında olup iç mekânda çatıyı taşıdığı düşünülen dört dikmeye ait yalnızca yuvalar korunmuştur. Bu dönemde konutların yapının batısında, depolama amaçlı silo birimlerinin ise doğusunda yer aldığı anlaşılmaktadır. Erken Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresine ve Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A evresine ait mimari veriler sınırlı olmakla birlikte sondaj ve yamaç alanlarında elde edilen buluntular bu evrelere işaret etmektedir. Yerleşimin erken kullanımına ait Epi-Paleolitik evrede ise kuzey yamacında yuvarlak planlı, payeli bir kamusal yapı ortaya çıkarılmıştır. Tabakaların kronolojisi radyokarbon analizleri ile desteklenmiştir (İpek & Çiftçi, 2020, s. 217).

Stratigrafik dizilimde Tabaka 1: Geç Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B’yi, Tabaka 2: Orta Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B’yi, Tabaka 3: Erken Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B’yi, Tabaka 4: Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A ile Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B arasındaki geçiş sürecini, Tabaka 5: Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A evresini ve en alt katman olan Tabaka 6: ise Epipaleolitik evreyi temsil etmektedir (Şekil) (Erdoğan, 2018; İpek & Çiftçi, 2020, s. 217; Kodaş & Çiftçi, 2021, s. 47).

DÖNEM	KATMAN (SEVİYE)	KALİBRE EDİLMİŞ C14 TARİHİ (MÖ)
Geç Çanak Çömlek Öncesi Neolitik (PPNB)	I	—
Orta Çanak Çömlek Öncesi Neolitik (PPNB)	II	8297-8235
Erken Çanak Çömlek Öncesi Neolitik (PPNB)	III	7592-7522
PPNA-PPNB Geçiş Dönemi	IVa-IVb	8546-8502
PPNA 2	Va-Vb-VIa	8449-8302
Geç Epipaleolitik / Proto-Neolitik	VIb-VIII	10397 ± 41

Boncuklu Tarla’da uzun süreli yerleşim süreci içerisinde, 4a-4b, 5a-5b ve 6b seviyeleri PPNA Dönemine tarihlendirilirken; 6a ve 7. seviyeler MÖ 11. binyıla, yani Geç Epipaleolitik (Younger Dryas) dönemine tarihlendirilmektedir. (C14) (Kodaş & Çiftçi, 2021, s. 47).

Şekil 4. 91. Boncuklu Tarla’nın radyokarbon tarihlendirme verileri (Kodaş & Çiftçi, 2021, s. 47)

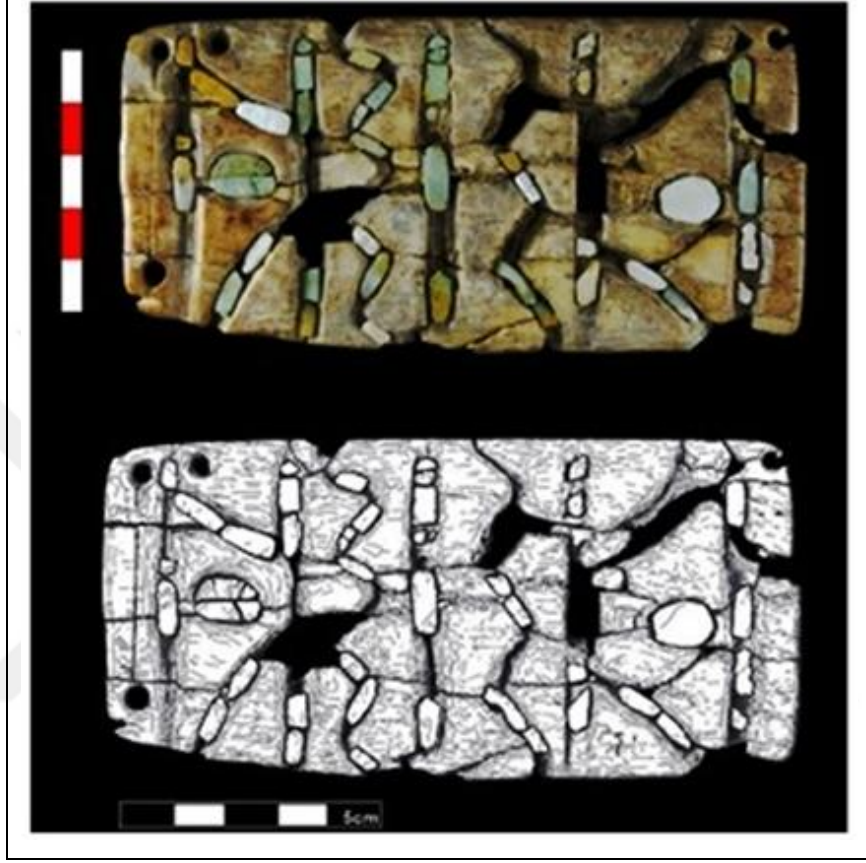
Şekil 4. 92. Boncuklu Tarla Doğu Alanı mimari kalıntıları ve tabakaları (İpek & Çiftçi, 2020, s. 233)

Boncuklu Tarla'nın doğu alanındaki J20-21 ve K20-21 açmalarında açığa çıkarılan 4. tabaka, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A - Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B geçiş dönemine tarihlenen ve mimari açıdan köşeleri yuvarlatılmış, tek odalı yapılarla temsil edilmektedir. Bu yapılar, yaklaşık 8,50 metre yarıçapındaki yuvarlak planlı bir kamu yapısının batısında yer alır. Kamu yapısının tabanı kül, kil ve marn karışımıyla oluşturulmuş; kuzeybatı duvarında üç niş bulunmaktadır. Bu mimari, yuvarlak planlı yapılardan köşeli yapılara geçişin izlenebilmesi açısından önemlidir. Boncuklu Tarla 4. tabaka mimarisi, Nemrik 9, Qermez Dere, M'lefaat (Kuzey Irak) ve Hasankeyf Höyük'teki Str.3 yapısıyla benzerlik göstermektedir (Erdoğan, 2018, s. 241; Kodaş , 2018, s. 8). Yerleşimin mimari yapısı, planı ve kültürel özelliklerinin diğer Neolitik yerleşimlerle benzerlik göstermesi, bölgedeki kültürel etkileşime işaret etmektedir.

Şekil 4. 93. Farklı Mezarlarda ele geçen boncuklar (İpek & Çiftçi, 2020, s. 230)	Şekil 4. 94. Yerleşimin farklı tabakalarında boncuk ve kolye uçları (pendant) örnekleri (İpek & Çiftçi, 2020, s. 230)

Boncuklu Tarla'da küçük buluntular arasında boncuklar belirgin bir yere sahiptir. Boncukların yapımında serpantin, kireçtaşı, klorit, kumtaşı, kemik, obsidiyen, malakit ve çeşitli çay taşları kullanılmıştır. Bazı boncuklarda boğa, geyik, leopar, yaban keçisi, yılan, kuş ve akrep gibi hayvan motifleri görülmektedir. Malakit ve bakırın kullanılması, bölgedeki erken madencilik bilgisine işaret eder. Boncukların yanı sıra kireçtaşı, kumtaşı, mermer ve obsidyenden yapılmış kulak tıkaçları/küpeler, sayma taşları ile az sayıda kabartmalı kemik objeler de ele geçmiştir. Kemik buluntular arasında, kakma tekniği ile yapılmış ve iki örümcek motifine sahip nadir bir parça dikkat çekmektedir. Ayrıca kazılarda 5-8 cm çapında mermer bilezikler de bulunmuştur (İpek & Çiftçi, 2020, s. 218). Boncuklu Tarla'da ele geçen obsidyen gibi hammaddelerin günümüz Mardin çevresinde

doğal olarak bulunmaması, yerleşimin diğer bölgelerle hammadde temelli bir iletişim ve muhtemel ticaret ağı içinde olduğunu göstermektedir. Özellikle Bingöl, Nemrut Dağı ve Van Gölü çevresi, Anadolu'daki başlıca obsidyen kaynakları arasında yer alır (Çelik, 2010, s. 1-11).

Şekil 4. 95. Kemik buluntular arasında, kakma tekniği ile yapılmış ve iki örümcek motifine sahip nadir bir parça (İpek & Çiftçi, 2020, s. 231)

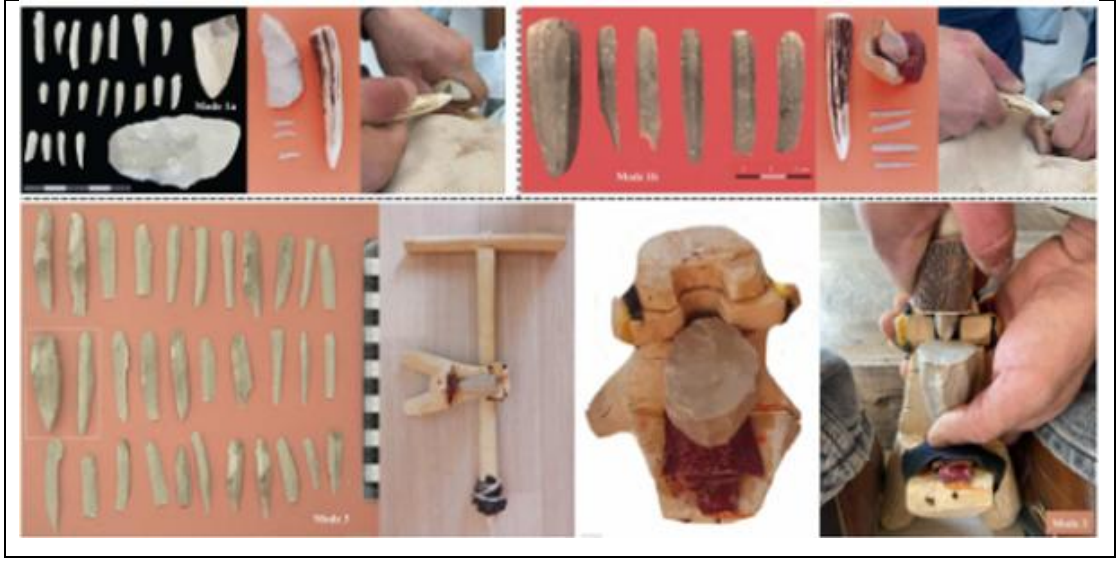
Boncuklu Tarla'da ele geçen yontmataş buluntuları, özellikle Çayönü'nün Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresine tarihlenen, MÖ 8.000-7.500/7.000 yılları arasına denk gelen ve Orta Fırat kültürlerinin etkisinin görüldüğü safhayla karşılaştırılabilir niteliktedir (Erim-Özdoğan F. A., 2011, s. 186; Ökse, ve diğerleri, 2009, s. 74; Kodaş , 2018, s. 8). Bu benzerlik, Boncuklu Tarla'daki teknolojik gelişmelerin ve kültürel etkileşimlerin Çayönü ile eş zamanlı veya doğrudan ilişkili olabileceğini göstermektedir (Kodaş , 2018, s. 8).

Bölgede yerleşmeler arası etkileşim bağlamında Boncuklu Tarla ve yakın mesafede bulunan Sumaki Höyük (Erim-Özdoğan & Sarıaltun, 2022, s. 125) ise, her ikisi de Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'ye tarihlenen yerleşmeler olmakla birlikte, yontma

taş endüstrileri açısından belirgin farklar sergiler. Özellikle BAI6 (iri boyutlu, simetrik, genellikle yaprak biçimli ok ucu) tipi iri ok uçlarının Boncuklu Tarla'da bulunması, bu yerleşmeyi Sumaki'den ayıran önemli bir özelliktir; zira Sumaki'de bu ok uçları bulunmamaktadır. Boncuklu Tarla ayrıca, üçgen formlu mikrolitlerden oluşan farklı bir alet grubuna da sahiptir. Çakmaktaşı kullanımının Boncuklu Tarla'da %68'e ulaşması, obsidiyene kıyasla belirgin bir tercihi gösterirken, bu durum yerel hammaddeye erişimle ilgili olabilir. Her iki yerleşmede mermi biçimli çekirdeklerin kullanılmış olması ise, bazı teknik benzerliklerin de bulunduğunu ortaya koymaktadır (Kartal, Taşkıran, Bulut, & Dinç, 2014, s. 487; Ökse, ve diğerleri, 2009, s. 74-75).

Boncuklu Tarla, Neolitikleşme süreci boyunca yontmataş alet üretiminde gelişen teknik ve tipolojilere dair önemli bilgiler sunmaktadır. 2017 yılında gerçekleştirilen kazılarda, Orta Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'ye tarihlenen bir konut yapısının tabanında bir yontmataş atölyesi ortaya çıkarılmıştır. Bu alanda, 2.067 adet buluntu - çekirdekler, yongalar, üretim artıkları ve işlenmemiş hammadde- yerinde (in situ) ve üst üste yığılmış halde bulunmuştur. Bu buluntuların 1.564 adedi çakmaktaşı, 503 adedi ise obsidiyenden oluşmaktadır. Özellikle basınçla yongalama (pressure flaking) tekniklerinin kullanımı açısından bu buluntular büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, Boncuklu Tarla buluntu grubu, Neolitik dönemdeki zanaat uzmanlaşması ve yontmataş üretiminin ev içi alanlarda nasıl organize edildiğine dair önemli veriler sunmaktadır (Erbil & Kodaş, 2025, s. 1).

Boncuklu Tarla yerleşmesi, Güneydoğu Anadolu'da baskı tekniğinin gelişiminde önemli bir merkez olarak değerlendirilir. Atölyede baskı tekniğiyle üretilmiş mikrodilgiler baskındır; naviform çekirdekler bu alanda yer almamıştır. Obsidyen çekirdek sayısı az olmasına rağmen obsidyen ürünler çok sayıda olup üretimin başka alanlarda gerçekleştiği düşünülmektedir. Atölyede bitmiş alet bulunmaması, üretim ve kullanım alanlarının ayrıldığını ve uzmanlaşmış iş bölümü olduğunu göstermektedir. Üretim konut içinde gerçekleşmiş olması; Neolitik dönemde özel mülkiyet, uzmanlaşma ve ev içi ekonomi kavramlarını desteklemektedir (Erbil & Kodaş, 2025, s. 6-11).

Şekil 4. 96. Boncuklu Tarla, Atölyede gözlemlenen basınç teknolojileri (Erbil & Kodaş, 2025, s. 12)

Boncuklu Tarla'daki BAI6 (iri boyutlu, simetrik, genellikle yaprak biçimli ok ucu) tipi iri ok uçları, bu yerleşmede karmaşık bir avcılık stratejisinin olduğunu ve potansiyel olarak uzmanlaşmış silah üretimi yapıldığını gösterir. Bu aletler hem büyük av hayvanlarının hedef alındığını, hem de yerleşik topluluklarda savunma gibi ikincil işlevlerin de olabileceğini düşündürmektedir. Öte yandan, Sumaki Höyük'te bu tip BAI6 uçlarının bulunmamış olması, iki yerleşmenin av stratejileri, teknolojik gelişmişlik düzeyi veya kültürel alışkanlıklar açısından farklılaştığını gösterir (Kartal, Taşkiran, Bulut, & Dinç, 2014, s. 487).

5. COĞRAFİ MEKÂN TANIMI VE YERLEŞİMLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: TEORİK ÇERÇEVE VE YAKLAŞIMLAR

5.1. Coğrafi Mekânın Tanımı ve Temel Kavramsal Çerçevesi

Çevre, insanların ve diğer canlıların yaşam süreçleri boyunca etkileşimde bulundukları fiziksel, biyolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel unsurların toplamı olarak tanımlanabilir; bu tanım çevrenin hem yaşama mekânı olduğunu hem de bireylerin ve toplumların doğrudan veya dolaylı etkilediği dinamik bir yapı olduğunu gösterir (Erol, 2011, s. 1; Karaca, 2019, s. 1). Bu temel anlayıştan hareketle çevre kavramı, doğal ve yapay (beşerî) çevre olmak üzere iki ana kategoriye ayrılır; her iki kategori de birbirini tamamlayan bileşenlerden oluşur (Karaca, 2019, s. 2).

Doğal çevre, insan müdahalesi olmaksızın işleyen ve kendi dinamikleri içinde var olan ekosistemleri ifade eder; bu yapı abiyotik (güneş ışığı, iklim, su, jeolojik yapı vb.) ve biyotik (bitki, hayvan, mikroorganizmalar vb.) öğelerden oluşur. Abiyotik unsurlar canlıların varlığını sürdürebilmeleri için gerekli fiziksel ve kimyasal koşulları sağlar; biyotik öğeler ise organizmalar arasındaki simbiyotik veya rekabetçi ilişkiler yoluyla ekosistem işleyişine katkıda bulunur. Buna karşılık, yapay çevre insan etkinliği sonucu ortaya çıkan tarlalar, yollar, yerleşim alanları, endüstriyel yapılar ve enerji altyapısı gibi bileşenleri kapsar; bu iki alan arasındaki etkileşim coğrafi mekânın temel dinamiklerinden biridir (Karaca, 2019, s. 2).

Bununla birlikte çevre, daha kapsamlı bir perspektifle ele alındığında fiziksel, sosyal, ekonomik ve estetik çevre olmak üzere farklı alt kategorilere ayrılmaktadır. Fiziksel çevre, topoğrafya, iklim, bitki örtüsü, su kaynakları ve arazi kullanımı gibi jeolojik, kimyasal ve biyolojik faktörlerin oluşturduğu, doğal ve insan kaynaklı etkilerle biçimlenen çevredir. Sosyal çevre, bireylerin toplumsal ilişkileri ve kültürel dinamikleri ile şekillenen, sosyal ve ekonomik etkileşimlerin ortaya çıktığı ortamı ifade eder; toplumsal yapı, iş gücü piyasaları, dinî inanışlar ve kültürel pratikler bu çevrenin bileşenlerindendir. Ekonomik çevre, bir bölgenin veya toplumun ekonomik kaynaklarını, gelir dağılımını, üretim faaliyetlerini ve ticari ilişkilerini kapsar; istihdam, işsizlik oranı ve arazi değerleri bu bağlamda değerlendirilir. Estetik çevre ise arkeolojik, mimari ve tarihî unsurlar gibi insanlara görsel ve kültürel anlamda haz veren çevre unsurlarını ifade eder ve kültürel mirasın ve tarihî kimliğin korunması açısından önem taşır. Bu çerçevede

çevre, birbirinden bağımsız olmayan, aksine sürekli etkileşim içinde bulunan çok katmanlı bir sistem olarak değerlendirilmelidir (Karaca, 2019, s. 3).

İnsan-doğa ilişkilerinin tarihsel süreci, coğrafi mekânın insan zihnindeki yerinin nasıl değiştiğini anlamak açısından önemlidir. Başlangıçta doğayla uyum içinde yaşayan insan, zamanla çevresini nesneleştiren ve üzerinde egemenlik kurmaya çalışan bir anlayış geliştirmiştir. Bu değişimde özellikle Francis Bacon'un "bilmek egemen olmaktır" sözü ve René Descartes'ın mekanik evren görüşü etkili olmuştur. Bu düşünceler, insanı doğanın merkezine yerleştirerek doğayı yönetilmesi gereken bir varlık gibi görmeye zemin hazırlamıştır. Böylece coğrafi mekân artık sadece yaşanan değil, dönüştürülmesi ve kullanılabilir hâle getirilmesi gereken bir kaynak olarak algılanmaya başlanmıştır. Bu düşünsel dönüşüm, yerleşim tercihlerini ve mekânsal düzenlemeleri de derinden etkilemiştir (Yaylı, 2015, s. 179-180). Dolayısıyla tarihsel açılım, coğrafi mekânın hem tanımlanmasını hem de kullanım biçimlerini açıklar.

Coğrafi analizlerde kullanılan temel kavramlar: konum, yer, insan-çevre ilişkisi, dolaşım ve bölge gibi temel kavramlar coğrafi mekânı anlamamıza yardımcı olurken, bu kavramlar mekânla olan ilişkimizin farklı boyutlarını da ortaya koymaktadır (Efe, 2002, s. 28).

Bu bağlamda, coğrafi mekânın en temel bileşenlerinden biridir konum. Bir yerin dünya üzerindeki belirli bir noktada bulunması, coğrafi konumun tanımını oluşturur. Konum, bir bölgenin iklimden topoğrafyaya, insan faaliyetlerinden ekonomik olanaklara kadar pek çok özelliğini doğrudan etkiler. Örneğin, bir şehrin kıyı ya da iç bölgede olması, iklimini ve ekonomisini doğrudan belirleyen bir unsurdur. Böylece, konum, coğrafi mekânın diğer özellikleri ile olan ilişkisini şekillendiren bir çerçeve sunar (Efe, 2002, s. 28).

"Yer" kavramı, yalnızca fiziksel bir alanı değil, aynı zamanda o alanın sahip olduğu toplumsal, kültürel ve doğal özellikleri de kapsar. Coğrafi mekânın özelliklerini yansıtan bu kavram, bir bölgenin sadece fiziki özelliklerinden değil, insan kültüründen, tarihinden ve o yerle ilgili algılardan da etkilenir (Efe, 2002, s. 30-32). Örneğin, Göbeklitepe gibi bir arkeolojik yerleşim, sadece bulunduğu coğrafi konumla değil, tarihi ve kültürel bağlamıyla da tanımlanır. Bu iki kavram arasındaki ilişki, mekânın hem somut hem soyut unsur taşıdığını gösterir.

İnsan-Çevre İlişkisi: Coğrafi mekân, insan ve doğal çevre arasındaki etkileşimlerden sürekli olarak etkilenir ve şekillenir. İnsanın çevreyi tarım, inşaat ve sanayi gibi faaliyetlerle dönüştürmesi; çevrenin ise iklim, doğal kaynaklar ve ekolojik

denge gibi faktörlerle insan yaşamını etkilemesi, coğrafi mekânın temel özelliklerini oluşturur. Bu ilişki, çevresel determinizmden posibilizme kadar birçok coğrafi yaklaşımın temelini oluşturarak coğrafi mekânda insan ve doğa arasındaki karşılıklı bağları vurgular (Efe, 2002, s. 32). Bu çerçevede insan-çevre etkileşiminde üç temel fikir öne çıkar:

İnsanın çevreye uyum sağlaması: Bu, insanın doğal koşullara adapte olarak hayatta kalması anlamına gelir. Örneğin, insanlar farklı iklim koşullarına göre giyim tarzlarını, konut yapısını veya tarım faaliyetlerini şekillendirir.

İnsanın çevreyi değiştirmesi: Bu fikir, insanların çevresel koşulları kendi ihtiyaçlarına uygun hale getirmeye çalıştığını ifade eder. Örneğin, sulak alanların kurutulması, ormanların yerleşim veya tarım alanlarına dönüştürülmesi, şehirlerin doğal ekosistemleri bozarak genişlemesi, bu duruma örnek olarak verilebilir (Efe, 2002, s. 32).

İnsanın çevreye bağımlı olması: İnsan yaşamı, doğal kaynaklara, su, hava, bitki ve hayvanlara bağımlıdır. İnsanların yaşamlarını sürdürebilmeleri için çevrenin sunduğu bu kaynaklara ihtiyaç duyar (Efe, 2002, s. 32).

Bu ilişkiler, insanın çevre üzerinde sürekli bir değişim ve dönüşüm yaratması sonucunu doğurur. İnsanlar, yaşadıkları çevreyi daha iyi olanaklara sahip olabilmek için dönüştürür; bu hem olumlu hem de olumsuz etkiler doğurabilir. Olumlu olarak, çevresel kaynakların akıllıca kullanılması, insanların yaşam kalitesini artırabilir. Ancak, çevreye zarar veren müdahaleler, uzun vadede doğanın dengesini bozabilir, doğal kaynakların tükenmesine yol açabilir veya çevre kirliliğine neden olabilir (Efe, 2002, s. 32).

Tüm bu tanımlamalardan yola çıkarak anlaşılan; insanın çevre ile ilişkisi oldukça karmaşıktır ve bu ilişkiler, insanların çevreye olan bakış açılarına, ihtiyaçlarına ve çıkarlarına göre şekillenir. Bu etkileşimler, yalnızca bireylerin hayatını değil, küresel ölçekte ekolojik dengenin devamlılığını da etkiler.

Dolaşım (Hareket): İnsanlar, mallar, fikirler ve hatta canlıların yer değiştirmesi, coğrafi mekânda dinamik bir yapı oluşturur. Hareket, coğrafi mekânda yalnızca fiziksel değişimleri değil, kültürel ve ekonomik değişimleri de tetikler. Örneğin, ticaret yolları, göçler veya bilgi akışı, coğrafi mekânın kültürel ve ekonomik yapısını zenginleştirir ve değiştirir. Bu dolaşım sayesinde farklı yerler arasında bağlantılar kurulur ve coğrafi mekân içindeki etkileşimler artar (Efe, 2002, s. 36). Bu nedenle hareketlilik, yalnızca fiziksel bir süreç değil; kültürel ve ekonomik dönüşümlerin lokomotifleri olarak düşünülebilir.

Bölge: “Bölge” kavramı, coğrafi mekânda benzer özellikler gösteren alanları ifade eder ve mekânı daha anlaşılır kılmak için büyük bir öneme sahiptir. Bölgeler, iklim, bitki örtüsü, ekonomik faaliyetler veya kültürel özellikler gibi çeşitli ölçütlere göre tanımlanır. Bu tanımlama, coğrafi mekânı daha sistematik bir şekilde analiz etmeye olanak sağlar. Örneğin, Akdeniz bölgesi, iklim ve bitki örtüsü gibi özellikleri ile diğer coğrafi bölgelerden ayrılır (Efe, 2002, s. 38). Bu beş kavram birlikte düşünüldüğünde, coğrafi mekânı anlamak için bir çerçeve sağlarken mekânın dinamik ve çok boyutlu yapısını gözler önüne serer (Efe, 2002, s. 28)

Coğrafi mekân, insanların ve diğer canlıların yaşam süreçleri boyunca etkileşimde bulunduğu; fiziksel, biyolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel unsurların bir arada yer aldığı bütüncül bir ortamdır. Başka bir ifadeyle, doğal (fiziksel) çevre ile beşerî (insan kaynaklı) faaliyetlerin karşılıklı etkileşim içinde bulunduğu dinamik bir yapıyı ifade eder. İnsan, doğal koşulların bir parçası olmakla birlikte, kültürel ve teknolojik etkinlikleri aracılığıyla bu koşulları dönüştürme, düzenleme ve onlara uyum sağlama yeteneğine sahiptir. Bu nedenle mekân, yalnızca bir yaşam yüzeyi değil; aynı zamanda insan topluluklarının ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetlerinin şekillendiği ve örgütlendiği temel coğrafi bağlamdır (Şahin & Belge, 2016, s. 3).

Bu bağlamda, coğrafi mekânın özellikleri toplumların yerleşme düzenlerini, üretim biçimlerini ve özellikle tarımsal faaliyetlerini doğrudan belirler. Alanın topografyası, iklim koşulları, toprak yapısı ve biyotik özellikler gibi doğal faktörler, tarımsal üretimin niteliği ve verimliliğinde temel rol oynar. Örneğin, dağlık ve eğimli sahalarda tarım uygulamaları sınırlı ve maliyetli olabilirken, düzlük alanlar ile iklime uygun bölgeler tarım için daha elverişli koşullar sunar (Karadoğan, 2023, s. 32). Dolayısıyla coğrafi mekân, sadece yaşamın sürdürüldüğü bir çevre değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal faaliyetlerin yönünü belirleyen yapısal bir unsurdur.

Coğrafi mekân ve yerleşme ile tarım arasındaki ilişkiler, insanların doğal koşullara uygun olarak yerleşmesi ve tarımsal üretim yapmasıyla özetlenebilir. Tarımda kullanılan teknikler, coğrafi özelliklere göre şekillenir; örneğin, eğimli yamaçları veya yüksek arazileri kullanmak için farklı yöntemler tercih edilir. Aynı zamanda, tarımsal faaliyetler, coğrafi mekânın gelişimini ve yerleşme düzenini de etkiler; tarım alanlarının yaygın olduğu bölgelerde kırsal yerleşmeler yoğunlaşır. Bu ilişkilerin temelinde, doğal ortamın uygunluğu ve teknolojik gelişmeler yer alır, çünkü doğal koşullar uygun değilse, tarımsal üretim zorlaşır veya sürdürülemez hale gelir (Mutluer, 1997, s. 268).

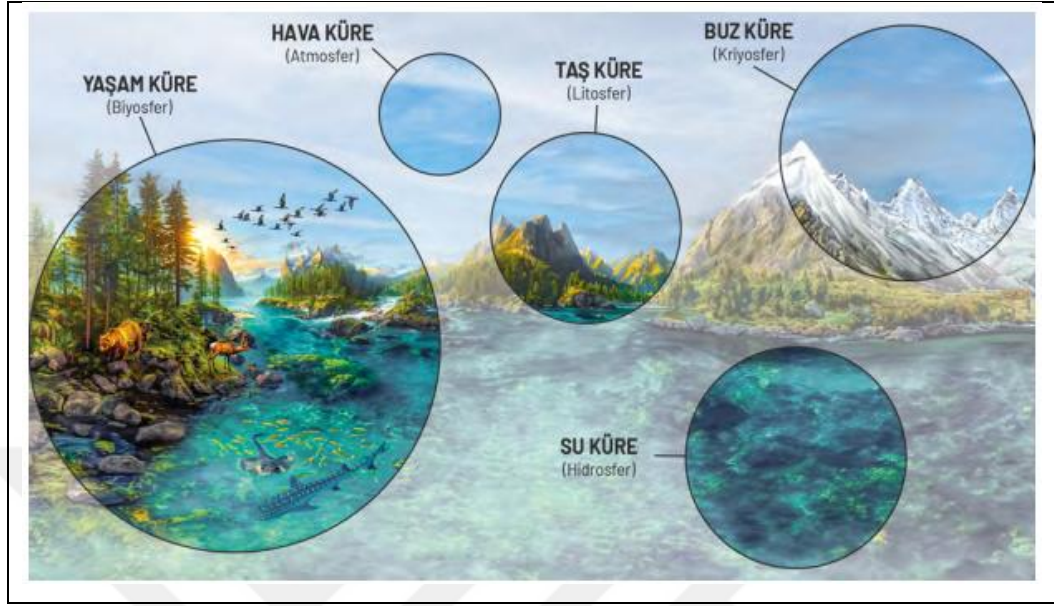
Çevre ve coğrafi mekân arasındaki ilişki, birbirini tamamlayan ve karşılıklı etkileşim içinde olan iki dinamik unsurdan oluşur. Coğrafi mekân, doğal ve beşerî unsurların belirli bir alanda oluşturduğu fiziksel ve toplumsal ortamdır. Bu bağlamda çevre, coğrafi mekânın bileşenlerini şekillendirirken; coğrafi mekân da çevrenin doğal ve kültürel dinamiklerini etkiler (Karadoğan, 2023, s. 32; Özsoy, 1995, s. 5). Bu karşılıklı etkileşim, coğrafi mekânın yalnızca pasif bir zemin değil, aynı zamanda insan faaliyetleriyle sürekli olarak yeniden üretilen ve dönüştürülen aktif bir aktör olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum, mekânın statik bir varlık olmaktan çok, dinamik bir süreç olduğunu göstermektedir. Doğal unsurların çevreye etkisi, iklim, topografya, su kaynakları ve toprak yapısı gibi faktörlerin çevrenin temel bileşenlerini oluşturmasıyla gözlemlenir. Örneğin, dağlık bölgelerde kurulan yerleşimler tarım faaliyetlerini sınırlandırırken, verimli vadilerdeki topluluklar tarıma dayalı bir yaşam biçimi geliştirmiştir. İnsan etkisiyle yapay çevrenin şekillendirilmesi ise insanların doğal çevreyi kendi ihtiyaçlarına göre dönüştürerek sulama kanalları, yollar ve yerleşim alanları gibi yapılar oluşturmasıyla gerçekleşir. Sonuç olarak, çevre ve coğrafi mekân, birbiriyle iç içe geçmiş bir yapıya sahiptir; coğrafi mekân çevrenin sınırlarını belirlerken, çevre de coğrafi mekânın insan ve doğal unsurlarını şekillendirir (Özsoy, 1995, s. 5-7).

Coğrafi mekânın anlaşılması, doğal ortam ile beşerî ortam arasındaki ilişkinin kavranmasını gerektirir. Bu iki ortamın bir araya gelerek oluşturduğu bütüncül yaşam alanı, coğrafi mekânı tanımlar (Tümerterkin & Özgüç, 2011).

İnsanın doğrudan müdahalesi olmadan, yalnızca doğal süreçlerin etkisiyle oluşan alanlara doğal ortam denir. Bu ortam, Dünya'nın temel fiziksel ve biyolojik sistemlerini kapsar ve beş temel bileşenden oluşur: Taşküre (Litosfer): Yer kabuğunu oluşturan kayaçlar, yer şekilleri ve topraklardan meydana gelir. Havaküre (Atmosfer): Dünya'yı çevreleyen gazlardan oluşan katmandır. Suküre (Hidrosfer): Denizler, göller, akarsular ve yer altı suları gibi tüm su varlıklarını içerir. Buzküre (Kriyosfer): Donmuş topraklar, buzullar ve kar örtüsünü kapsayan alandır. Canlıküre (Biyosfer): Canlıların yaşadığı alandır; mikroorganizmalar, bitkiler ve hayvanlar bu kürenin parçasıdır (Şekil) (Güzel, 2020, s. 196; Soyatlar, ve diğerleri, 2024, s. 16).

Bu bileşenler, doğada birbirleriyle sürekli etkileşim hâlinindedir. Doğal ortam; iklim, su, toprak, yer şekilleri, mineraller ve kayaçlar gibi cansız (abiyotik) öğeler ile bitkiler, hayvanlar ve mikroorganizmalar gibi canlı (biyotik) unsurların bir araya gelmesiyle oluşur. Bu unsurlar, birlikte insan yaşamını mümkün kılan çevresel koşulları meydana getirir. İnsan dışında doğada bulunan, yapay olmayan ve insan tarafından

dönüştürülmemiş tüm varlıklar bu ortamın parçasıdır (Güzel, 2020, s. 196; Soyatlar, ve diğerleri, 2024, s. 16).

Şekil 5. 1. Doğada etkileşim hâlindeki temel ortamlar (Soyatlar, ve diğerleri, 2024, s. 16)

İnsan, doğal unsurların yalnızca bir parçası değil, aynı zamanda onlar üzerinde etkide bulunan aktif bir aktördür. İnsan; sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetleri doğrultusunda doğal çevreyi dönüştürerek kendi yaşam alanlarını oluşturur. Bu insan eliyle şekillenen çevreye beşerî ortam denir. Coğrafi ortam ya da coğrafi mekân ise doğal ortam ile beşerî ortamın bir araya gelerek oluşturduğu bütüncül yaşam alanıdır (Tümertekin & Özgüç, 2011, s. 70-74).

Doğal ortamın beş temel bileşeninin sürekli etkileşim halinde olması ve beşerî ortamın bu doğal temel üzerine insan müdahalesiyle inşa edilmesi, coğrafi mekânın sadece bir toplam değil, aynı zamanda bir sentez olduğunu göstermektedir (Tümertekin & Özgüç, 2011, s. 70-74). Bu sentez, insanlığın doğa ile kurduğu ilişkinin evrimini ve doğal sınırlılıklar içinde nasıl yaratıcı çözümler ürettiğini yansıtır. Coğrafi mekân, doğal ve beşerî unsurların birlikte yer aldığı, insanın yaşadığı ve şekillendiği somut ve soyut mekânsal birimlerdir. Yani bir yerin fiziki (doğal) ve sosyal (beşerî) özelliklerinin birlikte değerlendirildiği alandır. Bu durum, mekânın sadece doğal unsurların bir yansıması olmadığını, aynı zamanda insan zekâsı ve faaliyetleriyle dönüştürülen ve yeni anlamlar kazanan bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sentez, insanlığın çevresel zorluklara uyum sağlama ve onları kendi lehine dönüştürme kapasitesini göstermektedir

(Karadoğın, 2023, s. 32; Soyatlar, ve diğlerleri, 2024, s. 16; Tüمرتekin & Özgüç, 2011, s. 70-74).

Coğrafi mekân, doğal ve beşerî unsurların birlikte yer aldığı, insanın yaşadığı ve şekillendirdiğı somut ve soyut mekânsal birimlerdir. Yani bir yerin fiziki (doğal) ve sosyal (beşerî) özelliklerinin birlikte değerlendirildiğı alandır. Bu, coğrafi mekânın sadece bir “yer” değil; o yerin nasıl kullanıldığı, şekillendiğı ve insan yaşamını nasıl etkilediğıyle de ilgili olduğunu gösterir. Dolayısıyla bir ova, bir kıyı, bir dağ ya da bir şehir, coğrafi mekân olarak incelenebilir. Bu incelemede, yer şekilleri, iklim, su kaynakları gibi doğal faktörlerle; nüfus, ekonomi, ulaşım gibi beşerî faktörler birlikte değerlendirilir (Tüمرتekin & Özgüç, 2011, s. 70-74; Karadoğın, 2023, s. 32).

Coğrafi mekân, insanın doğal çevresiyle kurduğu ilişkiler üzerinden şekillenir ve bu ilişki, insanların yaşam tarzlarını, ekonomik faaliyetlerini ve sosyal yapısını derinden etkiler. İklim, bitki örtüsü, yeryüzü şekilleri gibi doğal unsurlar coğrafi mekânın temel belirleyicileri olmakla birlikte, insan faaliyetleri ve mekâna yüklenen anlamlar bu fiziksel alanı dinamik bir yapıya dönüştürür. Coğrafi mekânın “somut ve soyut” boyutlarının vurgulanması, mekânın sadece topografya, iklim gibi fiziksel özelliklerle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda kültürel miras, toplumsal ilişkiler ve kolektif hafıza gibi soyut değerlerle de yüklü olduğunu göstermektedir. Bu durum, mekânın sadece görünen yüzünün değil, ardındaki anlam katmanlarının da incelenmesi gerektiğini işaret etmektedir. Örneğin, efsaneler, destanlar, gelenekler ve türküler gibi soyut kültürel değerler de kültürel miras kapsamında değerlendirilir (Gümüştü, 2018, s. 101) Bu, mekânın sadece fiziksel bir alan olmaktan çıkıp kültürel belleğin ve toplumsal anlamların taşıyıcısı haline geldiğini göstermektedir.

5.2. Mekânın Anlamı ve Coğrafi Bağlamdaki Yeri

Mekân kelimesi temel olarak “yer” veya “bulunulan alan” anlamına gelir. Arkeolojik açıdan ise mekân, bireylerin ya da toplulukların yaşadığı ve faaliyetlerini sürdürdüğü fiziksel alanı ifade eder. Bunun yanında, bir yerleşimde maddi kültür kalıntılarının bulunduğu ve incelendiğı bağlamı da kapsar. Bu nedenle mekân, arkeolojide aynı zamanda yerleşimin kronolojik gelişimini gösteren tabaka, evre veya yapı katı şeklinde de karşımıza çıkar (Kodaş, Çiftçi, Özkan , İpek, & Erbil , 2024, s. 2).

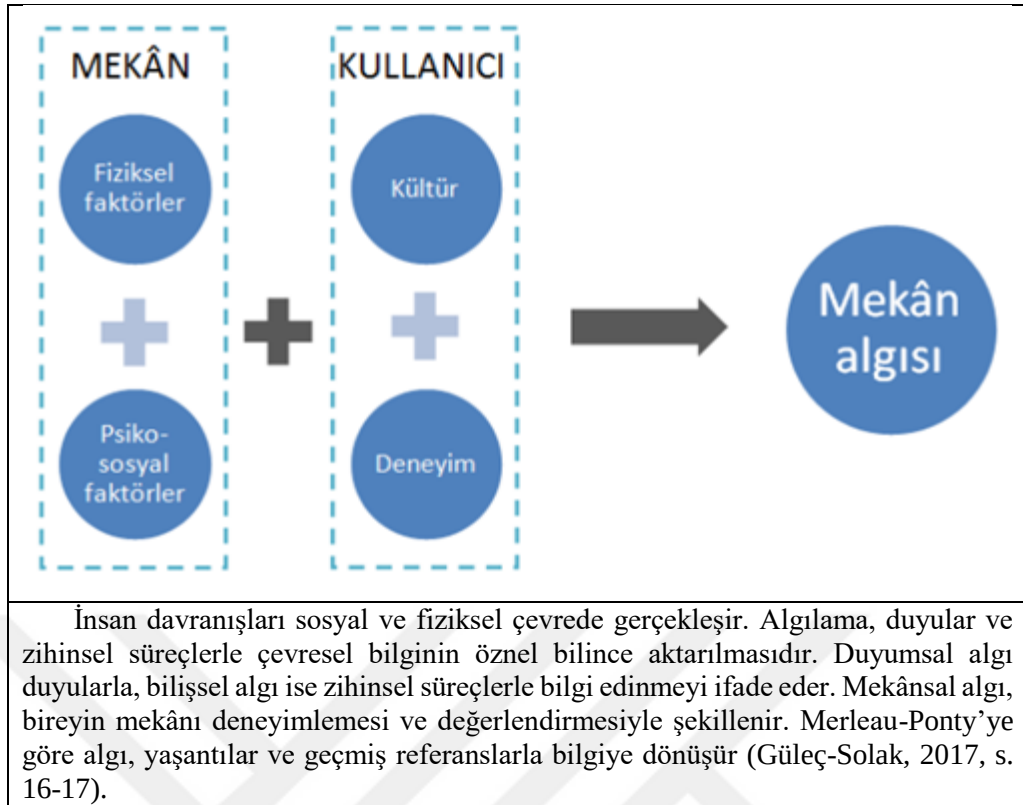
İnsan, varoluşundan bu yana doğal çevreyle sürekli bir karşılıklı ilişki içinde olmuştur. Yeryüzü şekilleri, iklim, bitki örtüsü, su kaynakları ve jeolojik yapı gibi doğal

unsurlar; insanların yaşam biçimini, ekonomik faaliyetlerini, toplumsal düzenini ve kültürel yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Ancak insan, yalnızca çevrenin pasif bir ürünü olmamış, aynı zamanda bu çevreye uyum sağlayarak onu kendi ihtiyaçlarına göre şekillendirme çabası göstermiştir. Doğayı değiştirme gücü sınırsız olmasa da çevrenin işleyişini anlama ve ona uyum sağlama yönündeki beşerî faaliyetler, medeniyetlerin ortaya çıkışında ve gelişiminde belirleyici olmuştur (Başkaya & Türk, 2015, s. 252).

Mekân hem doğal hem de kültürel süreçlerin izlerini taşıyan bir sahne niteliğindedir. Bu nedenle, mekân yalnızca yaşamın sürdüğü fiziksel bir alan değil; kültürün üretildiği, aktarıldığı ve dönüştürüldüğü bir bağlamdır. Coğrafi ve kültürel perspektiften mekânı incelemek, insanlık tarihini anlamada vazgeçilmez bir yere sahiptir (Başkaya & Türk, 2014, s. 252-253).

Mekân kavramı, bireylerin ve toplumların yaşam alanlarıyla kurdukları ilişkiyi anlamada merkezi bir rol oynar. Çevre psikolojisi alanında yapılan ampirik çalışmalar, mekânın anlamını açıklarken mekân/yer kimliği (place identity), yere bağlılık (place attachment) ve yer duygusu (sense of place) gibi kavramlara sıkça başvurur (Efe, 2002, s. 28). İnsanlar yaşadıkları veya deneyimledikleri mekânlara yalnızca fiziksel bağlamda değil, duygusal ve bilişsel süreçlerle de anlam yüklerler. Bu süreçte mekân, bireyler ve toplumlar arasında kurulan iletişim ve insan-çevre etkileşimiyle sürekli olarak yeniden şekillenir (Güleç-Solak, 2017, s. 16; Kodaş, Çiftçi, Özkan , İpek, & Erbil , 2024, s. 2).

Fiziksel çevre, içinde barındırdığı kültürel ve sosyal unsurlarla bireylerin geleneklerini, değer yargılarını, dünya görüşlerini ve kimliklerini hem yansıtan hem de biçimlendiren bir ortamdır (Kodaş, Çiftçi, Özkan , İpek, & Erbil , 2024, s. 6-7). Dolayısıyla bir mekâna yüklenen anlamlar sadece onun somut özelliklerine dayanmaz. Arkeolojik yerler bağlamında yorumlandığında, mekânın anlamı, kullanılan yapı malzemeleri, taşların rengi ve işlenme biçimi, anıtsal yapıların boyutları, kabartma ve heykellerin düzeni, ritüel alanlarının konumu ve çevresel düzenlemeler gibi fiziksel göstergelere dayanır. Ancak bu somut unsurlar, yalnızca fiziksel çevreyi tanımlamakla kalmaz; aynı zamanda o dönemin toplumsal ilişkileri, inanç sistemleri ve kolektif hafızasıyla harmanlanarak mekâna derinlemesine anlamlar yükler (Kefeli, 2009, s. 423; Kodaş, Çiftçi, Özkan , İpek, & Erbil , 2024, s. 2). Aynı zamanda bireylerin duygusal tepkileri, anıları ve sosyal ilişkileri gibi psiko-sosyal unsurlar da mekânın anlamını belirler. İnsan zihninde oluşan bu çevresel imgeler hem bireysel deneyimlerin hem de kolektif belleğin bir yansımasıdır (Şekil) (Kefeli, 2009, s. 424).

Şekil 5. 2. Mekân Algısını Etkileyen Faktörler (Güleç-Solak, 2017, s. 16-17)

Tüm bu açıklamaları coğrafi mekân bağlamında ele aldığımızda, mekânın sadece bir fiziksel alan olmaktan öteye geçtiğini görürüz. Coğrafi mekân, bireylerin ve toplumların sosyo-kültürel pratikleriyle şekillenen, zaman içinde dönüşen ve anlam kazanan dinamik bir yapıdır. Bir bölgenin topoğrafyası, iklimi, doğal kaynakları gibi unsurlar, insanların o mekânla kurduğu ilişkileri doğrudan etkilerken, bu fiziksel bağlam bireylerin ve toplulukların mekâna yüklediği simgesel ve duygusal anlamlarla birleşir. Örneğin, Göbeklitepe gibi arkeolojik alanlar, yalnızca doğal coğrafyanın bir parçası değildir; aynı zamanda o dönemin toplumsal ve kültürel dinamiklerinin bir yansımasıdır (Güleç-Solak, 2017, s. 19-20; Tümertekin & Özgüç, 2018, s. 92).

Mekân, doğal çevre ile insan etkinliklerinin kesişiminde şekillenen ve her iki unsurun karşılıklı etkileşimini yansıtan bir kavramdır. Coğrafya disiplini, bu etkileşimi incelerken kültürü; insanın çevreye kattığı maddi ve manevi unsurların bütünü olarak ele alır. Bu bakış açısı, “kültürel peyzaj” ya da “kültürel coğrafi görünüm” kavramlarının temelini oluşturur. Kültürel peyzaj, insan topluluklarının yerleşim alanlarında bıraktığı fiziksel izlerin ve bu izlerin doğal çevreyle uyumunun bir sonucudur. Carl Ortwin Sauer’in yaklaşımına göre, kültür biçimlendirici bir güç, doğal çevre ise bu

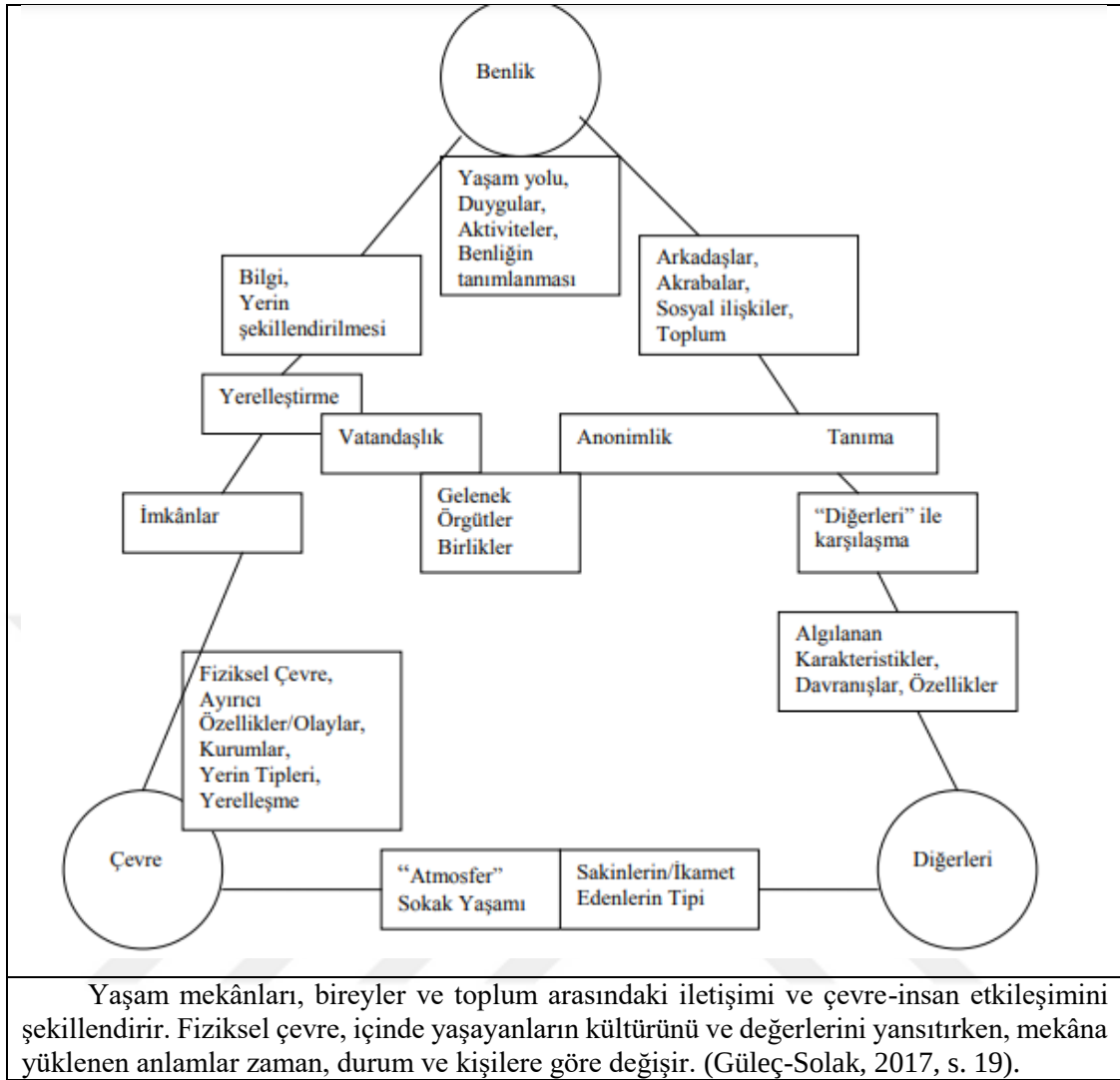
biçimlendirme sürecinde kullanılan bir araçtır; ortaya çıkan peyzaj ise bu etkileşimin ürünüdür. Su kaynakları, verimli topraklar, doğal inşaat malzemeleri gibi coğrafi olanaklar, yerleşimlerin fiziksel yapısını ve kültürel özelliklerini doğrudan etkiler. Kültürel peyzajlar zaman içinde, farklı toplumların ardışık katkılarıyla gelişir ve mekân üzerinde kültürel bir süreklilik oluşturur. Bu nedenle bir bölgedeki kültürel izler, yalnızca tek bir dönemi değil, geçmişten bugüne uzanan ortak bir tarihi yansıtır (Tümertekin & Özgüç, 2018, s. 92-98).

İnsanoğlunun yaşam alanlarını oluşturma isteği; doğadan gelen bir içgüdü olmasına karşın, mekâna kattığı farklı özellikler onun akıl ve bilinç yetisiyle bu alanları barınma ihtiyacının ötesine taşır. İlk başlarda avcılık ve toplayıcılıkla sınırlı olan insan toplulukları, tarım ve hayvancılığa geçtiklerinde mekânda daha köklü ve işlevsel değişimler gerçekleştirmeye yönelmişlerdir. Bu evrimsel adım, aynı zamanda yerleşik hayata geçişin itici gücünü oluşturmuş, mekânın fonksiyonel dönüşümüne katkı sağlayarak insanların üretim merkezli bir yaşam alanı inşa etmelerini sağlamıştır. Bu değişim, mekânı sadece bir yaşam alanı olmaktan çıkarıp üretim ve güç mücadelesinin sahnesine dönüştürmüştür (Şekil) (Uyanık & Berk, 2016, s. 2).

Mekânın bireysel anlamlandırılması, kişisel deneyimler ve sosyal bağlamlarla iç içe geçer. Bir kişi; yaşadığı eve, çalıştığı yere veya zamanının çoğunu geçirdiği kente belirli anlamlar yükler. Bu anlamlar, kişinin çevresini nasıl algıladığını, hissettiğini ve yorumladığını belirler. İnsanlar mekânları yalnızca görsel imgeler veya fiziksel semboller aracılığıyla deneyimlemezler; aynı zamanda mekânı yorumlayarak, ona anlam vererek ve o mekânda yaşadıkları olayları hikâyeleştirerek aktif biçimde inşa ederler. Bir yerin; insanlar tarafından adlandırılmadan, bir kimlik kazanmadan ve toplumsal bellekte tanımlanmadan tam anlamıyla bir “mekân” olamayacağı da bu noktada ortaya çıkar. Aidiyet duygusu ve mekâna bağlılık, bireyin fiziksel çevresiyle olan etkileşiminden doğar. Bir yerle kurulan bağ; zamanla biriken anılar, sosyal ilişkiler, semboller ve kimlik unsurlarıyla gelişir. Bu süreçte birey, çevresine yönelik algısını hem içsel dinamiklerle hem de sosyal bağlamlarla şekillendirir. Mekâna yüklenen anlamlar bireyin zihninde soyut bir imge yaratırken, bu imgeler mekânın kimliği ve kolektif bellekteki yeri ile iç içe geçer (Güleç-Solak, 2017, s. 19-20).

Henri Lefebvre’nin mekân anlayışı, mekânın durağan bir olgu olmadığını, aksine toplumsal gerçeklik ile iç içe geçmiş, toplumsal ilişkilerin hem ürünü hem de üreticisi olan dinamik bir süreç olduğunu gözler önüne serer. Lefebvre’ye göre mekân, yalnızca zihinsel olarak soyutlanmış, mutlak bir alan değil; toplumsal olanla kültürel olanın

kesiştiği, zihinsel ve fiziksel bileşenlerin birlikte var olduğu çok katmanlı ve değişken bir bütündür. Lefebvre'nin mekânın hem “ürün” hem de “üretici” olduğu tezi, coğrafi mekânın insan toplulukları üzerindeki etkisinin döngüsel ve karşılıklı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum, mekânın sadece insanı şekillendirmediğini, aynı zamanda insanın da mekânı sürekli olarak kendi sosyal ve kültürel ihtiyaçları doğrultusunda yeniden inşa ettiğini ve anlamlandırdığını göstermektedir. Göbeklitepe gibi arkeolojik alanlar sadece fiziksel yapılar değil; aynı zamanda toplumsal ilişkilerin, ritüellerin ve kolektif eylemlerin izlerini barındıran mekânlardır (Başcı & Kervankıran, 2023, s. 190-191). Nitekim; bu mekânlar, toplumsal ve kültürel pratiklerin etkisiyle şekillenir ve zaman içinde yeniden yorumlanır. Göbeklitepe özelinde bakıldığında, buradaki anıtsal yapılar, yalnızca fiziksel çevrenin bir parçası değil, aynı zamanda geçmiş toplumların sosyal ve kültürel yaşamlarının birer göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Anıtsal yapılar (mekânın ürünü) toplumsal ritüelleri ve inançları (toplumsal ilişkilerin üreticisi) şekillendirerek bu döngüselliği somutlaştırmaktadır. Mekânın çok boyutluluğu hem geçmişin izlerini taşır hem de toplumsal ilişkilerin ve kültürel dinamiklerin birbirini dönüştürdüğü karmaşık bir yapı ortaya koyar (Başcı & Kervankıran, 2023, s. 189-190).

Şekil 5. 3. Mekânın Anlamları: Günlük deneyimler ve teorik kavramsallaştırmalar (Güleç-Solak, 2017, s. 19)

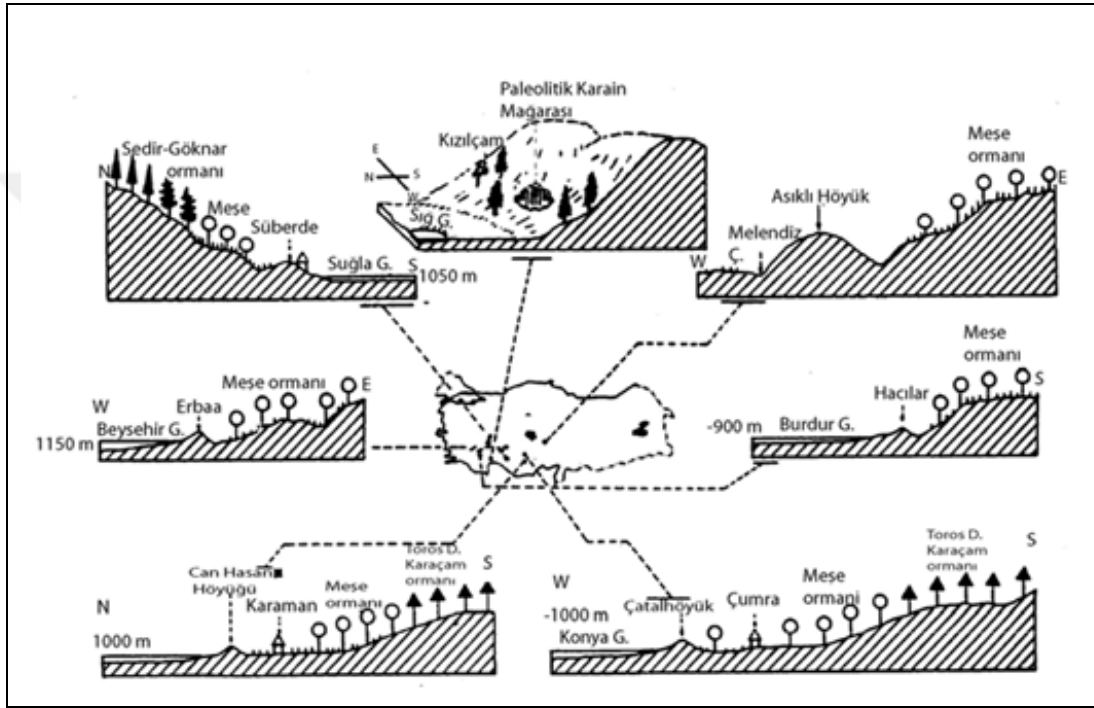
Mekân, insanların içinde yaşadığı, algıladığı ve anlamlandırdığı bir düzlem olarak, hayatın gelişiminde zaman kadar temel ve vazgeçilmez bir unsurdur. İnsanların mekânla kurduğu ilişki, yalnızca fiziksel bir bağla sınırlı kalmayıp zihinsel, psikolojik, tarihî ve hayalî boyutları da içerir. Mekân, bir yandan somut bir gerçeklik sunarken diğer yandan hatırlama ve anlam dünyası için güçlü bir zemin oluşturur. İnsanlar, yaşadıkları yerlerin özelliklerini yalnızca gözlemlemekle kalmaz, aynı zamanda onları duygusal ve zihinsel süreçlerle içselleştirir. Mekâna özgü unsurlar -bir koku, bir manzara, bir bitki türü gibi- bireylerin anılarını ve geçmişle bağlarını yeniden canlandırır. Bu bağlamda, mekân, bireylerin kolektif hafızasını inşa ettiği bir platform işlevi de görür (Kefeli, 2009, s. 428).

Mekân; fiziksel, zihinsel, psikolojik, tarihî ve ideal gibi farklı boyutlarla ele almak da mümkündür. Fiziksel mekân, diğer tüm mekânsal unsurların temeli olup, onların somut bir çerçevede varlık bulmasını sağlar. Ancak mekân, salt fiziksel bir alan olarak düşünülemez; insanların o alanla ilgili deneyimleri, algıları ve bilgi birikimleri, zihinlerinde bir “mekân imajı” oluşturur. Bu imaj, bireylerin mekânı nasıl algıladığını ve ona nasıl bir anlam yüklediğini şekillendirir (Kefeli, 2009, s. 429). Örneğin, bir bireyin veya toplumun mekânı nasıl değerlendirdiği, geçmiş deneyimlerinden, kültürel birikiminden ve toplumsal bağlamından doğrudan etkilenir. Bu süreçte, kişisel deneyimlerin ve edinilmiş bilgilerin bir yansıması olan “zihin haritaları”, mekânın yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda duygusal ve zihinsel bir boyut kazandığını ortaya koyar. Mekânın bu çok boyutlu yapısı, coğrafi araştırmaların sadece gözlemlenebilir ve ölçülebilir verilere odaklanmakla kalmayıp, aynı zamanda insan zihnindeki soyut temsilleri ve kültürel anlamlandırmaları da içermesi gerektiğini göstermektedir. Bu durum, coğrafi analizin derinliğini ve karmaşıklığını artırmaktadır (Kefeli, 2009, s. 429).

5.3. Coğrafi Determinizm ve Yerleşimcilik Yaklaşımları

Coğrafi determinizm, coğrafi koşulların insan toplulukları, kültürel evrim ve yerleşim düzenleri üzerindeki belirleyici etkilerini savunan bir yaklaşımdır. Bu görüşe göre, doğal çevre, insanların yaşam biçimlerini, düşünce tarzlarını ve hatta uygarlıklarını şekillendiren temel faktördür. Uygarlığın ortaya çıkışı ve kültürel evrimin kritik aşamalarında coğrafi çevrenin etkisi, bilim dünyasında farklı ve kimi zaman birbiriyle çelişen görüşlerle ele alınmıştır. Bir tarafta, “Bolluk uygarlığa engeldir; çevresel olanaklar arttıkça, uygarlığı teşvik eden baskılar azalır” görüşü bulunurken, diğer tarafta, “Uygarlık, ilk olarak iklim koşullarının en elverişli olduğu bölgelerde ortaya çıkmıştır” diyenler yer almaktadır. Her iki yaklaşımın da birleştiği ortak nokta, uygarlığın gelişimi ile coğrafi çevre arasındaki sıkı ilişkinin kabul edilmesidir. Çevresel koşulların kültürel gelişimi üzerindeki etkisi, sadece doğrudan bir belirleyicilik olarak değil, aynı zamanda farklı coğrafi ortamların farklı kültürel ve ekonomik stratejileri teşvik etmesiyle de kendini göstermektedir. Bu durum, çevresel belirleyiciliğin tek bir doğrultuda değil, çeşitli sonuçlara yol açabilen bir etki mekanizması olduğunu ima etmektedir. Örneğin, bir bölgenin verimli olması tarımı teşvik ederken, zorlu bir bölge yaratıcılığı ve farklı geçim stratejilerini zorlayabilir (Gümüştü, 2018, s. 102-103).

Her yerleşim alanı, coğrafi özelliklerin sunduğu imkânlarla biçimlendirilir. İnsanlar, bulundukları bölgenin kaynaklarını kullanarak, kendilerine özgü bir kültürel görünüm yaratırlar. Örneğin, su kaynaklarının bolluğu, verimli topraklar ve ulaşılabilir doğal malzemeler, bir yerleşim alanının fiziki çevreyle nasıl bütünleşeceğini belirler. Bu süreç, kültürün mekânla doğrudan bir etkileşim içinde olduğunu ve her topluluğun kendi yaşam tarzını bu etkileşimle şekillendirdiğini ortaya koyar (Tümertekin & Özgüç, Kültür Coğrafyası, 2018, s. 92-93; Atalay İ. , 2005, s. 126).

Şekil 5. 4. Bazı Paleolitik ve Neolitik yerleşmelerin kuruluş yerlerinin doğal ortam (coğrafi mekân) özelliklerini gösteren şematik profiller (Atalay İ. , 2005, s. 126)

Kültürel peyzajlar, genellikle bir topluluğun veya neslin sınırlarını aşarak zaman içinde biriken izlerle gelişir. Bir bölgede ardışık toplulukların birikimli etkileri, o yerleşim alanında kültürel bir süreklilik yaratır. Bu birikim, kültürel coğrafyanın temel odak noktalarından biridir ve bir bölgedeki kültürel izlerin yalnızca bir dönemi değil, farklı toplulukların ortak tarihini yansıttığını gösterir (Tümertekin & Özgüç, 2018, s. 92-96).

İnsanlık tarihi incelendiğinde, teknolojik düzeyin düşük olduğu tarihöncesi dönemlerde, doğal etkenlerin kültürel evrimde belirleyici bir rol oynadığı açıkça görülür. Neolitik Çağ'da insanların doğrudan çevresel koşullara bağımlı olduğu dönemlerde coğrafi mekân, sadece bir yaşam alanı değil, toplumsal yapının ve kültürel pratiklerin

şekillendiği bir zemindir (Gümüşçü, 2018, s. 101-107; Uyanık & Berk, 2016, s. 1-16). Bu bağlamda, Fırat ve Dicle nehirlerinin havzaları, insanlık tarihinin ilk yerleşim örneklerinin görüldüğü, tarihsel ve coğrafi açıdan son derece önemli alanlardır. Bu iki nehir boyunca konumlanan pek çok yerleşim, Neolitik dönemin erken ve öncü merkezleri arasında yer almaktadır. Özellikle Orta Fırat ve Yukarı Dicle havzalarında böylesine yoğun yerleşimlerin ortaya çıkması, rastlantısal bir durum değildir (Ökse T. , 2019, s. 42).

Bu bakımdan açıklamayı genişletirsek Anadolu da örnek verilebilir. Anadolu, Güneybatı Asya'nın batı ucunda, üç tarafı denizlerle çevrili ve Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan stratejik bir yarımadadır. Bu konumu, onu tarih boyunca hem doğal bir sınır hem de doğu-batı arasında kültürel bir köprü haline getirmiştir (Dölek & Sönmez, 2015, s. 16; Özdoğan M. , 2015, s. 1508).

Var olan medeniyetlerden, özellikle Mezopotamya'dan aldığı etkilerle kentleşme sürecine girmiş; zamanla batı kültürleriyle etkileşime geçerek bu kültürel unsurları doğuya da taşımıştır. Yaklaşık 1-1,5 milyon yıl önce başlayan insan göçlerinin Anadolu'ya erken ulaşmasının sebebi, Afrika'dan gelen güzergâha yakınlığıdır. Kıtalararası kara köprüsü niteliği, onu besin ve doğal kaynak arayışındaki topluluklar için önemli bir geçiş noktası yapmıştır. İklimi, verimli toprakları, zengin bitki örtüsü, bol su kaynakları ve maden yatakları sayesinde Paleolitik Dönem'den itibaren sürekli yerleşim alanı olmuştur. Neolitik'te tarım ve hayvancılık gelişmiş, yerleşik yaşam başlamıştır. Mezolitik, Neolitik ve Kalkolitik dönemlerin izleri bu coğrafyada ardışık olarak görülmektedir. Kalkolitik ve Tunç Çağı'nda kentleşme hızlanmış, nüfus hareketliliği artmış ve yerleşim alanları çoğalmıştır (Özdoğan, 2015, s. 1508). Tüm bu süreçler, Anadolu'nun doğal yapısı ve coğrafi konumunun yerleşimlerin kuruluşu ile kültürel gelişim üzerinde belirleyici rol oynadığını ortaya koymaktadır (Kılıç, 2015, s. 120).

Nitekim bu çerçevede ele alındığında; Türkiye mekân olarak, insanın Afrika'dan başlayan küresel yayılım sürecinin incelenmesinde önemli bir konuma sahiptir. Anadolu ve Trakya'da yer alan Dursunlu (Konya) ve Yarımburgaz (İstanbul) gibi Paleolitik yerleşim alanları, bu coğrafyanın Avrupa ve Asya'ya geçiş güzergâhı üzerinde bulunduğunu göstermektedir. Denizli'deki traverten yataklarında MÖ 500.000 yılına tarihlenen bir kafatası parçası, bölgedeki erken insan varlığının önemli bir kanıtıdır. Ayrıca, MÖ 31.000-9.000 yılları arasına tarihlenen Antalya yöresindeki mağaralarda ortaya çıkarılan ocak kalıntıları, taş aletler ve hayvan kemikleri, bölgede on binlerce yıl süren kesintisiz bir yerleşim olduğunu göstermektedir (Öztürk & Şimşek, 2019, s. 17).

Neolitik dönüşümün ilk izleri Güneydoğu Anadolu’da, özellikle Yukarı Fırat ve Yukarı Dicle havzalarında ortaya çıkmış; bu bölgede gelişerek zamanla çevre coğrafyalara yayılmıştır. Bu durum, Neolitik sürecin yerel bir başlangıç noktasından evrensel bir kültürel dönüşüme evrildiğini göstermektedir. Bu bağlamda, günümüz uygarlığının temel dinamiklerinin Anadolu’da şekillendiği ve Neolitikleşmenin Anadolu’nun kültür tarihine yaptığı katkının özgün ve belirleyici olduğu söylenebilir (Özdoğan M. , 2025, s. 35).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde, Fırat ve Dicle havzalarında gelişen Neolitik ve sonraki dönem yerleşimlerinin konum (lokasyon) ve durum (situasyon) özellikleri incelendiğinde, zaman içerisinde çeşitli değişimlerin yaşandığı görülmektedir. Dönemin koşullarına bağlı olarak bazen iklim, topografya, su kaynakları, verimli topraklar, doğal zenginlikler ve bitki örtüsü gibi doğal çevre unsurları öne çıkarken; kimi zaman da ulaşım ağlarına yakınlık, stratejik mevki, kaynaklara erişim gibi beşerî faktörler yerleşim tercihlerinde belirleyici olmuştur (Karadoğan, 2023, s. 32).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşmeler, coğrafi mekân ile toplumsal yapı arasındaki ilişkinin somut örneklerini sunmaktadır. Göbeklitepe, Çayönü gibi yerleşimlerde görülen anıtsal mimari, inanç sistemleri ve sosyal organizasyonların doğal çevreyle nasıl bütünleştiğini ortaya koymaktadır (Karadoğan, 2023, s. 32). Bu yerleşimler genellikle stratejik ve verimli konumlarda kurulmuş; çevredeki hammadde kaynaklarına erişim, su temini ve avlanma alanları gibi çevresel unsurlar, yerleşim tercihlerini doğrudan etkilemiştir (Başcı & Kervankıran, 2023, s. 189-190).

Postglasiyal (buzul sonrası) dönemde iklimin ılımanlaşması ve bitki örtüsünün çeşitlenmesi, Güneydoğu Anadolu’daki yerleşimlerin tarım ve hayvancılığa dayalı ekonomiye geçiş sürecini hızlandırmıştır. Marvin Mikesell, H.E. Wright ve Willem van Zeist gibi araştırmacıların çalışmaları, Neolitik toplulukların yerleşim alanlarını belirlerken dağ etekleri, akarsu vadileri ve ormanlık alanlar gibi farklı ekolojik nişlerden nasıl yararlandığını göstermektedir (Özdoğan M. , 1997, s. 28-29; Erinç, 1980, s. 66).

Neolitik Çağ’daki yerleşimlerin çevresel koşullara olan bağımlılığı, coğrafi determinizmin erken insan toplulukları için geçerliliğini güçlendirirken, aynı zamanda bu koşulların sadece sınırlayıcı değil, aynı zamanda tarımsal devrim gibi kültürel sıçramaları tetikleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bu durum, determinizmin pasif bir kabulden çok, bir katalizör olabileceği anlamına gelmektedir. İklimin ılımanlaşması ve bitki örtüsünün çeşitlenmesi, çevresel koşulların sadece bir kısıtlama değil, aynı zamanda

bir fırsat ve itici güç olduğunu göstermektedir. Bu, çevrenin insanı sadece “belirlemediğini,” aynı zamanda “yönlendirdiğini” ve “tetiklediğini” ima etmektedir (Kaya İ. , 2014, s. 42; Uyanık & Berk, 2016, s. 5).

Aristoteles’in coğrafi determinizm anlayışı, doğal çevrenin insanoğlunu şekillendirdiğini ifade ederken, Anadolu’nun yerleşik hayata geçişte bir ‘medeniyet beşiği’ olmasını açıklamaktadır. Nehirlerin ulaşımı kolaylaştırdığı, verimli tarım alanlarının bulunduğu bölgeler, bu avantajlarla medeniyeti beslemiştir. Aristoteles’in determinizm anlayışının Anadolu’nun “medeniyet beşiği” rolünü açıklamada kullanılması, bu teoremin sadece tarihsel bir bakış açısı olmadığını, aynı zamanda belirli coğrafi avantajların (nehirler, verimli topraklar) medeniyet oluşumu için temel bir zemin hazırladığını vurgulamaktadır. Bu durum, determinizmin sadece pasif bir etki olmadığını, aynı zamanda aktif bir “besleme” ve “kolaylaştırma” işlevi gördüğünü göstermektedir (Uyanık & Berk, 2016, s. 5-6).

Ellen Churchill Semple’in “Birçok küçük halkın tarihsel önemi” ve “Alan konuma boyun eğmelidir” ifadeleri, Göbeklitepe gibi nüfusça küçük ancak kültürel etkisi büyük yerleşimlerin medeniyet tarihindeki belirleyici rolünü açıklamaktadır. Göbeklitepe, fiziksel büyüklüğü açısından mütevazı görünse de avcılık-toplayıcılık için ideal bir ekoton üzerinde konumlanmış olması sayesinde kültürel ve dini bir merkez haline gelmiştir. Bu örnek, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerin yalnızca alan büyüklüğüyle değil, konumlarının sunduğu çevresel ve stratejik avantajlarla değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir (Semple, 1911). Semple’in coğrafi determinizm yaklaşımı, yalnızca geniş ölçekli iklim ve topoğrafya gibi faktörleri değil; eşik bölgeler, ekotonlar ve kaynaklara erişim gibi mikro ölçekli çevresel unsurların da bir yerleşimin gelişiminde belirleyici olabileceğini ortaya koyar. Göbeklitepe, bu bağlamda lokal çevresel avantajların kültürel gelişim üzerindeki etkisini somutlaştıran bir örnek sunmaktadır (Kaya İ. , 2014, s. 42-43; Semple, 1911).

Anadolu’nun zengin kültürel mirası, yalnızca yerel kaynaklara değil, aynı zamanda bölgesel ve bölge dışı etkileşimlere dayanmaktadır. Güneydoğu Anadolu’daki yerleşimler, komşu bölgelerle kurulan bağlantılar sayesinde farklı kültürel unsurların bir araya gelmesine ve yeni sentezlerin oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu süreçte coğrafi mekânın sunduğu geçiş yolları, iklim koşulları ve doğal kaynaklar, toplumların sosyal yapısını ve yerleşim tercihlerini şekillendiren temel etkenler olmuştur. Coğrafya yalnızca yerleşim alanlarını değil, aynı zamanda farklı topluluklar arasında bilgi, inanç, teknoloji ve yaşam biçimlerinin aktarımını da kolaylaştırmıştır. Bu durum, coğrafi koşulların

kültürlerin birbirini etkileme, dönüştürme ve zenginleştirme biçimlerinde belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir (Uyanık & Berk, 2016, s. 5-6; Özdoğan M. , 2015, s. 1508; Kefeli, 2009, s. 424).

İbn Haldun'un coğrafi determinizm anlayışı, coğrafyanın insan davranışları, toplumsal yapılar ve kültürel gelişim üzerindeki belirleyici etkisini vurgular. Ona göre, bir toplumun yaşadığı coğrafya -özellikle iklim, doğal kaynaklar ve topografya- insanın fiziksel ve zihinsel yapısını şekillendirir (Şahin & Belge, 2016, s. 446).

İbn Haldun'un ortaya koyduğu bu yaklaşım, Güneydoğu Anadolu'daki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerin coğrafi konumlarının değerlendirilmesinde anlamlı bir çerçeve sunar. Göbeklitepe, Nevalı Çori, Çayönü, Karahantepe ve Hallan Çemi gibi yerleşimler; su kaynaklarına yakınlık, tarıma elverişli topraklar, iklim koşulları ve doğal barınaklar gibi çevresel faktörler doğrultusunda konumlanmıştır. Bu durum, İbn Haldun'un "çevre insanı şekillendirir" tezinin arkeolojik örneklerle desteklenmesini sağlar. Özellikle Göbeklitepe'nin yüksek plato üzerindeki ritüel işlevi, coğrafyanın kültürel pratikler üzerindeki etkisini gözler önüne serer (Şahin & Belge, 2016, s. 446).

Sonuç olarak, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki akeramik Neolitik yerleşimler, coğrafi determinizmin temel savlarını destekler niteliktedir. Çevresel etmenler, yalnızca yerleşimlerin konumunu değil, aynı zamanda erken dönem insan topluluklarının ekonomik yapıları, toplumsal örgütlenmeleri ve kültürel gelişim süreçleri üzerinde de etkili olmuştur. İbn Haldun'un görüşleri bu bağlamda, arkeolojik bulgularla örtüşen tarihsel ve teorik bir dayanak sunmaktadır.

5.4. Coğrafi Pozitivizm ve Çevresel Faktörlerin Rolü

Coğrafi mekân (Coğrafi çevre/ortam) kavramının tarihsel olarak farklı perspektiflerle analiz edilmiştir. Kantitatif coğrafyacılar (mekânı ve mekânsal ilişkileri sayısal veriler ve istatistiksel yöntemler kullanarak inceleyen coğrafyacılar.) mekânı daha çok matematiksel ve nesnel bir yaklaşımla değerlendirirken, mekânı yalnızca koordinatlar, mesafeler ve mekânsal kalıplar üzerinden tanımlamışlardır. Bu anlayışa göre mekân, birbirine bağlı çeşitli değişkenlerin oluşturduğu statik bir sahne olarak görülmüştür. Ancak, Vidal de la Blache'in izleyicilerinin yaklaşımı, mekânın sadece fiziksel özellikleri değil, aynı zamanda kültürel unsurlarla şekillendiğini savunmaktadır (Kaya İ. , 2014, s. 42). Bu yaklaşıma göre mekân, fiziksel çevrenin kültürel formlarla birleşmesiyle benzersiz hale gelir ve yaşam tarzları, doğal çevrenin sunduğu imkânlarla

şekillenir. Vidalci bölgesel coğrafya anlayışı, mekânın, o bölgede yaşayan insanların yaşam tarzlarını ve kültürel alışkanlıklarını anlamak için önemli bir analiz alanı olduğunu vurgular. Hümanist coğrafyacıların (coğrafyayı insan merkezli bir yaklaşımla ele alan, mekânı insanların algıları, deneyimleri ve anlam yükledikleri bir varlık olarak gören coğrafyacılarıdır.) bakış açısı ise mekânı, insanlar tarafından yaşanan, deneyimlenen ve anlam yüklenen bir kavram olarak ele alır. Bu bağlamda, mekân bireylerin hissiyatını ve kültürel değerlerini yansıtır. Allen Pred'in dinamik mekân kavramlaştırması da bu düşünceye katkı sağlar. Pred, mekânın statik bir sahne olarak ele alınmasını eleştirir ve mekânı sürekli dönüşen, insan aktiviteleri ve sosyal yapılar tarafından şekillendirilen bir süreç olarak görür. Ona göre mekân, zaman-mekân bağlamında hareket eden güzergahlar ve ilişkiler aracılığıyla dinamik bir yapı kazanır. Bu bağlamda, coğrafi mekân kavramının gelişim sürecinde farklı bakış açılarının etkili olduğu söylenebilir. Kantitatif coğrafya mekânı daha statik ve ölçülebilir bir alan olarak görürken, Vidalci ve hümanist yaklaşımlar mekânı kültürel ve sosyal faktörlerin etkisiyle şekillenen dinamik bir olgu olarak ele almaktadır. Allen Pred'in zaman-mekân yaklaşımı ise mekânın insanlar ve nesneler aracılığıyla sürekli olarak üretildiğini ve yeniden dönüştüğünü vurgulamaktadır. Bu perspektiflerin her biri, mekân kavramının çok boyutlu bir yapıda olduğunu ve coğrafi analizlerde bu boyutların dikkate alınması gerektiğini ortaya koymaktadır (Kaya İ. , 2014, s. 42-43).

Mekân kavramı, kültür araştırmalarında önemli bir yere sahiptir ve farklı disiplinlerde yer, çevre, ortam gibi çeşitli terimlerle ele alınmaktadır. Günümüz mekânlarına dair incelemeler bile karmaşıkken, geçmiş mekânlarına yönelik çalışmalar, bu kavramın çok daha çetrefilli bir hale gelmesine neden olmaktadır. Aslında kültürel mekân, tarih boyunca insanlar tarafından şekillendirilmiş ortamların bir bütünüdür. İnsanlık tarihine baktığımızda, çevremizin her köşesinde geçmişin izlerini görmek mümkündür. Bu izler yalnızca maddi unsurlarla sınırlı değildir; efsaneler, destanlar, gelenekler, türküler gibi soyut kültürel değerler de bu kapsama dahildir. Dolayısıyla kültürel miras, yalnızca fiziksel çevreyi değil, geçmişten bugüne aktarılan soyut birikimleri de içeren geniş bir kavramdır (Gümüşçü, 2018, s. 101).

Coğrafya bilimi, mekânı insan faaliyetleriyle şekillenmiş bir alan olarak ele alır. Carl Sauer, kültürel coğrafi görünümü, doğal çevrenin insan etkinlikleri sonucunda biçimlendirilmesi olarak tanımlar. Ona göre, kültürel coğrafi görünüm, fiziksel çevrenin üzerine inşa edilen kültürel unsurlardan oluşur ve bu durum uzun yıllar boyunca süregelen nesillerin birikimleriyle meydana gelir. Sauer, mekân ve kültür arasındaki bu etkileşimi

açıklamak için “landscape” terimini kullanmıştır ve bu kavramı, mekânın kültür tarafından dönüştürülmesi sürecini ifade etmek için tercih etmiştir (Gümüüşçü, 2018, s. 104-105).

Toynbee de medeniyetlerin oluşumunda mekânın belirleyici rolünü vurgulamaktadır. Ona göre, uygarlıkların ortaya çıkışında coğrafi koşullar, yaratıcı bireylerin varlığı ve çevre-insan arasındaki sürekli “meydan okuma” ilişkisi belirleyici unsurlardır. Eğer çevre çok elverişli ise insanlar yaratıcı bir çabaya gerek duymayabilir, çok zorlu bir çevrede ise uygarlığın doğması veya gelişmesi güçleşir. Uygun denge, insanın çevreyle mücadele ederek dinamizm ve yaratıcılık göstermesini sağlar. Bu mücadele, Kant’ın da vurguladığı gibi, yalnızca insan ve çevre arasında değil, bireyler ve topluluklar arasında da kültürün gelişmesine katkı sağlar (Gümüüşçü, 2018, s. 106).

Siyasi coğrafya, jeopolitik ve devlet teorilerinin temellerini Orta Çağ’da atan İbn Haldun, devletlerin coğrafi mekânla ilişkisini de kapsamlı bir şekilde analiz etmiştir. Bu görüşleriyle hem dönemine hem de modern bilim anlayışına önemli katkılarda bulunmuştur. İbn Haldun’un Mukaddime adlı eserinde, insan-çevre ilişkisini detaylandığı görülmektedir. O, çevrenin insana olan etkisini daha fazla ön plana çıkararak, insan ve doğa arasındaki ilişkinin ağırlık merkezini çevresel faktörlere dayandırmıştır. İbn Haldun, insanların fiziki ve manevi özelliklerinin yaşadıkları çevreye bağlı olarak şekillendiğini savunur. Ona göre iklim, coğrafya ve beslenme alışkanlıkları insan bedenini, ahlakını ve hatta zihinsel yapısını etkiler. Mukaddime’de sıkça bahsettiği gibi, iklimin insan üzerindeki etkilerini inceleyen İbn Haldun, yeryüzünü yedi iklim bölgesine ayırmış ve bu bölgelerin insan davranışlarına olan etkisini analiz etmiştir. Aynı iklimde yaşayan toplulukların fiziksel görünüşleri, ahlaki değerleri ve karakter özellikleri bakımından benzerlikler taşıdığına dikkat çekmiştir (Belge, 2016, s. 1-7).

İbn Haldun, toplumsal ve siyasi olayları da çevresel faktörlerle ilişkilendirmiştir. Ona göre toplumların, devletlerin ve şehirlerin durumu zamanla değişir; ancak bu değişimler rastlantısal değil, belirli kurallara dayalıdır. Doğal çevre, insanların davranışlarını ve toplumsal yapılarını şekillendirmede önemli bir role sahiptir. Modern coğrafyada “çevresel determinizm” olarak adlandırılan bu düşünce, İbn Haldun’un coğrafi görüşlerinin temelini oluşturur. İbn Haldun’un bu alandaki fikirleri, daha sonraki dönemde Semple ve Demolins gibi coğrafyacılar tarafından da benzer şekilde ele alınmıştır (Şahin & Belge, 2016, s. 446).

5.5. Çevresel Belirleyicilik ve Kültürel Gelişim Arasındaki İlişki

Coğrafi mekân, sadece doğal koşulların bir yansıması olarak değil, aynı zamanda toplumsal, kültürel ve ekonomik yapıyı biçimlendiren bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, mekânsal farklılıkların ve benzerliklerin yerleşim yerlerinin seçimi üzerindeki etkisi, insanın çevresel koşulları nasıl değerlendirdiği ve organize ettiği üzerinden değerlendirilebilir (Başkaya & Türk, 2014, s. 254).

Çevresel belirleyicilik ile kültürel gelişim arasındaki ilişki, insanların yaşadıkları coğrafi mekânın toplumsal yapılarını, ekonomik faaliyetlerini ve kültürel yönelimlerini nasıl şekillendirdiğini inceler. Bu ilişki tarih boyunca farklı yaklaşımlarla ele alınmıştır. Bir görüşe göre, çevresel bolluk yaratıcı çabayı azaltarak uygarlığın gelişimini yavaşlatabilirken; diğer bir görüş, uygarlıkların elverişli iklim koşullarına sahip bölgelerde ortaya çıktığını savunur. Her iki yaklaşım da coğrafi çevrenin kültürel gelişim üzerindeki etkisini kabul eder (Gümüşçü, 2018, s. 102-103). Çevresel koşullar, yalnızca doğrudan bir belirleyici değil; aynı zamanda farklı coğrafi ortamların farklı kültürel ve ekonomik stratejileri teşvik etmesi yoluyla dolaylı bir etki mekanizması olarak da işlev görür. Verimli alanlar tarımı desteklerken, zorlu çevreler bireyleri alternatif geçim yolları geliştirmeye ve yaratıcı çözümler üretmeye zorlayabilir.

Arnold Toynbee'nin “meydan okuma ve karşılık” kuramı, çevresel belirleyiciliğe dinamik bir boyut kazandırır. Toynbee'ye göre, uygarlıkların doğuşu ve gelişimi, coğrafi koşullar ile insanın bu koşullara verdiği yaratıcı tepkiler arasındaki etkileşime bağlıdır. Aşırı elverişli çevreler yaratıcı çabayı köreltebilirken, aşırı zorlu çevreler gelişimi engelleyebilir; denge ise kültürel dinamizmi doğurur (Gümüşçü, 2018, s. 106; Kefeli, 2009, s. 426).

Güneydoğu Anadolu'nun coğrafi koşulları, yerleşimcileri sürekli olarak çevrelerine uyum sağlamak ve bu koşullarla mücadele etmek zorunda bırakmıştır. Bu mücadele, teknolojik yeniliklere yol açarken, kültürel birikimlerin oluşumunda da etkili olmuştur. Toynbee'nin “meydan okuma ve karşılık” teorisi, çevresel belirleyiciliğe dinamik bir boyut katarak, çevrenin pasif bir belirleyici olmaktan çıkıp, insan yaratıcılığını ve adaptasyonunu tetikleyen aktif bir güç haline geldiğini göstermektedir. Bu durum, insan-çevre ilişkisinin tek yönlü değil, karşılıklı bir diyalog olduğunu vurgulamaktadır. Çevrenin sadece bir “belirleyici” olmadığını, aynı zamanda insanı “meydan okumaya” ve “karşılık vermeye” iten bir “katalizör” olduğunu göstermesi,

çevresel belirleyiciliğin daha sofistike bir yorumu olarak insan iradesi ile çevresel koşulların etkileşimini ön plana çıkarmaktadır (Gümüşçü, 2018, s. 106).

George Perkins Marsh, insanın doğayı sadece pasif bir şekilde kabullenen bir varlık olmadığını, aksine çevresini dönüştürerek kendine uygun bir yaşam alanı yarattığını belirtir. Güneydoğu Anadolu’da bu dönüşüm, özellikle tarımın başlangıcından itibaren belirgin hale gelmiştir. İnsanlar, çevrelerindeki doğal unsurları biçimlendirerek yeni yaşam alanları yaratmış, bu süreçte coğrafyanın sunduğu avantajlardan ve sınırlamalardan etkilenmiştir (Kefeli, 2009, s. 428; Özdoğan M. , 2015, s. 428).

Marsh’ın yaklaşımı, çevresel belirleyiciliğin tek yönlü bir güç olmadığını, insan eylemlerinin de çevreyi geri dönülmez şekilde etkileyebileceğini ve dönüştürebileceğini göstermektedir. Bu durum, insan-çevre ilişkisinde insan faktörünün artan önemini ve antroposen (İnsan Çağı) kavramına giden yolu işaret etmektedir. Marsh’ın “insanın doğayı sadece pasif bir şekilde kabullenen bir varlık olmadığını, aksine çevresini dönüştürerek kendine uygun bir yaşam alanı yarattığını” vurgulaması, determinizmin pasif alıcılık fikrine karşı çıkarak, insanın aktif bir dönüştürücü olduğunu belirtmektedir. Tarımın başlangıcı gibi örnekler, bu dönüşümün tarihsel ölçekte ne kadar köklü olduğunu göstererek, çevresel belirleyiciliğin sadece doğal güçlerden ibaret olmadığını, aynı zamanda insan kaynaklı değişimleri de kapsadığını ortaya koymaktadır (Kefeli, 2009, s. 428).

Gordon Childe’ın klasikleşmiş “Kentsel Devrim” tanımı çerçevesinde, yaklaşık 5000 yıl önce Nil, Dicle-Fırat ve İndus vadilerinde gelişen sulama temelli tarımsal üretim sistemleri, toplumsal organizasyonda köklü bir dönüşüm yaratmıştır. Bu dönüşüm, tarım dışı üretimle uğraşan uzmanlık alanlarının doğmasını mümkün kılmıştır. Balıkçılık ve hayvancılıkla desteklenen bu sulama tarımı sistemleri, üretimde bir artık ürün fazlası meydana getirerek, gıda üretiminden muaf tutulan zanaatkârlar, yöneticiler, din adamları ve diğer yerleşik uzmanların geçimini sağlamıştır. Böylece üretim ile tüketim arasındaki ilişkinin farklı bir düzleme taşındığı, daha karmaşık, hiyerarşik ve iş bölümü temelli bir sosyal yapı ortaya çıkmıştır (Childe, 1950, s. 7-11).

Fırat ve Dicle nehirlerinin oluşturduğu havzalar, insanlık tarihinin en erken yerleşim örneklerinin görüldüğü, tarihsel ve coğrafi açıdan kritik öneme sahip alanlardır (Ökse T. , 2019, s. 42). Bu iki büyük akarsu boyunca konumlanan çok sayıda yerleşim, Neolitik Çağ’ın öncü merkezleri arasında yer alır. Özellikle Orta Fırat ve Yukarı Dicle havzalarında yoğun yerleşimlerin ortaya çıkması, çevresel koşulların bu süreci doğrudan şekillendirdiğini göstermektedir. Mezopotamya’da Neolitik toplulukların bu nehirlerle

kurdukları ilişki, coğrafi mekânın yerleşim ve toplumsal örgütlenme üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğunu ortaya koyar (Uyanık & Berk, 2016, s. 4).

Anadolu, yalnızca kıtalar arasında bir geçiş alanı değil, aynı zamanda medeniyetlerin oluşumuna imkân tanıyan bir üretim ve yerleşim alanıdır. Bölgenin verimli toprakları ve zengin doğal kaynakları, insan topluluklarının burada kalıcı yerleşimler kurmasını ve çevresel olanakları değerlendirerek yeni yaşam biçimleri geliştirmesini teşvik etmiştir (Karul, 2019, s. 34). Fırat ve Dicle havzalarının “medeniyet beşiği” olarak tanımlanması, çevresel belirleyiciliğin yalnızca iklimsel koşullar ile sınırlı olmadığını; hidrolojik özellikler ve toprak verimliliğinin de kültürel gelişim için temel rol oynadığını göstermektedir (Ökse T. , 2019, s. 42; Özdoğan M. , 2015, s. 1508-1510).

Neolitik Devrim ile birlikte tarımın gelişmesi, artı ürünün birikmesini ve buna bağlı olarak toplumsal örgütlenmenin temellerini ortaya çıkarmıştır. Göbeklitepe ve benzeri erken merkezler, coğrafi çevrenin sunduğu imkânların yerleşik yaşamın ve toplumsal yapıların oluşumunda belirleyici rol oynadığını gösteren somut örneklerdir. Bu süreç, coğrafi mekânın yalnızca fiziksel bir zemin değil, aynı zamanda kültürel dönüşümlerin yönünü belirleyen etkin bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır (Uyanık & Berk, 2016, s. 6).

Neolitik Devrim, çevresel koşullar ile insan eyleminin karşılıklı etkileşimine dayanan dinamik bir dönüşüm sürecidir. Verimli toprakların sağladığı tarımsal imkânlar, artı ürün birikimini mümkün kılmış; bunun sonucunda yerleşik yaşam ve toplumsal örgütlenme gelişmiştir. Bu durum, çevresel koşulların toplumsal değişimi yalnızca arka planda destekleyen bir unsur değil, geliştirici ve yönlendirici bir etken olduğunu ortaya koymaktadır (Başkaya & Türk, 2014, s. 253-254; Uyanık & Berk, 2016, s. 6-7).

Arkeolojik verilerin coğrafi analizlerle birlikte değerlendirilmesi, insan-çevre etkileşimini anlamada temel bir yöntemdir. İnsanların doğal çevreyi belirli ihtiyaçlara göre şekillendirmesi kadar, çevresel özelliklerin de toplulukların sosyal ve ekonomik örgütlenmesini yönlendirdiği görülmektedir. Güneydoğu Anadolu’daki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem yerleşimlerde topografya, iklim ve su kaynakları gibi faktörler, yerleşim düzenini ve kültürel gelişimi doğrudan etkilemiştir. Bu nedenle coğrafi mekân, yerleşimlerin kurulumunda ve sürekliliğinde belirleyici bir rol oynamaktadır (Başkaya & Türk, 2014, s. 254).

Doğal çevre unsurları, söz konusu dönemde yerleşimlerin konum seçiminde ve geçim stratejilerinin çeşitlenmesinde önemli bir etkindir. Nehir vadileri, platolar ve dağlık alanlar; tarım, avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerinin yönünü belirlemiştir. Aynı

zamanda bu bölgeler, farklı topluluklar arasındaki kültürel temas ve etkileşim için geçiş alanları oluşturmıştır. Böylece coğrafi mekân, yalnızca fiziki bir çevre değil, kültürel etkileşimin de zeminini sağlayan bir yapı hâline gelmiştir (Başkaya & Türk, 2014, s. 254).

Doğal ortam ile insan arasındaki etkileşim, yerleşimlerin mimari ve maddi kültüründe açıkça görülür. Yapı malzemelerinin çevreden temin edilmesi, su kaynaklarının kullanımı ve iklim koşullarına uygun barınakların inşa edilmesi, bu ilişkinin somut örnekleridir. Ancak zamanla insan faaliyetlerinin artması, doğal çevrede de değişimlere yol açmış; böylece çevre ve toplum arasındaki ilişki karşılıklı bir dönüşüm niteliği kazanmıştır (Başkaya & Türk, 2014, s. 253).

Kazılarda ortaya çıkarılan buluntular, geçmiş insan topluluklarının çevresel koşullara nasıl uyum sağladığını ve bu koşulları nasıl dönüştürdüğünü anlamamızı sağlar. Coğrafi mekân, doğal ve beşerî unsurların bir arada şekillendiği geniş bir yaşam alanı olduğundan, geçmiş yaşam biçimlerini anlamada temel bir analiz çerçevesi sunar. Neolitik Devrim’de tarımın ortaya çıkışı, insanın doğal çevreyi dönüştürme kapasitesinin en belirgin göstergelerinden biridir ve aynı zamanda çevrenin sosyal ve kültürel yapıları biçimlendirmedeki etkisini de yansıtmaktadır (Başkaya & Türk, 2014, s. 254).

Genel olarak değerlendirildiğinde, Neolitik Çağ’dan itibaren yerleşimlerin konumlanmasında coğrafi mekânın belirleyici rolü açıkça görülmektedir. Nehir havzalarının sağladığı su kaynakları, tarımsal üretime elverişli topraklar, ulaşım imkânı ve doğal korunaklılık, yerleşik yaşamın ve erken kentleşme örneklerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, Childe’in Kentsel Devrim kuramı, coğrafi mekânı yalnızca pasif bir arka plan değil, toplumsal dönüşümü yönlendiren aktif bir etmen olarak ele almamızı mümkün kılar. Dolayısıyla şehirleşme süreçlerinin anlaşılabilmesi, çevresel koşullar ile toplumsal dinamiklerin birlikte değerlendirilmesini gerektirir. Güneydoğu Anadolu’daki Akeramik Neolitik yerleşimler, bu ilişkinin erken ve somut örnekleri olarak Neolitikleşmenin mekânsal boyutunu anlamada kritik bir rol üstlenmektedir.

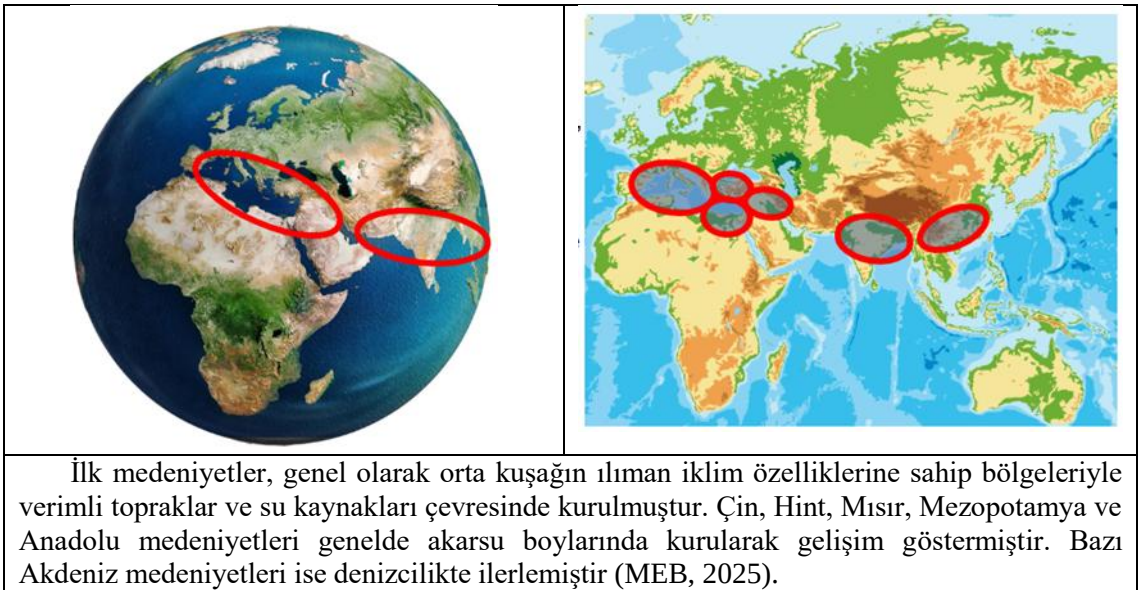
Bu çerçevede İbn Haldun, iklim ve doğal çevrenin toplumların gelişimi üzerinde belirleyici etkileri bulunduğunu ileri sürerek mekân-toplum ilişkisini açıklamıştır. Bu perspektiften bakıldığında, Güneydoğu Anadolu’daki ilk yerleşimlerin su kaynaklarına yakın, yarı-kurak fakat üretime elverişli alanlarda ortaya çıkması, çevresel koşulların yönlendirici etkisiyle uyumludur. Öte yandan Paul Vidal de la Blache’in “possibilism” yaklaşımı, çevrenin kesin bir belirleyici olmadığını, insan topluluklarına farklı gelişim seçenekleri sunduğunu savunur. Güneydoğu Anadolu örneği, çevresel kaynakların yerel

topluluklar tarafından nasıl farklı biçimlerde değerlendirildiğini göstererek bu görüşle de örtüşmektedir.

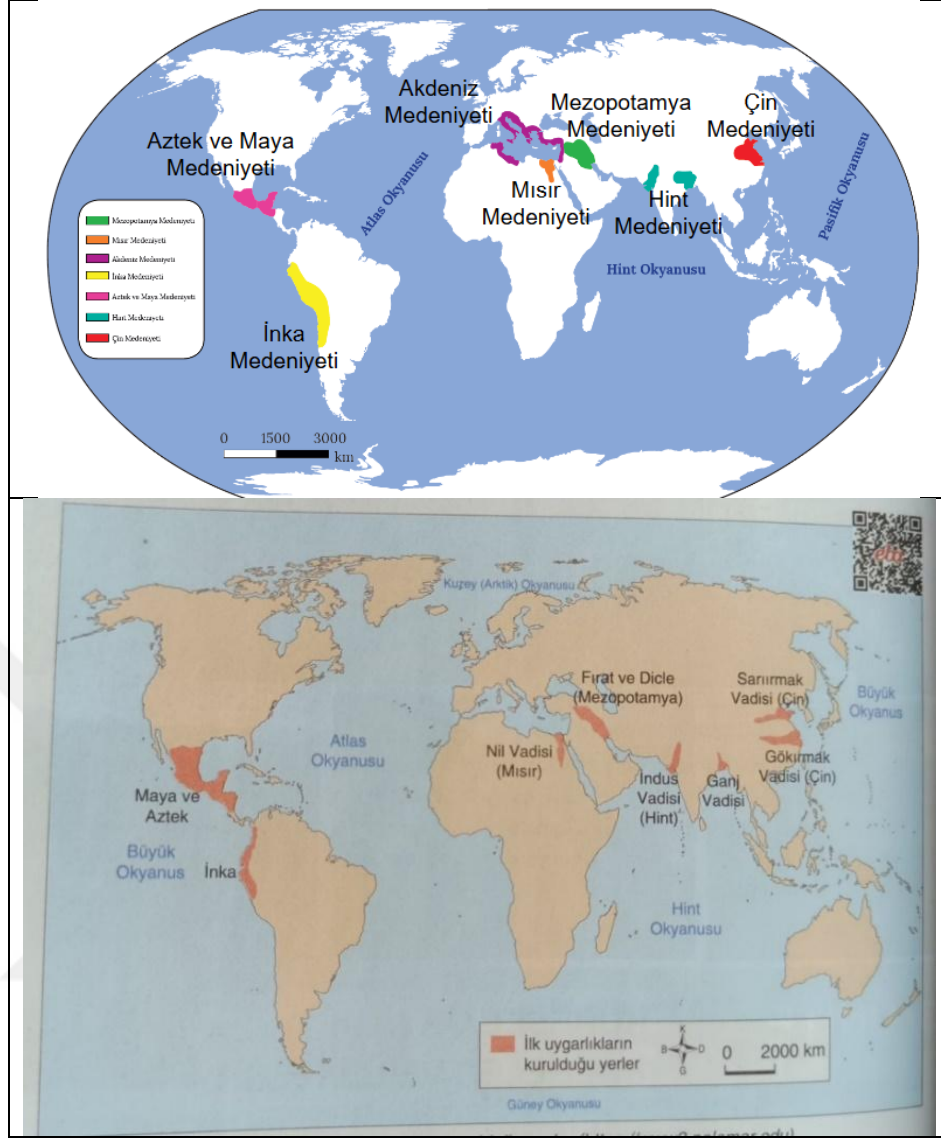

6. GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA ERKEN NEOLİTİK DÖNEM YERLEŞİMLERİNİN EKOLOJİK VE COĞRAFİ MEKÂN ANALİZİ

Yerleşme, Keleş'in tanımıyla "bir toplumsal kümenin ya da kalabalık bir nüfus topluluğunun, yaşamak ve ekonomik etkinliklerini sürdürebilmek için belli bir yeri seçmeleri eylemi" olarak ifade edilmektedir (Keleş, Kentbilim Terimleri Sözlüğü, 1980, s. 146). İnsanoğlu, varoluşundan bu yana yaşamını sürdürebilmek adına temel ihtiyaçlarını kolayca karşılayabileceği alanları tercih etmiş; bu nedenle yerleşim kurma eylemi insanlık tarihinin en eski faaliyetlerinden biri olmuştur. Bu doğrultuda yerleşmelerin mekânsal seçiminde coğrafi çevrenin özellikleri belirleyici bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, sit ve sitüasyon kavramları yerleşmelerin coğrafi konumlarını değerlendirmede temel kavramlar olarak öne çıkar. Sit, yerleşimin doğrudan üzerine kurulduğu, değişmeyen doğal zemin özelliklerini tanımlarken; sitüasyon, yerleşimin çevresindeki doğal ve beşerî unsurlarla olan ilişkisini ifade eder (Şahinalp, 2019, s. 865-866). Yerleşimlerin ova, plato, dağ eteği, vadi veya tepe gibi farklı jeomorfolojik birimler üzerine kurulması sit özelliklerini belirlerken; bu alanlarda su ve gıda teminine elverişli koşulların bulunması ya da ekonomik yaşamı destekleyecek kaynakların varlığı sitüasyon özelliklerini şekillendirmektedir. Bu nedenle hem yerleşmenin kurulduğu zemin hem de çevresel koşullar, yer seçiminde temel belirleyiciler arasında yer alır (Hayli & Canpolat, 2018, s. 184; Rashid, 2020, s. 44).

Şekil 6. 1. İlk medeniyetlerin coğrafi olarak konumları (MEB, 2025)

Şekil 6. 2. Coğrafi mekân etkisi ile ilk uygarlıkların kurulduğu yerler ve akarsular (Aydın Y. , 2024, s. 152), (MEB, 2025)

Yaklaşık 14 bin yıl önce yaşanan iklimsel değişiklikler, buzulların erimesi ve deniz seviyelerinin yükselmesi gibi olaylar, doğal çevrede köklü dönüşümlere yol açmıştır. Bu çevresel değişim, önce bitki örtüsünü ve hayvan popülasyonlarını, ardından insan topluluklarının yaşam biçimlerini etkilemiş; yerleşik hayatın doğuşunu tetikleyerek insanlık tarihinde önemli bir kırılma noktası oluşturmuştur (Özdoğan M. , 2013). Bu dönüşümün en belirgin izleri, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ortaya çıkan Erken Neolitik yerleşimlerde gözlemlenmektedir. Bölgenin coğrafi yapısı, su kaynakları, avlanma alanları ve hammadde erişimi gibi doğal avantajları, yerleşimlerin konumlanmasında belirleyici olmuştur. Göbeklitepe gibi örneklerde görülen anıtsal mimari, bu küçük ölçekli toplulukların karmaşık sosyal yapılar ve sembolik sistemler

geliştirdiğini göstermektedir. Ayrıca, Ubaid ve Uruk dönemleriyle ilişkili mimari izler, bölgede erken kentleşme sürecinin başladığını ve bu sürecin büyük ölçüde çevresel koşullar tarafından şekillendirildiğini ortaya koymaktadır (Arınç, 2016, s. 296). Erken Neolitik Dönem’de insan-hayvan-çevre etkileşimleri; avcılık stratejilerinden beslenme ekonomisine, sembolik ifadelerden toplumsal organizasyona kadar çok yönlü bir kültürel gelişimi yansıtmaktadır (Dalar & Tosyagülü Çelik, 2022, s. 97).

Jeomorfolojik olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi, dağlık topoğrafya içinde yer alan doğal çöküntü alanları ve Dicle Nehri’nin taşıdığı alüvyonlarla zenginleşmiş verimli toprakları sayesinde, erken yerleşim için elverişli koşullar sunmuştur. Bu çevresel avantajlar, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem’den itibaren tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplulukların bölgeyi kalıcı olarak tercih etmelerinde önemli rol oynamıştır. Düşük yükseltili platolar, verimli havzalar ve su kaynaklarına yakın ova tabanları, yerleşim için cazip alanlar oluştururken; yaz kuraklığının etkili olduğu dönemlerde serin ve suya erişimi kolay tepelik alanlar da hem iklimsel rahatlık hem de savunma açısından tercih edilen yerler olmuştur. Bu doğal coğrafi özellikler, bölgede Neolitik yerleşimlerin dağılımını büyük ölçüde şekillendirmiştir (Ökse, ve diğerleri, 2009, s. 74; Arınç, 2016, s. 288).

Bölgesel bağlamda; Boncuklu Tarla, Çayönü, Çemka Höyük, Demirköy, Gusir Höyük, Hallan Çemi, Hasankeyf Höyük ve Körtik Tepe gibi Yukarı Dicle Vadisi’ndeki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A yerleşmelerinde yapılan kazılar, bölgedeki Neolitikleşme süreci ve bu erken dönem yerleşik avcı-toplayıcı-balıkçı köylerdeki toplumsal örgütlenmeye dair önemli bilgiler sunmuştur. Şanlıurfa’daki Göbeklitepe’de açığa çıkarılan anıtsal ortak yapılar ise Güneydoğu Anadolu’daki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A dönemi mimarlığına dair bilgilerimize katkı sağlamıştır (Kodaş & Çiftçi, 2021, s. 44).

Yerleşik yaşamın erken örneklerini ararken arkeologlar, Fırat ve Dicle gibi büyük nehirlerin şekillendirdiği Yukarı Mezopotamya’ya odaklanır. Buna rağmen, Dicle Nehri’nin Türkiye kesimindeki Yukarı Dicle Havzası uzun süre bu kapsamda ihmal edilmiştir. Ancak Diyarbakır ve Batman çevresinde yer alan Çayönü, Hallan Çemi, Körtik Tepe ve özellikle Gusir Höyük, Hasankeyf Höyük gibi yerleşmeler, bu bölgenin de Neolitikleşme sürecinde aktif bir rol oynadığını ortaya koymuştur (Özdoğan M. , 2013; Karul, 2019, s. 34-35).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde artan arkeolojik araştırmalar, Neolitik Çağ’a dair yeni ve önemli sonuçlar ortaya koymuştur. Özellikle Fırat Havzası içinde kalan

kuzeydeki yerleşmelerin yapısal özellikleri, kamusal binaları ve zengin sembolik göstergeleri, güneydeki akranlarından daha karmaşık toplumsal yapıları işaret etmektedir. Bununla birlikte, bu bölgelerde Neolitik öncesi toplumlara ilişkin veriler hala sınırlıdır. Braidwood, Mezopotamya'nın kuzeyindeki "dağ eşiği" olarak tanımlanan bölgede yürüttüğü çalışmalarda (Jarmo ve ardından Çayönü), bu kesimlerin tarıma geçişte belirleyici bir rol oynadığını vurgulamıştır. Özellikle son yıllarda Ilısu Barajı inşaatı nedeniyle Dicle Havzası'nda gerçekleştirilen kurtarma kazıları, MÖ 9800-8700 yılları arasına tarihlenen, Neolitik Dönem'in ilk aşamalarını temsil eden ve birçok ortak ögeyi barındıran çok sayıda yerleşimi açığa çıkarmıştır. Bu yerleşimleri "köy" olarak adlandırmak yerine, dönemin karmaşık sosyal yapısını yansıtan daha büyük ve organize birimler olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır (Karul, 2019, s. 37-38).

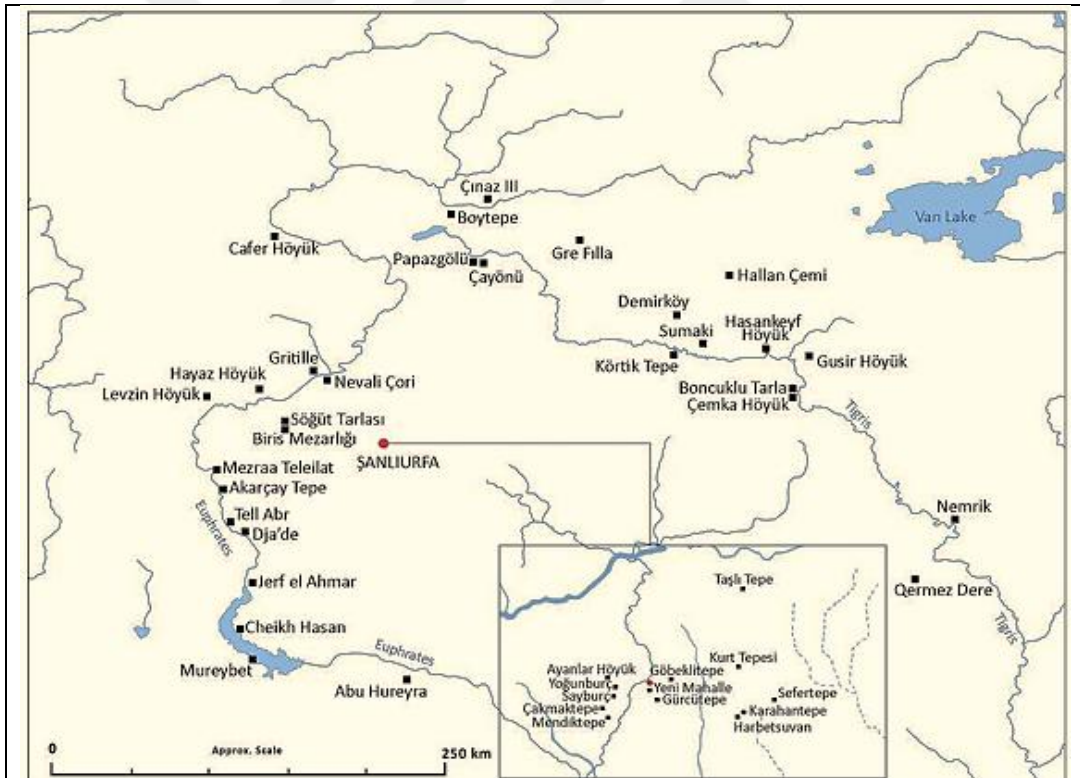
Yukarı Dicle Havzası'nda bulunan Hallan Çemi, Demirköy, Körtik Tepe, Hasankeyf Höyük ve Gusir Höyük kazıları ile Şanlıurfa'da Harbetsuvan, Yeni Mahalle, Göbeklitepe ve Nevali Çori gibi yerleşimler, Güneydoğu Anadolu'nun Levant, Kuzey Mezopotamya, Orta Anadolu ve Zagroslar gibi diğer bölgelerle eş zamanlı gelişim gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu geniş coğrafyada ortak parametreler gözlenirse de yerel farklılıklar belirgindir; bu farklılıklar Güneydoğu Anadolu'daki yerleşim düzeyinde bile izlenebilmektedir (Karul, 2019, s. 39-41).

İnsanoğlunun Paleolitik Çağ boyunca bol yağışlı ve serin iklim koşulları altında göçebe yaşam sürdüğü; yaşamını avcılık ve toplayıcılıkla idame ettirdiği bilinmektedir. Bu dönemde, Glasiyal (buzul) süreçlerdeki iklimsel dalgalanmalarla birlikte akarsular oldukça etkin bir rol oynamıştır. Ancak Plüvyal dönemlerin sona ermesiyle birlikte, daha dengeli ve yaşanabilir bir iklim ortamı ortaya çıkmış; bu da göllerin çekilmesiyle verimli toprakların açığa çıkmasına ve bazı tahıl türlerinin doğal olarak yetismeye başlamasına olanak tanımıştır. Son buzul çağı olan Würm'ün sona ermesiyle birlikte sıcak ve yağışlı bir iklimin hâkim olması, su kaynaklarına bağımlılığı artırmış ve insanlar suya yakın alanlarda toplanarak zamanla yerleşik düzene geçmeye başlamıştır. Bu durum, sedanter (yerleşik) bir hayatın ortaya çıkmasına neden olmuştur (Şahinalp, 2019, s. 867).

Bu gelişmelerin sonucu olarak Neolitik Dönem'de -yaklaşık 15.000 yıl önce- tarımsal üretim ve hayvan evcilleştirme süreci başlamış; bu süreç yerleşik yaşamın temelini oluşturmuştur. Gelişen tarımsal faaliyetler, yalnızca yaşam biçimini değil, aynı zamanda toplumsal yapıyı ve kültürel gelişimi de etkileyerek büyük medeniyetlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Lev-Yadun, Gopher, & Abbo, 2000, s. 1602-1603).

Tarih öncesinden günümüze kadar insan-hayvan-çevre etkileşimi, kültürel, inançsal ve ekonomik yapıların oluşumunda belirleyici bir rol oynamıştır. Bu etkileşimin biçim değiştirdiği ve kalıcı dönüşümlerin yaşandığı en kritik dönemlerden biri Neolitik Çağ'dır. Bu dönem, insan toplulukları ile yabani ya da evcilleştirilmiş hayvanlar arasında gelişen karşılıklı ilişkilerin derinleştiği ve sürdürülebilir bir sisteme dönüştüğü bir eşik olarak değerlendirilir (Dalar & Tosyagülü Çelik, 2022, s. 84).

Bu dönüşümün mekânsal yansımaları özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde belirginleşmiştir. Bölge, yeryüzünün en eski ve köklü konut kültürüne sahip alanlarından biri olarak, erken yerleşimlerin çevresel ve kültürel dinamiklerini anlamak açısından önemli bir örnek sunar (Arınç, 2016, s. 299). Yerleşimlerin dağılımında coğrafi mekânın fiziki ve beşerî unsurları belirleyici olmuş; insanlar ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri alanları seçerken yüzey şekilleri, yükselti, iklim, su kaynakları ve toprak özellikleri gibi çevresel faktörleri göz önünde bulundurmuşlardır (Karul, 2015; Rashid, 2020, s. 44-53).

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerin dağılımını gösteren harita (Çelik, 2019, s. 42). Erken Neolitik dönemde yaşayan insanlar, dikkat edildiğinde yerleşimlerini büyük ölçüde akarsu kenarlarında konumlandırmayı tercih etmişlerdir.

Şekil 6. 3. Fırat ve Dicle havzasında konumlanan Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşmeler ile 2021 yılından bu yana uluslararası ekipler tarafından Şanlıurfa'da eş zamanlı yürütülen Taş Tepeler Projesi araştırma alanları (Karul, 2023, s. 17)

Bu bağlamda, Güneydoğu Anadolu’da Yukarı Fırat ve Diyarbakır bölümlerinde yerleşimlerin çoğu su kaynaklarına yakın vadilerde ve depresyon kenarlarında konumlanmıştır. Bu alanlar, doğal kaynaklara erişim ve üretim potansiyeli açısından avantaj sunarken; aynı zamanda yerleşmenin coğrafi çevreyle kurduğu manevi bağ, sosyal ve kültürel etkenlerle daha da pekişmiştir. Gelenek, görenek, dini yapı ve sosyal dayanışma gibi beşerî faktörler de mekân seçiminde etkili olmuş; Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerin konumlanmasında hem fiziki çevre hem de kültürel eğilimler belirleyici olmuştur (Hayli & Canpolat, 2018, s. 183-206).

Bu yerleşim örüntüsünün daha geniş bir coğrafi bağlamda değerlendirilmesi, Fırat ve Dicle havzalarının stratejik önemini ortaya koymaktadır. Özellikle Türkiye’nin Güneydoğusu’nda yer alan orta Fırat ve yukarı Dicle havzalarında Neolitik yerleşimlerin yoğunlaşması tesadüfi değildir. Bu yerleşimlerin konumlanmasında iklim, topoğrafya, toprak yapısı, su kaynakları, doğal kaynaklar ve bitki örtüsü gibi çevresel etmenlerin yanı sıra bölgesel konum ve ulaşım olanakları da etkili olmuştur (Karadoğan, 2023, s. 31; Özdoğan M. , 2013).

Bölgede tek volkanik dağ olan Karacadağ volkanik kütlesi, yukarı Dicle ile orta Fırat havzalarını birbirinden ayırarak, her iki bölgede farklı yerleşim önceliklerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu farklılıklar, topolojik ve kartografik analizler yoluyla değerlendirildiğinde, yerleşimlerin dağılımı ve komşuluk ilişkileri hakkında anlamlı sonuçlara ulaşmak mümkündür (Karadoğan, 2023, s. 31).

Yerleşim alanlarının yeryüzündeki dağılımı, insanların temel yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayabildikleri doğal çevre koşullarıyla yakından ilişkilidir. İnsan toplulukları, barınma, tarım, su kaynaklarına erişim, iklimsel uygunluk, ulaşım ve güvenlik gibi faktörlerin elverişli olduğu bölgelerde yerleşmiş ve kültürel yapılar oluşturmuştur. Bu nedenle yerleşme sahalarının dağılışı, tarihsel süreçte değişen ihtiyaçlara ve coğrafi ortamın fiziksel özelliklerine paralel bir seyir izlemiştir (Karadoğan, 2023, s. 32). Nitekim insan yerleşimleri doğal çevrenin sunduğu imkânlarla göre şekillenmiş, gelişmiş ve zamanla mekânsal olarak yeniden konumlanmıştır.

Bu bağlamda; Yerleşimlerin konumu, üzerinde kurulduğu arazinin fiziksel özellikleriyle doğrudan ilişkilidir. Jeoloji, rölyef, drenaj, toprak, iklim ve doğal kaynaklar gibi çevresel faktörler, yer seçimini belirleyen temel unsurlardır. Mekân ile fiziksel çevresi arasında güçlü bir etkileşim vardır; bu etkileşim hem doğal hem de kültürel koşullar çerçevesinde şekillenir (Tümertekin & Özgüç, 2011, s. 61-63). Chisholm, yerleşimlerin şekillenmesinde su, tarım arazisi, otlak, yapı malzemesi ve yakıt gibi

kaynakların önemine dikkat çekerken; Vidal de la Blache ve Preston James gibi coğrafyacılar da yerin konumunun coğrafi kimliği belirlediğini vurgular (Rashid, 2020, s. 44-45).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerinin konumlarında coğrafi mekânın etkisi, yalnızca güvenlik ve barınma gibi temel fiziki ihtiyaçlarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda su temini, gıda üretimi ve hammadde erişimi gibi yaşamsal fonksiyonları da içselleştirmiştir. Bu yerleşimlerin sit ve sitüasyon özellikleri, jeomorfolojik birimler (ova, tepe, plato, vadi vb.) üzerindeki konumları ve bu ortam içinde su ve gıda temini gibi elverişli şartlara sahip olma olanakları ile belirlenmiştir (Uğur & Aliagaoglu, 2013, s. 115; Tümerterkin & Özgüç, 2011, s. 427-428).

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimler de Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin zengin tarihini oluşturmaktadır. Bu yerleşimlerin konum seçiminde doğal ortam özelliklerinin büyük bir öneme sahip olduğu görülmektedir (Şahinalp, 2019, s. 867-868).

Yukarıdaki satırlarda değindiğimiz gibi yerleşimlerin konum seçiminde doğal ortam özelliklerinin büyük bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerinin konum seçimindeki coğrafi faktörlerin etkisini ve önemini Göbeklitepe başta olmak üzere bu bölgedeki diğer Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimleri ile karşılaştırmalı olarak incelersek konumuzun can damarından yakalamış oluruz. Şöyle ki eski bir yerleşimin yer seçimi üzerinde rol oynayan önemli unsurlardan birincisi: Güvenlik ihtiyacı, ikincisi: Su temini, üçüncüsü: İklim, Dördüncüsü: Verimli tarım arazisinin varlığı, beşincisi: Barınak ve alet yapımı için elverişli malzemenin varlığı, altıncısı ise: Flora ve Faunadır. Kısaca Yerleşimlerin yeryüzündeki dağılışında coğrafi çevre hem fiziki hem de beşerî faktörlerle iç içe geçmiş bir şekilde etkili olmuştur. Coğrafya sadece yerleşimin fiziksel alanını değil, aynı zamanda ekonomik faaliyetlerin yönünü, toplumun yaşam biçimini ve güvenlik stratejilerini de belirlemiştir (Şahinalp, 2019, s. 867-876; Rashid, 2020, s. 44-45; Hayli & Canpolat, 2018, s. 203-204; Uğur & Aliagaoglu, 2013, s. 115-133).

Coğrafi mekân, yalnızca doğal bir yüzey değil; aynı zamanda insan yaşamını yönlendiren ve yerleşim davranışlarını şekillendiren aktif bir unsurdur. Neolitik insan, mekânı sadece bir zemin olarak değil, hayatta kalma stratejisinin bir parçası olarak görmüş; bu doğrultuda, yer seçiminde jeomorfolojik yapı, topoğrafya ve görüş hâkimiyeti gibi faktörleri eski insanlar tarafından doğrudan değerlendirmiştir (Hayli & Canpolat, 2018, s. 203).

6.1. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem’de Yerleşim Seçiminde Güvenlik İhtiyacı veya Emniyet Problemi

Yüksek ve hâkim konumlara inşa edilen yerleşimler hem güvenlik hem de çevresel kutsiyet algısını destekleyen mekânsal düzenlemeler sunar (Ökse T. , Eski İnsanın Duygularının Arkeolojik Verilere Ve Yazılı Belgelere Yansıması, 2021, s. 157). Neolitik Çağ’da yerleşim yeri seçiminde en öncelikli unsur, can güvenliği idi. İnsanlar, dönemin sosyo-ekonomik ve çevresel koşulları çerçevesinde; diğer kabilelerden hem vahşi hayvanlardan hem de afetlerden korunmak amacıyla yerleşim alanlarını dikkatle seçmişlerdir. Bu bağlamda, coğrafi mekânın sunduğu doğal avantajlar, yerleşmelerin konumlanmasında belirleyici bir rol oynamıştır (Uğur & Aliağaoğlu, 2013, s. 117).

Henüz kaleler, surlar veya gelişmiş savunma sistemlerinin bulunmadığı bu dönemde, insanlar güvenliklerini sağlamak için fiziksel çevrenin özelliklerini kullanmak durumundaydılar. Etrafı kolayca gözlemleyebilecekleri, geniş görüş alanı sunan ve stratejik olarak yüksek konumda yer alan tepe ya da sırtlar, coğrafi mekânın güvenlik açısından sunduğu fırsatların başında gelmekteydi. Bu noktada, erişilmesi zor ve savunması kolay alanlar, tercih edilen doğal yer şekilleriydi.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Bereketli Hilal’in bir uzantısı olarak, Neolitik yerleşimlerin konumlanmasında belirgin bir mekânsal model sunmaktadır. Dicle ve Fırat havzaları benzer doğal özelliklere sahip olmakla birlikte, Neolitik yerleşimlerin dağılımında farklı çevresel stratejiler izlenmiştir. Bu dönemde yerleşimler, doğrudan akarsu kıyılarına yerleşmek yerine, su kaynaklarına erişimi bulunan ancak taşkın riski düşük, karstik yapıya sahip ve nispeten stabil alanlarda konumlanmıştır. Diyarbakır’ın kuzeybatısındaki Çayönü ve Garzan Havzası’ndaki Sumaki Höyük bu yer seçim tercihinin örnek oluşturmaktadır (Karadoğan, 2023, s. 38).

Fırat havzasında graben tipi düzlüklerin yerleşim için tercih edilmemesi; yüksek yer altı su seviyesi, taşkın tehlikesi ve drenaj sorunlarının yer seçiminde belirleyici olduğunu göstermektedir. Bu durum, Neolitik toplulukların çevresel riskleri azaltmayı amaçlayan bir yaklaşım geliştirdiklerini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla yerleşim kararları, buzul-sonrası iklim koşullarının yarattığı su rejimi dalgalanmaları ve ani taşkınlara karşı korunaklı alanların tercih edildiğini açıkça göstermektedir (Karadoğan, 2023, s. 38).

Coğrafi mekân, yalnızca doğal bir yüzey değil; aynı zamanda insan yaşamını yönlendiren ve yerleşim davranışlarını şekillendiren aktif bir unsurdur (Uğur &

Aliağaoğlu, 2013, s. 121). Neolitik insan, mekânı sadece bir zemin olarak değil, hayatta kalma stratejisinin bir parçası olarak görmüş; bu doğrultuda, yer seçiminde jeomorfolojik yapı, topoğrafya ve görüş hâkimiyeti gibi faktörleri doğrudan değerlendirmiştir.

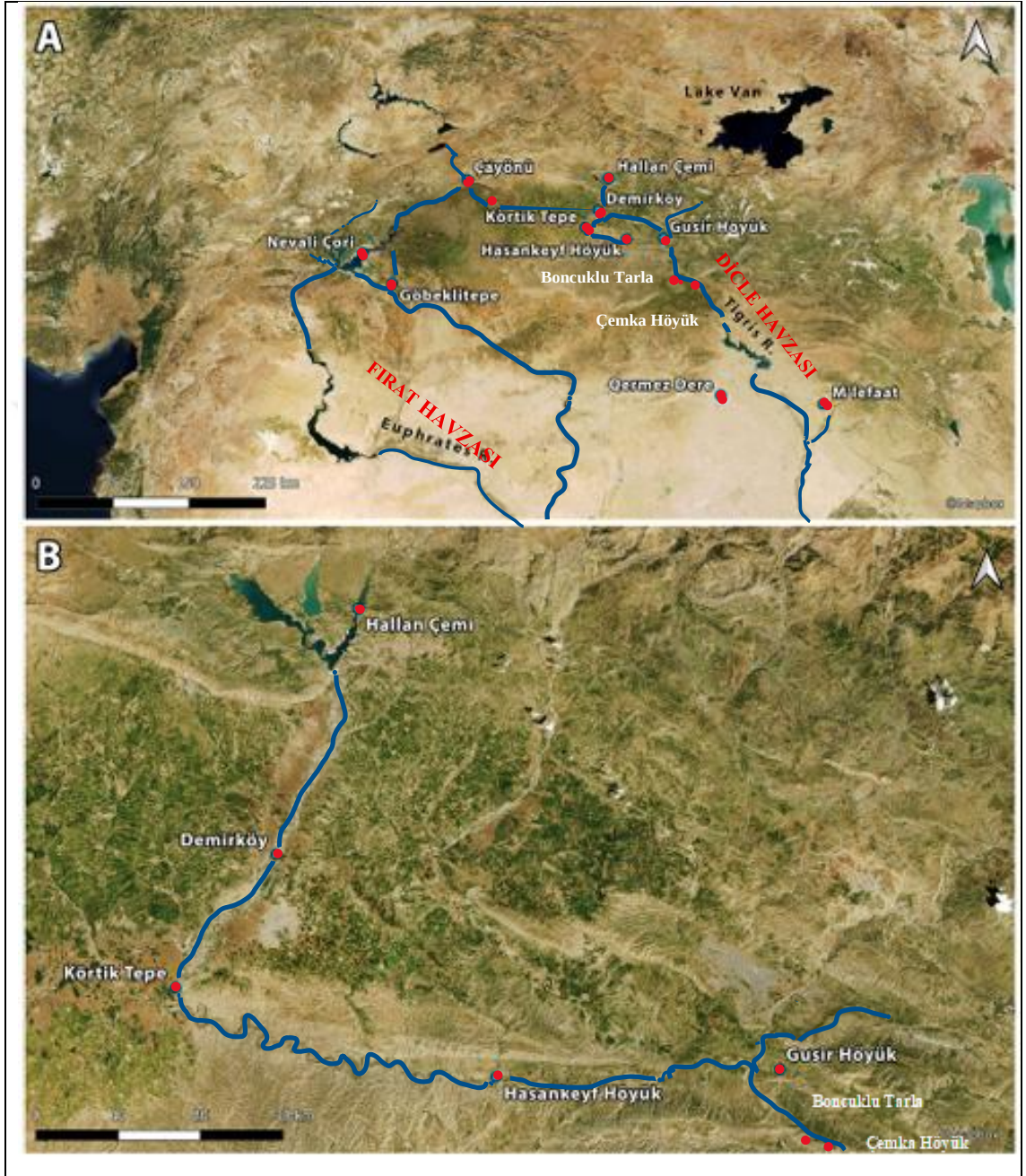
Sonuç olarak, Neolitik Çağ'ın başlarında yerleşim alanlarının belirlenmesinde güvenlik ihtiyacı ile coğrafi mekânın sunduğu doğal savunma avantajları iç içe geçmiş ve insanlar, yaşamsal faaliyetlerini bu fiziksel çevreye göre konumlandırmıştır (Şahinalp, 2019, s. 868; Hayli & Canpolat, 2018, s. 199). Bu çerçevede Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'de yerleşim alanlarının belirlenmesinde güvenlik ihtiyacı ile coğrafi mekânın sunduğu doğal savunma avantajları iç içe geçmiş ve insanlar, yaşamsal faaliyetlerini bu fiziksel çevreye göre konumlandırmıştır.

6.2. Su Kaynaklarının Yerleşim Seçimine Etkisi

Neolitik yerleşimlerin sadece savunmaya elverişli olması değil; aynı zamanda temel ihtiyaç olan suya erişimin kolay olması da mekânsal kararların şekillenmesinde belirleyici olmuştur (Şekil). İlk yerleşmelerin konumlanmasında insani ihtiyacının en temel faktörlerinden biri de su kaynaklarının varlığıdır. Nehirler, göller, akarsular ve pınarlar gibi su kaynaklarının yakınında kurulan yerleşmeler, bu doğal olanaklardan hem ekonomik faaliyetlerde hem de ulaşım açısından yararlanmışlardır (Tunçdilek, 1985, s. 4-5). Özellikle tarımın temel uğraş olduğu Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönemlerinde suya olan ihtiyaç daha da belirleyici hâle gelmiştir. Bu nedenle insanlar, verimli vadilerde ya da akarsu kenarlarında yerleşimlerini inşa etmişlerdir (Hayli & Canpolat, 2018, s. 192; Uğur & Aliağaoğlu, 2013, s. 129).

Günümüzden yaklaşık 11.000-11.500 yıl önce, Yakındoğu'nun Anadolu'yu da kapsayan kesiminde ilk yerleşik yaşam biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu erken yerleşimlerin önemli bir bölümü, Dicle ve Fırat gibi büyük akarsuların çevresinde yoğunlaşan arkeolojik kazılar sayesinde gün yüzüne çıkarılmıştır. Yerleşimlerin genellikle su kaynaklarına yakın, iki akarsuyun kesişim noktalarında ya da vadilerde konumlanmış olması hem geçim olanakları hem de doğal korunaklılık açısından avantaj sağlamıştır. Örneğin Hasankeyf Höyük, kurumuş bir dere yatağına yakın konumlanırken; Gusir Höyük hâlen aktif olan Kavaközü Deresi'nin kenarındadır. Körtik Tepe, Dicle ile Batman Çayı'nın birleştiği noktada yer alırken; Hallan Çemi ve Demirköy gibi yerleşimler Batman Çayı kıyısında konumlanmıştır. Bu yerleşimlerin çoğu, ön cephelerinde suya erişim sunarken, sırtlarını o dönemde ormanlık olan dağlık alanlara yaslamışlardır.

Dolayısıyla coğrafi konum hem ekonomik faaliyetlerin sürdürülebilirliği hem de yerleşim güvenliği açısından belirleyici bir rol oynamıştır (Karul, 2015).

Şekil 6. 4. Dicle ve Fırat Havzasından Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşmelerin dağılımı. Yerleşmeler su kenarına, suya yakın ve teraslara (akarsu sekileri) konumlanmıştır

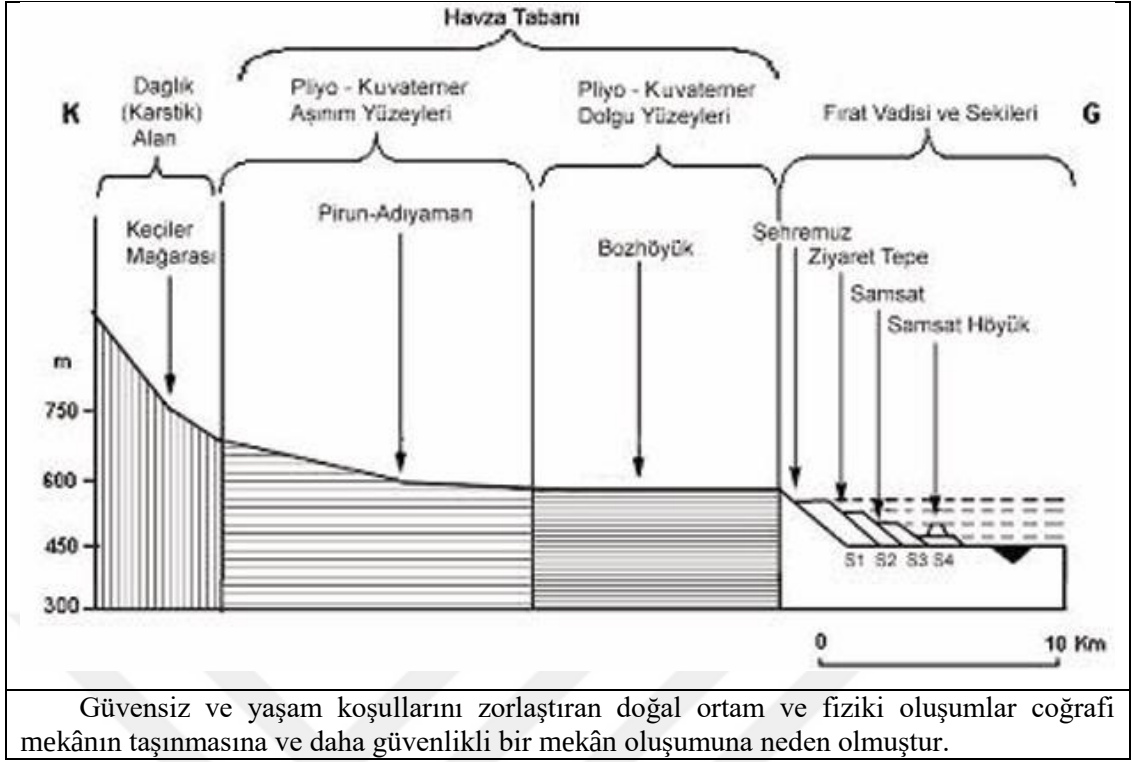
Güneydoğu Anadolu Bölgesi düşünüldüğünde, ilk iskân alanlarının belirlenmesinde su kaynaklarının rolü çok büyüktür. Suyun miktarı ve akış gücü bile yerleşimin biçimini ve yerleşme düzenini etkileyen faktörler arasında yer alır. Türkiye genelindeki yerleşmelere bakıldığında, büyük akarsular boyunca ve yamaç eteklerinde

yoğunlaştıkları; ancak bu yerleşimlerin gelişigüzel değil, çoğunlukla jeomorfolojik uygunluklara bağlı olarak kurulduğu görülmektedir (Hayli & Canpolat, 2018, s. 192-193).

Şekil 6. 5. Dicle nehri ve Botan Çayı'nın birleştiği yerde oldukça sert konglomeralar üzerinde kurulmuş olan Çattepe yerleşim alanı (Karadoğan, 2023, s. 37)

Fakat su kenarında yerleşimi konumlamak bazı dez avantajlar ve kötü sonuçlar da doğurabilir. Nitekim, Güneydoğu Anadolu'da Neolitik yerleşmeler hem önceki hem de sonraki dönemlerle kıyaslandığında sayıca daha az ve seyrek bir yayılım göstermektedir. Bu durum; dönemin düşük nüfusundan, toplu yaşama eğiliminden, göç hareketlerinden veya iklimsel koşullar sonucu oluşan yoğun sediment birikiminden kaynaklanabilir. Neolitik Çağ'dan itibaren Anadolu'da insanlar yerleşim için her ne kadar verimli ova ve vadileri tercih etmiş olsa da bu alanlar avantajlarının yanı sıra çeşitli riskleri de barındırıyordu. Özellikle drenaj sorunları, taşkın riski ve yoğun sediment birikimi gibi doğal tehditler, ova ve akarsu kenarlarında yaşamı zorlaştırmıştır. Buna rağmen, insanlar bu bölgelerden vazgeçmemiş; aksine, daha güvenli alanlar olan çevreye göre 25-50 metre yükseklikteki höyükleri veya akarsu sekilerini tercih ederek çeşitli çözümler üretmiştir. Bu duruma örnek olarak Dicle Havzası olan Garzan Çayı kenarında konumlanmış Sumaki Höyük, Fırat Havzası'ndaki Samsat Höyüğü ve Göksu Vadisi'ndeki Battalhöyük gösterilebilir. Adıyaman havzasında, jeomorfolojik değişimlere bağlı olarak yerleşmelerin zamanla vadi tabanına doğru kaydığı görülmektedir. Bu yer değiştirme eğilimi, akarsu rejimlerinde iklim kaynaklı önemli değişikliklerin yaşandığını da düşündürmektedir (Şekil) (Karadoğan, 2023, s. 33).

Şekil 6. 6. Adıyaman havzasında Kuvaterner boyunca arazinin yarılma sürecine bağlı olarak yerleşmelerin gittikçe dikey yönde yer değiştirmesini gösteren kuzey-güney yönlü şematik kesit (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 466)

Adıyaman güneyindeki Samsat Höyüğü ve diğer höyüklerin, sert çimentolaşmış Üst Pleistosen konglomeraları üzerine kurulmuş olması; su kaynaklarının da bu konglomeralardan çıkması, yerleşim yerlerinin seçimiyle jeomorfolojik yapı ve doğal kaynaklar arasında güçlü bir paleoekolojik ilişki olduğunu göstermektedir (Karadoğan, 2023, s. 34).

Çevrede bulunan vadiler ve dere yatakları su kaynakları açısından önemli bir avantaj sağlamaktadır. Su temini açısından diğer bir özellik ise pınarlardır. Sahanın jeolojik olarak kalkerlerden oluşmuş olması, bir başka ifade ile karstik bir alan olması, karstik su (karstik kaynak, voklüz) kaynakları açısından önemli bir potansiyel sağlamaktadır. İnsanoğlunun en temel ihtiyacı olan su, sadece bireysel yaşam için değil; hayvanların sulanması ve tarımın sürdürülebilirliği için de gereklidir. İlk yerleşimlerin bu nedenle suya erişimin kolay olduğu alanlarda kurulmuş olması şaşırtıcı değildir (Şekil). Neolitik Dönem'in iklimsel özellikleri göz önüne alındığında, önceki dönemlere kıyasla daha sıcak ve nispeten daha kurak bir hava hâkimdir. Bu da insanların yerleşik yaşama geçerken suya yakın alanları tercih etmesine neden olmuştur (Şahinalp, 2019, s. 871-872).

6.3. İklim Koşulları ve İlk Yerleşmelerin Konumlanması

Yerleşim yeri seçiminde iklim şartlarının elverişliliği önemli bir faktördür. Sıcaklık, yağış, rüzgâr, bakı ve güneşlenme gibi iklim olayları yerleşmeleri etkilemektedir (Erol, 2011, s. 1). İnsanlar, yaşam koşullarını kolaylaştıran iklimlere sahip alanları tercih etmişlerdir (Hayli & Canpolat, 2018, s. 190). İklim, insan yaşamını ve yerleşme davranışlarını etkileyen en temel çevresel faktörlerden biridir. Tarih boyunca insanlar, yaşanabilir sıcaklık koşullarına sahip alanlarda yerleşimlerini sürdürmüş, aşırı sıcak ya da soğuk bölgelerden uzak durmuşlardır. İklim yalnızca bireysel konforu değil, aynı zamanda tarım, hayvancılık gibi ekonomik faaliyetlerin yürütülebilirliğini de doğrudan etkiler (Uğur & Aliagaoglu, 2013, s. 125).

İnsan yaşamı üzerinde doğrudan etkili olan bu iklimsel unsurlar, yalnızca yaşam tarzını değil; aynı zamanda yerleşim biçimlerini, ekonomik üretim alanlarını ve kültürel tercihleri de yönlendirmektedir (Erol, 2011, s. 2).

Neolitik yerleşimlerin oluşum sürecinde, sıcaklıkların daha elverişli hâle gelmesiyle birlikte, insanlar daha yoğun ve sürekli iskânlara yönelmişlerdir. Özellikle depresyon alanları (çevresindeki arazilere göre daha alçakta kalan, çukur veya basık bölgeler) gibi mikroklimatik olarak daha ılıman ve nemli bölgeler, bu dönemde tercih edilen yaşam alanları olmuştur (Erol, 1979, s. 50; Erol, 2011, s. 1-2).

İklim; yeryüzü üzerindeki sıcaklık ve nem dağılımı gibi temel faktörler üzerinden, kayaların fiziksel ufalanması ve kimyasal ayrışması, toprak oluşumu, bitki örtüsünün türü ve yayılışı, su kaynaklarının kimyasal özellikleri ve yer şekillerinin evrimi gibi jeomorfolojik süreçleri doğrudan etkilemektedir. Örneğin, iklim koşulları, kıyı şeridinde dalga ve akıntı hareketlerini; iç kesimlerde ise yağış ve buharlaşma dengesi üzerinden göl ve akarsu sistemlerini belirlemektedir. Bu bağlamda, fırtına sıklığı, dalga yüksekliği, akıntı yönü, rüzgâr tipi ve mevsimsel rejimi, mekânsal düzenlemeyi etkileyen temel klimatolojik faktörler arasında yer almaktadır (Erol, 2011, s. 2).

Ayrıca, iklim koşulları sadece doğal çevreyi değil, insan yaşamının doğrudan sürdürüldüğü ekonomik, sosyal ve kültürel alanları da etkiler. Örneğin, doğal bitki örtüsünün yayılışında ve tarım faaliyetlerinin şekillenmesinde iklim belirleyici konumdadır. Tarımda hangi ürünlerin hangi bölgelerde yetiştirileceği, kırsal yerleşmelerin su kaynaklarına ve uygun iklim kuşaklarına göre organize edilmesi, hayvancılık faaliyetlerinin dağlık ya da ova karakterli alanlara yönelmesi gibi süreçlerin tamamı klimatolojik parametrelerle bağlantılıdır. Bu durum, coğrafi mekânın yalnızca bir

fiziksel zemin değil; insan faaliyetleri için bir olanaklar ve kısıtlamalar sistemi olduğunu gösterir (Erol, 2011, s. 2).

İnsanların yeryüzündeki dağılımı da iklime bağlıdır. Aşırı sıcak çöl iklimi, soğuk kutup iklimi gibi ekstrem koşullar, yerleşimin sınırlarını çizerken, ılıman kuşaklar kalabalık nüfuslara ve yerleşik yaşama daha elverişli koşullar sunar. Modern teknolojik olanaklar her ne kadar iklimin etkisini kısmen azaltmış gibi görünse de günlük yaşam pratikleri, sağlık durumu, giyim tarzı, barınma biçimi, enerji tüketimi ve hatta ruhsal sağlık üzerinde iklimin etkisi hâlen güçlü şekilde hissedilmektedir (Erol, 2011, s. 2). Bilhassa doğal coğrafya koşullarına bağımlı yaşayan erken toplumlarda iklim faktörü çok etkili olmuştur.

İklim koşulları, iktisadi faaliyetlerin yönünü ve ölçeğini de belirler. Örneğin, günümüzde tropikal ve subtropikal bölgeler tarıma elverişli yapısıyla dikkat çekerken, sanayileşmiş ülkeler bu bölgelerden hammadde temin eder. Bu bağlamda, günüz ve geçmişte de iklim; yalnızca doğal çevrenin şekillenmesini değil, aynı zamanda tarihsel ticaret yollarını, üretim coğrafyasını ve bölgesel bağımlılık ilişkilerini de belirleyen bir faktör olmuştur. Avrupa’dan Amerika’ya uzanan ticaret yolları, yelkenli gemilerin rüzgâr sistemlerine bağlı olarak yön tayin ettiği rotalara göre şekillenmiştir. Örneğin, alize rüzgârları, okyanus aşırı ticaretin en önemli taşıyıcı gücü olmuştur (Erol, 2011, s. 2).

Göbeklitepe’nin yer aldığı Şanlıurfa evresi, günümüzde kurak ve yarı kurak iklim özelliklerine sahip olsa da Neolitik Çağ’ın başlangıcında daha sıcak fakat daha az yağışlı bir devreye girmiştir. Bu durum, tarımsal faaliyetlerin yapılabilmesine imkân tanımış ve insan yaşamı için uygun çevresel şartlar yaratmıştır. Ayrıca bu bölgenin Paleolitik Çağ’a ait buluntulara da ev sahipliği yapıyor olması, coğrafî mekânın çok daha eski dönemlerden itibaren insan yaşamı için elverişli olduğunu ortaya koymaktadır (Şahinalp, 2019, s. 872).

Kuzey Mezopotamya gibi yarı kurak alanlarda, buzul çağlarının sonlarına denk gelen plüvyal (yağışlı) dönemler sırasında su kaynaklarının artmasıyla birlikte, akarsuların şekillendirdiği vadilerde yerleşimlerin ortaya çıktığı görülür. Buzul ağının sona ermesiyle birlikte iklimin ılımanlaşması, su kaynaklarının yeniden önem kazanması ve topografyanın yerleşime uygun hâle gelmesi, insanları bu bölgelerde kalıcı yerleşmelere yöneltmiştir (Erol, 1979, s. 50).

	Bölgeler	Bölgenin Sıcaklık Durumu	Görülen Bölgeler (Doğudan Batıya Doğru)
SICAK İKLİMLER	1.İklim Bölgesi	Yüksek sıcak hava şartları	Batıda Kanarya Adaları'ndan başlayarak Habeşistan, Kongo Nehri, Güney Sahra Çölü, Güney Sudan, Kamer Dağı, Yemen illeri, Arabistan'ın Güneyi, Seylan Adası, doğuda Hankov Şehri'ne (Çin) kadar devam eder.
	2.İklim Bölgesi	Sıcak hava şartları	Bornu, Kuzey Gana, Nijer Sahrası, Vedan, Tacuvin ve Santariyen toprakları, Vahalar ve Mukattam Dağları, Ayzab sahrası, Kızıldeniz, Necd diyarı, Hayber, Necran, İran Denizi, Pakistan ve Hint diyarı, Kuzey Sicistan, Kabil toprakları, Keşmir, Uzak Hindistan, Saygon şehri (Çin).
	3.İklim Bölgesi	Ilıman olmaya yakın ve 2. iklime yakın yerler sıcaktır.	Atlas Dağları, Fas, Cezayir, Tunus, Veddan toprakları, Berkik Sahrası, Mısır, Şam, Süveyş, Sina, Amanus Dağları, Doğu Akdeniz, Hicaz, Basra Körfezi, Bahreyn, Huzistan, Ekrad Dağları, Kirman ve Mekran ülkeleri, Kuhistan ve Gor illeri, Sicistan, Horasan, Ceyhun Nehri, bazı Türk illeri, Karluk diyarı, Tibet, Fergana, Kırgızlar, Altay ülkesi, Çin.
ILIMAN İKLİMLER	4.İklim Bölgesi	En Uygun Hava Şartları	Cebelitarık Boğazı, Sardunya, Malta, Mora, Girit, Kıbrıs ve Sicilya adaları, Endülüs, Güney İtalya, Suriye ve Torosların bir kısmı, Alanya, Adana-Tarsus, Ermenistan'ın bir kısmı, Amanos dağlarının kuzey kesimleri, Humus, Antakya ülkesi, Diyarbakır, Cizre, Urfa, Mezopotamya , Irak, Deşti-i Lut Çölü, Harizm, Semerkant ve Buhara illeri, Taşkent, Fergana'nın bir kısmı, Kızılıkum Çölü, Talas şehri, Yecüc ve Mecüc (Gog-Magog) Dağı
	5.İklim Bölgesi	Ilıman olmaya yakın ve 6. İklime yakın yerler soğuktur.	Kuzey Endülüs, Montemayor, Selemenke, Kastalya, Segovia, Leon, Burgos, Galicia, Gaskuniye, Prene Dağları, Cenova illeri, Alp dağları, Venedik Denizi, Güney Almanya, Ege Denizi, İstanbul, Anadolu, Ermenistan, Hazar Denizi, Aral ve Balkaş Gölleri, Türkes ve Oğuzların ülkesi, Yecüc ve Mecüc ülkesinin bir kısmı
SOĞUK İKLİMLER	6.İklim Bölgesi	Soğuk hava şartları	Frenk diyarı, Saksonya illeri ve Briton ülkeleri, Normandiye illeri ve Felemenk diyarı, İngiltere'nin bir kısmı, Almanya ve Fransa arasında kalan bölge, Lehistan, Polonya İlleri, Karpat Dağı, Germanya Cesuliye toprakları, Rus illeri, Karadeniz, Sinop, Karadağ, Hazar toprakları, Türk kavimlerinden Şehrab, Peçenek, Hulun, Halaç, Kalaçlar, Hahşah, Kıpçak ve Türkes toprakları, Volga Nehri'nin kaynağı, Yecüc ve Mecüc illerinin bir kısmı
	7.İklim Bölgesi	Aşırı soğuk hava şartları	İngiltere, Polonya'nın Kuzeyi, Norveç, Türk kavimlerin Kımazek toprakları, Tavast illeri, Reslan toprakları, Rus illeri, Tatar toprakları, Kumanlar ülkesi, Peçenek topraklarının bir kısmı, Başkırlar'dan kalan topraklar, Hıfşah illeri, Yecüc ve Mecüc illerinin bir kısmı,

Şekil 6. 7. İbn Haldun'un yeryüzünü yedi iklim kuşağına ayırdığı sistemi ve bu kuşakların temel nitelikleri. Erken Neolitik toplumlar 4. İklim bölgesinde konumlanıp faaliyetlerini sürdürmüşler (İbn Haldun, 2013, s. 132-203; Belge, 2016, s. 44)

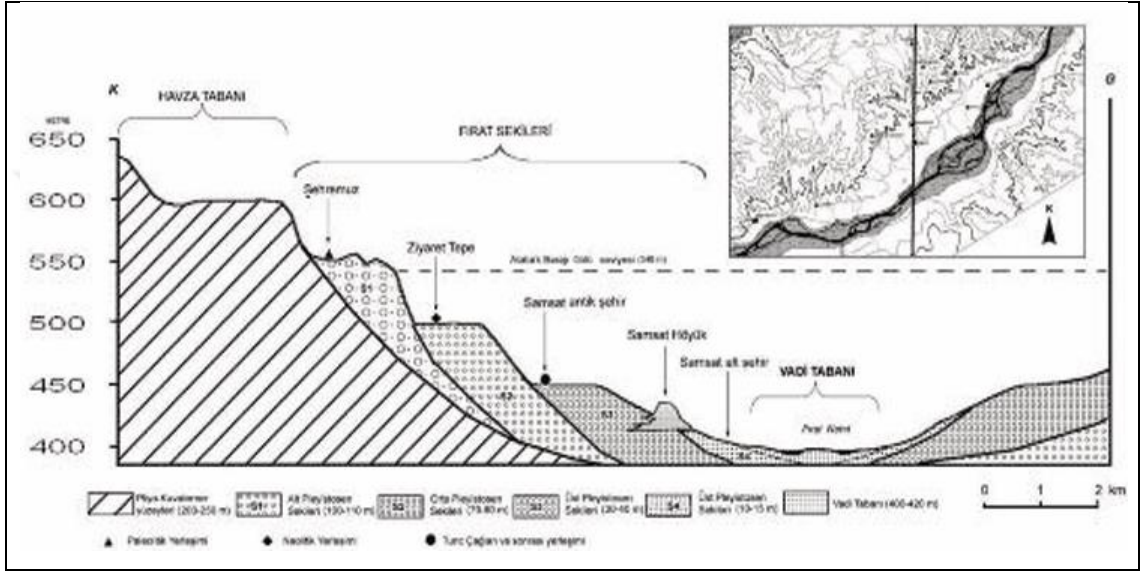
Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşmelerin iklim ve tarımın rolü ile ilgili: İbni Haldun, çevrenin insanlar üzerindeki etkileri arasında iklimi en önemli faktör olarak değerlendirmiştir. Ona göre, iklim bir toplumun biçimlenmesinde belirleyici bir rol oynar. Benzer iklim koşullarında yaşayan topluluklar, fiziksel ve manevi açıdan olduğu kadar, karakter özellikleri açısından da birbirine benzeyen nitelikler sergilemektedir (Şahin & Belge, 2016, s. 446). Bu çerçevede; Güneydoğu Anadolu'da yer alan Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerin sıcak ve ılıman iklim bölgelerinde yoğunlaşması, bu görüşü doğrular niteliktedir. Bölge, özellikle Fırat ve Dicle nehirlerinin çevresinde yer alan verimli topraklarla çevrilidir. Bu durum, hem tarımsal üretim için elverişli koşullar sağlamış hem de insanların uzun süreli yerleşik hayat kurmasına olanak tanımıştır. Göbeklitepe ve Karahantepe gibi anıtsal yapıların inşa edilmesi, bu yerleşimlerin sadece tarım odaklı değil, aynı zamanda ritüel ve sosyal faaliyetler için önemli merkezler olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak; Coğrafi mekânın şekillenmesinde klimatolojik unsurların etkisi hem fiziksel çevrenin oluşumunda hem de beşerî etkinliklerin dağılımında kilit rol oynamaktadır (Erol, 2011, s. 1). Klimatoloji, yalnızca doğanın mekanizmalarını anlamaya yönelik değil; aynı zamanda insanın doğal çevreyle kurduğu ilişkiyi tarihsel ve mekânsal bağlamda yorumlamaya da katkı sunan temel bir disiplindir. Dolayısıyla, mekânı anlamak ve doğru sonuca ulaşmak isteyen her araştırmacı, klimatolojik süreçleri çok yönlü ve sistematik şekilde değerlendirmesi elzemdir (Erol, 2011, s. 2).

6.4. Jeolojik Yapı ve Jeomorfolojik Oluşumların Etkisi

Neolitik yerleşmelerin dağılımı, yalnızca iklimsel ve tarımsal verimlilik gibi unsurlara değil, aynı zamanda jeomorfolojik özelliklere ve paleoekolojik koşullara da sıkı sıkıya bağlıdır. Erken Neolitik yerleşmelerin kurulmasında topografik özellikler de belirleyici bir rol oynamıştır. Yüzey şekilleri, eğim, yükselti, kayaç yapısı, fay hatları gibi morfolojik faktörler, yerleşimin hem seçimini hem de gelişimini etkilemiştir. Deprem, heyelan, volkanizma, çamur akması gibi doğal afet riskleri ile taban suyu yükselmesi ve sel gibi sorunlar, yerleşim alanlarının seçiminde göz önünde bulundurulmuş; insanlar bu riskleri en aza indirecek, aynı zamanda tarımsal faaliyetlere ve güvenli yaşama uygun alanları tercih etmiştir. Bu durum, Neolitik dönemde çevresel koşullara duyarlı bir yerleşim anlayışının varlığını gösterir (Hayli & Canpolat, 2018, s. 190).

Nitekim, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Aşağı Fırat Havzası'nda, özellikle Şanlıurfa ve Gaziantep çevresinde Neolitik yerleşmelerin dağılımı incelendiğinde, yer seçiminde çevresel ve jeolojik faktörlerin belirleyici olduğu açıkça görülmektedir. Örneğin, Adıyaman'ın güneyindeki Samsat Höyüğü gibi yerleşimlerin, geçirimsiz ve sağlam yapılı Üst Pleistosen dönemine ait konglomera tabakaları üzerine kurulmuş olması, jeolojik yapı ile su kaynakları arasındaki ilişkinin yerleşim kararlarında önemli bir rol oynadığını göstermektedir (Karadoğan, 2023, s. 34).

Şekil 6. 8. Adıyaman'ın güneydoğusundaki Fırat vadisinde bazı tarihi yerleşme ve buluntu yerlerinin dağılımını gösteren topografik-jeomorfolojik kesit (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 466)

Bu yerleşmelerin büyük bölümü, Harran, Suruç, Kargamış ve Birecik gibi graben ovalarının dışında, daha çok karstik platolar üzerinde konumlanmıştır. Ancak burada söz konusu olan karstik alanlar, tipik olarak kurak ve tarıma elverişsiz alanlardan farklıdır. Aksine, bu platolar hem verimli topraklara hem de zengin yer altı ve yüzey suyu kaynaklarına sahiptir. Ayrıca sileks gibi taş alet yapımında kullanılan hammaddelerin bu alanlarda bolca bulunması, yerleşim tercihlerini etkileyen bir diğer faktördür (Karadoğan, 2023, s. 34).

En önemlisi, bu karstik platolarda karstik çözünme dışında büyük ölçekli doğal afet riski oluşturan başka bir jeomorfolojik etken bulunmamaktadır. Bu durum, söz konusu bölgeleri Neolitik yerleşim için hem güvenli hem de cazip kılmıştır. Buna karşılık, graben yapısındaki ovalar ise alçak kotları ve su biriktirme eğilimleri nedeniyle bataklık ve drenaj sorunları yaşayan alanlar olarak değerlendirilmiştir. Bu farklılık, insanların

yerleşim için daha istikrarlı, jeolojik olarak güvenli ve kaynak erişimi açısından avantajlı platolara yönelmelerine neden olmuştur (Karadoğan, 2023, s. 34).

Dolayısıyla Neolitik Dönem’de yerleşim seçiminde yalnızca tarımsal potansiyel değil; coğrafi güvenlik, suya erişim, hammadde kaynakları ve jeolojik istikrar gibi çok yönlü çevresel etkenler birlikte rol oynamıştır (Karadoğan, 2023, s. 34).

Doğal çevrenin yaşam koşullarını zorlaştırdığı durumlarda, yerleşim tercihleri de buna bağlı olarak değişmiş ve insanlar farklı coğrafi mekânlara yönelmiştir. Daha ileri dönemler incelendiğinde; iklimdeki nispi ısınma ve kuraklaşma, yer altı su seviyelerinin graben alanlarında düşmesi, plato kaynaklarının zayıflaması, tarımsal üretimin artması, büyük akarsuların ulaşım açısından önem kazanması ve bölgeler arası ticaret ağlarının gelişmesi gibi etkenler, yerleşimlerin mekânsal örgütlenmesini yeniden biçimlendirmiştir. Nitekim Kalkolitik ve Tunç Çağlarında Fırat Havzası’ndaki yerleşim düzeni, Neolitik Çağ’daki tercihlerden belirgin biçimde ayrılmaktadır. Bu dönemlerde taşkın riski nedeniyle daha önce uzak durulan graben tabanları ve akarsu vadileri yerleşim için öncelikli hâle gelmiş; buna karşılık karstik plato yüzeylerinde kurulu eski yerleşim alanları büyük ölçüde terk edilmiştir. Bu değişim yalnızca doğal çevredeki farklılaşmaya değil, aynı zamanda sosyo-ekonomik ve kültürel dönüşümlere dayanmaktadır. Böylece, eskiden riskli kabul edilen alüvyal vadiler, tarımsal verimlilik ve ulaşım avantajları nedeniyle yeniden cazip yerleşim ortamları hâline gelmiş; buna paralel olarak mimari ve yerleşim düzeni de dönüşmüş, höyükleşme oranı artmış ve savunma/stratejik konumlanma giderek daha belirleyici olmuştur (Şekil) (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 462-466).

6.5. Verimli Tarım Arazilerinin Varlığı ve Gıda Temini

İbn Haldun, beslenme ve yaşam biçimi açısından Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki Erken Neolitik yerleşmeleri beslenme biçiminin insanın fiziki, ruhsal ve ahlaki özellikleri üzerindeki etkisini vurgular (Şahin & Belge, 2016, s. 447). Nitekim Güneydoğu Anadolu’daki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik topluluklar, yerleşik hayata geçişin ilk dönemlerinde avcılık, toplayıcılık ve tarımsal faaliyetlerin bir kombinasyonunu benimsemişlerdir. Bu durum, bölgede yaşayan toplumların yaşam biçimini ve sosyal örgütlenmesini doğrudan etkilemiştir. Göbeklitepe’de yapılan kazılarda, avcılık faaliyetlerine dair izler bulunmuş, bu da bu yerleşimlerin beslenme alışkanlıklarının çevreye bağlı olduğunu göstermiştir. Ayrıca tarımın gelişmesiyle birlikte

bölgedeki toplulukların sosyal yapılarının karmaşıklaştığı ve anıtsal yapılar inşa ettiği görülmektedir.

Gıda temini, güvenlik ve su kadar temel bir ihtiyaçtır. Erken Neolitik Dönem’de tarım, bu ihtiyacın karşılanmasında temel bir faaliyet hâline gelmiştir (Şahinalp, 2019, s. 873). Yerleşimlerin coğrafi dağılışı bir diğer önemli unsur da toprak kalitesi ve arazinin tarıma uygunluğudur. Toprağın içerdiği mineral zenginliği, drenaj kapasitesi ve verimlilik düzeyi, tarım faaliyetlerinin sürdürülebilirliği açısından olduğu kadar yerleşme kararlarında da belirleyici olmuştur. Vadi tabanları ve alüvyal ovalar gibi verimli tarım arazileri, Neolitik toplulukların yerleşim tercihlerini doğrudan etkilemiştir (Hayli & Canpolat, 2018, s. 193).

İnsanoğlu tarih boyunca can güvenliğinin yanı sıra suya ve gıdaya erişebileceği alanları tercih etmiştir. Gıda temini için gerekli olan temel faaliyet ise tarımdır. Bu nedenle yerleşmelerin kurulmasında tarım yapmaya elverişli alanların varlığı, yaşamsal bir öneme sahiptir. Sanayi Devrimi’ne kadar geçen uzun süreçte, tarım, insanların temel ekonomik faaliyeti olmuştur. Neolitik Dönem, tarımın başladığı ve insanlık tarihinde köklü dönüşümlerin yaşandığı bir evredir. Bu dönemde insanlar, yabani tohumları ilkel yöntemlerle ekmeye başlamış, aynı zamanda bazı hayvan türlerini evcilleştirmiştir. Bu gelişmelerle birlikte yerleşik yaşama geçilmiş, çevredeki doğal kaynaklara daha bağımlı bir yaşam biçimi benimsenmiştir. Neolitik Devrim olarak adlandırılan bu değişim süreci, insanların verimli topraklara yerleşmesini ve bu alanlarda kalıcı yaşam alanları inşa etmesini sağlamıştır. Tarım ve hayvancılıkla birlikte üretici yaşama geçilmesi, ekonomik yapının temellerini oluşturmuş ve toplumların sosyo-kültürel evriminde önemli rol oynamıştır (Tümertekin & Özgüç, 2011, s. 396-399).

6.6. Barınak ve Alet Yapımı İçin Elverişli Malzeme Varlığı

İnsan ile barınak-konut ilişkisi, tarihsel süreçte büyük ölçüde ekonomik faaliyetler ve çevresel koşullarla şekillenmiştir. Genel olarak, yerleşimlerde kullanılan barınaklar, yerel malzemelere dayalı olarak inşa edilmiş; bu tercih hem ekonomik sürdürülebilirlik hem de çevresel uyum açısından belirleyici olmuştur (Tümertekin & Özgüç, 2011, s. 374). Neolitik yerleşimlerin şekillenmesinde dikkate alınan önemli unsurlardan biri, barınak inşası ve günlük araç-gereç üretimi için çevrede kolayca temin edilebilen hammaddelerdir. Bu dönemde insanlar, yaşadıkları coğrafyada taş, kil, ahşap gibi yapı malzemelerine yakın olmayı özellikle önemsemişlerdir. Söz konusu doğal kaynaklar hem

basit konutların inşasında hem de tarımsal üretimi destekleyen araçların yapımında aktif biçimde kullanılmıştır (Tümertekin & Özgüç, 2011, s. 374; Şahinalp, 2019, s. 874).

Neolitik Dönem, insanlık tarihinde yerleşik hayata geçişin ve tarımın başlamasının simgesi olması açısından büyük bir kırılma noktasıdır (Tümertekin & Özgüç, 2011, s. 398). Bu dönemde yerleşmelerin konumu, doğrudan coğrafi mekânın sunduğu olanaklarla (Fiziki Çevre) şekillenmiştir. Coğrafi mekân, doğal çevre unsurları olan jeolojik yapı, jeomorfolojik özellikler, iklim, toprak, su kaynakları ve bitki örtüsü gibi temel etkenlerin bir araya gelmesiyle tanımlanır ve bu unsurlar yerleşme seçiminde belirleyici olmuştur (Uğur & Aliagaoglu, 2013 s. 124-125; Tümertekin & Özgüç, 2011, s. 374).

Şekil 6. 9. Yerleşmeyi etkileyen faktörler (Erdebil & Düzgün, 2023, s. 135)

Yerleşik yaşamın gerektirdiği barınma ihtiyacı, insanlar için doğrudan yapı malzemesi temin edilebilecek alanların tercih edilmesine neden olmuştur. Ormanlık alanlarda ahşap, platolarda taş, ovalarda ise toprak gibi çevreden kolayca temin edilebilen malzemeler barınak yapımında kullanılmıştır. Özellikle taşın ve toprağın kolay bulunabildiği alanlar, ilkel yapıların inşası açısından büyük avantaj sağlamıştır (Hayli & Canpolat, 2018, s. 185).

Jeolojik yapı bu noktada kritik bir rol oynamıştır. Kalker gibi yumuşak, işlenmesi kolay kayalar yapı malzemesi olarak tercih edilirken, sileks (çakmaktaşı) ve bazalt gibi sert taşlar da alet ve silah üretiminde kullanılmıştır. Bu tür materyallerin kolay temin edilebildiği alanlar, sadece barınma değil aynı zamanda avcılık, toplayıcılık ve savunma gibi yaşamsal faaliyetler açısından da tercih edilmiştir (Şahinalp, 2019, s. 875; Tümertekin & Özgüç, 2011, s. 374-381). Bu tür materyallerin kolay temin edilebildiği alanlar, sadece barınma değil aynı zamanda avcılık, toplayıcılık ve savunma gibi yaşamsal faaliyetler açısından da tercih edilmiştir (Tümertekin & Özgüç, 2011, s. 375).

Bu çerçevede Göbeklitepe örneği dikkat çekicidir. Göbeklitepe, Şanlıurfa Platosu ile Harran Ovası arasındaki geçiş alanında, jeolojik olarak Miosen-Eosen yaşlı kalkerlerin yaygın olduğu, çevresinde alüvyal toprakların ve bazalt örtülerin bulunduğu stratejik bir noktada konumlanmıştır. Bu doğal malzemeler hem barınak hem de alet yapımı açısından önemli avantajlar sağlamış; aynı zamanda iklimsel koşulların görece ılımanlaşması da burayı cazip bir yerleşim alanı haline getirmiştir (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 57; Yetmen & Ateş, 2021, s. 121-141).

Neolitik yerleşimlerin biçimlenmesinde coğrafi mekânın sunduğu doğal kaynaklar -toprak, su, iklim kadar, inşaat ve alet yapımına uygun hammaddelerin varlığı- da belirleyici olmuştur. Bu kaynaklara yakınlık, insanların yaşam kalitesini artırmış, üretkenliklerini desteklemiş ve sosyal yapılarının evriminde temel bir rol oynamıştır (Uğur & Aliağaoğlu, 2013, s. 115-133; Tümertekin & Özgüç, 2011, s. 374; Şahinalp, 2019, s. 873-874).

6.7. Coğrafi Mekânın Biyolojik Unsurları Flora ve Fauna Zenginliği

Güneydoğu Anadolu'daki her bir yerleşim bölgesi muhtemelen bölge çevresinde en yaygın takson olan belirli bir hayvan türünün kullanılmasında uzmanlaşmıştır. Örneğin, Çayönü'nde en çok bulunan hayvan yaban domuzlarıdır. Hallan Çemi'de yaban koyunları, Göbeklitepe ve Nevalı Çori'de ceylanlar, Cahfer Höyük'te yaban keçileri ve Mezraa-Teliat'ta koyun ve keçi baskın durumdadır (Hongo, Meadow, Öksüz, & İlgezdi, 2004, s. 107)

Son buzul çağının sona ermesiyle değişen iklim koşulları, bitki örtüsü ve hayvan toplulukları üzerinde önemli değişikliklere yol açmıştır. Avcı-toplayıcılık hala önemli bir besin temini yöntemi olduğundan, zengin flora ve faunaya sahip alanlar tercih edilmiştir (Özdoğan M. , 1997, s. 34).

Bitki örtüsü de bu bağlamda coğrafi mekânın önemli bir bileşeni olarak değerlendirilmelidir. Ormanlık alanlar, ahşap yapı elemanları ve yakacak temini açısından avantaj sağlarken, çayır ve bozkır alanlar hayvancılığa elverişli meralar sunmuştur. Bitki örtüsü, yerleşmenin ekonomik faaliyetlerini belirlediği gibi, barınma ve üretim faaliyetlerinin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Aynı zamanda yerleşim çevresindeki bitki türleri, gıda, ilaç ve diğer gündelik ihtiyaçların karşılanmasında önemli rol oynamıştır (Hayli & Canpolat, 2018, s. 193).

Benzer şekilde, fauna zenginliği de yerleşmelerin biçimlenmesinde etkili olmuştur. Av hayvanlarının bol olduğu bölgeler, erken Neolitik toplumlar için beslenme ve avcılık faaliyetleri açısından cazip alanlar olmuştur. Domuz, geyik, keçi, koyun gibi hayvan türlerinin doğal ortamda bulunması hem avcılık hem de evcilleştirme süreci açısından önemlidir. Böylece hayvancılığa geçişin temelleri atılmış ve ekonomik yapıda önemli bir dönüşüm gerçekleşmiştir (Şahinalp, 2019, s. 876).

Yerleşimlerin sürekliliği, mekânsal biçimi ve tarihsel gelişiminde doğal çevre faktörleri belirleyici rol oynamıştır. Yükselti, iklim, bakı, topografya, toprak ve hidrografya gibi unsurlar, yerleşme tercihlerinde etkili olmuş; özellikle iklimin elverişli olduğu, vejetasyon süresinin yeterli bulunduğu, su kaynaklarının (deniz, göl, akarsu) yakınında yer alan ve düşük yükselti kademesine sahip ova tabanları optimum yerleşme alanları olarak öne çıkmıştır. Anadolu'nun yüksek ve engebeli topoğrafyası, derin vadilerle bölünmüş yapısı ve kısa mesafede değişken yükselti özellikleri nedeniyle yerleşimlerin dağılımı farklılık göstermiş; bu çeşitlilik farklı kültür ve medeniyetlerin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Fiziki çevre bu bağlamda hem belirleyici bir neden hem de kültürel gelişimin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Doğal ortam bileşenleri yalnızca yerleşme alanlarını değil, aynı zamanda bu sahalarda yaşayan insan topluluklarının konut tiplerini, mimari alışkanlıklarını, sosyo-kültürel yapılarını, yaşam tarzlarını ve geleneklerini de biçimlendiren faktörler olarak öne çıkmıştır (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 451-452).

1980'den günümüze kadar Yukarı Dicle Havzası'nda gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda, hayvan kalıntılarına dair çok sayıda zooarkeolojik veri ortaya konmuştur. Bu veriler, Neolitik dönemin ekonomik ve toplumsal yapısına ışık tutmaktadır. Bölgedeki önemli Erken Neolitik yerleşimler arasında Çayönü, Hallan Çemi, Demirköy, Körtik Tepe, Gusir Höyük, Hasankeyf Höyük, Salat Camii Yanı, Sumaki Höyük gibi alanlar yer alır. Bu yerleşmelerdeki buluntular, insan-hayvan etkileşiminin biçimlerini ve zamana yayılan dönüşümünü anlamak açısından büyük öneme sahiptir (Dalar & Tosyagülü Çelik, 2022, s. 85).

7. COĞRAFİ MEKÂNIN YERLEŞİMLER ÜZERİNDEKİ ROLÜNÜN İNCELENMESİ

Coğrafi mekânın ilk yerleşmeler üzerindeki etkisini değerlendirmek amacıyla, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin sit ve situasyon özellikleri bağlamında incelenmesi önemlidir. Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi, engebenin az olduğu ve geniş düzlüklerin hâkim olduğu arazi şekilleriyle dikkat çeker. Bölgenin topografyası, kuzeyde Güneydoğu Toros Dağları tarafından çevrenmekte olup, bu dağlara yaklaştıkça yükselti artmakta ve arazi daha dalgalı ve engebeli bir görünüm kazanmaktadır. Güneydoğu Anadolu ovalarının yüksekliği, Torosların eteklerinden Suriye sınırına doğru hafif bir eğimle azalmaktadır. Bu ovalar, kenarlarında vadilerle yarılmış plato karakteri taşıırken; orta kesimlerde daha çok alçak düzlük şeklindedir (Kaya Ö. F., 2014, s. 27).

Bölgenin önemli jeomorfolojik unsurlarından biri olan Harran Ovası, Güneydoğu Torosların güney eteklerinde yer alan bir graben yapısıdır. Harran Ovası'nın doğu ve batısında konumlanan Tektek ve Fatik Dağları ise kuzey-güney doğrultusunda uzanan horstlardır. Tektek Dağları, yarı kurak iklim koşulları altında zayıf bitki örtüsü ve sınırlı su kaynakları nedeniyle yerleşim açısından bazı dezavantajlar barındırmaktadır. Her ne kadar bazı yüksek noktaları bulunsa da genel görünüm itibarıyla çıplak plato karakteri taşır (Kaya Ö. F., 2014, s. 28)

Kurak ve yarı kurak bölgelerde doğal bitki örtüsüne yönelik insan müdahalesi, doruk (climax) türlerinin ciddi şekilde azalmasına, ormansızlaşmaya ve insan eliyle oluşmuş steplerin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Örneğin, Tektek Dağları uzun süre boyunca Filistin menengiçi (*Pistacia terebinthus* subsp. *palaestina*) ile kaplıyken, aşırı odun kesimi ve yoğun otlatma faaliyetleri sonucunda toprak erozyonuna uğramış; bu bitki örtüsü yerini kayalık ve verimsiz çıplak alanlara bırakmıştır (Kaya Ö. F., 2014, s. 29).

Jeolojik olarak, Tektek Dağları'ndaki toprak Tersiyer döneminde tropikal koşullarda ayrılmış; Pleistosen dönemindeki iklim değişiklikleriyle birlikte artan yağışlar sonucu taşınarak Harran Havzası'nı doldurmuştur. Bu süreçte platoyu yaran dereler yüzeyi parçalamış; bölge, yaz aylarında yoğun buharlaşma yaşayan kalın kireçtaşı tabakalarıyla kaplanmıştır. Tüm bu özellikler, bölgenin sit ve situasyon yapısının ilk yerleşmelerin konumlanmasında nasıl belirleyici rol oynadığını ortaya koymaktadır (Kaya Ö. F., 2014, s. 30-31).

Bereketli Hilal'in, Braidwood'un ifadesiyle "tepelik kanatları" olarak tanımlanan bölgesi; Yukarı Mezopotamya'da, Fırat ve Dicle'nin orta ve üst kısımları ile Toros Dağları'nın eteklerinde kalan alanı kapsamaktadır (Braidwood, Braidwood, Howe, Reed, & Watson, 1982, s. 6; Karul, 2019, s. 36). Son yıllarda yapılan arkeolojik araştırmalar, bu bölgenin yeni yaşam biçimlerinin doğuşunda belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Özellikle yerleşik hayatın, tarımsal üretimin ve toplumsal örgütlenmenin ilk örneklerinin bu coğrafyada geliştiği anlaşılmaktadır (Dietrich, Heun, Notroff, Schmidt, & Zarnkow, 2012, s. 675; Özdoğan M. , 1997, s. 34).

Güsir Höyük; Erken Neolitik toplulukların tüm temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek nitelikte mükemmel bir coğrafi mekân sunmuştur. Bu bölge, tarih öncesi dönemde su kaynaklarının bolluğu ve verimli doğal örtüsü sayesinde insan yaşamı için son derece elverişli bir çevre sunmaktaydı. Toros Dağları'nın güney eteklerinde, dağ ile ova arasındaki geçiş kuşağında yer alan bu alan, hem avcılık açısından zengin bir fauna barındırıyor hem de iklimsel olarak yerleşmeye uygun koşullar sağlıyordu. Yerleşimde insanlar, dairesel planlı ve zemine gömülü kulübelerde yaşamış, yapı içlerine dikilitaşlar yerleştirmiş ve ölümlerini taş süslemelerle gömmüşlerdir. Doğal çevrenin sunduğu kaynak çeşitliliği, Güsir Höyük'ün bu dönemde neden tercih edildiğini açıkça göstermektedir (Karul, 2019, s. 35; Özdoğan M. , 2013).

Şekil 7. 1. Yukarı Dicle Havzası'nda yer alan ve Neolitik Çağın en erken yerleşim izlerini barındıran önemli bir merkez: Güsir Höyük (Karul, 2019, s. 35; Özdoğan M. , 2013)

YERLEŞİM ADI	İL / İLÇE	FLORA & FAUNA ÖZELLİĞİ	HİDROLOJİK DURUM	KLİMATOLOJİ (MÖ 10.000-7.500)	JEOMORFOLOJİ	JEOLOJİ (ZEMİN)	KRONOLOJİK FAZ (MÖ)	RİTÜEL POTANSİYELİ
GÖBEKLİ TEPE	Şanlıurfa / Haliliye	Step-orman geçişi, yabani tahıl & fauna	Mevsimsel kaynaklar, kalker çıkışı (Sarnıçlar, kuyular)	Yarı kurak, mevsimsel yağış	Kalker plato, yüksek konum	Kalkerli	9600-8200 (PPN A/B)	Çok yüksek
ÇAYÖNÜ	Diyarbakır / Ergani	Ormanlık saha, yabani keçi & domuz	Dicle Nehri'ne yakın	Ilıman, nehir etkili	Piedmont, drenajlı teraslar	Alüvyon + kalker	8700-7500 (PPN B)	Yüksek
NEVALİ ÇORI	Şanlıurfa / Bozova	Step-orman, yabani tahıl & av hayvanları	Fırat Nehri kenarı	Yarı kurak, nehir etkili	Teraslı kalker alan	Kalkerli	8700-8000 (PPN B)	Yüksek
HALLAN ÇEMİ	Batman / Kozluk	Ormanlık saha, geyik & küçük fauna	Sason Çayı kenarı	Ilıman, dağ etkili	Nehir terası	Alüvyon + bazalt	10.000-9500 (PPN A)	Yüksek
BONCUKLU TARLA	Mardin / Dargeçit	Step-orman, yabani tahıl & obsidyen	Ilısu Barajı çevresi	Yarı kurak, nehir etkili	Teraslı kalker alan	Kalker + volkanik	9500-8000 (PPN B)	Çok yüksek
HASANKEYF HÖYÜK	Batman / Hasankeyf	Ormanlık saha, nehir faunası	Dicle Nehri kenarı	Ilıman, nehir etkili	Nehir kenarı, kalkerli yükselti	Kalkerli	~8500-7500 (PPN B)	Yüksek
SUMAKİ HÖYÜK	Batman / Beşiri	Step-orman, küçük fauna	Yerel kaynaklar	Yarı kurak	Teraslı alan	Kalker + alüvyon	~8500-7500 (PPN B)	Orta
MEZRAA TELEİLAT	Şanlıurfa / Birecik	Nehir faunası, yabani tahıl	Fırat Nehri kenarı	Ilıman, nehir etkili	Nehir terası	Alüvyonlu zemin	~8500-7500 (PPN B)	Orta
GRİTİLLE HÖYÜK	Adıyaman / Samsat	Nehir faunası, step bitkileri	Fırat Nehri kenarı	Yarı kurak	Teraslı alan	Alüvyon + bazalt	~8500-7500 (PPN B)	Orta
SAKÇAGÖZÜ	Gaziantep / Nurdagi	Step bitkileri, yabani tahıl	Yerel kaynaklar	Yarı kurak	Piedmont bölgesi	Kalker + alüvyon	~8500-7500 (PPN B)	Orta

Şekil 7. 2. Güneydoğu Anadolu'daki Neolitik yerleşimlerde coğrafi mekân ile kültürel stratejilerin karşılaştırmalı değerlendirmesi

Güneydoğu Anadolu Bölgesi de Neolitikleşme sürecinin en kritik evrelerinden birine ev sahipliği yapmış, bu dönüşümde coğrafi mekânın belirleyici bir rol oynadığı erken evcilleştirilmiş birkaç bitki türünün yabani formlarının yoğunlaştığı bu bölge” Altın Üçgen” veya “tarımın beşiği” olarak öne çıkmıştır (Lev-Yadun, Gopher, & Abbo, 2000, s. 1602). Bu bölgenin jeomorfolojik çeşitliliği -Toros Dağları’nın etekleri, Fırat ve Dicle nehirlerinin kolları boyunca uzanan vadiler ve güneydeki geniş ovalar ile bozkırlar-kendine özgü fauna ve flora oluşumlarını desteklemiştir. Bu çeşitlilik, Neolitik toplulukların hem avcı-toplayıcı stratejilerini hem de evcilleştirme süreçlerini doğrudan etkilemiştir (Özdoğan & Özdoğan, 1989, s. 65). Bölgedeki bütün bu yerleşmelerin Toros Dağları’nın eşik bölgesinde olması ise daha can alıcı bir ortaklığı ifade eder (Şekil) (Karul, 2015).

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönemin erken evrelerine dair Anadolu’dan yoğun bir veri akışı bulunmaktadır. Türkiye’deki verimli Neolitik yerleşimlerin çoğu, İç Anadolu’nun doğusu ile tez konumumuzun ekseni olan Güneydoğu Anadolu olmak üzere iki ana bölgede kümelenmiştir. Güneydoğu Anadolu’daki önemli Neolitik alanlar arasında Hallan Çemi, Çayönü, Nevali Çori, Göbeklitepe, Gürcütepe, Hasankeyf Höyük, Boncuklu Tarla ve Karahantepe gibi yerleşimler bulunmaktadır (Özdoğan M. , 1997, s. 33-34).

Jeomorfolojik yapı, yerleşim yerlerinin seçimini ve kaynak kullanımını şekillendirmiştir. Örneğin, Çayönü gibi dağ eteklerinde hem ormanlık hem de sulak alanlara yakın konumlanan yerleşimler, başlangıçta yaban domuzu ve kızıl geyik gibi orman hayvanlarının yoğun sömürüsüne olanak tanımıştır. Buna karşılık, Toros Dağları’na daha yakın konumlanan Hallan Çemi ve Cafer Höyük gibi yerleşimlerde yabani koyun ve keçiler ağırlıklı olarak avlanırken, Harran Ovası gibi bozkır alanlarına yakın bölgelerde ceylanlar başlıca av hayvanlarını oluşturmuştur. Bu bölgesel farklılıklar, her bir yerleşimin çevresindeki mikro-ekosisteme adapte olduğunu ve kaynaklarını coğrafi konumlarına göre çeşitlendirdiğini göstermektedir (Özdoğan M. , 1997, s. 35-36).

Hidrolojik faktörler ve klimatolojik koşullar da yerleşim kültürünün oluşumunda kilit bir rol oynamıştır. Özellikle yağış rejimleri ve doğal su kaynaklarının dağılımı, su yönetimi stratejilerini zorunlu kılmıştır. Göbeklitepe gibi doğal su kaynaklarından yoksun, yüksek bir platoda konumlanan anıtsal merkezlerin varlığı, karmaşık su toplama ve depolama sistemlerinin (sarnıçlar ve kanallar) geliştirildiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Neolitik toplumların çevresel kısıtlamalara karşı gösterdiği yaratıcı

adaptasyonun bir örneğidir ve geniş ölçekli ritüel ve toplumsal etkinliklerin sürdürülebilirliğini sağlamıştır (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 57).

Fauna ve floradaki değişimler, Neolitikleşme sürecinin dinamiklerini yansıtır. Bölgedeki genetik çalışmalar, siyez ve emmer buğdayı gibi Neolitik kurucu bitkilerin yabani formlarının bu coğrafyada yoğunlaştığını ve evcilleştirmenin buradan yayıldığını göstermektedir. Hayvan evcilleştirmesinde de benzer bir durum söz konusudur; koyun, keçi, sığır ve domuzun evcilleştirilme merkezleri bu bölgenin farklı coğrafi nişlerinde yer almıştır. Başlangıçta geniş bir yelpazedeki yabani hayvanların avlanmasından, özellikle Orta Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'den itibaren evcil türlere artan bağımlılığa geçiş, toplulukların geçim stratejilerinde köklü bir dönüşüme işaret eder. Bu dönüşüm, artan nüfus, değişen sosyal yapılar ve çevresel baskılarla birlikte, daha yerleşik ve üretici bir yaşam biçimine geçişi sağlamıştır (Hongo, Pearson, Öksüz, & İlgezdi, 2009, s. 63-73).

Göbeklitepe'nin; Çayönü ve Hallan Çemi ile Karşılaştırmalı Coğrafi Konum Analizi

Göbeklitepe, Çayönü ve Hallan Çemi ile birlikte, Yukarı Mezopotamya'nın erken Neolitik yerleşim örüntüsünü oluşturan başlıca merkezlerdendir. Coğrafi mekân açısından değerlendirildiğinde Göbeklitepe, daha yüksek ve su kaynaklarına uzak bir platoda yer alırken; Çayönü ve Hallan Çemi gibi yerleşimler daha alçak rakımlı, verimli topraklara ve tatlı su kaynaklarına yakın konumlarda kurulmuştur. Çayönü'nde yaban domuzu, Hallan Çemi'de ise yaban koyunu avcılığının öne çıkması, bu iki yerleşimin faunal kaynaklar açısından çevresel avantajlara sahip olduğunu göstermektedir. Bitki kalıntıları da bu farklılığı desteklemektedir: Hallan Çemi'de yaban mercimek ve nohut gibi türler saptanırken, Göbeklitepe'de bitkisel veriler henüz sınırlıdır. Bu durum, yerleşimlerin hem çevresel koşullara hem de işlevsel farklılıklara göre çeşitlilik gösterdiğini ortaya koymaktadır (Özdoğan M. , 1997, s. 32-36; Hongo, Pearson, Öksüz, & İlgezdi, 2009; Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 1-2).

Göbeklitepe, Karahantepe ve Harbetsuvan Tepesi gibi suya uzak ve yüksek platolarda kurulan yerleşimlerde tarım faaliyetleri sınırlı kalırken; Çayönü, Nevalı Çori ve Yeni Mahalle gibi verimli ovalara yakın, suya erişimi kolay alanlarda kurulan yerleşimlerde bitki çeşitliliği ve tarıma dair bulgular daha fazladır. Bu farklılık, Neolitik dönemde yerleşimlerin konumlarına göre tarımsal üretim düzeylerinin değiştiğini göstermektedir (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 162).

Sonuç olarak, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerin konumu ve gelişimi, jeomorfolojik çeşitlilik, hidrolojik adaptasyonlar,

iklimsel faktörler ve bunların fauna ile flora üzerindeki etkileşiminin karmaşık bir senteziyle şekillenmiştir. Bu coğrafi mekân, sadece temel yaşam kaynaklarını sunmakla kalmamış, aynı zamanda Neolitik toplumların sosyal örgütlenmeleri, ritüel pratikleri ve teknolojik yenilikleri üzerinde de belirleyici bir rol oynamıştır. Bu dinamik etkileşim, tezimizin odak noktasını oluşturan “coğrafi mekânın etkisi ve önemi”ni güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır (Özdoğan, Başgelen, & Kuniholm, 2013, s. 229-232; Özdoğan & Karul, 2020, s. 2-3; Özdoğan M. , 1997, s. 30-32).

7.1. Coğrafi Mekânın Yerleşmeler Üzerindeki Etkileri Çayönü Örneği

1964’te Çayönü’nde başlayan kazılarla birlikte, Yakındoğu’da yerleşik yaşama geçişin üretime dayalı, basit bir evrim süreciyle açıklanamayacağı anlaşıldı. Dicle Havzası’ndaki Körtik Tepe, Hasankeyf Höyük, Gusir Höyük gibi erken yerleşmeler, avcı-toplayıcı toplulukların karmaşık sosyal yapılar ve zengin sembolik öğelerle donanmış köyler kurduğunu ortaya koydu. Bu bulgular, tarım ve hayvancılığın yerleşikliğin nedeni değil, zamanla gelişen bir sonuç olabileceğini gösterdi. Yerleşik yaşama geçişin, çevresel koşullar ve toplumsal örgütlenmeyle yakından ilişkili olduğu anlaşıldı (Karul, 2015).

Çayönü, vadilerle çevrili, küçük su kaynaklarına yakın, dağlık alanların eteklerinde konumlanmıştır. Bu çeşitlenmiş coğrafya, yerleşimin çok yönlü kullanımına olanak tanımıştır (Karul, 2015). Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerinin oluşumunda ve kültürel gelişiminde klimatolojik, hidrolojik ve jeomorfolojik faktörler, fauna ve floranın şekillenmesi üzerinde belirleyici bir etki yaratmış, bu da doğrudan yerleşim kültürünü biçimlendirmiştir (Hongo, Pearson, Öksüz, & İlgezdi, 2009, s. 65).

Tüm bu veriler ışığında; Çayönü yerleşmesi, mimari evrim, özel ve kamusal alan kullanımı, geçim ekonomisindeki değişim ve ritüel uygulamaları ile Neolitik dönemin tüm yönlerini ortaya koyan kapsamlı bir örnektir. Bu nedenle, yalnızca bir arkeolojik alan değil, aynı zamanda Neolitikleşme sürecinin anlaşılmasında Yakın Doğu’nun en değerli veri kaynaklarından biridir. Çayönü’nün bu karmaşık evrimi, coğrafi mekânın yerleşim biçimi ve sürdürülebilirliği üzerindeki çok yönlü etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Yerleşimin uzak obsidyen kaynaklarına ve deniz kabuklarına erişimi, bölgenin coğrafi konumu sayesinde sağlanan geniş ticaret ağlarını ve bu ağların toplumsal organizasyon ile teknolojik gelişmedeki rolünü vurgular. Özellikle Ergani bakır madenine yakınlığı, yerel kaynakların Neolitik toplulukların teknolojik yenilikleri ve üretim kapasitelerini

nasıl doğrudan etkilediğini gösterir. Bu durum, bölgenin hammadde zenginliğinin (obsidyen, bakır, malahit) ve bu kaynaklara erişimin, sadece ticareti değil, aynı zamanda metal işleme gibi ileri teknolojilerin gelişimini de nasıl teşvik ettiğini kanıtlamaktadır. Beslenme stratejilerindeki değişim (avcılıktan hayvancılığa geçiş), bölgenin biyoçeşitliliğinin insan adaptasyonundaki önemini ve dışarıdan gelen evcil hayvanların sosyal yapı ile yerleşim düzeni üzerindeki dönüştürücü etkisini gösterir. Mimarideki ve toplumsal örgütlenmedeki katı kurallardan esnekleşen ve dağınık yapıya geçiş, buna eşlik eden nüfus azalmasıyla birlikte; coğrafi mekânın sunduğu kaynakların ve bu kaynaklarla kurulan etkileşimin, toplumsal dinamikler ve yerleşimlerin sürdürülebilirliği üzerindeki belirleyici rolünü ortaya koymaktadır. Özellikle Toros Dağları'nın eteklerindeki stratejik konum, bu değişimleri şekillendiren temel faktörlerden biridir (Özdoğan & Özdoğan, 1989, s. 65-74; Pearson, Grove, Özbek, & Hongo, 2013, s. 180-189; Özdoğan & Karul, 2020, s. 16-18; Özdöl, 2011; Hongo, Meadow, Öksüz, & İlgezdi, 2002, s. 159-169).

Çayönü, Neolitik insanın değişken coğrafi koşullardan kaçınarak, uzun süreli yerleşimi mümkün kılan jeomorfolojik açıdan sakin, dengeli ve elverişli doğal bir ortamı bilinçli olarak tercih ettiğini gösteren tipik ve öncü bir örnektir. İklimsel ve topografik risklere duyarlı yaşam stratejilerini anlamada bu tür örnekler kritik öneme sahiptir. Yerleşimin önünden, yalnızca karstik bir su kaynağıyla beslenen, taşkın tehlikesi bulunmayan bir tatlı su akarsuyu geçmektedir. Aynı zamanda çevresi; zengin bitki örtüsü, çeşitli kayaç rezervleri ve yüksek verimliliğe sahip tarım topraklarıyla dikkat çekmektedir. (Karadoğan, 2023, s. 36).

Alanın doğal yapısı, arkeolojik yerleşimin ekonomik temelini doğrudan etkilemiştir. Yerleşim, Boğazçay adı verilen küçük bir Dicle Nehri kolu üzerinde kurulmuştur (Şekil). Çayönü'ne İlk sakinlerin yerleşmeye başladığı ilk döneminde alanı kuzeyden kısmen çevreleyen ve muhtemelen bir gölet oluşturan ikinci bir akarsuyun varlığı, sit alanının bol su kaynaklarına erişimini ve hidromorfik bir çevreyi işaret etmektedir bu hidrolojik yapı hem insan hem de hayvan popülasyonları için hayati önem taşımıştır (Hongo & Meadow, 2000, s. 124).

Neolitik dönemde yerleşim tercihlerinde jeomorfolojik sakinlik ve litolojik istikrar temel belirleyici unsurlardı. Bu bağlamda Çayönü yerleşmesi, Anadolu'nun en eski yerleşimlerinden biri olarak dikkat çeker (Karadoğan, 2023, s. 36); çünkü yaklaşık 2 milyon yılı kapsayan Kuvaterner boyunca bölgedeki yer şekillenmesi neredeyse durma noktasına gelmiş, aşınım süreci çok yavaş ilerlemiştir. Özellikle Ergani güneyi ve

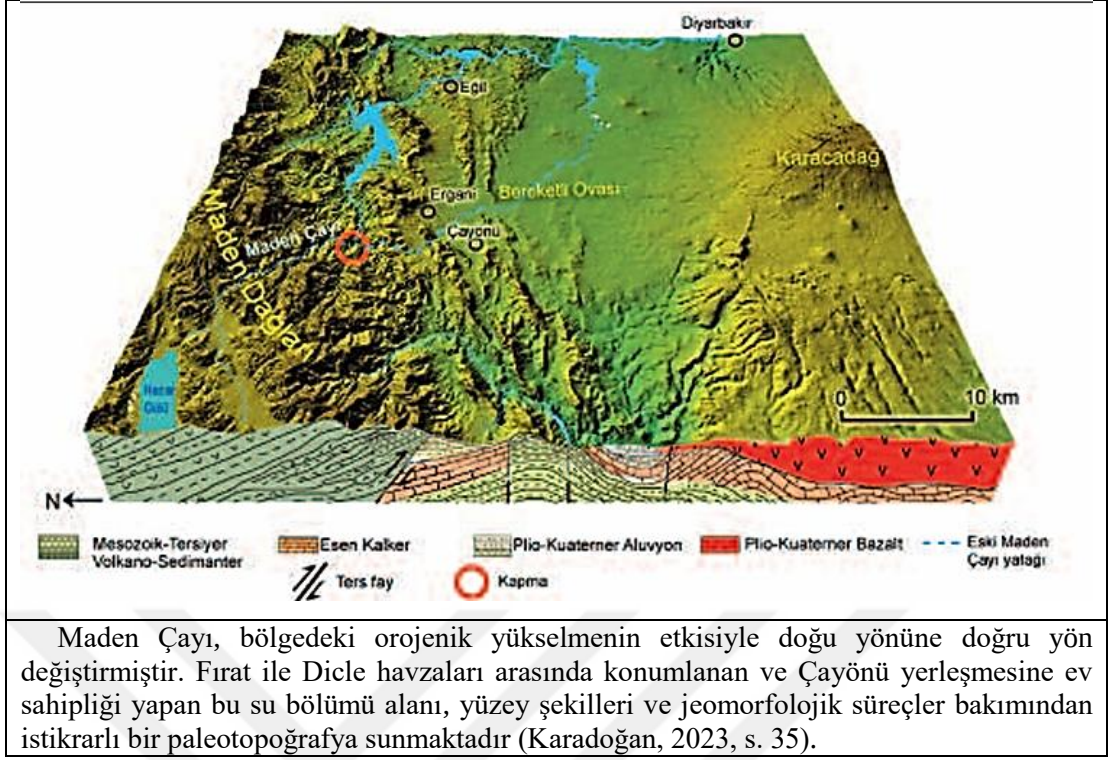
çevresindeki Pleyistosen kökenli düzlük sistemleri, sabit morfolojik yapıların korunmasına imkân tanımıştır (Erol, 1979, s. 1).

Taşkına kapalı bir karstik kaynak akarsuyu ile sulanan, ekolojik olarak çeşitli bitki örtüsüne ve doğal kaynaklara ev sahipliği yapan bir peyzaj içerisinde yer almaktadır. Bölge, tarıma elverişli topraklar ve stratejik kayaç varlığıyla çevresel sürdürülebilirlik açısından dikkat çekmektedir (Karadoğan, 2023, s. 36).

Şekil 7. 3. Çayönü Tepesi coğrafi mekân özellikleri (Karadoğan, 2023, s. 36)

Bu durumun zıt örneği ise yalnızca 30-40 km batıda yer alan Fırat vadisinde, aynı dönem içinde 500 metreyi bulan topografik yarılmayla gözlemlenmiştir. Burada insanlar, sürekli değişen dikey morfolojiye uyum sağlamak amacıyla yerleşimlerini taşımak zorunda kalmışlardır. Böylece, Fırat kıyısındaki dinamik jeomorfoloji ile Çayönü çevresindeki stabil paleotopoğrafya arasındaki fark açıkça ortaya çıkmıştır. Çayönü'nün yerleşim sahası; doğuya yönelmiş Dicle Nehri'nin su bölümü havzasında, karstik bir kaynaktan beslenen taşkın riski olmayan tatlı su akarsuyunun geçtiği alüvyon dolgulu sakin bir düzlem üzerindedir (Şekil). Ayrıca çevresi, bitki örtüsü, kayaç ve tarım toprağı bakımından zengin olup, Neolitik çağ insanı için barınma, beslenme ve üretim açısından ideal bir yaşam ortamı sunmuştur (Karadoğan, 2023, s. 36).

Maden Çayı, bölgedeki orojenik yükselmenin etkisiyle doğu yönüne doğru yön değiştirmiştir. Fırat ile Dicle havzaları arasında konumlanan ve Çayönü yerleşmesine ev sahipliği yapan bu su bölümü alanı, yüzey şekilleri ve jeomorfolojik süreçler bakımından istikrarlı bir paleotopoğrafya sunmaktadır (Karadoğan, 2023, s. 35).

Şekil 7. 4. Çayönü jeomorfolojik kesit (Karadoğan, 2023, s. 35)

Alanın zengin jeomorfolojik ve hidrolojik yapısı, bu geçim stratejilerinin temelini oluşturmuş, çeşitlendirilmiş kaynaklara erişimi sağlamıştır. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönemin sonraki evrelerinde koyun ve keçilere dair elde edilen veriler, bu hayvanların evcilleştirilme süreci ve sürü yönetimi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu gelişmeler, toplulukların ekonomik yapısında hayvancılığın artan rolünü ortaya koymaktadır. Bu değişim, alandaki diğer arkeolojik bulgularla da örtüşmektedir. Arkeobotanik veriler tarımsal faaliyetlerin yoğunlaştığını gösterirken, mimari yapıların karmaşıklaşması toplumsal organizasyonun geliştiğine işaret eder. Ayrıca küçük buluntuların türü ve dağılımı, üretim ve yaşam biçimlerinde çeşitlenme ve uzmanlaşma olduğunu göstermektedir (Hongo, Meadow, Öksüz, & İlgezdi, 2002, s. 159).

Jeomorfolojik çeşitlilik, bölgenin ekolojik zenginliğinin temelini oluşturur. Toros Dağları'nın eteklerinden Fırat ve Dicle nehirlerinin kollarına, ormanlık alanlardan bozkır ve ovalara uzanan bu karmaşık topografya, farklı ekolojik nişler yaratmıştır. Bu nişler, yabani fauna ve floranın dağılımını doğrudan etkilemiştir. Örneğin, Çayönü gibi dağ eteklerindeki yerleşimlerde yaban domuzu ve kızıl geyik gibi orman ve sulak alan türleri yoğun olarak avlanırken; Hallan Çemi'de yabani koyunlar, Cafer Höyük'te yabani keçiler (dağlık alanlara yakınlıkları nedeniyle) ve Harran Ovası'na yakın yerlerde ceylanlar

(bozkır ekosistemi) ana av hayvanlarını oluşturmıştır. Bu, coğrafi mekânın faunal kompozisyonu ve dolayısıyla avcılık stratejileri üzerindeki doğrudan etkisini göstermektedir (Lawrence, 1980, s. 299-301; Hongo, Pearson, Öksüz, & İlgezdi, 2009, s. 66).

Hayvan kullanım pratikleri, Çayönü'nün coğrafi ortamının sunduğu olanakları ve topluluğun buna nasıl adapte olduğunu yansıtır. Domuzlar, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönemin tamamında en yaygın hayvan olması. Bu durum, yerleşimin çevresindeki ormanlık ve sulak alanların yaban domuzları için elverişli bir habitat sunduğunu ve bu kaynağın yoğun bir şekilde değerlendirildiğini göstermektedir (Hongo, Meadow, Öksüz, & İlgezdi, 2002, s. 168).

Kesim desenleri ve boyut değişimleri, insanların hayvanları daha kontrollü bir şekilde idare etmeye başladığını, ancak yaban hayvanlarının avlanmasının, özellikle yaban domuzu, koyun, keçi, sığır ve kızıl geyiklerin avlanmasının, Neolitik dönem boyunca önemli bir geçim faaliyeti olarak devam ettiğini göstermektedir. Bu, Çayönü'nün coğrafi konumunun hem evcilleşme potansiyeli sunan türleri barındırdığını hem de vahşi kaynaklara sürekli erişim sağladığını vurgular (Lawrence, 1980, s. 284-308; Hongo, Meadow, Öksüz, & İlgezdi, 2002, s. 168-169).

Fauna ve flora oluşumundaki değişimler, yerleşim kültürüne doğrudan yansımıştır. Başlangıçta geniş yelpazeli yabani hayvan avcılığı, Orta Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresinden itibaren domuz, koyun, keçi ve sığır gibi “dört evcil” türe bağımlılığın artmasıyla yerini evcilleştirmeye dayalı yeni geçim stratejilerine bırakmıştır. Bu geçiş, coğrafi mekânın sağladığı veya kısıtladığı kaynaklara göre şekillenmiştir. Evcilleştirme, yerleşik yaşamı ve nüfus yoğunluğunu desteklemiş, dolayısıyla daha karmaşık sosyal yapıların ve ritüel pratiklerin gelişimine zemin hazırlamıştır. Sığırların boyut küçülmesi gibi değişiklikler, çevresel baskılardan ziyade evcilleştirme sürecinin bir sonucu olarak değerlendirilmekte, bu da insan müdahalesinin fauna üzerindeki derin etkisini ortaya koymaktadır (Hongo, Pearson, Öksüz, & İlgezdi, 2009, s. 69).

Bitkisel ekonomi açısından, erken dönemde yabani baklagiller ve daha sonra yabani siyez ile emmer buğdayının yoğun olarak toplanması, Çayönü çevresindeki bitki çeşitliliğinin önemini gösterir. Öğütme aletlerinin ve orakların çoğalmasıyla tahılların öneminin artması, coğrafi mekânın tarımsal faaliyetler için uygun toprak ve iklim koşulları sunduğunu düşündürmektedir. Fıstık ve badem gibi yağlı bitkilerin, tarım başladıktan sonra bile beslenmedeki kritik rolünü sürdürmesi, Çayönü'nün coğrafi konumunun ormanlık ve ağaçlık alanlara yakınlığını ve bu doğal kaynakların kalıcı

yerleşim için ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır (Hongo, Meadow, Öksüz, & İlgezdi, 2002, s. 168-169).

Erken Neolitik Dönem ve sonrasında bazı bireylerin ev tabanlarının altına gömülmesi, yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, yaşam alanı ile ölüm arasındaki ilişkinin mekânsal olarak iç içe geçtiğini göstermektedir. Çayönü yerleşmesinde bulunan “Kafataslı Yapı”, yaklaşık 400 bireye ait kafatası ve uzun kemiklerin bir araya getirildiği özel bir alan olup, bu uygulama “kafatası kültü”nün en belirgin örneklerinden biridir. Bedenden ayrılan kafatasları kimi zaman kil veya alçı ile sıvanmış, göz boşluklarına ise deniz kabukları yerleştirilmiştir. Benzer şekilde, Körtik Tepe’de görülen iskelet boyama uygulamaları da dikkat çekici örnekler arasında yer alır (Karul, 2019, s. 41; Özdoğan M. , 2025, s. 36-37). Yerleşim alanına yapılan bu gömüler, ölüye verilen anlamın günlük yaşamla iç içe olduğunu ve toplulukların geçmiş ile bağıni sürdürmeye önem verdiğini göstermektedir. Bu durum, dikilitaşlardaki hayvan ve geometrik motiflerin bir arada kullanıldığı kabartmalarda da görülür. Söz konusu figürler, topluluğun kolektif hafızasını, inanç sistemini ve çevre ile kurduğu anlam ilişkisini yansıtan sembolik anlatımlar olarak değerlendirilebilir (Karul, 2019, s. 41).

Sonuç olarak, Çayönü’ndeki mimari gelişim, hayvan kaynaklarını değerlendirme pratikleri ve bitkisel ekonomideki değişimler, yerleşimin coğrafi mekânla olan yakın ilişkisinin doğrudan bir sonucudur. Zengin su kaynakları, çeşitli habitatlar (orman, bozkır, akarsu kenarı) ve farklı hayvan-bitki türlerine erişim sağlayan bir konum, Çayönü’nün kalıcı bir köy topluluğu olarak ortaya çıkmasını ve besin üretimine kademeli olarak geçiş yapmasını mümkün kılmıştır.

7.2. Güneydoğu Anadolu’da Coğrafi Mekânın Ritüel ve Toplumsal Süreçler Üzerindeki Etkisi ve Göbeklitepe Örneği

Şanlıurfa il sınırları içinde yer alan Göbeklitepe, günümüzden 12 bin yıl öncesine (MÖ 10.000-9.000) dayanan köklü bir geçmişe sahiptir (Schmidt K. , 2007, s. 1). Avrupa Orta Çağı’nda Edessa olarak bilinen, sonrasında yerel halkın tercihleriyle Ruha veya Ohai, ardından Orfa ve nihayetinde Urfa adını alan Şanlıurfa’daki bu antik yerleşim, Türkiye’nin 18. kültürel mirası olarak 2018 yılında UNESCO Dünya Mirası Listesi’ne dahil edilmiştir. (Güçlü Nergiz, Toker, & Akoğlan Kozak, 2023, s. 183; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70).

Göbeklitepe sit alanı ve çevresinin jeolojik yapıdan topografyaya, iklim özelliklerinden su kaynaklarına ve bitki örtüsüne kadar çeşitli doğal bileşenleri, ait olduğu tarihsel dönem bağlamında detaylı biçimde analiz edilmiştir. Bu değerlendirmeler neticesinde, yerleşim yerinin seçiminde doğanın sunduğu koşulların belirleyici olduğu ortaya konmuştur. Bulgular, alanın doğal korunaklı bir konumda bulunduğunu, suya erişimin kolay olduğunu ve barınma ile el aletlerinin üretiminde kullanılabilecek hammadde kaynaklarının ulaşılabilir olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, bölgedeki bitki örtüsü ve yaban hayvan çeşitliliği, avcılık ve toplayıcılık temelli beslenme için uygun bir çevre sunarken, hemen yakınındaki Harran Ovası da tarımsal faaliyetler için verimli bir alan sağlamaktadır (Şahinalp, 2019, s. 865).

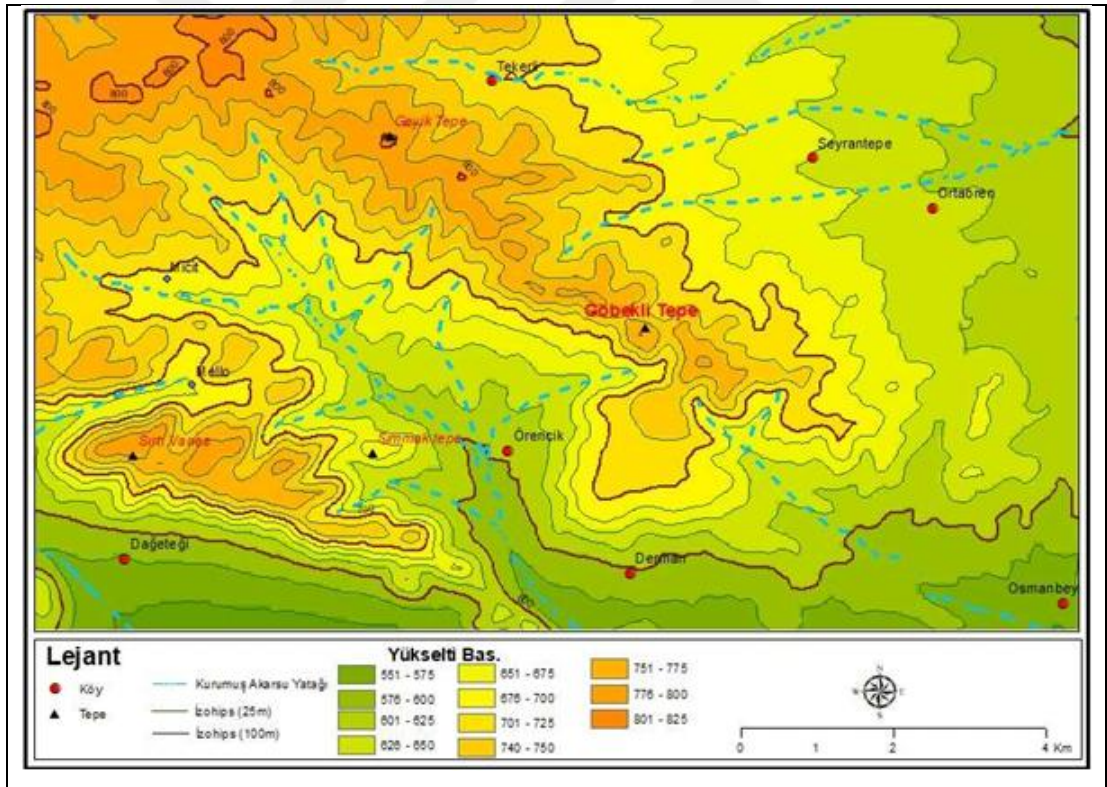
Göbeklitepe'nin bulunduğu coğrafi alan, hem iklimsel değişimlerle şekillenmiş doğal bir ekolojik geçiş kuşağı hem de biyoçeşitlilik ve kaynak bolluğu açısından Neolitik yerleşim için cazip bir mekândır. Vejetatif zenginlik, özellikle tarıma ve sembolik mimariye zemin hazırlamış, Göbeklitepe'nin bu özgün rolünü pekiştirmiştir (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 13).

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönemde yerleşimlerin seçimi ve gelişimi, coğrafi mekânın sunduğu ekolojik ve stratejik koşullarla doğrudan ilişkilidir. Güney Levant'ta bu dönemin sonlarına doğru nüfus artışı, çevresel kaynakların zorlanması ve ekosistemin taşıma kapasitesinin aşılması gibi nedenlerle köy yerleşimlerinde çözümler ve daha hareketli yaşam biçimlerine geçiş görülürken; Kuzey Levant ve Anadolu'da farklı bir gelişim süreci yaşanmıştır. Fırat ve Dicle havzalarında yer alan Çayönü, Nevalı Çori ve Catalhöyük gibi yerleşimler ile Göbeklitepe gibi ritüel merkezleri aynı dönemde büyümeye ve güçlenmeye devam etmiştir. Bu durum, bölgenin su kaynaklarına yakınlık, tarıma elverişli topraklar ve ulaşım ağlarına uygun konum gibi daha istikrarlı çevresel avantajlara sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla aynı Neolitik süreç içinde bölgesel farklılıklar belirginleşmiş, coğrafi koşullar yerleşimlerin sürekliliğini veya değişimini yönlendiren temel belirleyici olmuştur (Goring-Morris, 2002, s. 103-104).

Göbeklitepe'nin yer seçiminde jeolojik, jeomorfolojik, klimatolojik, hidrolojik, flora ve fauna gibi coğrafi faktörler belirleyici olmuştur. Günümüzden yaklaşık 12.000 yıl önce inşa edilen bu anıtsal yapı kompleksi, yalnızca mimari açıdan değil, aynı zamanda bulunduğu konumun sağladığı doğal ve ekolojik avantajlar bakımından da dikkat çekmektedir (Schmidt K. , 2010, s. 239). Şanlıurfa kent merkezinin yaklaşık 15 km kuzeydoğusunda, Germuş Dağları'nın uzantısındaki hâkim bir yükselti üzerine kurulan Göbeklitepe, çevresine göre yüksek bir noktada yer almaktadır. Bu konum, geniş

bir görüş alanı sağlamakta ve olası çevresel tehditlere karşı stratejik bir avantaj sunmaktadır. Doğu ve batı yönünde uzanan vadiler hem bölgenin genel jeomorfolojisini şekillendirmekte hem de alanın çevreyle olan görsel ve mekânsal bağlantısını güçlendirmektedir (Şekil) (Peters & Schmidt, 2004, s. 188-189).

Göbeklitepe, sahip olduğu arkeolojik verilerin ötesinde, Neolitik dönemin düşünsel ve toplumsal örgütlenmesini anlamak açısından da önemli bir merkezdir. Frank Hole'nin değerlendirmesine göre, Göbeklitepe'nin merkez olma niteliği yalnızca üretim faaliyetleriyle değil, ritüel ve simgesel anlam üretimiyle ilişkilidir. Sütunlardaki figürlü kabartmalar ve dairesel planlı alanların düzeni, yerleşmenin toplumsal hafızada ve inanç sisteminde özel bir rol üstlendiğini göstermektedir (Hole, Centers in the Neolithic?, 2003, s. 33-35). Bu doğrultuda Göbeklitepe, erken toplulukların sosyal ilişkilerini, ritüel pratiklerini ve mekân algılarını şekillendiren bir odak noktası olarak değerlendirilmelidir (Özdoğan M. , 2025, s. 42).

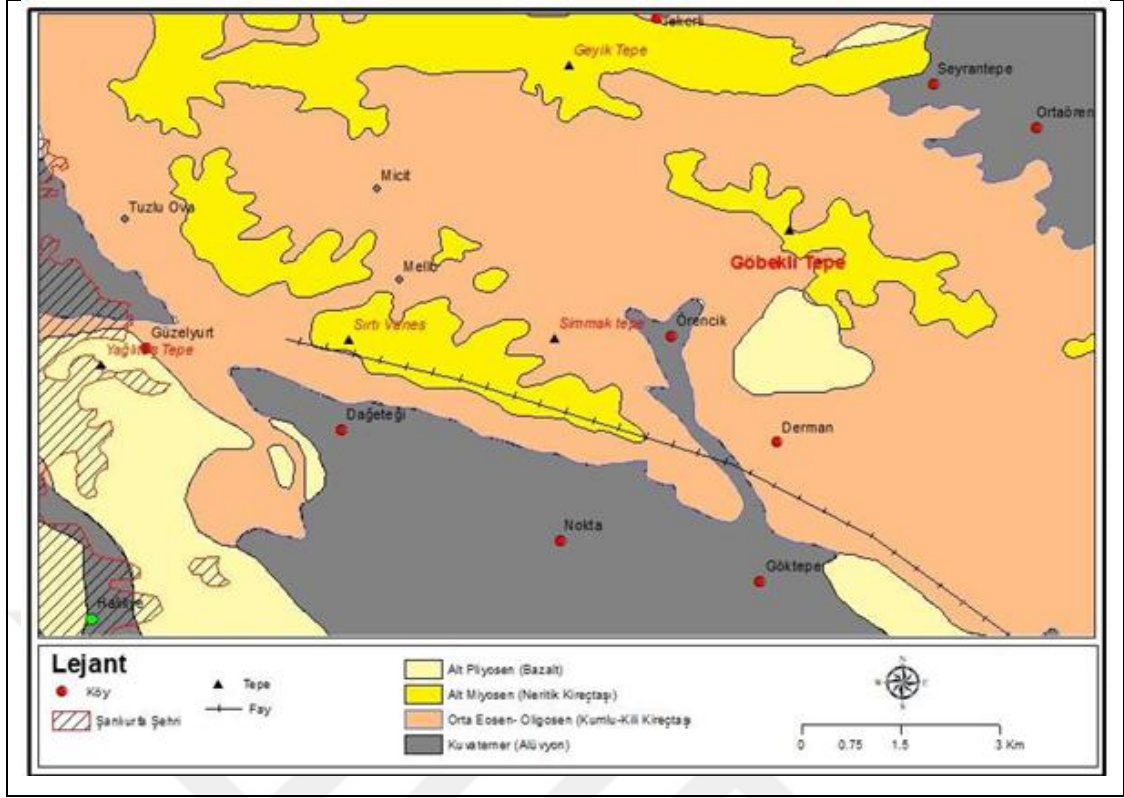

Şekil 7. 5. Göbeklitepe ve Yakın Çevresinin Fiziki Haritası (Şahinalp, 2019, s. 869)

Şekil 7. 6. Göbeklitepe çevresel özellikleri yüksek dağ eteklerinde çevreye hâkim olarak konumlanmış

Göbeklitepe'nin doğu ve batı yönlerinde yer alan vadiler ile Neolitik Çağ'ın iklim koşulları birlikte değerlendirildiğinde, alanın çeşitli dere yataklarıyla çevrili olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, yerleşim yerinin doğal su sistemleriyle ilişkili olduğunu gösteren önemli kanıtlardan biridir. Bölgedeki kalkerli jeolojik yapı, yüzey suyunun yer altına sızmasını kolaylaştırarak karstik su kaynaklarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim yapılan hidrojeolojik analizler, yer altı su kaynaklarının varlığını ortaya koymakta; bu kaynakların Göbeklitepe'nin konumlanmasında etkili olan cazip çevresel unsurlar arasında yer aldığını göstermektedir (Şekil) (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 58-60). Göbeklitepe çevresindeki su varlığı, Neolitik toplumların yaşamlarını sürdürebilmeleri için temel koşullardan biri olmuştur. Can güvenliğinden sonra insan yaşamı için en önemli gereksinim olan suya erişim, Göbeklitepe'de doğal olarak mümkün olmuştur.

Şekil 7. 7. Göbeklitepe ve Yakın Çevresinin Jeoloji Haritası (Şahinalp, 2019, s. 875)

Göbeklitepe’de yürütülen arkeobotanik analizler, yerleşmenin erken Neolitik dönem doğal çevresini ve insan faaliyetleriyle olan ilişkisini ortaya koymak açısından önemli veriler sağlamaktadır. Neef’in (Neef, 2003, s. 13; Özdoğan M. , 2025, s. 42); ön değerlendirme raporunda, bölgedeki doğal kaynakların yerleşim kararlarını biçimlendirmedeki rolünü anlamada temel oluşturmuştur. Göbeklitepe’deki bitkisel kalıntılar, sistematik tarımdan ziyade çevresel kaynakların kullanımıyla ilişkili olabilir. (Neef, 2003, s. 13). Kazılarda ortaya çıkan arkeobotanik bulgular, buğday ve baklagil kalıntılarına işaret etmektedir. Bu da Göbeklitepe’deki toplulukların henüz ilkel düzeyde de olsa tarımsal faaliyette bulunduklarını göstermektedir (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 6-7; Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 159). Nitekim, Göbeklitepe’nin üzerinde yer aldığı plato ve güneyindeki Harran Ovası, bugün bile yüksek tarım potansiyeline sahiptir.

Odunsu tür dağılımı %90 oranında yabani Antep fıstığı (*Pistacia cf. Atlantica*) ve yabani bademi (*Prunus cf. Amygdalus*) işaret etmektedir. Bunun yanı sıra, alıç/yabani armut (*Maloideae*), meşe (*Quercus cf. Brantii*) gibi step-orman karakterli türlerin varlığı da saptanmıştır. Bu tür bileşimi, Göbeklitepe çevresinde yer alan floristik yapı açısından *pistacia*-badem dominansiyonlu, açık yapılı step-orman peyzajına işaret eder. Bölgenin

yarı kurak ve kontinentale (karasal) yakın iklim özellikleriyle uyumlu olan bu çevresel yapı, Neolitik insanın doğal peyzaja erişiminde tercih edilebilirliğini artırmış görünmektedir (Neef, 2003, s. 13-14).

Bitki kalıntıları arasında yabancı einkorn buğday (*Triticum cf. Boeoticum/urartu*), yabancı arpa (*Hordeum cf. Spontaneum*), mercimek (*Lens sp.*) gibi türlerin varlığı saptanmış olsa da bunlar kültüre alınmış tahıllardan ziyade doğal popülasyonların izleri olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Göbeklitepe’de tarımsal üretimin değil, mevsimsel toplama ve çevresel kaynakların törensel kullanımı öne çıkmaktadır. Yerleşim işlevinin üretim temelli olmaktan çok sembolik ve ritüel odaklı olduğu düşünülmektedir. (Neef, 2003, s. 14-15; Özdoğan M. , 2025, s. 41-42).

Göbeklitepe’de yer alan toprak kökenli karbonat örnekleri üzerinde yapılan kararlı karbon ($\delta^{13}\text{C}$) izotop (C3-C4 bitki analizi fotosentez özelliğine göre) ve oksijen ($\delta^{18}\text{O}$) izotop (sıcaklık dalgalanmaları ve nem rejimi) analizleri, bölgedeki geç Kuvaterner dönem çevresel değişimlerinin izlenmesi açısından önemli veriler sunmaktadır. Özellikle yerleşmenin bulunduğu kalker sırt üzerindeki pedojenik (Toprak oluşum) süreçleri ve iklimsel salınımları anlamaya yöneliktir. İzotop bileşimi verileri, karbonatların oluştuğu dönemdeki bitki örtüsüne ve yağış-evaporasyon dengesine (buharlaşma miktarı) dair ipuçları vermektedir. $\delta^{13}\text{C}$ değerleri, bölgenin bitki örtüsünün C3 tipi (yani ılıman kuşak yapraklı bitki formasyonları) ile baskın olduğunu gösterirken; $\delta^{18}\text{O}$ değerleri ise oluşum koşullarındaki sıcaklık dalgalanmalarına ve nem rejimine ışık tutmaktadır. Bu veriler, Göbeklitepe’nin bulunduğu Yukarı Mezopotamya (Fırat ve Dicle nehirlerinin kaynaklarına yakın, yüksek rakımlı bölge) coğrafyasının yarı kurak iklim kuşağında yer aldığını, step-orman geçiş zonlarında karbonat oluşumunun etkili biçimde sürdüğünü ve erken Holosen’e doğru çevresel istikrarın arttığını ortaya koymaktadır. Ayrıca söz konusu izotop analizleri, sadece Göbeklitepe için değil, bölgedeki geç Pleistosen-Holosen geçişine dair daha geniş paleoçevresel yeniden yapılandırmalar açısından da kritik bir referans oluşturmaktadır. Özet olarak, kararlı izotop verileri Göbeklitepe’deki yer seçiminin iklimsel uygunluk, su döngüsü ve biyotik örtü açısından ideal bir peyzajda gerçekleştiğini düşündürmektedir. Bu bağlamda yerleşmenin ritüel karakteri, sadece kültürel tercihlerle değil, jeoarkeolojik ve çevresel belirleyicilerle de şekillenmiş olabilir (Pustovoytov & Taubald, 2003, s. 22-29).

Erken Holosen’de iklim ve yeryüzü şekillerinin belirlediği doğal koşullar, insanların beslenme ve barınma biçimlerini dönüştürerek yerleşik yaşama geçişi teşvik etmiştir. Avcılık, toplama ve besin saklama yöntemlerindeki gelişmelerle birlikte, yarı

göçebe gruplar kalıcı yerleşimlere yönelmiştir. Göbeklitepe ve Karahantepe gibi yapılar, bu sürecin mimari yansımalarıdır. Aynı zamanda iklim değişiklikleri, beslenme krizlerine neden olmuş ve insanlar buna uyum sağlamak için yeni stratejiler geliştirmiştir (Yetmen & Ateş, 2021, s. 125).

Bu bağlamda, Göbeklitepe'nin seçildiği mekânın biyotik kaynaklar açısından zengin, ancak düşük yoğunluklu ormanlık bir çevrede konumlandığı anlaşılmaktadır. Bu çevresel avantaj hem ulaşılabilir odun türleri hem de toplanabilir yabani floranın varlığıyla ritüel odaklı kullanım için ideal bir alan sunmuş olabilir. Zoolojik buluntularla birlikte değerlendirildiğinde, peyzajın açıklığı ve tür çeşitliliği, yerleşim stratejisinde doğal kaynaklarla simbiyotik ve sezonsal bir etkileşim kurulduğunu göstermektedir (Neef, 2003, s. 15).

İklimsel olarak, Göbeklitepe'nin kurulduğu dönem Würm Buzul Çağı'nın sonrasına denk gelmektedir. Bu dönemde iklimin ısınmaya ve nemlenmeye başlaması, bitki örtüsünü çeşitlendirmiş; orman, çayır ve bozkır oluşumları görülmüştür (Atalay i. , 1994, s. 196-197). Gelişen bitki örtüsü, aynı zamanda zengin bir fauna çeşitliliğini de beraberinde getirmiştir. Bu durum, avcılık ve toplayıcılığı sürdüren toplulukların yaşam stratejilerini doğrudan etkilemiş ve Göbeklitepe'yi cazip kılmıştır (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 4-6; Özdoğan M. , 1997, s. 28).

Göbeklitepe'nin çevresindeki kalker ve bazalt kayaçlar, yerleşim yerlerinin inşası ve günlük yaşamda kullanılan aletlerin yapımı için gerekli malzemeyi sağlamıştır. Kalkerin işlenmesi kolay yapısı sayesinde barınak, anıt yapılar ve kap-kacaklar kolayca inşa edilebilmiştir. Ayrıca kalker içinde doğal olarak bulunan sileks yumruları ve çevredeki bazalt kayaçlar, kesici, delici ve kazıcı aletlerin üretiminde kullanılmıştır (Dietrich, Heun, Notroff, Schmidt, & Zarnkow, 2012, s. 674-676).

Göbeklitepe ve çevresinde yaşayan topluluklar, Neolitik Dönem'in başlangıcında tam anlamıyla tarım topluluğu hâline gelmemiştir. Daha çok Paleolitik Dönem'den gelen avcılık ve toplayıcılık alışkanlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu dönemde yaşanan iklimsel dönüşüm, zengin bitki örtüsünü ve buna bağlı olarak da çeşitli hayvan türlerinin yaşadığı biyolojik çeşitliliği beraberinde getirmiştir. Bu nedenle Göbeklitepe ve çevresi hem toplayıcılık hem de avcılık açısından oldukça verimli bir yaşam alanı olmuştur (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 1-16).

DOĞAL FAKTÖR	GÖBEKLİTEPE ÖRNEĞİ	YORUMU
Jeomorfoloji	Yüksek plato, vadi çevreli	Ritüel merkezlerde topografik hâkimiyet, güvenlik ve simgesel görünürlük aranıyor.
Jeoloji	Kalker, sileks, bazalt	Barınak ve alet yapımına uygun malzeme → yerleşim kararı belirleyici
Hidroloji	Pınar + dere potansiyeli+ karstik kaynaklar	Su teminine erişim, sedanterleşme önkoşulu
Flora ve fauna	Tahıllar + çok çeşitli hayvan kemikleri	Avcı-toplayıcı geçim biçimi mekânın biyolojik verimliliğiyle doğrudan ilişkili
Klimatoloji	Güney bakılı eğim, rüzgâr, koruması	Mikroklimatik konfor, açık hava etkinlikleri ve ritüel faaliyetler için avantajlı
Tarım toprağı	Plato + Harran Ovası	İlk tarım denemeleri için alan sağlıyor; ritüel merkez çevresindeki üretim potansiyeli

Şekil 7. 8. Göbeklitepe'nin yer seçiminde etkili olan coğrafi mekân faktörleri (Şahinalp, 2019, s. 865-878)

Güney Levant'taki sistemin çöküşüne karşın, Güneydoğu Anadolu'daki yerleşimlerin başarısı, özgün coğrafi ve iklimsel faktörlerin birleşimiyle açıklanmaktadır. Büyük nehir sistemleri boyunca uzanan doğrusal yerleşim modelleri, zengin ve çeşitli kaynaklara erişimi kolaylaştırmış, dolayısıyla artan nüfusları ve daha karmaşık toplumsal yapıları destekleyecek bir geçim ekonomisine olanak tanımıştır. Bölgenin sahip olduğu benzersiz ekolojik ortamlar hem yerleşik yaşamı hem de uzun mesafeli iletişim ve ticaret ağlarını besleyerek, bu yerleşimlerin sosyal ve ekonomik gerilimlere karşı daha dirençli olmasını sağlamıştır (Goring-Morris, 2002, s. 106-109).

Klimatolojik koşullar, özellikle buzul sonrası dönemdeki yağış rejimleri, hidrolojik adaptasyonları zorunlu kılmıştır. Göbeklitepe gibi doğal su kaynaklarından yoksun, yüksek ve kalkerli plato üzerindeki anıtsal bir ritüel merkezin sürdürülebilirliği, kış yağışlarının depolanmasıyla sağlanmıştır. Buradaki sarnıçlar ve su toplama olukları, Neolitik insanların zorlu coğrafi koşullara uyum sağlamak için geliştirdiği ileri mühendislik ve planlama yeteneğinin kanıtıdır (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 57-58). Bu su yönetimi sistemleri, büyük grupların ritüel amaçlı toplanmalarını mümkün kılmış, böylece yerleşimin kültürel ve toplumsal işlevini derinden etkilemiştir (Hongo, Pearson, Öksüz, & İlgezdi, 2009).

Göbeklitepe’de merkezi ritüel alanlara ve anıtsal yapılara verilen önem, toplumsal bütünlüğü güçlendirme ve toplulukların ideolojik olarak eşitlikçi yapısını koruma çabası olarak değerlendirilebilir. Güney Levant’ta benzer inanç sistemlerinin toplumsal çöküşe yol açtığı düşünülürken, Göbeklitepe gibi Anadolu’daki merkezlerde bu tür ritüel uygulamaların toplumsal bağları pekiştirmede etkili olduğu görülmektedir. Bu durum, bölgenin coğrafi konumunun sağladığı zengin doğal kaynaklar ve bu kaynakların sürdürülebilir biçimde yönetilmesiyle yakından ilişkilidir. Güneydoğu Anadolu’nun elverişli çevresel koşulları, büyük toplulukların varlığını sürdürmesine olanak tanımış; sosyal gerilim dönemlerinde bile merkezi bir otoriteye gerek duymadan karmaşık toplumsal yapıların ve ritüel geleneklerin devam etmesini sağlamıştır (Goring-Morris, 2002, s. 129-130).

Göbeklitepe ve benzeri Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimler, coğrafi mekânın yalnızca bir yerleşim zemini olmadığını; toplumsal örgütlenme biçimlerini, ritüel pratikleri ve uzun süreli sürdürülebilirliği doğrudan etkileyen bir unsur olduğunu göstermektedir. Bu merkezlerde gözlenen karmaşık cenaze gelenekleri ve ritüel düzenlemeler, büyüyen nüfus ve artan toplumsal karmaşıklığın yarattığı baskılara uyum sağlama biçimi olarak yorumlanabilir. Sonuç olarak, Güneydoğu Anadolu’daki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerin konumları, yalnızca çevresel avantajların değil, aynı zamanda sosyo-ekolojik dinamiklerin belirlediği bilinçli bir tercih olarak değerlendirilmektedir (Goring-Morris, 2002, s. 130-131).

Göbeklitepe, günümüzde doğal su kaynaklarına yakın olmayan, yüksek rakımlı bir kalker platosu üzerinde konumlanmıştır; bilinen en yakın su kaynakları yaklaşık 5 kilometre mesafededir. Klimatolojik açıdan bölge, yarı kurak bir iklim kuşağında yer almakta olup, yıllık yağış miktarı sınırlıdır ve bu da yüzey suyu oluşumunu ciddi şekilde kısıtlamaktadır. Jeolojik olarak Göbeklitepe, suyun doğal olarak birikmesini zorlaştıran geçirgen kalker tabakalar üzerine kurulmuştur. Hidrolojik veriler ise, bu alanda ne yüzey ne de yer altı seviyesinde kalıcı doğal su kaynaklarının bulunmadığını göstermektedir. Bu koşullar altında, yerleşimin sürdürülebilirliğini sağlayabilmek ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına alternatif ve insan eliyle geliştirilen su temin yöntemlerinin devreye sokulması zorunlu hale gelmiştir (Yetmen & Ateş, 2021, s. 121-122). Nitekim Göbeklitepe’nin batı yamacındaki çok sayıda kaya çukurunun büyük olasılıkla sarnıç olarak işlev gördüğünü ortaya koymuştur. Göbeklitepe’nin erken dönem su ihtiyacını karşılamada kritik bir rol oynamıştır (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 58-61).

Bu sarnıç sisteminin varlığı, coğrafi mekânın yerleşimin işlevi üzerindeki doğrudan etkisini vurgulamaktadır aslında. Göbeklitepe'nin dağlık konumu, bir yandan anıtsal ritüel yapıların inşası için doğal bir yükselti sunarken, diğer yandan yağış sularının toplanması ve depolanması için de uygun jeolojik ve topografik özellikler sağlamıştır. Bu, büyük ve geçici toplulukların su ihtiyacını karşılayarak, yerleşimde uzun süreli ve yoğun kullanımını mümkün kılmıştır. Ayrıca, sarnıç benzeri ancak daha sığ olan ve yüzeyde bulunan “tavalar”ın (Karstik tava: Dolin) varlığı ve bunların muhtemel işlevleri (örneğin suyun içinde bulunan tortuların çökeltilmesi yoluyla daha temiz suyun elde edilmesini sağlayan, genellikle sığ ve geniş yüzeyli çanak yapı: çökeltme havzaları), su yönetim sisteminin karmaşıklığını artırmaktadır. Bu tür ayrıntılı su altyapısı, sadece pratik bir ihtiyacı gidermekle kalmayıp, aynı zamanda bölgedeki Neolitik toplulukların coğrafi zorluklara karşı yenilikçi mühendislik çözümleri geliştirme yeteneğini ve bu çözümlerin toplumsal organizasyon üzerindeki etkisini de gözler önüne sermektedir (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 63; Özdöl, 2011, s. 197-198).

Göbeklitepe'deki bazı kabartmalar, bitki kullanımının (çit yapımı, ip üretimi) önemli olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Göbeklitepe'deki 10 tonluk yekpare taşların taşınmasında kenevir liflerinden yapılmış iplerin kullanıldığı tahmin edilmektedir. Bu bulgular, bitkilerin Neolitik Dönem insanları için sadece besin değil aynı zamanda yapı ve taşıma malzemesi olarak da vazgeçilmez olduğunu göstermektedir (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 165).

Göbeklitepe'deki T biçimli dikilitaşlarla çevrili dairesel veya oval planlı yapılar, tepe üzerinde dağınık biçimde en az yirmi ayrı noktada inşa edilmiştir. Bu mimari yayılım, yalnızca topografik bir düzenleme değil, coğrafi temelli bir ritüel ağ kurgusudur. Karahantepe, Sefer Tepe, Hamzan Tepe gibi yakın çevredeki başka kült alanları da benzer ikonografi ve mimari özellikler taşır. (Dietrich, Heun, Notroff, Schmidt, & Zarnkow, 2012, s. 676-691).

Göbeklitepe gibi ritüel odaklı yerleşmelerin yalnızca lokal anlamda değil, bölgesel ve hatta supra-bölgesel (bölgeler üstü) düzeyde kolektif bir sembolik sistemin parçası olduğu öne sürülür. Watkins, bu tür merkezlerin erken dönemde sosyal ağları örgütleyen düğüm noktaları olarak işlev gördüğünü, böylece bölgesel kimliklerin ve kültürel normların oluşumuna katkı sunduğunu belirtir (Watkins, 2003, s. 36-37).

Göbeklitepe, yalnızca mimari görkemiyle değil, erken Neolitik toplumların birbirleriyle kurduğu sosyo-kültürel ilişkiler ağı içinde taşıdığı işlevsel konumuyla da dikkat çekmektedir. Trevor Watkins'in “Developing Socio-Cultural Networks” başlıklı

alışmasında vurgulandığı üzere, bu yerleşme Kuzey Suriye ile birlikte bir etkileşim alanı oluşturmakta; erken dönem topluluklarının sembolik dil, ritüel biçimleri ve bilgi paylaşımı gibi unsurlarla birbirine bağlandığı bir ağın düğüm noktası olarak değerdendirilmektedir (Watkins, 2003, s. 36-37). Bu bağlamda Göbeklitepe, yalnızca lokal bir ritüel merkez değil, daha geniş bir coğrafyada gelişen kültürel normların biçimlenmesine katkı sunan bir “sosyo-kültürel merkez” olarak değerdendirilmelidir.

Göbeklitepe’nin mimari yapılarından T biçimli sütunlar, monolitik olup yüksek işçilik kalitesine sahiptir ve yüzeylerinde tilki, yılan, yabani sığır, ceylan, eşek gibi hayvan kabartmalarıyla sembolik bir anlatım taşımaktadır. Kabartmalarda kullanılan hayvan figürleri hem birebir gerçekçi ölçülerde hem de yarı-doğalcı üslupta işlenmiştir. Bu görsel anlatım dili, erken Neolitik toplulukların sembolik dünyasında hayvanların merkezi konumunu ortaya koyar. Sütunların antropomorfik özellikler taşıması, yapıların yalnızca fiziksel bir alan değil, topluluk ritüelleri ve kolektif hafıza için kurgulanmış mekânlar olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda değerdendirecek olursak, Göbeklitepe yerleşmenin geleneksel üretim faaliyetleriyle değil, toplumsal örgütlenme biçimleriyle tanımlandığını göstermektedir. Mimari organizasyonun, sembolik ve törensel bir peyzajın bilinçli bir şekilde biçimlendirildiğini göstermesi açısından Göbeklitepe, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik döneminin sadece ekonomik değil ideolojik dönüşüm süreçleri açısından da merkezi bir yere sahiptir (Schmidt K. , 2003, s. 3-8).

Coğrafi mekânı besin ve hammadde erişimi üzerinden okuduğumuzda, bölgedeki doğal faunanın -ceylan, yabani öküz, yabani eşek gibi türlerin- bolca bulunduğu avlaklar tepenin çevresini sarar. Bu zengin av kaynakları, toplu şölenler için gerekli büyük et kütlelerini karşılamak üzere mekânsal yakınlık avantajına dönüştürülmüştür. Öte yandan yabani buğday ve arpa formlarının coğrafi dağılımı, tepeyi çevreleyen “Altın Üçgen” adı verilen bölgeyle örtüşür; bu da toplulukların hem sembolik hem de ekonomik anlamda “kaynak havzasının merkezini oluşturmak üzere konumlandıklarını ortaya koyar (Dietrich, Heun, Notroff, Schmidt, & Zarnkow, 2012, s. 674).

Göbeklitepe örneği, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik’te coğrafi mekânın yalnızca tüketim-üretim ilişkilerini değil, sosyal örgütlenmeyi, ritüel uygulamaları ve simgesel iletişimi nasıl yönlendirdiğini gösterir. Yerleşimlerden bağımsız, yükseltilere kurulu kamusal alanların seçimi; görünürlük, ulaşım hattı kontrolü, kaynak erişimi ve kült ağının mekânsal bütünlüğü açısından değerdendirildiğinde, coğrafi mekânın Neolitik süreçteki kritik rolü somutlaşır (Özdöl, 2011, s. 173-175).

7.3. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Coğrafi Mekânın Yerleşmeler Üzerindeki Etkilerine Örnek: Diğer Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Yerleşimler

Yeryüzü sistemini meydana getiren atmosfer, hidrosfer, litosfer ve biyosfer gibi temel bileşenlerin karşılıklı etkileşimi, doğal çevrenin biçimlenmesine yol açar ve bu süreçte çeşitli fiziksel izler ortaya çıkar. Bir bölgenin fiziki coğrafya özellikleri, pek çok farklı faktörün bir arada etkili olmasıyla oluşur; ancak bazı dönemlerde tek bir faktörün baskınlığı ön plana çıkabilir. Sonuç olarak, bir coğrafi alanın doğal özellikleri; hava olayları, iklim koşulları, jeolojik yapı, mineral ve kayaç çeşitliliği, toprak karakteristikleri, tektonik süreçler, yüzey suları ve bitki örtüsünün birlikte etkimesiyle şekillenir (Erinç, 1980, s. 65).

Fiziksel çevre, sahip olduğu doğal nitelikleriyle insan toplulukları ve diğer canlılar açısından hem çeşitli olanaklar hem de sınırlayıcı koşullar sunar. İnsanlar tarih boyunca, özellikle Paleolitik Çağ'dan itibaren, Mezopotamya, Anadolu ve Doğu Akdeniz gibi bölgelerde yerleşim tercihlerini genellikle fiziki çevre koşullarını dikkate alarak yapmışlardır. Bu doğal koşullarda yaşanan değişiklikler, kimi zaman mevcut yerleşim alanlarının terk edilmesine ya da yeni, daha elverişli alanlara göç edilmesine neden olmuştur (Özdoğan M. , 1997, s. 29-34; Tümertekin & Özgüç, 2011, s. 374; Uğur & Aliağaoğlu, 2013, s. 115-133; Erinç, 1980, s. 65-66). Neolitik Dönem ve sonrasında yerleşimlerin kuruluşunda ya da terk edilmesinde etkili olan faktörler: İklimsel değişiklikler, su kaynaklarının mevcudiyeti, yapı taşı olarak kullanılan kayalar, madensel kaynakların varlığı, yangınlar, doğal afetler ve besin kaynaklarının yeterliliği doğrudan fiziki çevreyle bağlantılı unsurlar olarak öne çıkmaktadır (Yetmen & Ateş, 2021, s. 124).

Göbeklitepe, Karahantepe, Gusir Höyük, Sefer Tepe, Sayburç ve Nevali Çori gibi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem yerleşimleri, Son Buzul Maksimumu (SBM) sonrasındaki iklimsel değişimlerin doğrudan etkisiyle şekillenmiştir. Paleoklimatolojik modellere göre, bu coğrafyada SBM sırasında Köppen-Geiger sınıflamasına göre “soğuk kışlara, kurak yazlara ve sıcak yazlara sahip nemli karasal iklim” (Dsa) hüküm sürmüştür. Erken Holosen itibarıyla ise bu bölge, Akdeniz iklimi ile Orta Enlem Step iklimi arasında bir geçiş zonu hâline gelmiştir (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 2-4; Bar-Yosef , 2011).

Harran Ovası ve çevresindeki platoların güney kesimlerinde, özellikle Levant'ın iç karasal bölgelerinde, daha kurak iklimsel koşullar egemen olmuştur. Bu alanlar hem yerleşim yoğunluğunu hem de ekonomik faaliyet türlerini belirlemiştir. Harran Ovası için doğrudan iklim verileri sınırlı olsa da Levant bölgesindeki yüksek çözünürlüklü iklim kayıtları, son 25.000 yıl içindeki değişimleri belgelemektedir. İsrail'deki Soreq Mağarası'ndan elde edilen speleotem analizleri (mağara içi karbonat çökeltilerinin iklimsel izotop analizi), yaklaşık 7.000 yıldan daha eski çökellerin bugünkü iklim koşullarından farklı bir çevrede oluştuğunu göstermektedir (Acar & Sarıaltun, 2023, s. 88-90).

Yaklaşık 17.000-10.000 yıl önce iklimde yaşanan önemli değişiklikler Sıcaklıkların 2-3 °C artmasına ve yağış miktarında yükselmelere neden olmuştur. Bu daha ılıman ve nemli koşullar, Güneydoğu Anadolu'daki ilk yerleşimlerin ortaya çıkmasını ve gelişmesini kolaylaştırmıştır (Weninger, ve diğerleri, 2009, s. 7-59). Bu durum C3 tipi vejetasyonun (buğday, arpa, çavdar ve yulaf gibi) gelişimini desteklemiştir. Bu elverişli çevre, avcı-toplayıcı toplulukların yerleşik yaşama geçişini kolaylaştırmıştır. Ancak Younger Dryas ile birlikte gelen kuraklık ve soğuma, çevresel kaynakları kısıtlamış ve toplulukları daha yaşanabilir alanlar aramaya itmiştir. Bu bağlamda, Göbeklitepe ve çevresindeki kültürel kompleks ile daha güneydeki Natufian yerleşmeleri arasında hem mimari hem de sembolik pratikler açısından benzerlikler gözlemlenmektedir (Yetmen & Ateş, 2021, s. 124; Acar & Sarıaltun, 2023).

Göbeklitepe, Karahantepe, Gusir Höyük ve Nevali Çori gibi yapılar, yaklaşık günümüzden 12.900-11.600 yıl önceki dönemde, Genç Dryas'ın son evresinde inşa edilmiştir. Bu iklimsel değişimlerin sadece Levant ve Anadolu'da değil, Doğu Akdeniz ve Yukarı Mezopotamya'da da tarım ve yerleşiklik gibi toplumsal dönüşümlere öncülük ettiği bilimsel olarak tartışılmaktadır (Yetmen & Ateş, 2021, s. 124)

Erken ve Orta Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evrelerinde Güneydoğu Anadolu'daki yerleşimlerde hayvan kullanımı, yerleşimlerin coğrafi konumuna göre çeşitlilik göstermiştir. Çayönü'nde yaban domuzları, Hallan Çemi'de yaban koyunları, Toros Dağları'na yakın Cafer Höyük'te yaban keçileri, Harran Ovası çevresinde ise ceylanlar yoğun şekilde avlanmıştır. Bu çeşitlilik, çevresel kaynaklara dayalı bir avcılık stratejisini yansıtır. Orta Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'in sonuna kadar koyun ve keçi oranları düşük seyretmiş, ancak evcilleştirme süreci dağ etekleri dahil olmak üzere bu dönemde başlamış ve özellikle domuz ile sığır evcilleştirme çalışmaları da paralel olarak gelişmiştir. Dağlık alanların eteklerine kurulan Çayönü'nde yaban

domuzları, yüksek rakımlı Hallan Çemi’de yaban koyunları, Toros Dağları’na daha yakın olan Cafer Höyük’te yaban keçileri, Harran Ovası’na yakın düzlük alanlarda ise ceylanlar başlıca av türleri olmuştur. Bu farklılaşma, her yerleşimin bulunduğu coğrafi çevrenin sunduğu doğal fauna kaynaklarına göre şekillenen geniş spektrumlu bir avcılık stratejisini yansıtır. Ancak zamanla, özellikle Orta Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B’nin sonlarına doğru koyun ve keçi gibi evcil türlerin oranı artmaya başlamış; evcilleştirme süreci, dağ etekleri dahil olmak üzere bu bölgelerde eş zamanlı olarak gelişmiştir. Domuz ve sığır evcilleştirme süreçlerinin de bu dönemlerde başladığı düşünülmektedir (Hongo, Pearson, Öksüz, & İlgezdi, 2009, s. 66-68).

Şanlıurfa’nın doğusunda, Harran ve Ceylanpınar ovaları arasında konumlanan Tektek Dağları, jeomorfolojik, iklimsel ve ekolojik özellikleriyle Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem yerleşmelerin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Tektek Dağları, Göbeklitepe ve diğer erken Neolitik yerleşimlere (Karahantepe, Harbetsuvan Tepesi, Sefer Tepe gibi) yakın bir ekolojik ve coğrafi çevre sunar. Bu dağlık alan, yapı taşları, yabani tahıllar, hayvan türleri ve bitki çeşitliliğiyle bu yerleşimlerin mimari, beslenme ve yerleşim tercihlerini doğrudan etkilemiştir. Ortak çevresel özellikler, kültürel benzerliklerin temelini oluşturmuştur. Tektek Dağları’nda yapılan kazılar, Neolitik dönemde bölgenin flora ve faunasının oldukça zengin olduğunu ortaya koymaktadır. Bulunan karbonlaşmış bitki kalıntıları (yaklaşık 11.000 yıllık) ve hayvan kemikleri bu zenginliğin başlıca kanıtlarıdır. Ancak bitki taksonları yeterince belirgin değildir çünkü bu kalıntılar sınırlı sayıda günümüze ulaşmıştır (Çelik, 2019, s. 33-53).

Göbeklitepe gibi yakın yerleşimlerde elde edilen arkeobotanik buluntular arasında yabani einkorn (siyez), arpa, mercimek, badem, erik, çavdar ve çeşitli ot türleri tespit edilmiştir. Ayrıca menengiç, meşe, alıç, yabani armut gibi ağaç türleri de belgelenmiştir. Ancak örneklem azlığı ve dolgu hacminin büyüklüğü nedeniyle bu veriler sınırlıdır (Peters & Schmidt, 2004, s. 179-218). Arkeobotanik çalışmaların azlığı, kalıntıların küçük ve seyrek olmasıyla ilgilidir (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 164).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, düz ve belirgin olmayan topoğrafyasıyla dikkat çekerken, bölge Toros Dağları’na yaklaştıkça yükselti ve engebelilik artar. Tektek Dağları, Harran Ovası’nın doğusunda yer alan kuzey-güney yönlü bir horst olup yarı kurak iklime sahiptir. Zayıf bitki örtüsü, su kaynaklarının azlığı ve yüksek düzeyde erozyonla karakterizedir. Tarihsel olarak Filistin menegici olarak da adlandırılan Pistacia terebinthus türü ile kaplıken, aşırı otlatma ve ormansızlaşma bu örtünün yok olmasına neden olmuştur. Tersiyer’de ayrıışan toprak, Pleistosen’deki iklim değişiklikleriyle

Harran Ovası'na taşınmış; bölge yüzeyi, kuru vadilerle parçalanmıştır. Toprak yapısı kırmızı-kahverengi, taşlı, killi ve kireçlidir; fosfor ve potasyum açısından zengindir. Bu coğrafi ve ekolojik özellikler, Neolitik dönemdeki yerleşim tercihleri ve arazi kullanımı üzerinde belirleyici olmuştur (Kaya Ö. F., 2014, s. 27)

Harbetsuvan ve Karahantepe kazılarında taş mimarinin yaygın olarak kullanılması, bölgede büyük ağaçların kıt olduğunu göstermektedir. Bu nedenle taş dikilitaşlar, yapıların taşıyıcı unsurları olarak işlev görmüştür. Günümüzde Tektek Dağları, menengiç gibi türlerin doğal yayılım gösterdiği koruma alanlarına sahip olup yaklaşık 335 bitki türü barındırmaktadır. Bu türlerden 7'si endemiktir ve bölgede en yaygın görülen beş familya Fabaceae, Asteraceae, Brassicaceae, Lamiaceae ve Apiaceae'dir (Kaya Ö. F., 2014, s. 30-31). Bölge yarı kurak iklime sahip olup su kaynakları sınırlıdır. Arkeobotanik buluntuların azlığı, kalıntıların küçük ve seyrek olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, hayvan kemikleri ve figürinler, Neolitik Çağ'da Tektek Dağları ve çevresinde zengin bir fauna bulunduğunu göstermektedir. Ancak günümüzde bu faunanın büyük kısmı yok olmuş; yalnızca ceylan, tilki ve tavşan gibi birkaç tür varlığını sürdürmektedir (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 163-165).

Bu bağlamda özet olarak, Şanlıurfa'nın doğusunda, Harran ve Ceylanpınar ovaları arasında konumlanan Tektek Dağları, jeomorfolojik, iklimsel ve ekolojik özellikleriyle Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem yerleşmelerin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Kireçtaşı tabakalarından oluşan platolar, mevsimsel su kaynakları ve yarı kurak karasal iklim koşulları, Neolitik toplulukların yerleşim tercihlerini, tarımsal faaliyetlerini ve yapı tekniklerini doğrudan etkilemiştir. Ağaçsız bozkır peyzajı ve sınırlı biyolojik kaynaklar, taş mimarinin ve bitkisel materyal kullanımının öne çıkmasına neden olmuştur. Fitocoğrafik açıdan İran-Turan bölgesine dahil olan bu sahada, 335'i aşkın bitki türü ve endemik örnekler, dönemin çevresel olanaklarını ve insan-doğa etkileşimini anlamamız açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Göbeklitepe, Karahantepe ve Harbetsuvan Tepesi gibi yerleşmeler, bu özgün coğrafi çerçevede biçimlenmiş; doğal çevrenin sunduğu imkanlara uyum sağlayarak kültürel gelişimlerini sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla, Tektek Dağları sadece bir yerleşim zemini değil, aynı zamanda Neolitik yaşam biçiminin şekillendiği dinamik bir coğrafi aktör olarak değerlendirilmelidir (Kaya Ö. F., 2014, s. 28).

Batman ili sınırları içerisindeki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimler de coğrafi mekânın sunduğu imkânlar doğrultusunda şekillenmiş; yer seçiminde iklimsel

avantajlar, su kaynaklarına yakınlık ve biyolojik çeşitlilik temel belirleyiciler olmuştur. Bu yerleşimler hem avcı-toplayıcı hem de tarıma geçiş aşamasında toplumların mekânsal tercihlerine dair veri sunmakta, bölgenin ilk yerleşme sürecinde oynadığı rolü açıkça ortaya koymaktadır. Toplumsal organizasyonun gelişimi, kamusal yapılar ve ritüel mekânlarla birlikte gözlemlenmekte; Batman bölgesi, Neolitik dönemde kültürel ve ekonomik dönüşümün önemli bir sahnesi olarak öne çıkmaktadır (Gündoğan, 2024, s. 12).

Batman ili sınırlarındaki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimler, jeolojik malzeme temini (obsidyen dolaşımı) (Çelik, 2010, s. 4), iklimsel uygunluk (Holosen ısınması), bitkisel çeşitlilik (meşe ormanları, tahıllar) ve faunal zenginlik (av ve balık türleri) gibi bileşenlerin bütünleştiği çevresel bir yapı sunmaktadır. Bu çok katmanlı çevresel bütünlük, yerleşimlerin hem oluşumunu hem de sürdürülebilirliğini yönlendiren temel bir etken olmuştur (Gündoğan, 2024, s. 9-12)

Hallan Çemi'nin hemen güneyinde yer alan Demirköy yerleşimi, daha açık arazilerde ve daha az ormanlık bir çevrede kurulmuş olup, tarım ve hayvancılığa elverişli ortamıyla dikkat çeker. Batman Çayı'nın drenaj sistemine yakınlığı ve taşkın ovası sayesinde zengin tarım alanlarına erişim sağlamıştır (Karul, 2019, s. 34-43; Özdoğan, Başgelen, & Kuniholm, 2013, s. 229). Hallan Çemi'ne göre obsidyen oranının düşük olması, Demirköy'ün yerel kaynaklara dayalı bir üretim modelini benimsemiş olabileceğini düşündürmektedir (Özdoğan M. , 2015, s. 1508-1511; Gündoğan, 2024, s. 11; Çelik, 2010, s. 1). Obsidyen, Batman ilinde doğrudan jeolojik kaynaklı olarak bulunmamakla birlikte, bölge yerleşimlerinde tespit edilen obsidyen yakın bölge ve çevre, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Toroslar gibi çevresel alanlarla kurulan ticaret veya hammadde dolaşımına işaret etmektedir. Bu taşınabilir hammadde, özellikle kesici-delici alet üretiminde yüksek performans sağladığı için Hallan Çemi ve Hasankeyf Höyük, Boncuklu Tarla gibi merkezlerde özel işlevli alanlarda kullanılmıştır (Gündoğan, 2024, s. 11; Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 4). Obsidyenin varlığı, bölgenin yerleşim ağları içinde nasıl bir hammadde stratejisine sahip olduğunu da göstermektedir (Çelik, 2010, s. 3-4).

Körtik Tepe, Hallan Çemi, Çayönü ve Boncuklu Tarla gibi erken Neolitik yerleşimlerde kızıl geyik, yaban domuzu ve sığır kalıntılarına sıkça rastlanmaktadır. Bu hayvanlar, -30 ile 15 derece arasında değişen sıcaklıklarda yaşayabilen türlerdir. Aynı döneme ait botanik bulgular ise, bu yerleşimlerin çevresinde bataklık alanların yanı sıra

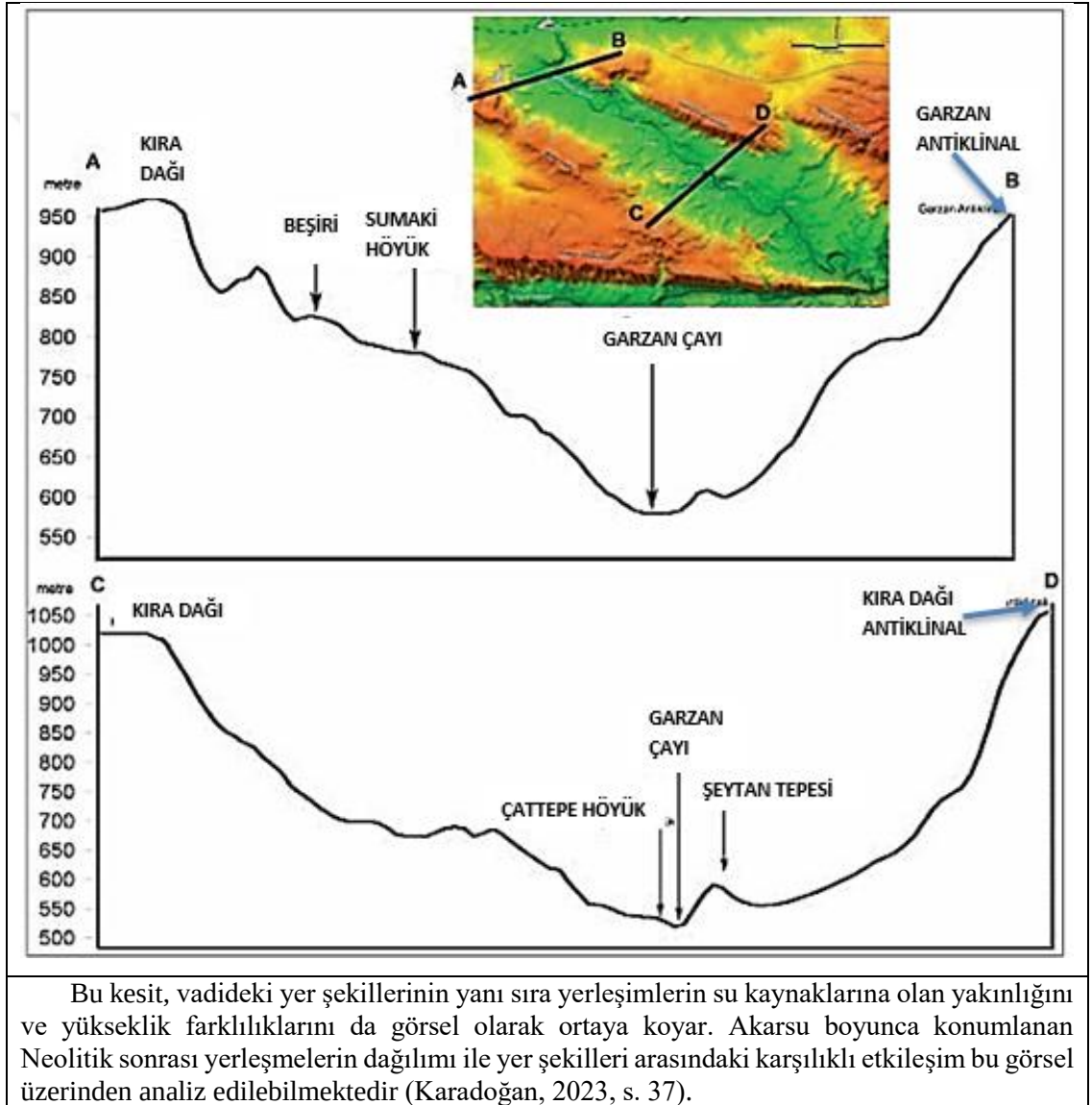
fıstık, badem, meşe ağaçları ve nehir kenarlarında yoğun ormanlık alanların bulunduğunu göstermektedir (Dalar & Tosyagülü Çelik, 2022, s. 98).

Yerleşim alanlarının çevresel konumu, sadece fiziki ve jeolojik özelliklerle değil; aynı zamanda iklimsel etkenlerle de şekillenmiştir. Doğu Akdeniz iklim kuşağında yer alan bölge, yıl boyunca sıcaklık ve yağışta dalgalanmalara açık, kışın yağışlı ve yazın kurak bir geçiş zonudur (Erinç, 1980, s. 68; Dalar & Tosyagülü Çelik, 2022, s. 84). Bu iklimsel yapının getirdiği mevsimsel kaynak çeşitliliği, erken tarım toplumlarının geçim stratejileri açısından esnek bir ekosistem oluşturmuştur. Örneğin, Hallan Çemi’de meşe ormanlarının hâkim olduğu floristik yapı, bitkisel gıdalara erişimde çeşitlilik sunmuş; Hasankeyf Höyük’te ise Dicle kıyısındaki konumu sayesinde hem tarım hem de balıkçılıkla ilişkili aktivitelere olanak tanınmıştır (Gündoğan, 2024, s. 12; Dalar & Tosyagülü Çelik, 2022, s. 98; Miyake, Maeda, Tanno, Hongo, & Gündem, 2012, s. 4).

Batman ili çevresinde yer alan Garzan Vadisi’ndeki yerleşmeler, Neolitik Çağ’dan başlayarak Kalkolitik, Tunç ve Demir Çağları boyunca yerleşim stratejilerindeki mekânsal farklılıkları açık biçimde ortaya koymaktadır (Erim Özdoğan & Sarioğlu, 2008, s. 94-126). Garzan Çayı’nın aşağı çığırında konumlanan Gre Amer ve Çemialo yerleşmeleri, akarsu kenarında, suya doğrudan erişimi olan ve Neolitik sonrası döneme tarihlenen yerleşim örnekleridir. Bu yerleşmeler, ulaşım kolaylığı, tarımsal sulama olanakları ve iklimsel değişkenliklere karşı gösterdikleri esneklik sayesinde uzun süre varlıklarını korumuşlardır (Erim-Özdoğan & Gündüzalp, 2018, s. 201-239). Buna karşılık, Erken Neolitik Çağ’a tarihlenen Sumaki Höyük, vadi tabanından daha yüksek, hâkim bir konumda yer almaktadır. Akarsu yatağından uzak olmasına rağmen yakınındaki karstik kaynak suları sayesinde su ihtiyacını karşılamış; çevresindeki geniş tarım alanları, doğal otlaklar ve bazalt kökenli kayaç rezervleriyle desteklenmiştir. Ancak bu stratejik konumun dezavantajı, kurak dönemlerde gerçekleşen ani yağışların bazalt tabakaları altındaki suya doymuş kil katmanlarında çamur akıntılarına yol açarak yerleşim için risk oluşturması olmuştur (Sarioğlu, 2020, s. 70).

Neolitik Çağ sonrasında, yani Kalkolitik, Tunç ve Demir Çağları’nda, iklim koşullarının giderek daha kurak bir eğilim göstermesi su kaynaklarına erişimi belirleyici bir unsur haline getirmiştir. Bu dönemde düşük debili akarsuların taşkın riski azalırken, akarsu kenarlarında kurulan yerleşmelerin sayısı artmıştır. Üçtepe, Ziyaret Tepe, Kavuşan Höyük, Başur Höyük ve Çattepe Höyük gibi merkezler, yalnızca barınma ve üretim faaliyetleri açısından değil, aynı zamanda taşımacılık ve bölgelerarası ekonomik etkileşim bakımından da önemli roller üstlenmiştir. Özellikle Çattepe örneğinde

görüldüğü üzere, yoğun tektonik ve fluvial etkiler altında dahi yerleşimin süreklilik göstermesi, burada liman veya rıhtım benzeri yapılarla desteklenen bir akarsu ulaşım sisteminin varlığına işaret etmektedir. Bu durum, Yukarı Mezopotamya ile Aşağı Mezopotamya arasında ürün taşımacılığına dayalı bir ekonomik ağın kurulduğunu ve bölgesel etkileşimin güçlendiğini göstermektedir. (Karadoğan, 2023, s. 37). Dolayısıyla, Garzan Vadisi ve çevresindeki bu yerleşim örnekleri, bölgenin doğal coğrafi koşullarının yalnızca yerleşim yeri seçiminde değil, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik örgütlenmenin biçimlenmesinde de belirleyici bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır.

Şekil 7. 9. Garzan Çayı'nın aşağı vadisinde yer alan belli başlı arkeolojik yerleşimlerin coğrafi konumlarını ve söz konusu akarsu ile mekânsal ilişkilerini yansıtan bir topografik enine kesit (Karadoğan, 2023, s. 37)

Neolitik Çağ'ın erken evrelerinde insanlar, taşkın riski taşıyan akarsu yataklarından uzak, daha güvenli ve kararlı çevresel koşullara sahip alanlarda yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Güneydoğu Anadolu'daki Dicle ve Fırat havzaları, bu yerleşim tercihlerini belirleyen başlıca coğrafi alanlardır. Özellikle Çayönü ve Sumaki Höyük örneklerinde görüldüğü üzere, Neolitik yerleşimler genellikle karstik kaynaklara yakın, tarıma elverişli, hammadde bakımından zengin ancak çevresel riskleri düşük alanlarda konumlanmıştır. Fırat Havzası'nda ise ova tabanlarının yüksek yeraltı su seviyesi ve drenaj sorunları nedeniyle doğrudan yerleşim için uygun görülmediği anlaşılmaktadır. Buna karşılık, Kalkolitik ve Tunç Çağları'nda iklim koşullarının değişmesi ve su yönetimi becerilerinin gelişmesiyle birlikte, akarsu kenarlarına doğru bir yerleşim eğiliminin arttığı gözlemlenmiştir (Karadoğan, 2023, s. 38).

Bu genel çerçeve içinde değerlendirildiğinde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Adıyaman çevresindeki erken ve sonraki yerleşim alanlarında da coğrafi mekânın sunduğu avantajların en erken dönemlerden itibaren belirleyici olduğu görülmektedir. Adıyaman Havzası'nda Paleolitik dönem yaşamı, Pleistosen iklim değişimlerine doğrudan tepki veren dinamik bir yerleşim düzeni sergiler. Alt Paleolitik evrede insanlar çoğunlukla açık alanlarda yaşamış; taş alet üretimi, avcılık ve açık hava faaliyetleri bu dönemin temel yaşam biçimini oluşturmuştur. Bu döneme ait yerleşimler genellikle çakıl ve kum katmanlarının bulunduğu vadi yamaçları ile teraslar üzerinde konumlanmıştır. Özellikle Şehremuz çevresi ve Keçiler Mağarası, bu dönemin karakteristik örnekleri arasında yer alır (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 453).

Orta Paleolitik evrede iklimin sertleşmesiyle birlikte, insanlar güvenlik ve iklimsel koruma arayışıyla mağara yerleşimlerine yönelmiştir. Bu dönemde Keçiler Mağarası, kalkar vadisi içinde iki açıklıklı yapısıyla ve duvarlarında yer alan 45'in üzerindeki oyulmuş figürüyle dikkat çeker. Aynı zamanda Şehremuz çevresi hem su kaynaklarının varlığı hem de sileks hammaddesinin bolluğu nedeniyle yerleşim için uygun koşullar sunmuştur. Pirun (Pirin) çevresinde tespit edilen taş mezarlar ve mağara odaları da bu dönemin yerleşim ve kullanım biçimlerinin bir uzantısı olarak değerlendirilmektedir (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 454).

Neolitik Çağ'la birlikte Adıyaman Havzası'nda yerleşim tercihleri, tarıma dayalı yaşam biçiminin gelişimine paralel olarak yeniden biçimlenmiştir. Bu dönemde alüvyal tarım arazileri ve nehir terasları, verimlilikleri ve suya yakınlıkları nedeniyle ön plana çıkmıştır. Yerleşimlerin çoğu, taşkın riskine karşı korunaklı konumlar olan 25-50 metre yükseklikteki höyükler üzerine kurulmuştur. Battalhöyük, Kulafhöyük ve Samsathöyük

gibi örnekler, bu yerleşim stratejisinin tipik temsilcileridir. Gritille Höyük ise sert konglomera bir zemin üzerinde, Fırat Nehri kıyısında konumlanmış olup konik biçimli yapısıyla dikkat çeker. Bu yerleşim, çevresindeki zengin su kaynakları ve bitki örtüsü sayesinde tarım ve hayvancılık açısından elverişli bir doğal çevre sunarak Neolitik yerleşim düzeninin coğrafi mekânla uyumlu karakterini açıkça ortaya koymaktadır. (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 456).

Adıyaman Havzası'ndaki Neolitik dönem yerleşimlerinden biri olan Gritille Höyük, Adıyaman ili Kâhta ilçesi sınırları içinde, Fırat Nehri'nin doğu kıyısında yer almakta olup günümüzde Atatürk Baraj Gölü suları altında kalmıştır. Höyük, Fırat Nehri'nin kuzeydoğudan güneybatıya doğru aktığı vadinin batı yamacında, nehir kıyısına yakın bir konumda bulunmaktadır. Gritille'nin stratigrafisi Geç Neolitik'ten Demir Çağı'na kadar uzanmakta olup özellikle Neolitik ve Kalkolitik dönemlerde yoğun iskân görmüştür. Yerleşme, Fırat kıyısındaki alüvyal ova ile yamaç arasındaki geçiş kuşağında yer alması bakımından stratejik bir konuma sahiptir. Arazi yapısı konglomera (çakıllı) konik birikinti üzerinde kuruludur. Atatürk Barajı yapılmadan önce höyük, Fırat Nehri su seviyesinden yaklaşık 24 metre yüksekte bulunmaktaydı. Yerleşmenin seçilme nedenleri arasında suya yakınlık, taşkın riskine karşı korunaklı yükseklik, tarıma elverişli verimli alüvyal topraklar ve çevredeki hammadde kaynaklarının varlığı öne çıkmaktadır (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 456).

Yerleşmenin seçilme sebepleri arasında şunlar öne çıkar:
Su kaynakları: Doğu yamacında, Fırat'ın son sekisi üzerinde iki doğal kaynak su çıkışı tespit edilmiştir.
Flora zenginliği: Kurak dönemlerde Fırat vadisinin adacıkları hayvan otlatmak için kullanılmıştır.
Yakacak temini: Nehir kanalının kenarında yetişen ağaçlar odun ihtiyacını karşılamıştır.
Çakmak Taşı (Sileks) kaynakları: Batıdaki sırtlar kaliteli çakmaktaşı sağlamıştır; bu da Paleolitik endüstriyle ilişkilidir.
Topografik avantaj: Konik yapısıyla savunmaya ve içe kapalı yerleşim organizasyonuna uygundur (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 456).

Gritille Höyük hem çevresel elverişlilik hem de stratejik konum açısından bölgedeki en tipik kıyı yerleşimlerinden biridir (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 456).

Hayaz Höyük, Kalburcu Deresi ile Fırat'ın kesişim noktasında stratejik bir konuma sahipken; Cendere Mağarası, yüksek enerjili Kahta Çayı vadisinde Neolitik ve Erken Tunç Çağı katmanlarıyla dikkat çeker. Pirun çevresinde Palanlı Vadisi'ndeki doğal mağara eksikliğine rağmen, kalker blokların oyulmasıyla taş/mağara yapılar oluşturulmuş; bu durum, mekânsal alışkanlıkların üretim temelli ihtiyaçlarla nasıl evrildiğini gösterir (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 455-457).

Adıyaman sınırları içinde yer alan Hayaz Höyük, Atatürk Barajı inşasından önce Fırat Nehri ile kuzeyden gelen Kalburcu Deresi'nin birleştiği noktada, tümsek şeklindeki bir tepenin doğuya bakan yamacına konumlanmıştı. Baraj suları altında kalmadan önce, Hayaz köyü höyüğün batısında ve güney terasında yer alıyordu. Yaklaşık 90 metre çapında ve 9 metre yüksekliğindeki höyük, akarsuların birleşme noktasında bulunması nedeniyle yerleşim açısından elverişli bir alan sunuyordu. Yerleşimciler su ihtiyaçlarını yaz ve kış boyunca akan Kalburcu Deresi ve Fırat Nehri'nden karşılıyordu (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 457).

Pirun/Pirin taş konukları, Adıyaman şehir merkezinin yaklaşık 4-4,5 km kuzeydoğusunda, Keçiler Mağarası'nın da içinde yer aldığı Palanlı Vadisi'nin nehir havzasına açıldığı noktada yer alan bir yerleşimdir. Bu alan, kalker bloklarının oyulmasıyla yapılmış çok sayıda mağara ve mezar odasından oluşmaktadır (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 457).

Pirun'un konumu, özellikle avcı ve toplayıcı topluluklar için elverişli bir yerleşim alanı sunmuştur (Şekil). Bölgenin güney ve doğu kısmı açık, kuzey kısmı ise dağlarla çevrili olduğundan bu coğrafi yapı topluluk yerleşimi için uygun koşullar sağlamıştır. Pirun köyünün batısında yer alan Karadağ kütlesinin güneydoğusunda, az sayıda doğal mağara ve taş/mağara yapılar yanı sıra çok sayıda taş mezar bulunmaktadır. Ayrıca bölge su kaynakları açısından da zengindir. Bilindiği üzere, Paleolitik dönemde Palanlı Mağarası ve çevresi (kuzey kesimi), yerleşimin merkezi konumundaydı. Ancak değişen ihtiyaçlar (özellikle toprağa dayalı tarımsal üretim) nedeniyle yerleşim, güney yönüne kaymıştır. Bu yeni alanlarda doğal mağaralar bulunmadığından, insanlar kalker blokları olarak yerleşim alışkanlıklarını sürdürmek zorunda kalmışlardır (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 457).

Şekil 7. 10. Havza tabanında Neolitik kültüre geçişin ilk basamağı: Pirun çevresi (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 457)

Adıyaman Havzası, kısa mesafelerde doğal çevre koşullarının hızla değiştiği bir alan olarak, tarih öncesi Anadolu’da ve insan faaliyetlerinde önemli bir rol oynamıştır. Pleistosen dönemindeki iklim değişimleri, Fırat Nehri ve kollarının erozyon ile birikim süreçleri, yerleşimlerin konumlanmasını ve insan etkinliklerini doğrudan etkilemiştir (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 462).

Paleolitik Çağ’da insanlar çoğunlukla Güneydoğu Toroslar’daki mağaralarda yaşamış, daha ılıman iklim koşullarının hâkim olduğu interglasial dönemlerde ise Fırat terasları çevresinde yerleşim kurmuşlardır. Bölgenin erken dönem avantajları arasında, Fırat Nehri’nin menderesli akışıyla geçişlere olanak sağlaması ve av hayvanlarının yaylalar ile güneydeki sıcak alanlar arasındaki göç yolları üzerinde kesişme noktası oluşturması yer almaktadır (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 462) r.

Neolitik Dönem’de, tarım, iklim, su ve ulaşım olanaklarının gelişmesiyle yerleşim sayısı artmıştır. Ancak Fırat’ın yüksek debisi, dikey yarılmaları ve yanal erozyon gibi etkiler nedeniyle, o dönemde yaşamış insanlar erozyona dirençli teraslara yerleşmiş ya da akarsu etkilerinden korunmak amacıyla 25-30 m yükseklikte höyükler oluşturmuştur (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 463).

Samsat Höyük yerleşimi, sert konglomera teraslar, nehir mendereslerinden uzak konumu ve sıcak dönemlerde bile hayvan otlatmaya uygun Plio-Kuvaterner adacıkları gibi doğal coğrafi avantajlar sayesinde tarihsel önemini korumuştur. Ancak Atatürk

Barajı'nın inşasıyla birlikte hem Samsat Höyük hem de çevresindeki birçok tarım ve yerleşim alanı sular altında kalmış, havzanın doğal görünümü değişmiş ve Pleistosen dönemini anımsatan yeni çevre koşulları oluşmuştur. Bu durum, insanları yeni çevre şartlarına uyum sağlamaya ve alternatif yaşam alanları aramaya yönelten bir süreci başlatmıştır (Karadoğan & Tonbul, 2007, s. 463).

Yukarı Dicle Havzası'ndaki Erken Neolitik Dönem yerleşimlerinde insan-hayvan ve çevre ilişkileri, elde edilen organik ve inorganik kalıntılar aracılığıyla yorumlanmıştır. Bu bulgular, bölgenin coğrafi özelliklerinin yerleşim yerlerinin konumlanması, avcılık stratejileri ve beslenme ekonomisi üzerindeki etkilerini açıkça ortaya koymaktadır. Flora ve faunanın çeşitliliği, dönemin avcı-toplayıcı topluluklarının hayatta kalma ve yerleşikleşme süreçlerinde merkezi bir rol oynamıştır. Evcilleşme sürecinin başlamasıyla birlikte, insan-hayvan ilişkileri daha da derinleşmiş, sembolik ve ekonomik boyutlarda köklü değişiklikler yaşanmıştır (Dalar & Tosyagülü Çelik, 2022, s. 84-107).

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde; Gürcütepe (Erdalkıran, 2023), Çayönü gibi Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimleri büyük nehirlerin taşıdığı alüvyonlarla oluşmuş verimli düzlüklere kurulmuştur (Erim-Özdoğan & Sarıaltun, 2022, s. 125). Bu alanlar hem tarıma uygun toprakları hem de suya erişim kolaylığı ile erken üretim faaliyetlerine elverişli bir zemin sunmuştur. Özellikle Çayönü, uzun süreli ve kesintisiz kültürel katmanlarıyla bu konumun avantajlarını yansıtır (Özdoğan M. , 2015, s. 1511).

Gritille (Redford, 1986, s. 106) ve Mezraa-Teleilat, doğrudan nehir kıyısına yerleşmiş merkezlerdir. Bu yerlerin sürekli suya erişim sağlaması, hem avcı-toplayıcı hem de tarım-hayvancılık geçiş sürecinde önemlidir. Ayrıca balıkçılık gibi ek kaynaklara erişim açısından da avantajlıdır (Özdoğan, Karul, & Özdoğan, 2022, s. 36).

Nevali Çori, yüksek bir kireçtaşı terasında yer almaktadır. Bu konum, çevreye hâkimiyet ve muhtemelen sembolik-seçkin işlevler açısından tercih edilmiş olabilir. Tarım alanlarına yakınlıkla birlikte, tören yapılarının varlığı da bu yerleşmenin yalnızca ekonomik değil, ideolojik bir merkez olduğuna işaret eder (Karul, 2023, s. 15).

Göbeklitepe ve Karahantepe, belirgin tepe sırtlarına kurulmuştur. Bu yerlerin su kaynaklarına uzaklığına rağmen seçilmiş olması, ritüel amaçlı kullanım ihtimalini güçlendirmektedir. Göbeklitepe örneğinde görüldüğü gibi, anıtsal mimari bu yerleşmeleri üretimden ziyade kült törenlerinin merkezi haline getirir (Schmidt K. , 2010, s. 239; Karul, 2023, s. 19).

Papazgölü, doğrudan bir dağın yamacına kurulmuştur. Bu tür bir konum hem doğal savunma avantajı sunmakta hem de vadi ve düzlüklerin denetimi için uygun gözlem noktaları yaratmaktadır (Altınbilek-Algöl, 2012, s. 101).

Sumaki Höyük (Batman/Beşiri), Akarçay Tepe, geniş ve açık bir plato üzerinde yer almaktadır. Bu tarz alanlar, rüzgâr, iklim gibi faktörlerden daha fazla etkilenebilir olsa da geniş tarım alanlarına ulaşım ve hareket serbestisi açısından avantaj sağlar (Arimura, ve diğerleri, 2000, s. 227).

Boncuklu Tarla (Mardin / Dargeçit); Dicle Nehri'nin doğu kıyısında, Mardin ili Dargeçit ilçesine bağlı Ilısu Baraj Gölü havzasında, dağ etekleri ile ova geçiş kuşağında yer alır. Bu konum, nehir kaynaklarına erişim ve tarıma elverişli alanlara yakınlık açısından avantaj sağlar. Göbeklitepe ve Nevali Çori gibi yerleşimlerle birlikte “ritüel mimari” içeren Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşmeleri arasında değerlendirilir. Aynı zamanda Hallan Çemi ve Körtiktepe gibi yerleşimlerle birlikte Dicle havzasındaki erken yerleşim örüntülerinin çeşitliliğini ortaya koyar (Kodaş & Çiftçi, 2021, s. 43-44).

Bu bağlamda; bölgedeki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimleri coğrafi olarak tepeler, nehir kenarları, platolar ve dağ eteklerine dağılmış durumdadır. Bu dağılım, tek tip bir yerleşim modelinden ziyade, çevresel olanakların çok yönlü değerlendirilmesine dayalı bir mekânsal bilinci göstermektedir. Suyu yakınlık, görünürlük, savunma olanakları ve ritüel işlevler, yer seçiminde belirleyici olmuştur. Bu yerleşimlerde geçim stratejileri büyük ölçüde çeşitlilik gösterir; bazı merkezlerde tahıl ve baklagil tüketimi yaygınken, birçok merkezde avcılık ve toplayıcılık hâlâ baskın geçim biçimi olarak varlığını sürdürmüştür (Özdoğan M. , 2015, s. 1511-1512).

Bu yerleşimlerin konumları karşılaştırıldığında; Körtik Tepe, büyük akarsu kıyısı tercihinin örnek teşkil ederken; Gusir, Hallan Çemi ve Demirköy, Hasankeyf Höyük daha çok vadiler, geçitler ve iç bölgelerdeki ekoton alanlarda konumlanmıştır. Ancak hepsinde ortak olan, suya ve biyolojik çeşitliliğe erişimi mümkün kılan, aynı zamanda gözetleme, korunma ya da ritüel amaçlara hizmet edebilecek stratejik yerlerin tercih edilmesidir. Dolayısıyla bu merkezlerin yer seçiminde yalnızca tarımsal potansiyel değil; sosyal kontrol, sembolik anlamlar ve çevresel esneklik gibi çoklu faktörler birlikte rol oynamıştır (Özdoğan M. , 2015, s. 1511).

8. GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNDE ÇANAK ÇÖMLEK ÖNCESİ NEOLİTİK YERLEŞİMLERİ VE İNSAN-ÇEVRE ETKİLEŞİMİ

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Yukarı Fırat ve Yukarı Dicle havzalarında gelişen Çanak Çömlek Öncesi Neolitik kültürüyle, Neolitikleşme sürecinin en özgün örneklerini sunmaktadır. Bu bölgedeki yerleşimler, yalnızca erken tarım ve mimari gelişmeler açısından değil, aynı zamanda insan-çevre etkileşiminin anlaşılması bakımından da kritik öneme sahiptir (Özdoğan M. , 2025, s. 42).

Neolitik Devrim'in kökenleri ve yayılımı üzerine yapılan tartışmalar, çevresel koşulların belirleyici rolünü vurgulamaktadır. Childe'a göre, bu devrim, Fırat ve Dicle gibi verimli akarsu havzaları gibi elverişli ortamlarda ortaya çıkmış ve buradan farklı bölgelere yayılmıştır. Braidwood ise, yerleşik yaşama geçişte kilit rol oynayan tarım ve hayvancılığın yabani atalarının doğal olarak bulunduğu coğrafyaların önemine dikkat çekmiş, özellikle Toros Dağları'nın Mezopotamya'ya bakan eşik kesimlerini ilk yerleşimler için stratejik kabul etmiştir. Genel kabul gören görüşe göre, Neolitik toplumların köken bölgesi Mezopotamya ve Levant'tan Zagroslar'a kadar uzanan geniş bir coğrafyadır. Bu bağlamda, çevresel/iklimsel değişimler, kaynak kısıtlılığı, artan nüfus baskısı ve sosyal rekabet gibi birbiriyle ilişkili faktörlerin, insanların yerleşik yaşama ve besin üretimine geçişinde belirleyici olduğu düşünülmektedir. Beslenmeye ilişkin veriler, besin üretiminin, yerleşik yaşamın ve beraberindeki sosyal dönüşümün nedeni değil, bir sonucu olduğunu göstermektedir. İlk yerleşimlerde "geniş tabanlı beslenme modeli" ile başlayan süreç, zamanla tarım ve hayvancılığa evrilmiştir. Her ne kadar Yakındoğu'da Levant bölgesindeki yoğun arkeolojik çalışmalar, MÖ 20-19. binyıllara kadar uzanan tahıl tüketimi ve kamp alanlarına işaret etse de bölgenin kuzeyinde Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta yer alan ilk yerleşimlerin tarihleri de Levant'taki kadar eskidir (Karul, 2019, s. 35-38).

Neolitik Çağ; yerleşik yaşam, tarım, mimari ve toplumsal örgütlenme gibi günümüz uygarlığının temel yapı taşlarının atıldığı bir dönüşüm sürecidir. Uzun süre Neolitik yaşamın Anadolu'ya dışarıdan taşındığı düşünülse de son yıllarda Güneydoğu Anadolu'da yürütülen kazılar bu görüşü kökten değiştirmiştir. Çayönü, Göbeklitepe, Körtik Tepe, Gusir Höyük gibi yerleşimlerde elde edilen bulgular; Yukarı Fırat-Yukarı Dicle havzalarının Neolitik kültürün doğuş yeri olduğunu göstermektedir. Bu yerleşimler, yalnızca tarım ve mimari gelişmelerle değil, aynı zamanda insan-çevre etkileşimi, su

kaynaklarına erişim, ekolojik çeşitlilik ve sembolik yapıların varlığıyla da dikkat çeker. Taş Tepeler Projesi ve bölgedeki diğer kazılar, Neolitik adlamasının yeniden tanımlanmasını gerektirecek düzeyde özgün ve küresel etkiler yaratmıştır (Özdoğan M. , 2025, s. 36).

Erken Neolitik Dönem’de Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki yerleşim yerlerinin konumu, bölgenin coğrafi yapısı ve sunduğu doğal kaynaklarla doğrudan ilişkili olarak şekillenmiştir. Bu dönemde insan-hayvan ve çevre etkileşimleri, avcılık stratejilerinden beslenme ekonomisine, sembolik ifadelerden toplumsal yapıya kadar geniş bir yelpazede izlenebilmektedir (Dalar & Tosyagülü Çelik, 2022, s. 97).

Güneydoğu Anadolu’daki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşmeleri, kuruldukları oldukça farklı doğal ortamlarla dikkat çekmektedir. Bu yerleşimler, yalnızca büyük akarsu vadileri veya verimli ovalarla sınırlı kalmayıp, dağ geçitleri, dar vadiler ya da yüksek teraslar gibi daha kapalı ve sınırlı çevrelere de yayılmıştır. Bu coğrafi çeşitlilik, Neolitik dönemdeki yerleşim tercihlerini belirleyen unsurların geniş yelpazesini ve çevresel faktörlere karşı gösterilen yüksek esnekliği açıkça yansıtmaktadır (Özdoğan M. , 2015, s. 1511).

Söz konusu yerleşmelerin konumu, tek bir coğrafi modele bağlı kalmamış; suya erişim, tarım olanakları, savunma avantajları ve ritüel işlevler gibi çok çeşitli çevresel ve kültürel gereksinimlere göre belirlenmiştir. Bu durum, erken Neolitik toplumların sabit yerleşik hayata geçiş konusundaki kararlılıklarını, aynı zamanda coğrafi ortama esnek bir şekilde uyum sağladıklarını ve tek tip bir yerleşim stratejisi izlemediklerini göstermektedir. Dolayısıyla, bu topluluklar, “verimli ova” veya “büyük nehir kenarı” gibi klasik beklentilerin ötesine geçerek, mikro-çevreye dayalı çok yönlü yerleşim kararları almışlardır (Özdoğan M. , 2015, s. 1511).

Önceki paragraflara bağlantılı olarak Çanak Çömlek Öncesi Neolitik toplulukları, yaşamlarını büyük ölçüde avcılığa dayandırmış; yerleşimlerini sürü halinde dolaşan av hayvanlarının doğal yaşam alanı olan kalkerli platolarda kurmuşlardır. Göbeklitepe, Karahantepe ve Gusir Höyük gibi yerleşimler, bu kalker platolar üzerinde konumlanmış; çevredeki karstik yapı, yer altı su kaynaklarının oluşumuna olanak tanımış ve yerleşim için cazip koşullar yaratmıştır. Aynı zamanda sileks gibi taş alet yapımında kullanılan hammaddelerin bu alanlarda bolca bulunması, yer seçiminde belirleyici olmuştur (Özdoğan M. , 2025, s. 42).

Ancak zamanla artan nüfus, yakacak ihtiyacının çevreye baskısı ve iklimdeki kuraklaşma eğilimleri, bu platoların taşıma kapasitesini zorlamış; çevresel gerilimler

toplumsal yapıyı da etkilemiştir. MÖ 8. binyılın sonlarına doğru kült yapılar küçülmeye başlamış, kültürel canlılık zayıflamış ve topluluklar çevrelerindeki bitki ve hayvan türleriyle daha doğrudan ilişki kurarak tarıma yönelmiştir. Bu dönüşüm, avcı-toplayıcı yaşam biçiminden tarıma geçişin ilk adımlarını oluşturmuştur (Özdoğan M. , 2025, s. 42).

Süreç içinde, avcılıkla geçinemeyen topluluklar güneydeki alüvyonlu ovalara, özellikle Harran ve Suruç grabenlerine doğru göç etmeye başlamış; Göbeklitepe ve Karahantepe gibi platodaki yerleşimler terk edilmiştir. Buna karşılık, Çayönü gibi alüvyonlu topraklara yakın yerleşimler küçülerek varlığını sürdürebilmiştir. Bu göç ve dönüşüm süreci, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'in hiyerarşik ve ritüel ağırlıklı yapısının çözülmesine, daha sade ve eşitlikçi bir toplumsal yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Özdoğan M. , 2025, s. 43).

MÖ 7400'lerden itibaren çanak çömlek kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte bölgede "tarımcı" Çanak Çömlekli Neolitik Dönem başlamıştır. Bu yeni dönemde tapınak benzeri kült yapılar, heykeller ve ince işçilikli eşyalar ortadan kalkmış; yerleşimler daha sade, geçim odaklı ve eşitlikçi bir yapıya bürünmüştür. Göç eden çiftçi topluluklar, evcil hayvan ve tohumlarını da yanlarına alarak farklı bölgelere yayılmış; bu göç dalgaları yaklaşık bin yıl sürmüştür. Ancak çekirdek bölgede kalan bazı elit gruplar ve zanaatkarlar, ileride gelişecek Mezopotamya uygarlığının temellerini atmıştır (Özdoğan M. , 2025, s. 43).

Sonuç olarak, Güneydoğu Anadolu'daki erken Neolitik yerleşimleri, çevresel koşullarla kurdukları dinamik ilişki sayesinde hem yerleşik yaşamın hem de kültürel dönüşümün öncüsü olmuş; insan-çevre etkileşiminin Neolitikleşme sürecindeki belirleyici rolünü açık biçimde ortaya koymuştur.

8.1. Faunal Kanıtlar ve Habitat Uyumu ve Coğrafi Mekân İlişkisi

Körtiktepe, Hallan Çemi, Çayönü ve Boncuklu Tarla gibi Erken Neolitik merkezlerde yapılan arkeozoolojik çalışmalarda kızıl geyik, yaban domuzu ve sığır kalıntılarına sıkça rastlanmıştır. Bu hayvan türlerinin -30 ila 15°C arasındaki sıcaklıklarda hayatta kalabilme yetenekleri dönemin iklim koşullarına adaptasyonlarını yansıtmaktadır. Erken Holosen'de Körtiktepe, Hallan Çemi ve Çayönü çevresindeki botanik kalıntılar, bataklık alanlarının yanı sıra fıstık, badem ve meşe ağaçlarının varlığına, nehir kıyıları boyunca da ormanlık alanların bulunduğu işaret etmektedir (Dalar & Tosyagülü Çelik, 2022, s. 98). Bu durum, avlanan hayvanların bölgenin flora

yapısıyla olan ilişkisini ve dolayısıyla avcılarının, bulundukları coğrafi mekâna uygun fauna popülasyonlarına yöneldiğini göstermektedir.

Orta Fırat Havzası'nda yer alan Göbeklitepe ve Nevalı Çori merkezlerinde ceylan kalıntılarının yoğun olarak bulunması (Peters & Schmidt, 2004, s. 179) bu bölgenin Dicle Havzası'na göre daha sıcak ve bozkır iklime sahip olduğunu düşündürmektedir. Ceylanların yılın soğuk ve kurak dönemlerinde Harran Ovası'na doğru göç etmeleri ve Dicle Havzası'ndaki kızıl geyik avlanma oranlarının fazlalığı, hayvanların mevsimsel göç alışkanlıklarının avcılık stratejilerini etkilediğini vurgular. Bölgenin engebeli topografyası, keçi gibi hayvanların habitatına uygun ortamlar sunarak, Neolitik sakinlerin yüksek getirili hayvan popülasyonlarına sahip alanlara yerleştiğini ortaya koymaktadır (Lang, Peters, Pöllath, & Schmidt, 2013, s. 427).

8.2. Avcılık Stratejileri ve Alet İlişkisi ve Coğrafi Mekân İlişkisi

Erken Neolitik Dönem'de avcılık stratejileri, kullanılan aletlerin biçimi ve dağılımı ile coğrafi çevre arasında çok yönlü bir etkileşim söz konusudur. Bu etkileşim, insan topluluklarının çevresel koşullara nasıl uyum sağladığını ve teknolojik bilgiyi nasıl taşıyıp dönüştürdüğünü anlamak açısından önemli bir çerçeve sunmaktadır (Özdoğan M. , 2025, s. 44). Bu dönemde avcı toplulukların, özellikle toynaklı hayvanları avlamak için toplu av teknikleri geliştirdikleri düşünülmektedir. Bu teknikler arasında uçurumdan sürüklenme ve “çöl uçurtmaları” olarak bilinen geniş ölçekli tuzak sistemleri öne çıkmaktadır. Her ne kadar çöl uçurtmalarına Yukarı Dicle Havzası'nda henüz rastlanmamış olsa da Şanlıurfa çevresi ve Suriye'nin kuzeyinde bu tür yapılar tespit edilmiştir (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 164; Çelik, 2019, s. 16). Bu durum, bölgesel avcılık stratejilerinin çevresel koşullara göre çeşitlendiğini göstermektedir.

Avcılık faaliyetleriyle doğrudan ilişkili olan alet teknolojileri de bu stratejilere göre şekillenmiştir. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A ve erken Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B merkezlerinde yaygın olarak kullanılan fırlatma uçları, avcılığın yoğunluğunu ve hedeflenen hayvan türlerini yansıtmaktadır. Hasankeyf Höyük ve Göbeklitepe gibi yerleşimlerde, bu uçlarla vurulmuş yabani koyun ve sığır kalıntılarının bulunması; avcı, av, çevre ve alet arasındaki karmaşık ilişkinin somut kanıtlarını sunmaktadır (Dalar & Tosyagülü Çelik, 2022, s. 98).

Göçler de alet teknolojisinin bölge dışına yayılmasında etkilidir. Göç süreciyle birlikte bazı temel üretim araçları ve tarımsal bilgiler yeni bölgelere taşınmış olsa da özel

beceri gerektiren alet türlerinin dağılımı bölgesel farklılıklar göstermektedir. Örneğin, çakmak taşı baskı tekniğiyle dilgi üretimi Batı Anadolu'ya ulaşmışken, Trakya'ya geçmemiştir. Bu durum, bazı zanaatkarların göçe katıldığını, bazılarının ise yerel çevreye bağlı kaldığını düşündürmektedir. Ayrıca, alet tipolojilerinin bölgesel dağılımı, yalnızca kültürel aktarımın değil, aynı zamanda yerleşilen coğrafyanın sunduğu kaynaklar ve av stratejileriyle de şekillenmiştir (Özdoğan M. , 2025, s. 44).

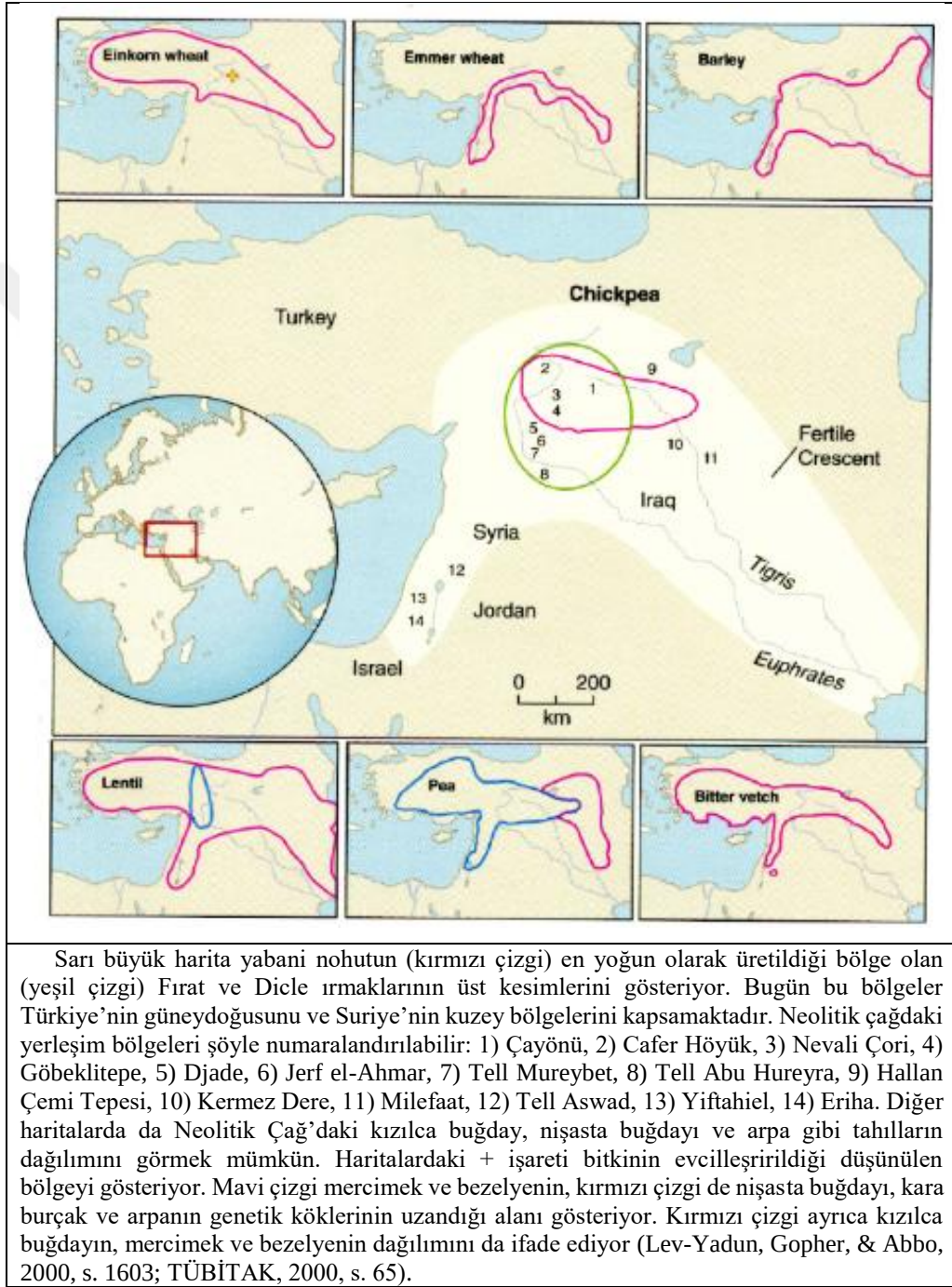
8.3. Beslenme Ekonomisi ve Coğrafi Mekânın Rolü

Türkiye'de beslenme ekonomisi süreci, ağırlıklı olarak Güneydoğu Anadolu, Fırat boyları ve Orta Anadolu'da yaşanmıştır. Botanik araştırmalar, yabani buğday ve arpanın ilk kez Güneydoğu Anadolu'da kültüre alındığını göstermektedir. Arkeozoolojik bulgular ise koyun, keçi, domuz ve sığırın MÖ 8500-8000 yıllarında bu bölgelerde var olduğunu ortaya koyar. Koyun ve muhtemelen keçi Torosların güney uzantılarında; sığır Orta Fırat havzasında, domuz ise Güneydoğu Anadolu'da evcilleştirilmiştir (Öztan, 2009, s. 4; Özdoğan M. , 2015, s. 1511-1512).

İnsanların tarım ve hayvancılıkla uğraşmaya başlamasıyla tarım faaliyetleri kapsamında buğday (einkorn, emmer), arpa, çavdar gibi tahıllar ile nohut, bezelye gibi baklagiller ekilip yetiştirilmeye başlanmıştır. Bu bitkilerin kültüre alınmasıyla birlikte, koyun, keçi, domuz ve sığır gibi hayvanlar da evcilleştirilerek besin kaynakları güvence altına alınmıştır. Hayvanlarla insanlar arasında kurulan bu karşılıklı yarar ilişkisi, yaşamın devamlılığı açısından hayati önem taşımıştır (Öztan, 2009, s. 4).

Yukarı Fırat-Yukarı Dicle havzasında gelişen Çanak Çömlek Öncesi Neolitik kültür, aynı dönemde Zagroslar, Güney Levant ve Orta Anadolu'nun doğu kesimlerinde ortaya çıkan farklı Neolitik yapılanmalarla eş zamanlıdır. Ayrıca kıyı bölgelerde, özellikle Akdeniz çevresinde, Mezolitik gelenekleri sürdüren balıkçı-toplayıcı topluluklar da varlığını korumuştur. Bu çeşitlilik, Neolitikleşme sürecinin tek bir merkezden değil, farklı coğrafyalarda farklı biçimlerde geliştiğini göstermektedir. Dikkat çekici olan, bu farklı topluluklar arasında çatışma veya kültürel gerilim olduğuna dair arkeolojik bulguların yok denecek kadar az olmasıdır. Aksine, MÖ 9. binyıl içinde Neolitik toplulukların kıyı bölgelerinde yaşayan Mezolitik gelenekli gruplarla iş birliği kurarak deniz yoluyla hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bu iş birlikleri sayesinde Kıbrıs ve Girit gibi adalarda yerleşmeler kurulmuş; Anadolu kıyılarını takip eden göç ve etkileşim hattı üzerinden Teselya'ya kadar ulaşılmıştır. Bu süreç, beslenme ekonomisinin

yalnızca kara temelli tarım ve hayvancılıkla sınırlı olmadığını; deniz ürünleri, balıkçılık ve kıyı kaynaklarının da önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Coğrafi mekânın sunduğu farklı ekolojik olanaklar, toplulukların beslenme stratejilerini çeşitlendirmiş; bu çeşitlilik, Neolitik kültürlerin yayılımında ve sürdürülebilirliğinde belirleyici olmuştur (Özdoğan M. , 2025, s. 44).

Şekil 8. 1. Yakın doğuda Bereketli Hilal bölgesinde Neolitik Çağ'da yetiştirilen yedi tarımsal ürünün dağılımı (Lev-Yadun, Gopher, & Abbo, 2000, s. 1603; TÜBİTAK, 2000, s. 65)

Gerek Güneydoğu Anadolu’da gerekse Yukarı Mezopotamya’da yürütülen çalışmalarda, tarıma alınan üç önemli tahıl türü (Einkorn buğdayı -Triticum monococcum, Emmer buğdayı- Triticum turgidum ve arpa -Hordeum vulgare) tespit edilmiştir. Bu tahılların morfolojik olarak değişmiş, yani tarıma alınmış ilk örneklerine, ilk yerleşimlerin ortaya çıkışından çok sonra, MÖ 8500-8000’den itibaren rastlanmaktadır. Mercimek (*Lens culinaris*), bezelye (*Pisum sativum*), karaburçak (*Vicia ervilia*) ve nohut (*Cicer arietinum*) ise Yakındoğu’da ilk kez tarıma alınan bakliyatlardır ve tarıma alınmalarına ilişkin ilk net kanıtlar MÖ 8000-7500’e tarihlendirilmektedir (Karul, 2019, s. 40-41).

Erken Neolitik yerleşimlerin beslenme ekonomilerinde, toynaklı ve küçük memeli hayvanların yanı sıra önemli miktarlarda kuş, kaplumbağa ve kertenkele kalıntıları da keşfedilmiştir. Özellikle yüksek et verimine sahip toynaklı türlerin yokluğunda, bu hayvanların çevrede kolayca bulunabilen gıda kaynakları olarak avlandığı düşünülmektedir (Pearson, Grove, Özbek, & Hongo, 2013, s. 185).

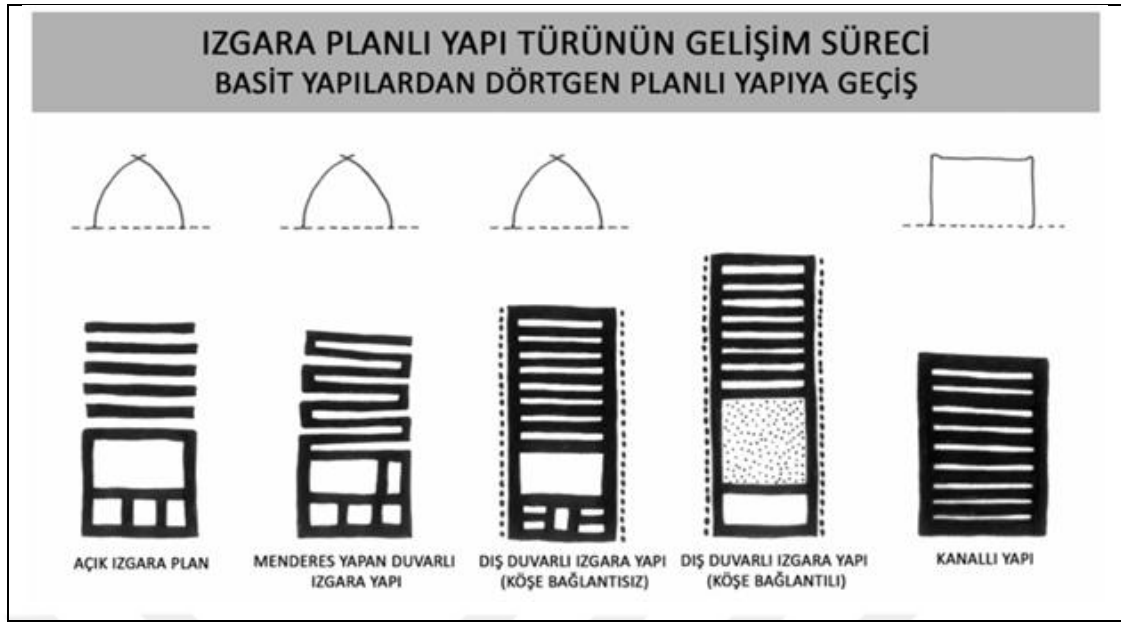
Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki ilk yerleşimlerde bulunan hayvan kalıntıları, memeli ve küçük hayvan avcılığının yanı sıra kuş ve balıkların yoğun olarak avlandığını, dolayısıyla ana besin kaynağının avcılık olduğunu göstermektedir. Bu durum, besin üretiminin, yerleşik yaşam ve getirdiği sosyal dönüşümün doğrudan nedeni olmadığını, aksine bir sonucu olduğunu ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle, ilk yerleşimlerde “geniş tabanlı beslenme modeli” ile başlayan süreç, zamanla tarım ve hayvancılığa dönüşmüştür. Bu besin üretimine dayalı model, MÖ 7. binyıldan itibaren yukarıda sıralanan bölgelerin dışına yayılmıştır. Yabani türlerin tarıma alınmış türlere, yabani hayvanların evcil türlere dönüşümü kuşkusuz uzun bir zaman almıştır. (Karul, 2019, s. 36-38).

İlk yerleşimlerin, beslenmedeki çeşitlilikle uyumlu bir şekilde farklı coğrafi ortamlarda konumlandığı gözlenmektedir. Örneğin, Dicle Havzası’nda Dicle Nehri ile küçük bir derenin kesişim noktasında çok sayıda yerleşme bilinirken, Fırat Havzası’nda Tektek Dağları üzerinde Göbeklitepe ile çağdaş ve benzeri özelliklere sahip en az 12 yerleşim daha bulunmaktadır. Bu durum, Erken Neolitik Dönem’de Güneydoğu Anadolu’nun, avcılık yaparak sabit bir yerleşimde yaşanabilecek kadar zengin doğal çevre olanakları sunduğunu ve besin kaynaklarına erişimin yer seçimi üzerinde birincil bir ölçüt oluşturmadığını göstermektedir (Karul, 2019, s. 36-39; Karadoğan, 2023, s. 30; Gündoğan, 2024, s. 11-12).

8.4. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B Evresinde Değişen İlişkiler ve Evcilleşmenin Başlangıcı ve Coğrafi Mekân

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresinde, barınma biçiminden toplumsal örgütlenmeye kadar birçok alanda köklü dönüşümlerin yaşandığı bir evredir. Paleolitik Çağ boyunca geçici kulübe benzeri barınaklarda yaşayan topluluklar, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A evresinin başlarından itibaren Göbeklitepe kültür bölgesinde kalıcı konutlar inşa etmeye başlamış; bu süreç Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B ile birlikte mimari ve sosyal açıdan daha belirgin bir yapıya kavuşmuştur. Kalıcı konutların ortaya çıkışı, yalnızca fiziksel barınma ihtiyacını karşılamakla kalmamış; aynı zamanda mülkiyet, miras ve kuşaklar arası yerleşim sürekliliği gibi kavramların da gelişmesine zemin hazırlamıştır (Özdoğan M. , 2025, s. 36-37).

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresinde mimari yapıların biçimi ve işlevi çeşitlenmiş, yuvarlak planlı geçici barınakların yerini dikdörtgen planlı, taşıyıcı duvar sistemine sahip, düz damlı ve kerpiç malzemeyle inşa edilen kalıcı yapılar almıştır. Bu yapılar, besin hazırlama, pişirme, saklama ve sunma gibi işlevleri mekân içine taşımış; farklı işlevler için ayrı bölümlerin oluşturulmasına imkân tanımıştır. Köşe bağlantıları, eşik ve lento gibi yapısal detaylar, mimaride teknik bilginin geliştiğini göstermektedir. Yerleşim alanlarının açık ve kapalı avlular, ortak kullanım alanları, geçitler ve yollarla donatılması, mekânın sadece fiziksel değil, aynı zamanda sosyal bir organizasyon olarak da biçimlendiğini ortaya koyar. Bu dönemde yerleşim ve sosyal doku arasında güçlü bir bütünleşme yaşanmış, mekânın sosyalleşmesi Neolitik yaşam kültürünün kalıcılışmasını ve topluluklar arası ilişkilerin yeniden tanımlanmasını sağlamıştır. Aynı zamanda kalıcı yapılar, evcilleşme sürecinin mekânsal temellerini oluşturmuş; insan-hayvan ilişkisi daha kontrollü ve sürdürülebilir bir biçime dönüşmüş, evcil türlerin barındırılması, beslenmesi ve üretim süreçlerine entegrasyonu için uygun ortamlar sağlanmıştır. Böylece Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresi, mimari, toplumsal ve ekonomik düzeyde Neolitikleşmenin derinleştiği ve evcilleşmenin coğrafi mekânla bütünleştiği bir dönemi işaret etmektedir (Özdoğan M. , 2025, s. 36-37).

Şekil 8. 2. Yapı Sistemlerinin Gelişimi; Çayönü Kazılarında Izgara Planlı Yapılar ile İzlenen Dalörgü Çatıdan Düz Damlı Yapılara Geçiş (Özdoğan M. , 2025, s. 37)

Yukarı Dicle Havzasında; Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresine doğru yerleşim merkezlerinin sayısı artmış, bu artışla birlikte faunal kalıntılarda ve taksonomik çeşitlilikte değişiklikler meydana gelmiştir. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresinde sığır, domuz ve koyun/keçi gibi geviş getiren hayvanların baskın hale gelmesi, önemli bir değişimin göstergesidir. İnsan kontrolü altına giren bu hayvanlar, güvenilir gıda kaynakları olarak görülmüş ve avlanma ihtiyacını geri planda bırakmıştır. Yerleşim merkezlerinin artmasıyla insan popülasyonlarının da arttığı ve kültüre alınan hayvanlar ile tahıl ve baklagillerin varlığının, yerleşim sakinleri için güvenilir gıda kaynakları oluşturarak insan-evcil hayvan ilişkilerinin ilk adımlarını attığı anlaşılmaktadır (Hongo, Meadow, Öksüz, & İlgezdi, 2002, s. 159-168).

8.5. Hayvanların Sembolizmi ve Kültürel İfadeler ve Coğrafi Mekân

Hayvanların Erken Neolitik süreçlerdeki sembolizmleri, özellikle boynuz kalıntıları aracılığıyla anlaşılmaktadır. Bu kalıntıları “Av mabetleri” olarak tanımlanırken, yabani hayvanların yerleşim alanlarına getirilip sembolik olarak evcilleştirildiğini öne sürmektedir. Yukarı Dicle Havzası’ndaki Körtiktepe, Gusir Höyük ve Hasankeyf Höyük’te kemik plaklara tasvir edilen yılanlar, akrepler ve böcekler, dönemin kültürel sanatının önemli örnekleridir. Göbeklitepe ve Karahantepe’deki “T”

şeklindeki dikilitaşlar ile Tell Brak'taki duvar stelleri de sürüngenler, eklembacaklılar, memeliler ve kuşlar gibi çeşitli hayvan tasvirlerini içermektedir (Peters & Schmidt, 2004, s. 179; Çelik, 2011, s. 241). Zehirli ve tehditkâr canlıların tasvirleri, korku kaynaklı bir saygıyı yansıtırken, keçi, koyun, sığır ve kuş tasvirleri avcı-toplayıcıların faunal çevrelerine olan vurguyu göstermektedir. Geç Çanak Çömlek Öncesi B evresi ve Çanak Çömlekli Dönemlerine doğru, evcilleştirilmiş sığır, domuz, koyun ve keçilerin yaygınlaşmasıyla, sembolik ürünlerde de değişimler yaşanmıştır. Yabani ve zehirli hayvan tasvirlerinin yerini evcil canlılar almıştır. Pişmiş topraktan üretilen kil figürinler ve bunların kırık/yakılmış olarak bulunması, bu hayvanların adak ve arzu sunumlarında kullanıldığını düşündürmektedir (Dalar & Tosyagülü Çelik, 2022, s. 99).

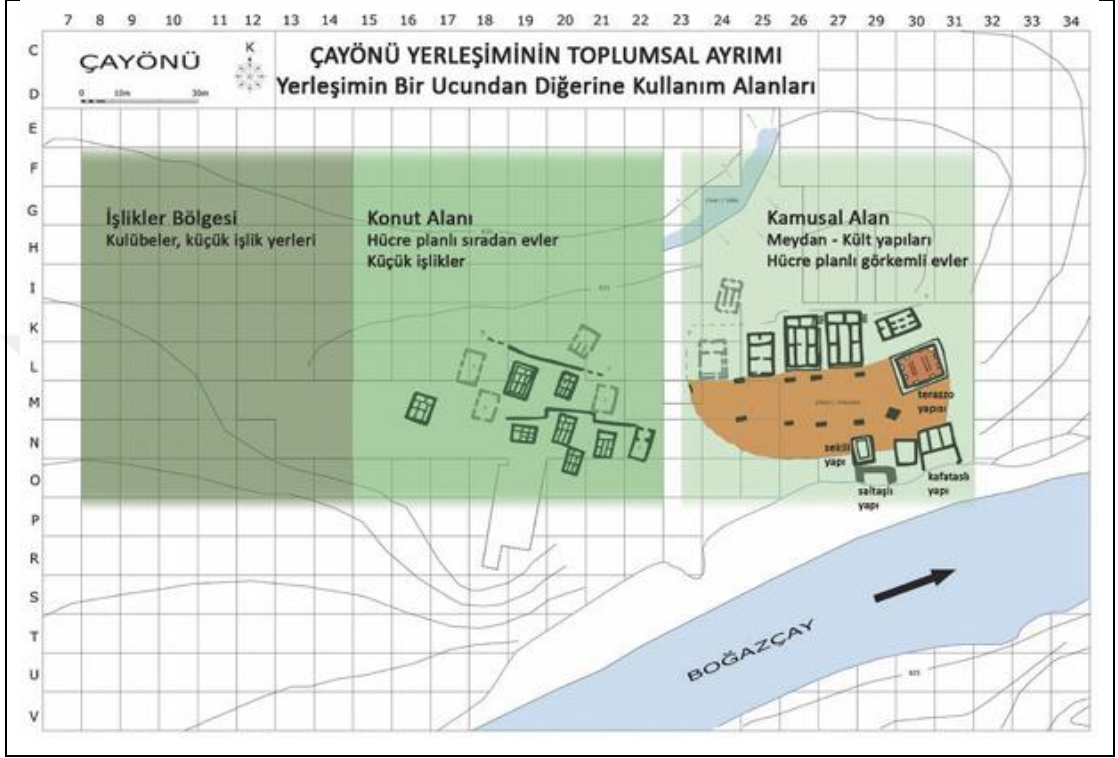
Çayönü'nde bulunan gübre yatakları ve hayvanların yaş oranlarındaki artış, Neolitik dönemde hayvanların yerleşim merkezlerinde uzun süre insanlar tarafından beslendiğini göstermektedir. Bu bulgular, inek ve domuz popülasyonlarındaki belirgin artışla birlikte, çevresel koşulların hayvancılık pratikleri üzerindeki önemli etkisini de ortaya koymaktadır (Dalar & Tosyagülü Çelik, 2022, s. 101).

8.6. Teknolojik ve Mimari İnovasyonlar Antrozoolojik İlişkiler ve Coğrafi Mekân

Neolitik Dönem uzun süre eşitlikçi bir toplumsal yapıyla tanımlanmış olsa da Güneydoğu Anadolu'daki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem yerleşimlerde elde edilen yeni arkeolojik bulgular bu yaklaşımı önemli ölçüde değiştirmiştir. Özellikle Çayönü, Körtik Tepe, Hasankeyf Höyük, Hallan Çemi ve Gusir Höyük gibi yerleşimlerdeki kazılar, toplumsal farklılaşmanın sanılandan çok daha erken evrelerde ortaya çıktığını göstermektedir. Bu yerleşimlerde mezarlarda gözlenen farklılıklar -bazı bireylerin değerli taş, kemik veya deniz kabuğu süs eşyalarıyla gömülmesi, bazılarının ise sade biçimde defnedilmesi- statü farklarının ilk izlerini yansıtmaktadır. Ayrıca bazı mezarların konut içlerine, bazılarının ise yerleşim dışına yapılmış olması, toplumsal konumla ilişkili mekânsal bir ayrımın da varlığına işaret eder. Çayönü'ndeki “Kafataslı Yapı” ve Körtik Tepe'deki seçkin gömüler, bu farklılaşmanın ritüel boyut kazandığını göstermektedir. (Özdoğan M. , 2025, s. 38).

Mimari açıdan bakıldığında, yerleşimlerde bazı konutların plan, ölçü ve işçilik bakımından diğerlerinden daha özenli biçimde inşa edilmiş olması, belirli bireylerin ya da grupların toplumsal açıdan ayrıcalıklı konumlara sahip olduğunu düşündürmektedir.

Ayrıca büyük emek gerektiren toplu inşa faaliyetleri -örneğin anıtsal yapılar, taş döşemeler ve ortak kullanım alanları- toplumsal iş bölümünün geliştiğini, karar alma süreçlerinin merkezileştiğini ve kolektif bir örgütlenme biçiminin oluştuğunu göstermektedir (Özdoğan M. , 2025, s. 38).

Şekil 8. 3. Çayönü, Yerleşim Düzeni; işlevsellik ve toplumsal katmanların dağılımı (Özdoğan M. , 2025, s. 40)

Yukarı Fırat-Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerde, konutlardan farklı mimari özelliklere sahip ve inanç temelli kullanıldığı anlaşılan özel yapılar yaygındır. Bu yapılar, belirli bir plana göre inşa edilmiş; genellikle yere gömülü, rampayla girilen, taşıyıcı olmayan taş kaplama duvarlara sahip mekânlardır. İçlerinde dikili taşlar, seki ve nişler bulunur; tabanları taş döşeli ya da terrazzo kaplamalıdır (Özdoğan M. , 2025, s. 40). Erken Neolitik döneme ait bu yapılar, mimari ustalık ve sembolik anlam taşıyan anıtsal örnekler olarak değerlendirilir. Yerleşimlerin çoğu, Fırat ve Dicle vadilerinin verimli eşik bölgelerinde konumlanmıştır. Özellikle Toros Dağları'nın eteklerinde, su kaynaklarına yakın ve biyolojik çeşitliliğin yüksek olduğu alanlarda yoğunlaşmaları; bu yapıların çevresel koşullar kadar ritüel ve toplumsal işlevlerle de yakından ilişkili olduğunu göstermektedir (Karul, 2019, s. 44).

Başlangıçta “özel yapı” olarak adlandırılan bu mekânlar, daha sonra “kült yapısı” veya “kamusal yapı” olarak tanımlanmıştır (Karul, 2019, s. 44). Ancak girişlerinin dar ve iç mekânlarının sınırlı olması, törenlerin geniş halk katılımına açık olmadığını; belirli kişiler veya ruhban sınıfı tarafından yürütüldüğünü düşündürmektedir. Bu nedenle söz konusu yapılar, “öncü tapınaklar” olarak değerlendirilmektedir (Özdoğan M. , 2025, s. 40).

Neolitik Çağ sonunda bu kült yapılarının içleri bilinçli biçimde doldurularak kapatılmış, hatta bazen daha küçük yapılar bu dolguların içine yerleştirilmiştir. Bu uygulama, yapının “kutsal” kabul edilmesi ve dokunulmaması gereken bir alan olarak görülmesiyle ilişkilendirilmiştir. Plan, iç düzenleme ve gömü geleneğinde gözlenen benzerlikler ise, bölgede güçlü ve ortak bir inanç mimarisi geleneğinin varlığına işaret etmektedir (Özdoğan M. , 2025, s. 41).

Kazıların artmasıyla, bu tür yapıların yalnızca Göbeklitepe veya Çayönü gibi büyük merkezlerle sınırlı olmadığı; bölgedeki hemen her yerleşimde -ölçekleri farklı olsa da- benzer plan ve işlevde kült yapılarının var olduğu anlaşılmıştır. Bu yapılar yerleşmelerde farklı biçimlerde konumlanmıştır: Göbeklitepe’de terasla ayrılmış bir alanda bir arada bulunurken, Çayönü ve Nevalı Çori’de konut alanlarından ayrı bir bölgededir; Karahantepe gibi yerlerde ise doğrudan yerleşim dokusuna dâhildir (Özdoğan M. , 2025, s. 40-41).

İlk yerleşimler, mimarlık tarihi açısından da önemli keşiflere ev sahipliği yapmıştır. Özellikle Çayönü, mimarideki gelişimlerin en iyi izlendiği yerleşimlerden biridir. Dönemin başında söbe veya yuvarlak planlı, yarı çukur tabanlı kulübeler inşa edilirken, birkaç yüzyıl sonra yerlerini dörtgen planlı yapılara bırakmışlardır. Bu dörtgen yapılar başlangıçta kendini taşıyan duvarlara sahip olmasa da kısa süre sonra köşeli ve kendini taşıyan duvarlara sahip, hemzemin konutlar ortaya çıkmıştır. Plan değişikliğinin yanı sıra subasman, kapı ve merdiven gibi birçok yenilik de ilk kez bu dönemde görülmüştür. Mimarideki bu köklü değişikliklerin birkaç yüz yıl gibi kısa bir sürede gerçekleşmesi, dönemin dinamik ve arayış içinde bir toplum yapısına işaret etmektedir. Güneydoğu Anadolu’daki ilk yerleşimlerde mimari açıdan vurgulanması gereken diğer bir olgu, önceden tasarlanmış bir yerleşim düzenine sahip olmalarıdır. Bu düzen, yerleşimin yenilenmesi veya aynı yerde yeniden kurulması durumunda da devam etmiştir. Dolayısıyla, uzun süreli yerleşimler ve höyük formasyonuna sahip olmaları da dikkat çekicidir (Karul, 2019, s. 41-43; Özdoğan M. , 2025, s. 35-36).

Şekil 8. 4. Mimarinin Doğuşu; Çayönü Kazılarında İzlenen Yuvarlak Kulübeden İki Katlı Dörtgen Yapıya Geçiş (Özdoğan M. , 2025, s. 36)

Ayrıca, büyük iş gücü gerektiren anıtsal yapıların inşası, bu yapıların bir süre sonra doldurularak yenilerinin yapılması, belirli plan tiplerinin özenle uygulanması ve yerleşim düzeninin sürekliliği; güçlü bir karar erkinin varlığını ve topluluğun örgütlü biçimde hareket ettiğini göstermektedir. Bu mimari organizasyon, yalnızca teknik bir yenilik değil; aynı zamanda sosyal yapı, insan-hayvan ilişkisi (antrozoloji) ve coğrafi mekânın birlikte şekillendirdiği bir inovasyon sürecidir (Özdoğan M. , 2025, s. 40). Yukarı Fırat-Yukarı Dicle Bölgesi'nde Çanak Çömlek Öncesi Nolitik boyunca avcılığa dayalı, kalkerli platolarda kurulan yerleşimler; nüfus artışı, çevresel baskılar ve kuraklık nedeniyle MÖ 8. binyılda kültürel canlılık azalmış; yapıların, özellikle kült yapılarının boyutları küçülmeye başlamıştır (Özdoğan M. , 2025, s. 43).

Yukarı Fırat-Yukarı Dicle Bölgesi Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem kült yapılarında, insan biçimli dikili taşlar inanç sisteminde insana verilen önemi yansıtırken, simgesel temsilde belirgin bir cinsiyet ayrışması görülür. Tapınak niteliğindeki kült yapılarda özenle işlenmiş fallus ağırlıklı erkek figürleri öne çıkarken; konutlarda doğurganlığı simgeleyen, basit biçimde yapılmış kadın figürleri yer alır. Bu durum, toplumsal ve ritüel alanlarda eril ve dişil temsillerin bilinçli biçimde ayrıştırıldığını göstermektedir (Özdoğan M. , 2025, s. 42).

Erken Neolitik Dönemi'nde tapınak ve konutlardaki semboller içerik ve biçim açısından belirgin biçimde ayrışır. Tapınaklarda doğadaki canlılar detaylı biçimde betimlenirken, avlanan hayvan figürleri neredeyse hiç yer almaz. Konutlarda ise yalnızca basit biçimli, avla ilgili figürinler görülür. Bu fark, tapınakların doğa merkezli ritüel alanlar; konutların ise gündelik yaşamı yansıtan mekânlar olduğunu gösterir (Özdoğan M. , 2025, s. 42). Ayrıca Yukarı Fırat-Yukarı Dicle Bölgesi'nde beğeni eşyaları, geleneksel benzerlikten uzak, yüksek işçilik ve sanatsal çeşitlilikle üretilmiştir. Özellikle Körtik Tepe'deki taş kaplar ve kakma levhalar, seçkinlerin barışçıl rekabet ortamında ustaları desteklediği elit bir kültürel yapıyı yansıtır (Özdoğan M. , 2025, s. 42).

Erken Neolitik Dönem, aynı zamanda yeni aletlerin ve onları üretecek teknolojilerin ortaya çıktığı bir evredir. Önceki dönemlerin yongalanarak şekillendirilen alet çantasına, Mezolitik/Epi-paleolitik dönemde başlayan ancak Neolitik ile standart bir teknoloji haline gelen sürtülerek biçimlendirilmiş aletler (özellikle ahşap işlerinde kullanılan sürtmetaş baltalar ve tahılları ufalamakta kullanılan öğütme taşları) eklenmiştir. Dericilik ve dokuma gibi faaliyetlerin arttığını gösteren kemik aletler ve dönemin ileri aşamalarında ortaya çıkan çanak çömlek teknolojisi gibi yenilikler, Neolitik yaşamın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Ayrıca mezarlarda bulunan klorit veya mermer kaplar, farklı taş cinslerinden veya kemik ve hayvan dişlerinden yapılmış boncuklar gibi emek, zaman ve beceri gerektiren buluntular, dönemin sanatsal ve zanaatsal gelişmişliğini yansıtır. Taş kaplar ve plakalar üzerindeki stilize insan, hayvan veya geometrik motifler ise dönemin sembolik dünyasının şifrelerini taşımaktadır. Körtik Tepe'de bulunan bezekli taş plakalar, insan zihnindeki hayvan tasvirlerini kabartma olarak sergileyen benzersiz örneklerdir (Karul, 2019, s. 39; Özdoğan M. , 2025, s. 41-43).

Neolitik topluluklarda hayvan kemiklerinden üretilen çeşitli aletler, deri işleme, sepet yapımı, avcılık ve orak elamanları gibi çok çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Avlanan hayvanların neredeyse her uzvundan faydalanılması, hayvanların dönemin sosyo-ekonomik sistemlerinde kritik bir rol oynadığını göstermektedir. İnsan-evcil memeli ilişkilerine antrozoolojik bakış açısıyla bakıldığında, Orta Neolitik'ten itibaren insan kontrolüne giren toynaklıların, Geç Neolitik Dönemlerden sonra evcilleşmiş formlarının ortaya çıktığı ve hayatta kalma oranlarının arttığı görülmektedir. Çayönü'ndeki gübre yatakları gibi bulgular, hayvanların Neolitik sakinlerle uzun süre yakın temas halinde yaşadığını kanıtlamaktadır. Hayvanların yaş oranlarının artması ve pastoralizme yöneliş, insan popülasyonlarının artmasıyla birlikte güvenilir gıda kaynaklarının sağlanmasını işaret etmektedir. Günümüzdeki bölgesel pastoralizm

pratiklerinin Neolitik kökenleri olduğu ve insan-hayvan ilişkisinin temel taşının o dönemde oluştuğu belirtilmektedir (Dalar & Tosyagülü Çelik, 2022, s. 100).

9. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

“Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Yerleşimlerinin Konumlarında Coğrafi Mekânın Etkisi ve Önemi” adlı tez çalışmamız bu bölgedeki erken yerleşimlerin neden belirli alanlarda yoğunlaştığını anlamak için kritik bir analiz alanı sunmaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerinin konumlarının incelenmesi, coğrafi mekânın insan yerleşim tercihleri ve sosyo-kültürel gelişimi üzerindeki belirleyici etkisini ortaya koymaktadır. Bölgenin jeomorfolojik yapısı, hidrolojik kaynakları, iklimsel dinamikleri ve ekolojik çeşitliliği, yerleşimlerin mekânsal dağılımını şekillendiren temel faktörler olarak ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda, coğrafi mekân yalnızca pasif bir zemin değil, aynı zamanda yerleşik hayatın ve Neolitik dönüşümün tetikleyicisi olarak aktif bir rol oynamıştır. Bu çerçevede, yukarıdaki ve aşağıdaki satırlarda değinilen bilimsel çalışmalar ve literatür taraması, bölgedeki yerleşimlerin coğrafi faktörlerle olan ilişkisini daha ayrıntılı biçimde anlamamıza olanak sağlamıştır.

Neolitik Çağ, insanlık tarihinde yerleşik yaşama, besin üretimine ve toplumsal örgütlenmeye geçişin gerçekleştiği temel bir evredir. Bu çağ, seramik üretiminin henüz başlamadığı Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem ile başlar; ardından seramikli evre olan Çanak Çömlekli Neolitik Dönem ile devam eder. Her iki dönem, kendi içinde farklı kültürel, mimari ve toplumsal özellikler taşıyan alt evrelere ayrılır. Bu bağlamda, Neolitikleşme süreci yalnızca ekonomik bir dönüşüm değil; mekânın, inancın ve toplumsal yapının yeniden biçimlendiği çok boyutlu bir değişimdir (Özdoğan M. , 2025, s. 35).

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A evresinde, insanlar avcı-toplayıcı yaşam biçiminden yerleşik düzene geçmeye başlamış; yuvarlak planlı, geçici nitelikteki barınaklar zamanla kalıcı konutlara dönüşmüştür. Bu evrede mimari yapıların temelsiz ve taşıyıcı duvar sisteminden yoksun olduğu; besin hazırlama ve saklama gibi işlevlerin açık alanda sürdürüldüğü görülmektedir. Evre sonlarına doğru yapı tabanlarının genişletilmesiyle dikdörtgen planlı konutlar ortaya çıkmış; mekânın işlevsel bölümlere ayrılması mümkün hâle gelmiştir. Bu gelişmeler, mekânın yalnızca fiziksel değil, sosyal bir anlam kazandığını göstermektedir (Özdoğan M. , 2025, s. 35).

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresinde ise mimari daha planlı ve sağlam hâle gelmiş; taşıyıcı duvarlar, düz damlar ve kerpiç gibi yapı malzemeleri kullanılmıştır. Konutlar, açık ve kapalı avlular, ortak kullanım alanları ve geçitlerle birlikte daha karmaşık bir yerleşim düzeni sunmuştur. Bu dönemde mekânın sosyalleşmesi, toplumsal ilişkilerin mekânsal düzlemde görünür hâle gelmesini sağlamıştır. Aynı zamanda kült yapılar, inanç sistemlerinin mekâna yansıyan somut örnekleri olarak ortaya çıkmıştır. Göbeklitepe, Çayönü, Nevalı Çori ve Karahantepe gibi yerleşimlerde belirli bir plana göre inşa edilen, dikili taşlar, sunaklar ve taş döşeli tabanlar içeren yapılar, inanca yönelik etkinlikler için özel olarak tasarlanmıştır (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 57; Özdoğan M. , 2025, s. 36).

Kült yapılar ile konutlar arasındaki sembolik ayrım, Neolitik toplumların inanç ve gündelik yaşam pratikleri arasındaki farkı göstermektedir. Tapınaklarda doğada hareket eden canlılar –böcekler, kuşlar, sürüngenler– özenle betimlenmişken; konutlarda yalnızca yenebilir hayvanlar ve doğurganlığı simgeleyen kadın figürleri görülmektedir. Erkek fallus figürleri kutsal yapılarda ayrıntılı biçimde işlenmişken, konutlardaki kadın figürleri kabaca ve hamileliği vurgulayan biçimde betimlenmiştir. Bu ayrım, inanç sisteminin mekânsal ve toplumsal düzlemde nasıl yapılandığını göstermektedir (Özdoğan M. , 2025, s. 40; Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70-71).

Toplumsal yapı açısından, uzun süre eşitlikçi bir düzenin hâkim olduğu düşünülse de son yıllarda yapılan kazılar bu görüşü yeniden değerlendirmeyi gerektirecek bulgular sunmuştur. Mezarlardaki gömü biçimleri, mezar eşyalarının niteliği, gömü yerlerinin çeşitliliği ve törensel uygulamalar bireyler arası statü farklarını yansıtmaktadır. Çayönü’ndeki “Kafataslı Yapı” gibi örnekler, bu farklılaşmanın en belirgin göstergelerindendir. Ayrıca yerleşimlerdeki konut farklılıkları, kült yapılar çevresinde daha büyük ve özenli konutların varlığı, seçkinler arasındaki rekabetin ve toplumsal katmanlaşmanın Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A evresinde dahi belirginleştiğini göstermektedir. Körtiktepe’deki taş kaplar üzerindeki bezeme çeşitliliği, elitlerin sanatsal rekabetini ve ustaların desteklenmesini yansıtan özgün bir ortamın varlığına işaret etmektedir (Özdoğan M. , 2025, s. 38-39).

MÖ 8. binyılın sonlarına doğru, çevresel baskılar, nüfus artışı ve iklimsel değişimlerle birlikte bu kültürel canlılık zayıflamış; kalkerli platolardaki yerleşimler terk edilmiş, Harran-Suruç gibi alüvyonlu ovalarda yeni yerleşimler kurulmuştur. MÖ 7. binyıl başlarında çiftçiliğe dayalı yeni bir yaşam biçimi benimsenmiş; kült yapılar, heykeller ve ince işçilikli beğeni eşyaları ortadan kalkmış; daha sade, geçim odaklı

yerleşimler ortaya çıkmıştır. Bu dönüşüm, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evresinin katı toplumsal düzeninden kopuşu ve Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'in başlangıcını temsil etmektedir (Özdoğan M. , 2025, s. 42-43).

Bu süreçte çiftçilerin sahip oldukları evcil hayvanlar ve tohumlarla başka bölgelere göç ettikleri; bu göçlerin farklı yoğunlukta dalgalar hâlinde yaklaşık bin yıl sürdüğü anlaşılmaktadır. Göç eden topluluklar, besin üretimine dayalı yaşamın temel unsurlarını -evcilleştirilmiş hayvanlar, tarıma alınmış bitkiler, işlevsel aletler ve mimari bilgi- gittikleri bölgelere taşımış; ancak sembolik ve ritüel öğelerin büyük kısmı çekirdek bölgede kalmıştır. Fallus figürleri, doğa betimleri ve standart planlı kült yapılar gibi sembolik unsurların aktarılmamış olması, bu öğelerin seçkin elitler, ruhbanlar ve ustalar tarafından korunarak Mezopotamya uygarlığının temellerini oluşturduğu yönündeki görüşleri desteklemektedir (Özdoğan M. , 2025, s. 43-44).

Göçle birlikte yalnızca dışı figürler ve yenebilir hayvan sembolizmi yayılmış; fallus kültürü ve doğa betimleri gibi eril semboller çekirdek bölgede kalmıştır. Ayrıca, Neolitik kültürün yayıldığı bölgelerde Göbeklitepe ve Karahantepe'deki gibi standart planlı kült yapılar görülmemektedir. Bu da göçün halkın, çiftçilerin ve onlara katılan bazı ustaların hareketi olduğunu; seçkin elitlerin ve ruhbanların ise bölgede kalarak Mezopotamya uygarlığının gelişiminde rol oynadığını göstermektedir (Özdoğan M. , 2025, s. 40-41).

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde arkeolojik araştırmalar, 1967 yılında başlayan Keban Projesi ile hız kazanmış, 1975'te Aşağı Fırat baraj alanı çalışmalarıyla genişlemiş ve 1990'lardan itibaren kazı faaliyetleri belirgin biçimde artmıştır (Karul, ve diğerleri, 2025; Özdoğan M. , 1995, s. 267-268). Yüzölçümü itibarıyla bölge, su, vejetasyon ve hammadde çeşitliliği bakımından Suriye ve Mezopotamya coğrafyasına kıyasla daha elverişli bir çevre sunar. Bu çeşitlilik, Fırat kıyısındaki Akarçay Tepe ve Mezra-Teleilat ile Dicle havzasındaki Körtik Tepe, Salat Cami Yanı ve Hakemi Use gibi yerleşimlerde belirgindir. Söz konusu merkezler, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik kültürlerden Halaf Dönemi'ne geçişi ve Mezopotamya uygarlığının şekillenmesinde Güneydoğu Anadolu'nun kritik rolünü belgelemektedir (Özdoğan M. , 1995, s. 276-278). Bölge, Fırat ve Dicle'nin beslediği verimli topraklarıyla tarih boyunca çok sayıda uygarlığa ev sahipliği yapmış; Göbeklitepe ve Çayönü, yerleşik yaşam ve tarımın başlangıcına dair çığır açıcı veriler sunmuştur (Erinç, 1980, s. 65; Arınç, 2015, s. 257).

Yerleşimlerin kurulduğu jeomorfolojik ortamlar, Neolitik toplulukların mekân seçiminde belirleyici olmuştur. Kalkerli platolar, geniş görüş alanı ve sağlam zemin

sunarken; alüvyonlu ovalar tarım için uygun toprak yapısı ve su kaynaklarıyla öne çıkmıştır. Göbeklitepe ve Karahantepe gibi yerleşimler kalkerli yükseltilerde konumlanmış; Harran ve Suruç ovalarında ise daha geç dönemde tarımcı yerleşimler kurulmuştur. Bu farklılık, yerleşim stratejilerinin çevresel koşullara göre şekillendiğini göstermektedir (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 60-61).

Güneydoğu Anadolu'nun farklı ekolojik ve topoğrafik alanlarında konumlanan Çayönü, Hallan Çemi, Körtik Tepe, Gusir Höyük, Hasankeyf Höyük, Nevalı Çori, Göbeklitepe, Şanlıurfa-Yeni Mahalle, Karahantepe, Sefer Tepe, Hamzan Tepe, Taşlı Tepe, Kurt Tepesi, Harbetsuvan Tepesi, Sumaki Höyük ve Boncuklu Tarla gibi merkezler, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'in en erken kültürel izlerini temsil eder; bu geniş mekânsal yayılım, Neolitik sürecin ortaya çıkışında Güneydoğu Anadolu'nun merkezi rolünü açıkça gösterir (Tosyagülü Çelik & Çelik, 2020 , s. 162). Bölgedeki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerin erken evrelerinde avcı-toplayıcı ekonomi hâkimdir. Yerleşimler çoğunlukla yüksek teraslar, vadi kenarları ve plato düzlüklerinde kurulmuş; bu jeomorfolojik tercih, çevresel kaynaklara erişimde belirgin avantaj sağlamıştır. Ceylan gibi av hayvanlarına ait izlerin sıklığı, Natufian geleneklerinin devamına işaret eder (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 71; Karul, 2018, s. 2). Mikrolitik çakmaktaşı endüstrisinin çeşitlenmesi, bu yaşam biçiminin sürdürülebilirliğini ve eşzamanlı olarak anıtsal kült yapıların inşa edildiğini düşündürür. MÖ 9. binyıl sonlarına doğru yüksek kesimlerdeki yerleşimler terk edilerek üzerleri örtülmüş; su kaynaklarına yakın, tarıma elverişli düzlüklerde yeni yerleşim örüntüleri gelişmiştir (Çelik, 2019, s. 33-34; Özdoğan & Karul, 2020, s. 20; Erim Özdoğan, 2011, s. 185).

Bölgenin Neolitikleşme sürecine ilişkin olarak farklı araştırmacı ve arkeologlar çeşitli modeller önermiştir. Bar-Yosef ve Belfer-Cohen, “etkileşim alanı” yaklaşımını savunurken; Kozłowski ve Aurenche, Kuzey Suriye–Yukarı Fırat–Zagros hattını kapsayan “Altın Üçgen” modelini öne sürmüştür. Gebel ise eşzamanlı ve çok odaklı evcilleştirme hipoteziyle bu süreci açıklamaya çalışmıştır. Arkeobotanik ve arkeozoolojik veriler bu çoğulcu çerçeveyi destekler niteliktedir. Neolitik'in başlangıcı artık yalnızca besin üretimi değil; yerleşiklik, sembolik mimari ve sosyal organizasyon bağlamında ele alınmakta; Yukarı Fırat ve Dicle havzalarındaki anıtsal yapılar bu sosyal-sembolik boyutun ağırlığını göstermektedir (Özdoğan & Karul, 2020, s. 11). Bölge, erken ve sistematik veriler sunan bir çekirdek alan niteliğinde olup, Braidwood'un Çayönü kazılarıyla başlattığı “evcilleştirmenin yerli kökeni” ve Halet Çambel'in katkıları Türkiye'de Neolitik araştırmaların temelini oluşturmuş ve 1960'larda başlayan bu

alışmalar, yalnızca tarım ve hayvancılığa değil, toplumsal örgütlenme ve kültürel belleğin izlerine de ışık tutmaktadır (zdoğan & Karul, 2020, s. 12).

Yapılan araştırmalar sonucunda, Anadolu'da çanak çömlek ncesi Neolitik yerleşimlerin en yoğun görüldüğü bölgenin Güneydoğu Anadolu olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölge, diğer bölgelere kıyasla daha fazla sayıda erken yerleşim merkezi barındırmaktadır (zdoğan, Başgelen, & Kuniholm, 2013, s. 229). Güneydoğu Anadolu Bölgesi, anak çömlek ncesi Neolitik Dönem'de Anadolu ile Yakındoğu arasında bir köprü görevi görmüş, bu nedenle Yakındoğu Neolitik yerleşimleriyle benzerlikler taşımıştır. Türkiye'deki çanak çömlek ncesi Neolitik yerleşimlerin dağılımı, bölgesel yoğunluklarıyla birlikte Güneydoğu'nun zenginliğini ve arkeolojik önemini açık biçimde ortaya koymaktadır (zdoğan, zdoğan, Bar-Yosef, & Zeist, 24-28 Mayıs 1993, s. 104).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, sahip olduğu coğrafi çeşitlilik sayesinde çanak çömlek ncesi Neolitik dönem yerleşmeleri açısından temel bir konuma sahiptir. Anadolu Yarımadası'nda Neolitik yaşam biçiminin ortaya çıkışında rol oynayan birçok önemli yerleşim bu bölgede yer alır. Farklı iklim kuşaklarının kesiştiği noktada bulunması ve ekolojik zenginliği, bölgeyi Neolitik kültürlerin gelişiminde ne çıkan bir merkez hâline getirmiştir. Özellikle Dicle ve Fırat havzalarındaki verimli tarım alanları ile su kaynakları, bu sürecin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Bölgede yer alan çanak çömlek ncesi Neolitik yerleşmeleri, yalnızca tarımsal üretimin başlangıcını değil; aynı zamanda toplumsal örgütlenme biçimlerinin ve teknolojik gelişmelerin ilk örneklerini yansıtmaktadır (zdoğan M. , 1997, s. 25).

Neolitikleşme sürecinin anlaşılmasında Güneydoğu Anadolu, uluslararası düzeyde önemli bir araştırma alanı olarak öne çıkar. Bu dönem, insanlık tarihinde avcı-toplayıcı yaşamdan yerleşik tarım ve hayvancılığa geçişin yaşandığı en köklü dönüşümlerden birine sahne olmuştur. Bölge, özellikle anıtsal mimari yapıları, ritüel uygulamaları ve sembolik anlatımlarıyla tanımlanan kendine özgü çanak çömlek ncesi Neolitik kültürleriyle dikkat çeker (zdoğan M. , 2022).

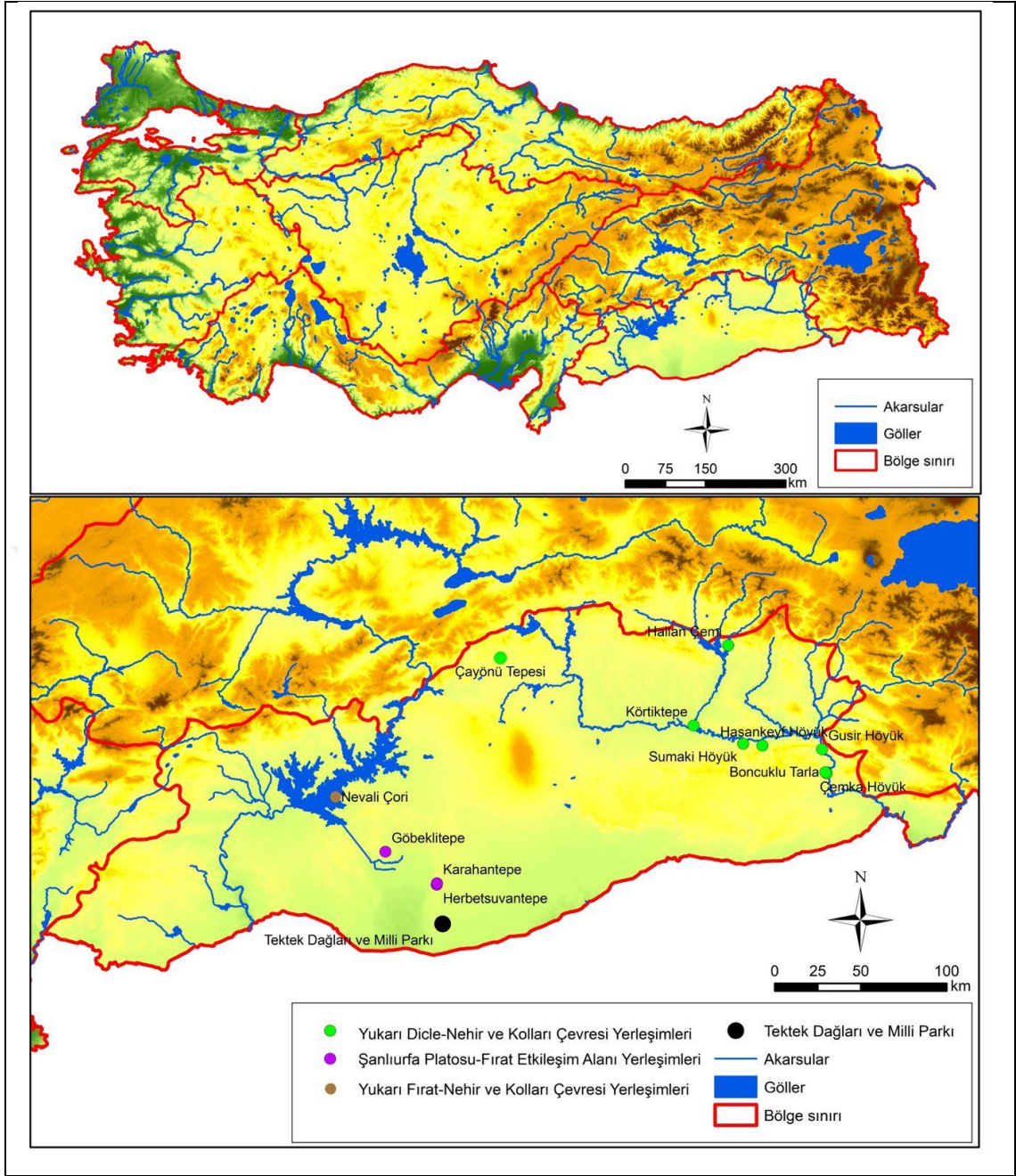
Bu çerçevede detaylandırdığımızda; Göbeklitepe ve Karahantepe yerleşimleri (şanlıurfa), tarihin bilinen en eski tapınak kompleksi, toplumsal ve dinsel alanlarının erken örnekleridir (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 70-71). Nevali Çori (şanlıurfa), mimari ve heykelcik sanatıyla dikkat çeken bir çanak çömlek ncesi Neolitik A yerleşmesidir (Schmidt K. , 2010, s. 239). ayn Tepesi (Diyarbakır), erken tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yanı sıra, toplumların sosyal ve ekonomik gelişiminin izlerini barındırır. Hallan emi (Batman), Hayvan evcilleştirmenin ilk örneklerini sunan bir yerleşmedir

(Rosenberg, Nesbitt, Redding, & Peasnall, 1998, s. 25-41). Körtik Tepe (Diyarbakır), mezarlık alanları ve gelişmiş taş alet teknolojisiyle dikkat çeker. Boncuklu Tarla (Mardin), Yerleşik yaşamın ilk izleri ve erken tarım faaliyetleri burada gözlemlenmiştir, vs. (Kodaş, 2019, s. 1-22; Erbil & Kodaş, 2025, s. 1-17).

Bu bağlamda bölgedeki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşmelerin ortak özelliği; bölgenin coğrafi ve ekolojik çeşitliliğinden yararlanarak, Neolitik yaşamın temel unsurlarını geliştirmiş olmalarıdır. Akarsular, nehir vadileri ve verimli araziler, bu yerleşimlerin sürdürülebilirliğini sağlamış ve Yakın Doğu'nun diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında Anadolu'nun önemini artırmıştır. Bu bağlamda, Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşmelerinin yoğunluğu ve çeşitliliği açısından, Neolitik devrimin anlaşılmasında kilit bir rol oynamaktadır (Özdoğan M. , 1997, s. 23-38) .

Bölgenin ilk yerleşmelerini coğrafi mekân bağlamında analiz edip yorumladığımızda şöyle ki: Anadolu'da Çanak Çömlek Öncesi Neolitik başlangıcı, Younger Dryas'a tarihlenen Dicle'nin yukarı havzaları ve Fırat'taki yerleşimlerde tespit edilmiştir. Mikrolitik endüstri, yerel Epipaleolitik'le yakın ilişkileri yansıtır; en eski katmanlar taş yapılar olup zeminler kumtaşı levhalar ya da toprakla kaplanmış kamış-dal örgülerle döşenmiştir. Holosen başlangıcından itibaren (yaklaşık MÖ 9,2 bin) Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşim sayısında hızlı bir artış gözlenir (Kuzucuoğlu, 2015, s. 132).

Orta Fırat bölümünde (Şanlıurfa) Taş Tepeler Projesi kapsamında araştırmaların sürdürüldüğü yerleşmeler; Göbeklitepe, Karahantepe, Harbetsuvan Tepesi, Nevali Çori, Urfa-Yeni Mahalle, Gürcü Tepe, Hamzan Tepe, Taşlı Tepe, Kurt Tepesi ve Sefer Tepe, Sayburç, Çakmaktepe, Mendiktepe gibi merkezlerde, Neolitik'e geçiş evresine ilişkin çok sayıda bulgu mevcuttur (Karul, ve diğerleri, 2025, s. 60; Schmidt K. , 2007, s. 7; Çelik, 2000, s. 6); bu yerleşimler, kültürel oluşum ile doğal çevre arasındaki sıkı ilişkiyi net biçimde gösterir (Çelik, 2011, s. 241). Yerleşimlerin Fırat Vadisi ve Harran Ovası çevresindeki platolarda yoğunlaşması; topoğrafik avantajlar, mikroklima, litoloji ve suya erişim gibi coğrafi değişkenlerin kuruluş kararlarında belirleyici olduğunu düşündürür. Nevali Çori'nin vadi içi konumu ile diğerlerinin plato ve yükselti farkı içeren alanlara yerleşmesi, ritüel mekân görünürlüğü ve erişilebilirliği gibi farklı stratejilere de işaret eder (Yetmen & Ateş, 2021, s. 123).

Şekil 9. 1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerinin coğrafi konumları ve mekânsal analizleri

Bereketli Hilal’de erken Neolitik yerleşimlerde konutlar ile kült yapıları belirgin biçimde ayrışır; bezeme ve kullanım pratikleri, inanç sistemi ve toplumsal yapı hakkında temel veriler sunar (Özdöl, 2011, s. 177). Nevalı Çori, Göbeklitepe, Karahantepe, Hamzan Tepe, Taşlı Tepe, Kurt Tepesi, Harbetsuvan Tepesi ve Sefer Tepe’de ‘T’ biçimli antropomorfik kireçtaşı sütunlar anıtsal mimarinin simge öğeleridir. 600-1000 m yükseltilerdeki dağlık alanlarda yer alan ve çoğu avcı-toplayıcı ekonomiye dayalı bu yerleşimler, kireçtaşı kaynaklarına yakın olmanın sağladığı hammadde erişimi sayesinde

sembolik formları mekânda somutlaştırmıştır; jeomorfolojik zemin yalnızca fiziki altyapı değil, kültürel üretimin taşıyıcısı olarak da işlev görmüştür (Çelik, 2019, s. 34; Yetmen & Ateş, 2021, s. 123).

Holosen'in başında görülen iklimsel iyileşme, bölgedeki bitki örtüsünü belirgin biçimde etkilemiş; Bølling-Allerød evresinde artan sıcaklık ve nem koşulları C₃ bitkilerinin yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır (Cunniff, Charles, Jones, & Osborne, 2010, s. 113). Bu çevresel değişimler yabani tahıl ve baklagil çeşitliliğini artırmış olsa da evcilleştirmeye yönelik kanıtlar sınırlı kalmıştır. Göbeklitepe ve çevresindeki yerleşimlerde einkorn, arpa, mercimek, badem, erik ve menengiç gibi türler tespit edilmekle birlikte, bunların evcil mi yoksa yabani mi olduğu net şekilde ayırtılamamaktadır. Bu durum, tarıma geçişin ani bir dönüşüm değil, bölgesel farklılıklar içeren uzun bir süreç olduğunu göstermektedir (Özdoğan M. , 1995, s. 42-43). Nitekim Cunniff ve çalışma arkadaşlarının (2010) bulguları da bu sürecin çevresel arka planını desteklemekte; buzul döneminde düşük atmosferik CO₂ seviyelerinin yabani tahılların büyümesini sınırladığını, CO₂ artışıyla birlikte bitki gelişiminin belirgin şekilde hızlandığını ortaya koymaktadır. Böylece iklimdeki iyileşme ve atmosferdeki CO₂ yükselişi, bitkilerin insan toplulukları için daha erişilebilir ve verimli hâle gelmesini sağlayarak tarıma geçişi dolaylı biçimde kolaylaştırmıştır (Cunniff, Charles, Jones, & Osborne, 2010, s. 113).

İklim, hidrografi, jeoloji ve vejetasyon gibi doğal etkenler, Neolitik Çağ'ın erken döneminde yerleşimlerin konumunu doğrudan etkilemiştir. Fırat-Dicle sistemleri ve kolları, tarım faaliyetleri ile güvenlik açısından avantaj sağlayan çevresel koşullar sunmuştur. Bu bağlamda fiziki çevre, yalnızca sınırlayıcı değil, aynı zamanda yerleşim için olanak sağlayan bir etken olarak değerlendirilmelidir (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 12). Harran Ovası ve çevresinde, Son Buzul Maksimumu'nda (SBM) Köppen-Geiger'e göre Dsa tipi (yazları kurak-sıcak, kışları soğuk) iklim baskınken, Erken Holosen'de Akdeniz ile step iklimi arasında bir geçiş tipi gelişmiştir. Bu dönüşüm sıcaklık-yağış rejimi kadar vejetasyon, toprak oluşumu ve yüzey şekillerini de etkilemiş; iklim-topoğrafya etkileşimi yer seçimlerini birlikte yönlendirmiştir (Knitter, Braun, Clare, Nykamp, & Schütt, 2019, s. 5-6).

Lut Gölü polen kayıtları, Holosen'in erken evrelerinde bölgenin iklimsel olarak daha nemli ve ılıman koşullara sahip olduğunu göstermektedir (Litt, Ohlwein, Neumann, Hense, & Stein, 2012, s. 101-102). Bu elverişli iklim, tarıma geçişi hızlandıran başat çevresel faktörlerden biri olarak öne çıkar. Bununla birlikte, bu elverişlilik Younger Dryas

adlı ani soğuma evresiyle kesintiye uğramıştır; derin deniz kayıtları, son buzul çözülmesi sırasında (14.000-8.000 yıl önce) tekrar eden iklim dalgalanmalarını ve özellikle 11.000-10.000 yıl önce şiddetli bir soğuk evreyi belgelemektedir; ancak olayın kökeni kesin değildir (Bar-Yosef , 2011, s. 175; Berger, 1990, s. 219).

Younger Dryas'ın zorlayıcı iklim koşulları, Güneydoğu Anadolu'daki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik topluluklarda farklı uyum stratejilerini tetiklemiştir. Holosen'le birlikte iklimin iyileşmesi, nüfus artışı ve toplumsal karmaşıklığın gelişmesine zemin hazırlamış; coğrafi mekânın yerleşim üzerindeki belirleyici rolü daha görünür hale gelmiştir. Bu bağlamda bölgede artmış hareketlilik ve özel uyarlamalar dikkat çekmektedir. Negev ve Sina'da Harifian kültürünün ortaya çıkışı ve Harif ok uçlarının geliştirilmesi bu döneme tarihlenir. Aynı süreçte sedanter yaşama geçişin erken örneklerinden biri olan Hallan Çemi (11.900-10.500 kal. BP), savunma ve güvenlik gerekçeleriyle daha kalıcı yerleşim örüntülerini yansıtmaktadır. Bununla birlikte Fırat Vadisi'ndeki Mureybet ve Jerf el-Ahmar'da ekilebilir yabani tahılların kullanımı, tarıma geçişin ilk aşamalarını göstermektedir (Bar-Yosef , 2011, s. 181).

MÖ 10.900-9.600 arasındaki soğuk dönem, kuraklık ve kaynakların azalması nedeniyle tarımsal üretimi sınırlandırmıştır. Bu dönemde Göbeklitepe ve Karahantepe gibi anıtsal yapılar, çevresel zorluklara karşı toplulukların birlikte hareket etme çabasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bu yapılar, belirsizlik ortamında dayanışmayı güçlendiren sosyal örgütlenme biçimlerinin görünür örnekleridir. (Bar-Yosef , 2011, s. 175; Kuzucuoğlu, 2015, s. 131-146).

Şanlıurfa çevresinde yapılan paleoiklim ve morfolojik araştırmalar, Neolitik yerleşimlerin karstik su kaynakları (Herrmann & Schmidt, 2012, s. 58; Yetmen & Ateş, 2021, s. 130), kuru dere yatakları ve mevsimlik su kaynaklarına yakın konumlandığını ortaya koymaktadır. Bu hidrografik ağlara yakınlık, yerleşimlerin sürekliliği açısından belirleyici rol oynamıştır. Bölgede yaygın olarak bulunan kireçtaşı, Neolitik yerleşimlerde yapı malzemesi teminini kolaylaştırmıştır. Ayrıca, yer şekillerinin zaman içinde fazla değişmemiş olması, günümüzde yapılan arkeolojik yeniden inşa çalışmalarında mevcut topoğrafyanın güvenilir bir referans olarak kullanılmasına olanak tanımaktadır (Yetmen & Ateş, 2021, s. 130). Bölgedeki yüzey şekillerinin tarihsel süreçte büyük ölçüde sabit kalması, günümüzde yapılan arkeolojik çalışmalar açısından önemli bir avantaj sağlamaktadır. Çünkü bu durum, eski yerleşimlerin konumlarını ve mekânsal düzenlerini günümüz topoğrafyası üzerinden doğru biçimde yeniden kurgulama imkânı sunar. Başka bir ifadeyle, doğal arazi yapısının fazla değişmemiş olması, arkeolojik

verilerin yorumlanmasında ve geçmişin mekânsal örgüsünün anlaşılmasında güvenilir bir zemin oluşturmaktadır.

Elde edilen bulgular; insan ile çevre arasındaki ilişkinin sadece uyum sağlama süreciyle açıklanamayacağını gösterir. Bu ilişki, aynı zamanda insanların yaşadıkları alanları nasıl şekillendirdikleri ve bu alanlara nasıl anlam yükledikleriyle ilgilidir. Göbeklitepe ve Karahantepe gibi yerleşimlerin özel konumlara (yüksek ve çevreye hâkim, plato üzerine konumlanması) inşa edilmesi, doğal çevrenin kültürel bir anlam taşıyan mekâna dönüştürüldüğünü gösterir. Dolayısıyla bu durum insanların çevreyi sadece yaşamak için değil, aynı zamanda kültürel anlamlar yükleyerek şekillendirdiğini ortaya koyar. Bu nedenle yerleşimlerin nerede kurulduğu düşüncesi, sadece fiziki koşullara değil, bu koşulların insanlar tarafından nasıl yorumlandığına da bağlıdır (Sarıaltun, 2020, s. 1-2; Yetmen & Ateş, 2021, s. 130).

Bu araştırmanın bulguları, Güneydoğu Anadolu'daki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik yerleşimlerin çevresel, toplumsal ve sembolik boyutlarını ortaya koymakla birlikte, gelecekteki araştırmalar için bazı yönelimlerin dikkate alınmasının önemini de göstermektedir.

Bu çerçevede: Fırat ve Dicle havzalarındaki erken Neolitik yerleşimlerin karşılaştırmalı incelenmesi, çevresel koşulların ve arazi özelliklerinin yerleşim tercihleri üzerindeki etkisini daha iyi anlamamıza katkı sağlayabilir. Karacadağ, Tur Abdin ve Raman Dağı çevresindeki henüz sistematik olarak incelenmemiş mikro-havzalar, bölgesel farklılıkların anlaşılması açısından önemli bir potansiyel sunmaktadır. Paleosol, polen ve izotop analizleri gibi jeoarkeolojik ve paleoiklimsel verilerin artırılması, iklim değişimlerinin ve doğal çevre koşullarının topluluklar üzerindeki etkilerini daha net ortaya koyabilir. Yerleşimlerin konum seçiminde rol oynayan topoğrafya, su kaynakları, toprak yapısı ve bitki örtüsü gibi faktörlerin CBS tabanlı analizlerle sayısallaştırılması hem mevcut dağılımın hem de potansiyel yeni yerleşim alanlarının daha sistemli biçimde değerlendirilmesine olanak tanır.

Modern yerleşimlerin ve tarım faaliyetlerinin genişlemesi, bazı alanlarda yüzey buluntularının korunmasını zorlaştırdığından, eski kazı ve yüzey araştırmalarının verilerinin yeniden gözden geçirilmesi ve belgelenmesi önemlidir. Bu sayede, sınırlı veya eksik kalan bilgiler tamamlanabilir ve bölgedeki erken Neolitik yerleşim örüntüleri daha doğru biçimde anlaşılabilir. Araştırmaların disiplinlerarası yürütülmesi, elde edilen bulguların güvenilirliğini artırır; arkeoloji, jeoloji ve biyocoğrafya alanlarının ortak katkısı, Neolitikleşme sürecinin daha bütüncül olarak değerlendirilmesini sağlar.

Göbeklitepe, Karahantepe ve Nevali Çori gibi sembolik merkezler dışında, Hallan Çemi, Boncuklu Tarla, Körtik Tepe ve Sumaki Höyük gibi yerleşimlerin mimari yapıları, yerleşim planları ve malzeme kültürü de sosyal örgütlenme ve topluluk etkileşimi hakkında bilgi sağlayabilir.

Türkiye bağlamında, araştırmaların etkinliğini artırmak için ek öneriler de değerlidir. Yerel arkeolojik müzeler ve saha laboratuvarları ile iş birliği yapılması, küçük ölçekli kurtarma kazılarının teşvik edilmesi ve erken Neolitik buluntuların dijital ortamda sistematik şekilde kayıt altına alınması, veri kaybını önleyebilir ve araştırmaların erişilebilirliğini artırabilir. Ayrıca, genç araştırmacıların saha çalışmalarına dahil edilmesi hem sürdürülebilir araştırmayı hem de kültürel miras bilincini güçlendirecektir. Son olarak, bölgedeki yerleşimlerin korunması ve tanıtımı, yalnızca bilimsel değerleri açısından değil, kültürel miras niteliği açısından da önemlidir; UNESCO Dünya Mirası kapsamının genişletilmesi ve sürdürülebilir turizm uygulamalarının geliştirilmesi, bu mirasın gelecek kuşaklara aktarılmasını güvence altına alacaktır. Böylece hem arkeolojik veriler korunmuş olur hem de bölgenin kültürel ve bilimsel değeri görünür ve erişilebilir hâle gelir.

KAYNAKÇA

- Abed, A. M., & Yaghan, R. (2000, July). On The Paleoclimate Of Jordan During The Last Glacial Maximum. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*(160), s. 23-33. doi:10.1016/S0031-0182(00)00042-0
- Acar, Z., & Sariahtun, S. (2023, September). The Effect of Atlantic and Monsoon Variability on a Neolithic site in Upper Mesopotamia. *Revista de Climatología* , s. 83-96. doi:10.59427/rcli/2023/v23.83-96
- Acartürk, B. (2012, Ocak). Toprağın Binlerce Yıllık Macerası (Thousand Years of Clay). *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi (Online Thematic Journal of Turkic Studies)*, 4(1), s. 2-4.
- Affonso, M. T., & Pernicka, E. (2000, October). Pre-Pottery Neolithic Clay Figurines from Nevalı Çori, Turkey. *Internet Archaeology*(9). doi:10.11141/ia.9.4
- Akengin, H. (2015). H. Akengin , & İ. Dölek (Dü) içinde, *Türkiye Fiziki Coğrafyası* (1. b., s. 1-7). Ankara: Pegem Akademi.
- Altınbilek-Algöl, Ç. (2012, January). A Pre-Pottery Neolithic Site in Southeastern Anatolia: Papazgözü. *Colloquium Anatolicum*, s. 101-122.
- Arimura, M., Balkan-Atli, N., Borell, F., Cruells, W., Duru, G., Erim-Özdoğan, A., . . . Özbaşaran, M. (2000). A New Neolithic Settlement in the Urfa Region: Akarçay Tepe, 1999. *Anatolia Antiqua*(8), s. 227–255.
- Arınç, K. (2013). *Doğal, iktisadi, sosyal ve siyasal yönleriyle Türkiye'nin iç bölgeleri*. Erzurum: Biyosfer Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Arınç, K. (2015). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Tarihî Coğrafyasına Analitik Bir Yaklaşım. S. Zaman, & O. Coşkun (Dü) içinde, *Coğrafya'ya Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Hayati Doğanay* (1. b., s. 257-287). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Arınç, K. (2016). Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri Güneydoğu Anadolu Bölgesi. *Doğal, Beşeri, İktisadi ve Siyasal Yönleri ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri* (s. 245-370). içinde Erzurum: Biyosfer Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Arınç, K. (2016). Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri Güneydoğu Anadolu Bölgesi. *Doğal, Beşeri, İktisadi ve Siyasal Yönleri ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri* (s. 245-325). içinde Erzurum: Biyosfer Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Asouti, E., & Fuller, D. Q. (2013, July). A Contextual Approach to the Emergence of Agriculture in Southwest Asia: Reconstructing Early Neolithic Plant-Food Production. *Current Anthropology*, 54(3), s. 299-345. doi:10.1086/670679
- Atalay, i. (1994). *Türkiye Vegetasyon Coğrafyası*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

- Atalay, İ. (2005). Kuvaterner'deki İklim Değişmelerinin Türkiye Doğal Ortamı Üzerindeki Etkileri. s. 121-128.
- Aydın, D. (2019). *Boncuklu Tarla Kurtarma Kazısından Çıkarılan Hayvan Kemiklerinin Zooarkeolojik Analizi*. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Antropoloji Bölümü. Van: Sosyal Bilimler Enstitüsü,.
- Aydın, Y. (2024). İlk Uygarlıklar. *Coğrafya 11. Sınıf Ders Kitabı* (s. 152). içinde Ankara: MEB, Yıldırım Yayınları.
- Bağcı, Ö., Bildik, F., Şahin, K., Şafak, L., Yıldız, S. E., Kapar, M. A., & Ardıç, M. (2021). Tarih Ve Zaman. *Milli Eğitim Bakanlığı Tarih 9. Sınıf* (s. 13-225). içinde Ankara: MEB.
- Baird, D., Fairbairn, A., Jenkins, E., Martin, L., Middleton, C., Pearson, J., . . . Elliott, S. (2018). Agricultural Origins on the Anatolian Plateau. *Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS)*, 115(14), s. E3077 – E3086. doi:10.1073/pnas.1800163115
- Bar-Yosef, O. (2011, October). Climatic Fluctuations and Early Farming in West and East Asia. *Current Anthropology*, 52(54), s. 175-193. doi:10.1086/659784
- Bar-Yosef, O. (2011, October). Climatic Fluctuations and Early Farming in West and East Asia. *Current Anthropology*, 52(54), s. 175-193. doi:10.1086/659784
- Bar-Yosef, O. (1998, December 07). The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture. *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews*, 6(5), s. 159-177. doi:10.1002/(SICI)1520-6505(1998)6:5<159::AID-EVAN4>3.0.CO;2-7
- Başcı, E., & Kervankıran, İ. (2023, 12 01). Kutsal Mekânın Dönüşümü: Göbeklitepe Örneği. *Türk Coğrafya Dergisi*(84), s. 187-198. doi:10.17211/tcd.1298650
- Başkaya, Z., & Türk, E. (2014). Coğrafi Mekân Ve Jeolojik Yapının Ekonomik Faaliyet ve Kültüre Etkisine Bir Örnek: Yesemek Taş Ocağı Ve Heykel Atölyesi. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(7), 251-294.
- Başkaya, Z., & Türk, E. (2015, Ekim). Barajların Olası Çevresel ve Sosyo-Ekonomik Etkilerinin Halkın Bakış Açısıyla Değerlendirilmesi: Ilısu Barajı ve Hasankeyf Örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)*, 8(40), s. 347-383. doi:10.17719/jisr.20154013910
- Belge, R. (2016). *Bir Beşeri Coğrafyacı Olarak İbn Haldun*. İstanbul: TC. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü.
- Benek, S. (2009, Mart 01). Ortaya Çıkışı, Gelişme Seyri ve Bölgeye Etkileri Bakımından Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP). *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(64), s. 45-71. doi:10.1501/SBFder_0000002113

- Benek, S. (2009, Mart 01). Ortaya Çıkışı, Gelişme Seyri ve Bölgeye Etkileri Bakımından Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP). *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(64), s. 45-71. doi:10.1501/SBFder_0000002113
- Benek, S. (2012). GAP Bölgesi'nde Coğrafi Faktörlerin Yerleşmeye Etkisi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 193-215.
- Berger, O. W. (1990, December 30). The Younger Dryas Cold Spell—A Quest For Causes. *Global and Planetary Change*, 3(3), s. 219-237. doi:10.1016/0921-8181(90)90018-8
- Bikoulis, P. (2013, January). Neolithic Houses and Households in Central Anatolia in multi-regional perspective. *Department of Anthropology*, 12(1), s. 31-53.
- Binford, L., & Binford, S. R. (1968). *New Perspectives in Archeology* (1. b.). University of New Mexico: Aldine Publishing Company.
- Braidwood, L. S., Braidwood, R. J., Howe, B., Reed, C. A., & Watson, P. J. (1982). *Prehistoric Archaeology along the Zagros Flanks*. Chicago: University of Chicago Press.
- Braidwood, L. S., Braidwood, R. J., Howe, B., Reed, C. A., & Watson, P. J. (1982). *Prehistoric Archaeology along the Zagros Flanks*. Chicago: University of Chicago Press.
- Braidwood, R. J., Çambel, H., Lawrence, B., Redman, C. L., & Stewart, R. B. (1974). Beginnings of Village-Farming Communities in Southeastern Turkey-1972 (Near Eastern excavations/plant and animal domestication/perennial settlements/early architecture). *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 71(2), s. 568-572.
- Büyükarakaya, A. M., & Erdal, Y. S. (30 Mayıs-3 Haziran 2005). Çayönü ve Aşıklı Neolitik Topluluklarında Büyüme Bozuklukları. F. B. K. Olşen (Dü.), 21. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* içinde (s. 51-63). Antalya: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 3052.
- Büyükarakaya, A. M., & Erdal, Y. S. (2006). Çayönü ve Aşıklı Neolitik Topluluklarında Büyüme Bozuklukları. F. B. K. Olşen (Dü.), 21. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* içinde (s. 63-78). Antalya: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 3052.
- Childe, G. V. (1950, Nisan). The Urban Revolution. *The Town Planning Review*, 21(1), s. 1-20. <http://www.jstor.org/stable/40102108> . adresinden alındı
- Clare, L., Kinzel, M., Sönmez, D., & Uludağ, C. (2019, Ocak 7). Göbeklitepe: UNESCO Dünya Miras Alanı ve Değişen Yaklaşımlar. *Mimarlık Dergisi*(405), s. 14-18.
- Clare, L. (2024). Göbeklitepe. In N. Karul, E. Özdoğan, & A. Yavuzkır (Eds.), *Şanlıurfa Müzesi Neolitik Çağ Kataloğu* (pp. 20-29). Şanlıurfa: Şanlıurfa Müzesi.
- Collins, A. (2024). Karahantepe – Its Three Interconnected, Rock-cut Structures Examined. s. 1-17.

- Collins, A. (2024). Karahantepe: Gobeklitepe's Sister Site Another Temple to the Stars? 1-11.
- Cunniff, J., Charles, M., Jones, G., & Osborne, C. P. (2010). Was low atmospheric CO₂ a limiting factor in the origin of agriculture? *Environmental Archaeology*, 15(2), 113–123. <https://doi.org/10.1179/146141010X12640787648469>
- Çambel, H., & Braidwood, R. J. (1980). *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları I : 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış*. İstanbul Üniversitesi. İstanbul : Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Çelik, B. (2000, January). A New Early Neolithic Settlement: Karahantepe. *Neo-Lithics*, 2(3), s. 1-8.
- Çelik, B. (2010, Mayıs 01). Şırnak ve Çevresinin Obsidyen Ticaretinde Yeri ve Önemi. *Anatolia*(36), 1-11. doi:10.1501/andl_00000000371
- Çelik, B. (2011). Karahantepe A New Cultural Centre In The Urfa Area In Turkey. *Documenta Praehistorica*(38), s. 241-253. doi:10.4312\dp.38.19
- Çelik, B. (2019, Eylül). Harran ve Çevresinde Paleolitik Çağ. M. Önal, S. İ. Mutlu, & S. Mutlu (Dü) içinde, *Harran ve Çevresi Arkeoloji* (Cilt 1. Baskı, s. 13-20). Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları.
- Çelik, B. (2019). Yeni Bulgular Işığında Harran ve Çevresinde Neolitik Çağ. M. Önal, S. İ. Mutlu, & S. Mutlu (Dü) içinde, *Harran ve Çevresi Arkeoloji* (1. Baskı b., Cilt 1. Baskı, s. 22-33). Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları.
- Çelik, B., & Tolon, K. (2018). Şanlıurfa'dan Neolitik Dönem Tuzak Alanları. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*(37), s. 23-37. doi:10.17498/kdeniz.401311
- Çelik, B., Tosyagülü Çelik, H., Güler, G., & Güler, M. (2019, Ağustos 04). Şanlıurfa İli Neolitik Dönem Yüzey Araştırması, 2019. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, s. 8-23. doi:10.17498/kdeniz.601330
- Çoksolmaz, E. (2011). *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşmelerinin Anadolu'daki Dağılımı*. Arkeoloji Anabilim Dalı. Konya: Şelcuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dalar, M. E., & Tosyagülü Çelik, H. (2022). Yukarı Dicle Havzası Neolitik Dönem İnsan-Hayvan-Çevre İlişkisi: Antrozoolojik Bir Bakış. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1(56), 84-107. doi:10.17498/kdeniz.1179004
- Darkot, B. (1955). Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri Hakkında. *Türk Coğrafya Dergisi*(13-14), s. 142-149. doi:10.17211/tcd.54563
- Dietrich, O., Köksal-Schmidt, Ç., Notroff, J., & Schmidt, K. (2012, Mayıs 20). Göbeklitepe: a Stone Age ritual center in southeastern Turkey. *Actual Archaeology Magazine Anatolia*(2), s. 30-51.

- Dietrich, O., Dietrich, L., & Notoff, J. (2017, January). Cult as a Driving Force of Human History A View from Göbeklitepe. *Expedition*, 59(3), s. 13-25.
- Dietrich, O., & Notroff, J. (2017). Erken Neolitik dönem Göbeklitepe. Yukarı Mezopotamya'da Sosyal Karmaşıklığın İlk Adımları. *Aktüel Arkeoloji*(58), s. 64-81.
- Dietrich, O., Heun, M., Notroff, J., Schmidt, K., & Zarnkow, M. (2012, September). The role of cult and feasting in the emergence of Neolithic communities. New evidence from Göbeklitepe, south-eastern Turkey. *Article in Antiquity*(86), s. 674-695. doi: 10.1017/S0003598X00047840
- Doğanay, H. (1989). Hasankeyf Konut-Mağara Yerleşmeleri. *Coğrafya Makaleleri, Yayın No: 55*.
- Dölek, İ., & Sönmez, M. E. (2015). Türkiye'nin Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikleri. H. Akengin, & İ. Dölek (Dü) içinde, *Türkiye Fiziki Coğrafyası* (1. b., s. 9-28). Ankara: Pegem Akademi.
- Efe, R. (2002). Coğrafya'da Beş Temel Kavram Ve Bunların Öğretim Metot Ve Teknikleri (The five themes in Geography: Teaching methods and techniques of the five themes). *Marmara Coğrafya Dergisi*(5), 28-42.
- Erbil, E., & Kodaş, E. (2025, Jun 06). Boncuklu Tarla: Production and Social Dynamics of a Middle PPNB Knapped Stone Workshop (Mardin/Türkiye). *Lithic Technology*, s. 1-17. doi:10.1080/01977261.2025.2511460
- Erdal, Z. (2024). Hasankeyf Kazısı 2022 Yılı. S. Ateşoğulları (Dü.), 43. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*. içinde 3, s. 473-489. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Erdalkıran, M. (2023, Aralık). Harran Ovası'nın İlk Çiftçileri Gürcütepe. *Şanlıurfa Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*(45), s. 24-27.
- Erdebil, C., & Düzgün, R. (2023). KÜltürel Coğrafya (İlk Kültür Merkezlerinin Ortaya Çıkışı). *Coğrafya 11* (s. 166-181). içinde Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Erdoğan, N. (2018). Mardin, Dargeçit, Boncuklu Tarla Kazısı. 27. *Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu* (s. 237-260). Antalya: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 186.
- Erim Özdoğan, F. A. (2011). Çayönü. B. N. Özdoğan M. (Dü.) içinde, *The Neolithic in Turkey new excavations & new researches, The Tigris Basin* (s. 185-269). İstanbul: Arkeoloji Ve Sanat Yayınları Ve Sanat Yayınları.
- Erim Özdoğan, F. A., & Sarıaltun, S. (2008). Ilısu Baraj Alanı, Garzan Vadisi Kültür Envanteri. *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*. 1, s. 94-126. Batman: Batman Üniversitesi.
- Erim-Özdoğan, A., & Sarıaltun, S. (2022). Çayönü Tepesi 2019 Kazı ve Düzenleme Çalışmaları. A. Özme (Dü.), *2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları*. içinde 1, s. 125-

140. Ankara: Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Ana Yayın No: 192/1.
- Erim- zdo an, F. (2011).  ay n . B. N.  zdo an M. (D .) içinde, *The Neolithic in Turkey new excavations & new researches, The Tigris Basin* (s. 185-269). İstanbul: Arkeoloji Ve Sanat Yayınları Ve Sanat Yayınları.
- Erim- zdo an, F., & Gündüzalp, S. (2018). *Batman Müzesi Ilısu Barajı Kurtarma Kazıları*. Batman: Fikirzen Ajans Reklamcılık San. Tic. Ltd.  ti.
- Erinç, S. (1980). Kültürel  evrebilim Açısından Güneydoğu Anadolu. *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi, I*, 65-72. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi No. 2589.
- Erol, O. (1979). Dördüncü  a  (Kuaterner): Jeoloji ve Jeomorfolojisinin Ana  izgileri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 289*, s. 1-63.
- Erol, O. (2011). *Genel Klimatoloji* (9. b.). İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Flannery, K. V. (1969). Origins and ecological effects of early domestication in Iran and the Near East. P. J. Dimbleby (D .) içinde, *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals* (s. 73-100). London: Gerald Duckworth & Co.
- Fuller, D. Q., Willcox, G., & Allaby, R. G. (2011). Cultivation and domestication had multiple origins: arguments against the core area hypothesis for the origins of agriculture in the Near East. *World Archaeology*, 4(43), s. 628-652. doi: 10.1080/00438243.2011.624747
- Goring-Morris, N. (2002). The quick and the dead: The social context of Aceramic Neolithic mortuary practices as seen from Kfar HaHoresh. I. Kuijt (D .), *Life in Neolithic farming communities: Social organization, identity, and differentiation* içinde (s. 103-136). New York: Kluwer Academic Publishers.
- Güçlü Nergiz, H., Toker, F., & Ako lan Kozak, M. (2023). Kültürel Mirasın Uzamsal Boyutunda Göbeklitepe'nin Ruhu. *Turizm Akademik Dergisi*, 10(2), 179-195.
- Güleç-Solak, S. (2017, 01 01). Mekân-Kimlik Etkileşimi: Kavramsal ve Kuramsal Bir Bakış. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi (MANAS Journal of Social Studies)*, 6(1), s. 13-37.
- Gümüşü, O. (2018, Aralık). Tarihi Coğrafya ve Kültürel Miras (Historical Geography and Cultural Heritage). *Erdem İnsan Ve Toplum Bilimleri Dergisi (Journal of Humanities and Social Sciences)*(75), 99-120.
- Gündoğan,  . (2024). Akeramik Neolitik Dönemde Batman İli Yerleşimlerinde Coğrafi Mekanın Etkisi ve  nemi. F. Korkmaz (D .), 2. *Uluslararası Batman Sempozyumu/Kültür,Şehir,Gelişme* içinde (s. 9-15). Batman: Batman Üniversitesi.
- Güzel, A. (2020, Haziran). şanlıurfa İli Doğal Coğrafya  zellikleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(71), s. 195-215.

- Haklay, G., & Gopher, A. (2019). Architectural Planning And Measuring İn The Pre-Pottery Neolithic Site Of Çayönü, Turkey. *Paléorient*, 45(1), s. 7-17. doi:10.4000/paleorient.508
- Haldorsen, S., Akan, H., Çelik, B., & Heun, M. (2011). The climate of the Younger Dryas as a Boundary for Einkorn Domestication. *Veget Hist Archaeobot*(20), s. 305–318. doi:10.1007/s00334-011-0291-5
- Hayli, S., & Canpolat, F. A. (2018). Türkiye’de kırsal yerleşmelerin kuruluş ve gelişmesinde etkili olan faktörlere teorik bir yaklaşım. *Türk Dünyası Dergisi ZfWT*, 10(2), s. 183-206.
- Herrmann, R. A., & Schmidt, K. (2012). Göbeklitepe – Untersuchungen zur Gewinnung und Nutzung von Wasser im Bereich des steinzeitlichen Bergheiligtums. F. Klimscha, R. Eichmann, C. Schuler, & H. Fahlbusch (Dü.), *Wasserwirtschaftliche Innovationen im archäologischen Kontext – Von den prähistorischen Anfängen bis zu den Metropolen der Antike* içinde (s. 57-69). Rahden/Westf: Verlag Marie Leidorf GmbH.
- Hodder, I. (2018). *Where Are We Heading? The Evolution of Humans and Things*. London: Yale University Press.
- Hole, F. (2002). Is Size Important? Function and Hierarchy in Neolithic Settlements. I. Kuijt (Dü.) içinde, *Life in Neolithic Farming Communities Social Organization, Identity, and Differentiation* (s. 191-207). NewYork: Kluwer Academic Publishers.
- Hole, F. (2003). Centers in the Neolithic? *NEO-LITHICS*, 2/03 – *The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research* (s. 33-35). Berlin: Deutsches Archäologisches Institut & ex oriente.
- Hongo, H., & Meadow, R. H. (2000). Faunal Remains from Prepottery Neolithic Levels at Çayönü Tepesi, Southeastern Turkey: Preliminary Report Focussing on Pigs (*Sus sp.*). M. C. Mashkour (Dü.), *Archaeozoology of the Near East IV A: Proceedings of the Fourth International Symposium on the Archaeozoology of Southwestern Asia and Adjacent Areas* içinde (s. 121-140). Groningen, Hollanda: ARC-Publicatie 32.
- Hongo, H., Meadow, R. H., Öksüz, B., & İlgezdi, G. (2002). The Process of Ungulate Domestication in Prepottery Neolithic Çayönü, Southeastern Turkey. H. C.-S. Buitenhuis (Dü.), *Archaeozoology of the Near East V: Proceedings of the Fifth International Symposium on the Archaeozoology of Southwestern Asia and Adjacent Areas* içinde (s. 159-171). Groningen/The Netherlands: ARC-Publicaties 62.
- Hongo, H., Meadow, R. H., Öksüz, B., & İlgezdi, G. (2004). Animal Exploitation at Çayönü Tepesi, Southeastern Anatolia. *TUBA-AR: Türk Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 7, s. 107–119.
- Hongo, H., Pearson, J., Öksüz, B., & İlgezdi, G. (2009). The Process of Ungulate Domestication at Çayönü, Southeastern Turkey: A Multidisciplinary Approach Focusing on *Bos sp.* and *Cervus elaphus*. *Anthropozoologica – International*

journal of the interactions between humans and animals in archaeology, ethnography, and history., 44(1), s. 63–78.

- İbn Haldun. (2013). Mukaddime (Yeryüzünün umran bulunan kısımlarına, yeryüzünde yetişen bazı ağaçlara, nehirlerle, iklimlere dair.). A. Tekin (Dü.) içinde, *Mukaddime* (Cilt 1, s. 132-203). İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- İncili, Ö. F. (2023, Ekim). Tarihi Coğrafya: Coğrafi Sınırlar, Yerleşim Alanları Ve Mekan Kültürü. *Geçmişten Günümüze Bilge Şehir Kilis*, 1-40. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Kilis Tarihi ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- İpek, B., & Çiftçi, Y. (2020). Boncuklu Tarla Doğu Alanı Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Mimarisi ve Köy-Mekan Organizasyonu. *Mukaddime*, 11(1), s. 212-234. doi: 10.19059/mukaddime.682169
- İş, M. (2021). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemde İnsan ve Besin İlişkisi*. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Antropoloji Anabilim Dalı. Van: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kabukcu, C., Asouti, E., Pöllath, N., Peters, J., & Karul, N. (2021, Ocak 22). Pathways to plant domestication in Southeast Anatolia based on new data from aceramic Neolithic Gusir Höyük. *Scientific Reports*, s. 1-15. doi:10.1038/s41598-021-81757-9
- Kabukçu, C. (2023). Reassessing the origin of lentil cultivation in the Pre-Pottery Neolithic of Southwest Asia: New evidence from carbon isotope analysis at Gusir Höyük. *Vegetation History and Archaeobotany*, 32(4), s. 533-543. doi:10.1007/s00334-023-00935-z
- Karaca, C. (2019). *Çevre ve Kentleşme Politikası*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Karadoğan, S. (2023, Mayıs). Fırat ve Dicle Nehri Havzaları (Güneydoğu Anadolu) Neolitik Çağ Yerleşimlerinin Dağılışı, Topolojik-Kartoğrafik Bir Değerlendirme. (A. Ekinci, Dü.) *Şanlıurfa Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*(44), s. 30-39.
- Karadoğan, S., & Tonbul, S. (2007). Effects of Adiyaman Basin's Quaternary Natural Environment on Settlement Distribution and Other Human Activities. *e-Journal of New World Sciences Academy*, 2(4), s. 451–466.
- Kartal, M., Taşkiran, H., Bulut, K., & Dinç, O. (2014). Yontmataş Bulguları Işığında Yukarı Dicle Havzası'nda Yeni Bir Neolitik Yerleşim: Boncuklu Tarla. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54(1), s. 481-492.
- Karul, N. (2011). Gusir Höyük / 2011. (M. Özdoğan, N. Başgelen, & P. Kuniholm, Dü) *The Neolithic In Turkey*(1), s. 1-17.
- Karul, N. (2015, Nisan 29). Dicle'nin Kuyusunda Dünyanın İlk Köyleri. *Arkeoatlas*(240).
- Karul, N. (2018). Gusir Höyük Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem “Düğme-Kemer Tokaları”. M. A. Baz (Dü.) içinde, *Arkeoloji, Tarih Ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. A. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler* (s. 479-486). İstanbul: Arkeoloji Ve Sanat Yayınları.

- Karul, N. (2018). Gusir Höyük: Yukarı Dicle’de İlk Yerleşik Avcılar. *Batman Müzesi İlisu Barajı Kurtarma Kazıları* (s. 2-8). Batman: Batman Müze Müdürlüğü.
- Karul, N. (2019, Mayıs-Haziran). Son Avcılar - İlk Yerleşikler. (A. Yaraş, Dü.) *Aktüel Arkeoloji Dergisi/Türkiye’nin Arkeoloji Dergisi*, s. 34-43.
- Karul, N. (2021, Nisan 19). Buried Buildings at Pre-Pottery Neolithic Karahantepe / Karahantepe Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Gömülü Yapıları. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*(82), s. 18-31.
- Karul, N. (2022, Ocak-Nisan). Şanlıurfa Neolitik Çağ Araştırmaları Projesi: Taş Tepeler /2022. *Arkeoloji ve Sanat*(169), VII-XIV.
- Karul, N. (2023, Aralık). Büyük Dönüşümün Coğrafyası Şanlıurfa Araştırma Tarihçesi ve Taş Tepeler Projesi. (A. Ekinci, Dü.) *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*(45), s. 18-23.
- Karul, N. (2023, Aralık). Karahantepe Araştırma Projesi ve İlk Sonuçlar . (A. Ekinci, Dü.) *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*(45), s. 19-23.
- Karul, N. (2024). Karahantepe. In E. Özdoğan & N. Karul (Eds.), *Şanlıurfa Müzesi Neolitik Çağ Kataloğu* (pp. 30–42). Şanlıurfa: Şanlıurfa Müzesi.
- Karul, N., Baird, D., Clare, L., Erdalkıran, M., Gündoğan, E., Miyake, Y., . . . Uludağ, C. (2025). Şanlıurfa Neolitik Çağ Araştırmaları Projesi – Taş Tepeler: Son Çalışmalar, Yeni Sonuçlar. A. Engin, K. Özçelik, Ş. Çokay Kepçe, V. M. Teknalp, F. Yıldırım, & M. Özturan (Dü) içinde, *Geleceğe MirasTürkiye Arkeolojisinin Altın Çağı* (Cilt 1, s. 55-90). ANKARA: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Kaya, İ. (2014, Haziran 04-06). Coğrafi Düşünce de Mekân Tartışmaları (Space Discussions In Geographic Notion). *Düşünme Dergisi/ journal of thinking*(4), 34-47.
- Kaya, Ö. F. (2014, July). Phytosociological Analysis on The National Park of The Tek Tek Mountains. *Bangladesh Journal of Botany*, 43(1), s. 27-35. doi:10.3329/bjb.v43i1.19742
- Kefeli, E. (2009). Coğrafya Merkezli Okuma. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4, 423-433.
- Keleş, R. (1980). *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Keleş, R., & Hamamcı, C. (2002). *Çevre bilim* (1. b.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Kenyon, K. M. (1957). *Digging Up Jericho*. London: New York : Praeger.
- Kılıç, Y. (2015). Anadolu’nun İlk Kentleri (The First Cities of Anatolia). *I.Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi*, (s. 119-136). Saraybosna.
- Knitter, D., Braun, R., Clare, L., Nykamp, M., & Schütt, B. (2019, Nisan 24). Göbeklitepe: A Brief Description of the Environmental Development in the

Surroundings of the UNESCO World Heritage Site. *MDPI journal land*, 8(4), s. 1-16. doi:10.3390/land8040072

- Kodaş , E. (2018, Ocak-Ağustos). Yukarı Dicle’de Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Yerleşim Yeri: Boncuklu Tarla Kazıları ve İlk Gözlemler. *Arkeoloji ve Sanat*(157), s. VII–XX.
- Kodaş, E. (2019, Mayıs-Ağustos). Kuzey Mezopotamya’da PPNA ve PPNA-PPNB Geçiş Dönemi’ne Tarihlenen ‘Sembolik Objelerin’ Bölgesel Dağılımı Üzerine Bazı Gözlemler. Kültürel Çeşitlilik ve Yorumlanması. *Arkeoloji ve Sanat*(161), s. 1-22.
- Kodaş, E. (2020). Yakın Doğu’da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem’de Yerleşik Yaşam ve Depolama Birimleri Üzerine Bazı Gözlemler: Boncuklu Tarla Örnekleri. *Anadolu / Anatolia* (46), s. 123-146. doi:10.36891/anatolia.701138
- Kodaş, E., & Çiftçi, Y. (2021, December). Public Buildings and Spatial Organization during the Pre- Pottery Neolithic A Period: the Case of Boncuklu Tarla / SE Turkey: First Report. (71), s. 43-65.
- Kodaş, E., Çiftçi, Y., & Erdoğan, N. (17-21 Haziran 2019). Boncuklu Tarlada Tespit Edilen Orta PPNB Dönem Yongalama Atölyesi Üzerine İlk Gözlemler. 35. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı (Bu toplantı, 41. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumukapsamında düzenlenmiştir.)* (s. 185-194). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü .
- Kodaş, E., Çiftçi, Y., Özkan , K., İpek, B., & Erbil , E. (2024, Nisan 30). Çemka Höyük PPNA Dönem Mimarisinde Devamlılık Sorunsalı: Mekân, Mimari, Hafıza ve Devamlılık. *1*(32), s. 1-15. doi:10.51493/egearkeoloji.1389077
- Kondo, O., Tashiro, M., & Miyake, Y. (2022). Human Skeletal Remains From Hasankeyf Höyük, A Sedentary Hunter-Gatherer Site In Southeast Anatolia. *Anthropological Science*, 130(2), s. 121-134. doi:10.1537/ase.220122
- Kutluer, İ. (1994). Determinizm. İ. Kutluer içinde, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 9, s. 2015-220). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kuzucuoğlu, C. (2015). Chapitre IX. Contextes régionaux du Néolithique en Anatolie Aspects environnementaux et chronologiques. *La géoarchéologie française au xxie siècle(Yirmi birinci yüzyılda Fransız jeoarkeolojisi)* (s. 131-146). içinde Paris: CNRS Éditions/CNRS Alpha. doi:10.4000/books.editions-cnrs.21816
- Kuzucuoğlu, C. (2015). Contextes régionaux du Néolithique en Anatolie Aspects environnementaux et chronologiques. *La géoarchéologie française au xxie siècle(Yirmi birinci yüzyılda Fransız jeoarkeolojisi)* (s. 131-146). içinde Paris: CNRS Éditions/CNRS Alpha. doi:10.4000/books.editions-cnrs.21816
- Kuzucuoğlu, C. (2015). The Neolithic In Anatolia At The Regional Scale / Some issues concerning chronology and environmental contexts. (N. Carcaud, & G. Arnaud-Fassetta, Dü) *CNRS Editions*, s. 620/129-143. doi:10.4000/books.editions-cnrs.21816

- Lang, C., Peters, J., Pöllath, N., & Schmidt, K. (2013, Aug 05). Gazelle behaviour and human presence at early Neolithic Göbeklitepe, south-east Anatolia. *World Archaeology*, 45(3), 410-429. doi:10.1080/00438243.2013.820648
- Lawrence, B. (1980). Evidences Of Animal Domestication At Çayönü. *Prehistoric Research In Southeastern Anatolia . 1*, s. 284-308. İstanbul: İstanbul University Faculty Of Letters no: 2589.
- Lev-Yadun, S., Gopher, A., & Abbo, S. (2000, Haziran 2). The cradle of agriculture. *Science*(288), s. 1602-1603. doi:10.1126/science.288.5471.1602
- Litt, T., Ohlwein, C., Neumann, F. H., Hense, A., & Stein, M. (2012, June 22). Holocene climate variability in the Levant from the Dead Sea pollen record. *Quaternary Science Reviews*(49), s. 95-105. doi:10.1016/j.quascirev.2012.06.012
- Liverani, M. (2014). *The Ancient Near East History, Society And Economy*. (S. Tabatabai, Çev.) New York: Routledge is an imprint of the Taylor & Francis Group.
- MEB. (2025, Nisan 22). *OGM Materyal (Ortaöğretim Genel Müdürlüğü Öğretim Materyalleri ve İçerik Geliştirme Daire Başkanlığı)*. <https://ogmmateryal.eba.gov.tr/>: <https://ogmmateryal.eba.gov.tr/ders-sunu?kod=cografya&s=8&d=5&u=0&k=0> adresinden alındı
- Mellaart, J. (1965). *Earliest Civilizations of the Near East*. London: Thames and Hudson.
- Minyat, A. (2009, Aralık). Eyyubi Hanedanlığının Son Kalesi Hasankeyf'in Düşüşü. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 24(2), s. 47-68.
- Miyake, Y. (2020, Mayıs 17). Tarihöncesi Dönemde Hasankeyf: Hasankeyf Höyük Kazıları. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*. <https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/arkeoloji/tarihoncesi-donemde-hasankeyf-hasankeyf-hoyuk-kazilari> adresinden alındı
- Miyake, Y., Maeda, O., Tanno, K., Hongo, H., & Gündem, C. Y. (2012, January). New Excavations at Hasankeyf Höyük: A 10th millennium cal. BC site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia. *Article in Neo-Lithics*, 1-12.
- Morsch, M. G. (2002). Magic Figurines? Some Remarks About the Clay Objects of Nevalı Çori. B. D. H.G.K. Gebel (Dü.) içinde, *Magic Practices and Ritual in the Near Eastern Neolithic Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence, and Environment 8* (s. 145-162). Berlin: Ex Oriente .
- Mutluer, M. (1997). Orta Gediz Havzasında Yerçekilleri ve Toprak Anamateryalinin Tarım Faaliyetleri Üzerine Etkisi. *Ege Coğrafya Dergisi*, 9(1), s. 267-287.
- Neef, R. (2003). Overlooking the Steppe-Forest: A Preliminary Report on the Botanical Remains from Early Neolithic Göbeklitepe (Southeastern Turkey). *NEO-LITHICS 2/03: The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research* (s. 13-16). Berlin: Deutsches Archäologisches Institut.

- Notroff, J., & Dietrich, O. (2019, Haziran 9). But what is it good for? – Experiences in Public Outreach of the Göbeklitepe Project (DAI). *Archäologische Informationen*(42), s. 289-302.
- Ökse, T. (2019). Ilısu Barajı İnşaat Sahasının Arkeolojik Potansiyeli. *Aras Türkiye Eski Yakın Doğu Araştırmaları Dergisi (Turkish Journal of Ancient Near Eastern Studies)*(1), s. 42-61.
- Ökse, T. (2021, Ekim 19). Eski İnsanın Duygularının Arkeolojik Verilere Ve Yazılı Belgelere Yansıması. *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*(29), s. 153-177. doi:DOI : 10.22520/tubaar2021.29.008
- Ökse, T. A., Görmüş, A., Atay, E., Muluk, Y., Eroğlu, M., Torpil, S., . . . Kayacan, N. (2009). *TÜBA-KED*(7), s. 71-95.
- Ören, A. (2021). Fossil Pollen Records to the Middle-Late Holocene in Anatolia: Land Use and Vegetation Change. *Coğrafi Bilimler Dergisi/ Turkish Journal of Geographical Sciences*, 1(20), s. 1-24. doi:10.33688/auchd.959675
- Özdemir, M. (2017, Aralık). Neolitik Dönem Anadolu Mimarisinden Bir Kesit: Çayönü (A Section from the Neolithic Period Anatolian Architecture: Çayönü). *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3(3), 248-265. doi:10.21551/jhf.359199
- Özdoğan, E., & Karul, N. (2020, Ocak-Nisan). Neolitik Teriminin Kavramsal Değişimi ve Güneydoğu Anadolu’da Neolitik Araştırmalarının Dünü-Bugünü. *Arkeoloji ve sanat*(163), 1-28.
- Özdoğan, M. (1995). Yakındoğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu Eleştirel Bir Değerlendirme. (N. Başgelen, Dü.) 267-280.
- Özdoğan, M. (1997). Anatolia from the Last Glacial Maximum to the Holocene Climatic Optimum : cultural formations and the impact of the environmental setting. *Paléorient*, 2(23), s. 23-38.
- Özdoğan, M. (2004). Neolitik Çağ-Neolitik Devrim- İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve "Braidwoodlar". 7, s. 43-51.
- Özdoğan , M. (2007). Sunuş. K. Schmidt, & N. Başgelen (Dü.) içinde, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbeklitepe En Eski Tapınağı Yapanlar (Sie bauten die ersten Tempel Das ratselhafte Heiligtum der Steinzeitjager)* (R. Aslan, Çev., s. 7). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özdoğan , M. (2011, October). Archaeological Evidence on the Westward Expansion of Farming Communities from Eastern Anatolia to the Aegean and the Balkans. *Current Anthropology*, 4(52), s. 415-430. doi:0.1086/658895
- Özdoğan, M. (2013, Ocak 8). Gusir Höyük, Siirt: Yerleşik Avcılar. *Arkeoatlas Dergisi*.
- Özdoğan , M. (2015). Anatolia: From the Pre-Pottery Neolithic to the End of the Early Bronze Age (10,500–2000 BCE). *The Cambridge World Prehistory* (C. Renfrew,

- & P. Bahn, Çev., s. 1508-1544). içinde Cambridge University Press. doi:10.1017/CHO9781139017831.094
- Özdoğan, M. (2018). Neolitik Adlmasının Dünden Bugüne Değişen Tanımı. *Azərbaycan Arxeologiyası*, 21(1), s. 12-39.
- Özdoğan, M. (2022, July–August). Reconsidering the Early Neolithic of Anatolia. Recent recoveries, some excerpts and generalities. *L'Anthropologie*, 126(3). doi:10.1016/j.anthro.2022.103033
- Özdoğan, M. (2025). Neolitik Dönem'e Yeni Bir Bakış Anadolu'da Doğarak Gelişen Bir Yaşam Biçiminin Çeşitlenerek Küreselleşmesi. A. Engin , K. Özçelik, Ş. Çokay Kepçe, V. M. Teknalp , F. Yıldırım, & M. Özturan (Dü) içinde, *Geleceğe Miras Türkiye Arkeolojisinin Altın Çağı* (Cilt 1, s. 33-54). Ankara: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Özdoğan, M., Karul, N., & Özdoğan, E. (2022). 2002 Yılı Mezraa-Teleilat Kazıları. *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları*, 1, s. 35-79.
- Özdoğan, M., & Özdoğan, A. (1989). Çayönü. A Conspectus of Recent Work. *Paléorient*, 15(1), 65-74. doi:10.3406/paleo.1989.4485
- Özdoğan, M., Başgelen, N., & Kuniholm, P. (2013). Recension/Reviews. *Origini*(35), s. 229-232.
- Özdoğan, M., Özdoğan, A., Bar-Yosef, D., & Zeist, W. V. (1993). Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi: 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme. N. Ü. H. Eren (Dü.), *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*. içinde 1, s. 103-122. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 1677.
- Özdöl, S. (2011, Haziran 1). Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26(1), s. 173-199.
- Özerkmen, N. (2002). İnsan Merkezli Çevre Anlayışından Doğa Merkezli Çevre Anlayışına. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 42(1-2), s. 167-185.
- Özkaya, V. (2021). Dicle kıyısında uygarlığın ilk izleri Körtik Tepe. *Diyarbakır Dergisi*(4), s. 49-59.
- Özkaya, V., & San, O. (2007). *Körtik Tepe Bulgular Işığında Kültürel Doku Üzerine İlk Gözlemler*. (M. Özdoğan, & N. Başgelen, Dü) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özsoy, M. (1995). *Sürdürülebilir Kalkınma Yaklaşımı Çerçevesinde Ekonomik Büyüme ve Çevre İlişkileri*. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztan, A. (2009). Arkeoloji ve Sanat Tarihi Eski Anadolu Uygarlıkları Neolitik Çağ (Yeni Taş/Cıvalı Taş Çağı). 1-26. (I. Yalçinkaya, Dü.) Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

- Öztürk, Z. K., & Şimşek, A. (2019). Tarih Öncesi Dönemdeki İlk Barınma Alanları ile Anadolu'daki Körtik Tepe, Hallan Çemi, Nevalı Çori ve Aşıklı Höyük Yerleşimlerinde, İnanç ve Kültürün Etkisinin İncelenmesi. *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 1(3), s. 14-22.
- Pearson, J., Grove, M., Özbek, M., & Hongo, H. (2013, June). Food and social complexity at Çayönü Tepesi, southeastern Anatolia: Stable isotope evidence of differentiation in diet according to burial practice and sex in the early Neolithic. *Journal of Anthropological Archaeology*, 32(2), 180-189. doi:10.1016/j.jaa.2013.01.002
- Peters, J., & Schmidt, K. (2004, January). Animals in the Symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbeklitepe, South-eastern Turkey: A Preliminary Assessment. *Anthropozoologica*, 39(1), s. 179-218.
- Peters, J., Driesch, V. A., & Helmer, D. (2005, January). The upper Euphrates-Tigris basin: Cradle of agro-pastoralism? J. P. J.-D. Vigne (Dü.), *9th International Council of Archaeozoology Conference, Durham, UK, August 2002* içinde (s. 96–124). Oxford: Oxbow Books.
- Pöllath, N., & Peters, J. (2023). Distinct Modes and Intensity of Bird Exploitation at the Dawn of Agriculture in the Upper Euphrates and Tigris River Basins. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 15(154), s. 1-17. doi:10.1007/s12520-023-01841-1
- Pustovoytov, K., & Taubald, H. (2003). Stable Carbon and Oxygen Isotope Composition of Pedogenic Carbonate at Göbeklitepe (Southeastern Turkey) and Its Potential for Reconstructing Late Quaternary Paleoenvironments in Upper Mesopotamia. *NEO-LITHICS 2/03: The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research* (s. 25-32). Berlin: Deutsches Archäologisches Institut / ex oriente.
- Rashid, M. U. (2020, June). Factors Affecting Location and Siting of Settlements. *SEU Journal of Science and Engineering*, 14(1), s. 44-53.
- Redford, S. (1986, December). Excavations at Gritille (1982-1984): The Medieval Period. A Preliminary Report. *Anatolian Studies*(36), s. 105-140. doi:10.2307/3642830
- Rosenberg, M., & İnal, N. (Mayıs 1993). The Hallan Çemi Excavation, 1992. H. Eren, N. Ülgen, F. Bayram, F. Kaymaz, & A. H. Ergürer (Dü.), *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı* içinde (s. 123-131). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları No:1677.
- Rosenberg, M., & Redding, R. W. (2002). Hallan Çemi and Early Village Organization in Eastern Anatolia. I. Kuijt (Dü.) içinde, *Life in Neolithic Farming Communities Social Organization, Identity, and Differentiation* (s. 39-58). Kluwer Academic Publishers.
- Rosenberg, M., Nesbitt, M. R., Redding, R. W., & Peasnall, B. L. (1998). Hallan Çemi, pig husbandry, and post-pleistocene adaptations along the taurus-zagros arc (turkey). *Paléorient*(24), s. 25-41.

- Sarıaltun, S. (2020). *Aşağı Garzan Havzasında jeomorfolojik özelliklerin arkeolojik yerleşmelere etkisi / Geomorphological impact on archaeological settlements pattern in the Lower Garzan*. Coğrafya Anabilim Dalı. Çanakkale: Çanakkale Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Sarıaltun, S. (2021). Arkeolojik yerleşim yerleri ile jeomorfoloji arasındaki etkileşim: Aşağı Garzan Havzası örneği. *Türk Coğrafya Dergisi*(77), s. 195-210. doi:10.17211/tcd.942857
- Sarıaltun, S. (2021). *Batman'ın Beşiri İlçesinin Sınırları İçinde Yer Alan Höyük: Sumaki Höyük*. Türkiye Turizm Ansiklopedisi Türk Turizminin Hafızası. adresinden alındı
- Sarıaltun, S. (2022). Neolitik Dönemden Demir Çağ Sonuna Kadar Aşağı Garzan Havzası Yerleşim Stratejisindeki Değişimlerin Cbs Tabanlı Sistematik Analizi. *Türkiye Yüzey Araştırmaları Webinarları 4 Güncel Araştırmalar ve Yaklaşımlar* (s. 70-71). Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Sarıaltun, S. (2023, Ekim). Sumaki Höyük Neolitik Dönem Mimarisi: Mimari Plan, Yapı Malzemeleri ve Yerleşim Stratejisindeki Farklılaşmayı Anlamak. *Arkeoloji Dergisi*, 31(2), s. 1-22. doi:10.51493/egearkeoloji.1228972
- Sarıaltun, S., & Erim-Özdoğan, A. (2018). Sumaki Höyük. F. Baş (Dü.), *Ilısu HES Kurtarma Kazıları* içinde (s. 55-88). Batman/Beşiri: Batman Müzesi.
- Sarıaltun, S., Aydın, M., & Avcıoğlu, M. (2023, Ağustos 20). Geochemical and Mineralogical Analyses of Basalt Fragments from the Neolithic Settlement of Sumaki Höyük (Batman, Turkey) to Determine the Source Area. *Geological Bulletin of Turkey*, 66(3), s. 381 - 402. doi:doi.org/10.25288/tjb.1310550
- Schmidt, K. (2000). Göbeklitepe, Southeastern Turkey. A Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations. *Parcourir les collections*, 1(26), s. 45-54. doi:https://doi.org/10.3406/paleo.2000.4697
- Schmidt, K. (2003). The 2003 Campaign at Göbeklitepe (Southeastern Turkey). *NEO-LITHICS 2/03: The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research* (s. 3-8). Berlin: Deutsches Archäologisches Institut.
- Schmidt, K. (2007). *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbeklitepe En Eski Tapınağı Yapanlar (Sie bauten die ersten Tempel Das ratselhafte Heiligtum der Steinzeitjager)*. (N. Başgelen , Dü., & R. Aslan, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Schmidt, K. (2008). Die steinzeitlichen Heiligtümer am Göbeklitepe. *Colloquium Anatolicum VII*, (s. 59-85). İstanbul.
- Schmidt, K. (2009). Göbeklitepe Kazısı 2007 Yılı Raporu. 30. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (Cilt 3, s. 163-182). içinde Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Schmidt, K. (2009). *Göbeklitepe Kazısı 2008 Yılı Raporu*. Denizli: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

- Schmidt, K. (2010). Göbeklitepe – the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs. *Documenta Praehistorica*(XXXVII), s. 239-256. doi:10.4312\dp.37.21
- Semple, E. C. (1911). Influences Of Geographic Environment On The Basis Of Ratzel's System Of Anthro-po-Geography. ABD: New York : H. Holt ve Co.
- Soyatlar, A., Polat, B., Akça, B., Erdebil, C., İçel, G., Türkez, K., . . . Dirim, T. (2024). Coğrafya Biliminin Konusu ve Bölümleri. S. Zaman (Dü.) içinde, *Ortaöğretim Coğrafya 9. Sınıf Ders Kitabı* (s. 12-29). Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı: 9609.
- Sönmez, M. E., & Akgül, V. (2014, 10 14). Şanlıurfa Şehrinin Alansal Gelişiminin Tarihi Yapıların Konumları ve Uydu Görüntüleri ile Belirlenmesi. *Türk Coğrafya Dergisi*(61), s. 45-62. doi:10.17211/tcd.69327
- Sözer, A. N. (1981). Güneydoğu Anadolu'nun Goğal Çevre Şartlarına Coğrafi Bir Bakış. *Ege Coğrafya Dergisi*, 2(1), s. 8-30.
- Starkovich, B. M., & Stiner, M. C. (2009, July 1). Hallan Çemi Tepesi: High-ranked Game Exploitation alongside Intensive Seed Processing at the Epipaleolithic-Neolithic Transition in Southeastern Turkey. *Anthropozoologica*, 1(44), s. 41-61. doi:10.5252/az2009n1a2
- Sucu, U. (2019). *Neolitik Dönemde Güneydoğu Anadolu Bölgesinin mimari açıdan gelişimi*. Batman: Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sweatman, M. B., & Tsikritsis, D. (2017, Mart 16). Decoding Göbeklitepe with Archaeoastronomy: What Does the Fox Say? *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 1(17), s. 233-250. doi:0.5281/zenodo.400780
- Şahin, C., & Belge, R. (2016, Eylül-Ekim). İbn Haldun'da Coğrafi Determinizm. *Akademik Bakış Dergisi Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*(57), 439-467.
- Şanlıurfa Müzesi. (2024). Neolitik Çağ MÖ 9700–6000. In E. Özdoğan & N. Karul (Eds.), *Şanlıurfa Müzesi Neolitik Çağ Kataloğu* (pp. 8–13). Şanlıurfa: Şanlıurfa Müzesi.
- Şahinalp, M. S. (2019). Göbeklitepe Arkeolojik Sit Alanının Yer Seçimi Üzerinde Rol Oynayan Doğal Ortam Özellikleri. H. Çiftçi, & N. Akhmedov (Dü.), 4. *Uluslararası GAP Sosyal Bilimler Kongresi* içinde (s. 865-878). Şanlıurfa: İktisat Yayınevi.
- TAY Projesi. (2025, Ekim 25). *Hallan Çemi Tepesi*. Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri - TAY Projesi: [http://tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=1223&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=1223&html=ages_detail_t.html&layout=web) adresinden alındı
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2025, Ekim 12). *Taş Tepeler Büyük Dönüşümün Coğrafyası Türkiye*. <https://tastepeler.org/yerlesmeler/karahantepe> adresinden alındı

- Tekin, H. (2021, May 6). An Overview of the Late Neolithic Period of Southeastern Anatolia. *Turkish Institute of Archaeology and Cultural Heritage*, s. 49-78. doi:10.54930/TARE.2021.2
- Tosyagülü Çelik, H., & Çelik, B. (2020 , August 31). Şanlıurfa Tek Tek Dağları Neolitik Dönem Fauna Ve Florasına Genel Bir Bakış. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* (47), 159-168. doi:10.17498/kdeniz.786174
- TÜBİTAK. (2000, Eylül). Tarımın Kökeni. *Bilim ve Teknik Dergisi*(394), s. 6-112.
- Tunçdilek, N. (1985). *Türkiye’de Relief ve Arazi Kullanım Şekilleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi.
- turkiye-cografi_bolge-haritalari. (2025, Ağustos 02). <http://cogrfyaharita.com/:http://cogrfyaharita.com/turkiye-cografi-bolge-haritalari2.html> adresinden alındı
- Tümertekin, E. (1990). Çağdaş Coğrafi Düşüncenin Oluşumu ve Paul Vidal de la Blache. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No:3603.*, 1-144.
- Tümertekin, E., & Özgüç, N. (2011). Mekanın Örgütlenmesi ve Mekansal Dokular. E. Tümertekin, & N. Özgüç içinde, *Beşeri coğrafya: İnsan-kültür-mekân* (12 b.). İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Tümertekin, E., & Özgüç, N. (2018). Kültür Coğrafyası. *Beşeri coğrafya: İnsan, Kültür, Mekan* (s. 91-173). içinde İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Uğur, A., & Aliagaoglu, A. (2013). Şehir Sit Tipleri, Fiziki Çevre ve Şehir Nüfusu. *Şehir Coğrafyası* (3. Basım b., s. 115-133). içinde Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Uyanık, N., & Berk, F. M. (2016). Mekân - Şehir Ve Medeniyet Bağlamında Çatalhöyük (Çatalhöyük Within the Context of Space-City and Civilization). *ÇATALHÖYÜK / Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*(16), 1-16.
- Uysal, A., & İçen, A. (2019). “Etkileşimden Birlikteliğe”: Kapadokya’da İnsan-Çevre İlişkisi. *Kapadokya Araştırmaları* (s. 107-142). içinde Ankara: Pegem Akademi.
- Watkins , T. (2006). Neolithisation in southwest Asia – the path to modernity. *Documenta Praehistorica*(33), s. 71-88.
- Watkins, T. (2003). Developing Socio-Cultural Networks. *NEO-LITHICS 2/03: The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research* (s. 36-37). Berlin: Deutsches Archäologisches Institut & ex oriente.
- Watkins, T. (2017, September). From Pleistocene to Holocene: the prehistory of southwest Asia in evolutionary context. *History and Philosophy of the Life Sciences*, 3(39), s. 1-15. doi:10.1007/s40656-017-0152-3
- Weninger, B., Clare, L., Boş, E., Bar-Yosef, O., Böhner, U., Budja, M., . . . Zielhofer, C. (2009, 12 31). The Impact of Rapid Climate Change on Prehistoric Societies during the Holocene in the Eastern Mediterranean. *Documenta Praehistorica*, 36, s. 7-59. doi:10.4312/dp.36.2

- wikipedia.org. (2025). *Nevalı Çori*. Ekim 19, 2025 tarihinde Özgür ansiklopedi Wikipedia: https://en.wikipedia.org/wiki/Neval%C4%B1_%C3%87ori adresinden alındı
- Yalçinkaya, I. (1988, Ocak 3). Karain Mağarasının Anadolu İskân Tarihindeki Yeri ve Önemi. *Erdem*, 4(10), s. 39-52.
- Yayli, G. (2015, Temmuz). The Human- Nature Relationship in the Context of Theo-Centric Environmental Ethics. *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*(3), s. 177-188. doi:10.14486/IJSCS281
- Yazgan, Ç. Ü. (2010, Mart). Tarihi Süreçte Toplum-Çevre İlişkileri ve Çevre Sorunlarının Ortaya Çıkışı. *e-Journal of New World Sciences Academy*, 5(2), s. 227-244.
- Yenigun, İ., Oral, M., Karacizmeli, M., & Uyanik, S. (2021, Eylül). Closure of Göbeklitepe: Erosion? *International Journal of Agriculture, Environment and Food Sciences*, 5(3), s. 385-392. doi:10.31015/jaefs.2021.3.17
- Yetmen, H., & Ateş, D. D. (2021, Aralık). Göbeklitepe İle Karahantepe'nin Jeomorfolojisi ve Doğal Ortam Koşullarının Erken Neolitik Dönem Yaşamı Üzerindeki Etkileri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*(123), s. 121-141. doi:10.29228/ASOS.53884
- Yosef, O. B. (1998, December 07). The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture. *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews*, 6(5), s. 159-177. doi:10.1002/(SICI)1520-6505(1998)6:5<159::AID-EVAN4>3.0.CO;2-7
- Zeder , M. A. (2011, Ekim). The Origins of Agriculture in the Near East. *Current Anthropology*, 52(4), s. 221-235. doi:10.1086/659307

